

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

संस्थापक

स्व० बाबू श्री बहादुर सिंह जी सिंघी

संरक्षक

श्रीराजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्रीनरेन्द्र सिंह सिंघी

*****[ग्रन्थांक २६]*****

निर्ग्रन्थ-नैमित्तिक-भद्रबाहुवचोऽनुसारिणी

भद्र बाहु संहिता

संपादक

प्राध्यापक - डॉ० अमृतलाल स० गोपाणी

प्रधान संपादक - संचालक

आचार्य - जिन विजयमुनि

(सम्मान्य नियामक - भारतीय विद्याभवन, बंबई)

*****[प्रकाशयिता]*****

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन

बंबई

वि. सं. २००५]

[मूल्य ५-१२-०

स्वर्गवासी साधुचरित श्रीमान् डालचन्दजी सिंघी

बाबू श्रीवहादुर सिंहजी सिंघीके पुण्यश्लोक पिता

जन्म-वि. सं. १९२१, मार्ग. वदि ६ 卐 स्वर्गवास-वि. सं. १९८४, पोष सुदि ३

दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय
स्व. श्रीबाबू बहादुरसिंहजी सिंघी

अजीमगंज-कलकत्ता

जन्म ता. २८-६-१८८५]

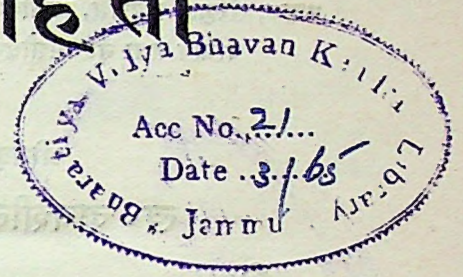
[मृत्यु ता. ७-७-१९४४

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

*****[ग्रन्थांक २६]*****

निर्ग्रन्थनैमित्तिक - भद्रबाहुवचोऽनुसारिणी

भद्रबाहुसंहिता

G.M. College of Education
Raipur, Bantala
Jammu.

Acc. No. 2837 (N)
Dated 3/2/28/6

SINGHI JAIN SERIES

*****[NUMBER 26]*****

BHADRABAHUSAMHITA

कलकत्ता निवासी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक-इत्यादि विविधविषयगुम्फित;
प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर-राजस्थानी आदि नानाभाषानिबद्ध; सार्वजनीन पुरातन
वाङ्मय तथा नूतनसंशोधनात्मक साहित्य प्रकाशिनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि.]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील - साहित्यरसिक - संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंह जी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य-जिन विजय मुनि

(सम्मान्य नियामक-भारतीय विद्या भवन, बंबई)

सर्वप्रकार संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह जी सिंघी

तथा

श्री नरेन्द्र सिंह जी सिंघी

*

प्रकाशक

सिंघी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन

ॐ बंबई ॐ

प्रकाशक-जयन्तकृष्ण, ह. दवे, ऑनररी रजिष्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बंबई. नं. ७
मुद्रक-रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, बंबई नं. २

निर्गन्थनैमित्तिक-भद्रबाहुवचोऽनुसारिणी

भद्रबाहुसंहिता

[विस्तृत गुजराती प्रस्तावना, पाठभेद, परिशिष्टादि विविधवस्तुसमन्वित]

*

संपादक

अध्यापक डॉ. अमृतलाल सवचंद गोपाणी

एम. ए., पीएच. डी.

प्राध्यापक-अर्द्धमागधी शिक्षाविभाग

(भारतीयविद्या भवनद्वारा संचालित - मेवजी मधुरादास आर्ट्स कॉलेज, अन्धेरी)

प्रकाशक

सिंधी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

भारतीय विद्या भवन

वंबई

विक्रमाब्द २००५]

प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति

[१९४९ ख्रिस्ताब्द

ग्रन्थांक २६]

[मूल्य रु. ५-१२-०

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥	१
बहवो निवसन्त्यत्र जैना उक्तेशवंशजाः । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥	२
श्रीडालचन्द इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंधीकुलप्रभाकरः ॥	३
धाढ्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥	४
कुशाग्रीयस्वदुःखैव सदृश्या च सुनिष्ठया । उपाज्यं विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट सः ॥	५
तस्य मञ्जुकुमारीति सन्नरीकुलमण्डना । अभूत् पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥	६
श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवांस्तनयस्तयोः । अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥	७
प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी तिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥	८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥	९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्तेजस्वी मध्यमः सुतः । सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥	१०
सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आसप्तक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मागानुगामिनः ॥	११
अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वप्नादिवान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥	१२

अन्यच्च -

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु ॥	१३
नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्वयः । दृष्टः कदापि तद्गोहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥	१४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । वन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् ग्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥	१५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥	१६
समुज्जलै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं धनम् ॥	१७
गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥	१८
एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । भकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥	१९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥	२०
पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानवृद्ध्यर्थं यतनीयं मयाऽप्ययम् ॥	२१
विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥	२२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शा न्ति नि के त ने । सिंधीपदाङ्कितं जैन ज्ञानं पीठ मतीष्टिपत् ॥	२३
श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥	२४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यौदार्यादिसद्गुणैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥	२५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनपाणिना । रसैर्नागाङ्क-चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥	२६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठनं ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथनं तथा ॥	२७
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृभ्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥	२९
छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥	३०
जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवापिकं तत्र समाप्यान्यत्र चास्थितः ॥	३१
तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥	३२
नन्दै-निर्धर्ङ्क-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥	३३
ततः सुहृत्परामर्शात् सिंधीवंशनभस्वता । भा वि द्या भ व ना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
आसीत्तस्य मनोबान्धाऽपूर्वा ग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥	३५
दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मवन्धूनाम् । स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥	३६
इन्दु-खं-शून्य-नेत्राब्दे मासे आपादसञ्ज्ञके । कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥	३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥	३८
इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंधीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥	३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके श्रीसैवी ग्रन्थपद्धतिः ॥	४०

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥	१
सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमच्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥	२
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥	३
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥	४
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्-सौजन्यभूषिता ॥	५
क्षत्रियाणीप्रभापूर्णा शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥	६
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥	७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥	८
आगतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥	९
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तस्सुतुः स्वसन्निधौ । रक्षितः, शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥	१०
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगुहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥	११

तथा च—

भ्रान्त्वा नैकेषु देशेषु सेवित्वा च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥	१२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वातत्त्वगवेषिणा ॥	१३
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रज्ञ-नूतनकालिकाः ॥	१४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥	१५
स बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽसौ ख्यातोऽभवद् मनीषिषु ॥	१६
यस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥	१७
पुरे चाहम्मदावादे राष्ट्रीयशिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥	१८
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निर्धीन्द्रवदे पुरा तत्त्वाख्य मन्दिरं ॥	१९
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥	२०
तत आगत्य सल्लभो राष्ट्रकार्यं च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥	२१
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शांति नि के त ने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥	२२
सिंघीपदयुतं जैन ज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीडालचन्दस्य सूनुना ॥	२३
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥	२४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसन्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनब्राह्मणम् ॥	२५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे ह्येषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२६
अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥	२७
वार्ण-रत्न-नैवेन्द्रवदे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति विरुदख्यातः कन्हैयालालधीसखः ॥	२८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥	२९
विदुषां श्रीमतां योगात् संस्था जाता प्रतिष्ठिता । भारतीयपदोपेत विद्याभवनसञ्ज्ञया ॥	३०
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृदा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥	३१
तद्भवनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता नम्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥	३२
नन्द-निर्धय-चन्द्रावदे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीख्यैर्युक्तं तेन नव्ययोजना ॥	३३
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलभास्वता । भाविद्याभवायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥	३५
दैवादलपे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥	३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं यक्षशीलैस्तदामजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥	३७
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्द्धलक्षं प्रदत्तवान् ॥	३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य कांक्षितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥	३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वयं लोके जिनविजयभारती ॥	४०

सिंधी जैन ग्रन्थमाला

अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि

- १ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि मूल-संस्कृत ग्रन्थ.
- २ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिह्यतथ्य-परिपूर्ण अनेक निबन्ध संचय.
- ३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.
- ४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प.
- ५ मेघविजयोपाध्यायविरचित देवानन्दमहाकाव्य.
- ६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा.
- ७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा.
- ८ भट्टकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी.
- ९ प्रबन्धचिन्तामणि-हिन्दी भाषान्तर.
- १० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित.

- ११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिचरित.
- १२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानविन्दुप्रकरण.
- १३ हरिषेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश.
- १४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग.
- १५ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान.
- १६ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय.
- १७ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्विजयमहाकाव्य.
- १८ कवि अन्वुल रहमानकृत सन्देशरासक.
- १९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह.
- २० शान्त्याचार्यकृत न्यायावतारवार्तिकवृत्ति.
- २१ कवि धाहिल रचित पउमसिरीचरित.
- २२ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकहा.
- २३ भद्रबाहुसंहिता.

Life of Hemachandrāchārya: By Dr. G. Bühler.

संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावली

- १ खरतरगच्छबृहद्गुर्वावलि.
- २ कुमारपालचरित्रसंग्रह.
- ३ विविधगच्छीयपट्टावलि संग्रह.
- ४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, भाग २.
- ५ विज्ञप्तिसंग्रह विज्ञप्ति महा लेख-विज्ञप्ति त्रिवेणी आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय.
- ६ उद्योतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.
- ७ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य.
- ८ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.
- ९ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण.
- १० महामुनि गुणपालविरचित जंबूचरित्र (प्राकृत)

- ११ जयपाहुडनाम निमित्तशास्त्र.
- १२ कोऊहलविरचित लीलावतीकथा (प्राकृत).
- १३ गुणचन्द्रविरचित मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध.
- १४ नयचन्द्रविरचित हम्मीरमहाकाव्य.
- १५ महेंद्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा.
- १६ जिनदत्ताख्यानद्वय (प्राकृत).
- १७ स्वयंभूविरचित पउमचरित (अपभ्रंश).
- १८ सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन.
- १९ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला.
- २० कौटल्यकृत अर्थशास्त्र-सटीक.

मुद्रणार्थ निर्धारित एवं सज्जीकृतग्रन्थनामावलि

- १ भानुचन्द्रगणिकृत विवेकविलासटीका.
- २ पुरातन रास-भासादिसंग्रह.
- ३ प्रकीर्ण वाङ्मय प्रकाश.
- ४ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायविरचित वासवदत्ताटीका.
- ५ देवचन्द्रसूरिकृत मूलशुद्धिप्रकरणवृत्ति.
- ६ रत्नप्रभाचार्यकृत उपदेशमाला टीका.
- ७ यशोविजयोपाध्यायकृत अनेकान्तव्यवस्था.
- ८ जिनेश्वराचार्यकृत प्रमालक्षण.
- ९ महानिशीथसूत्र.
- १० तरुणप्रभाचार्यकृत आवश्यकबालावबोध.
- ११ राठोडवंशावलि.
- १२ उपकेशगच्छप्रबन्ध.
- १३ वर्द्धमानाचार्यकृत गणरत्नमहोदधि.
- १४ प्रतिष्ठासोमकृत सोमसौभाग्यकाव्य.
- १५ नेमिचन्द्रकृत षष्ठीशतक (पृथक् पृथक् ३ बालावबोधयुक्त).
- १६ शीलकाचार्य विरचित महापुरुषचरित्र (प्राकृत महाग्रन्थ).
- १७ चंदप्पहचरियं (प्राकृत).
- १८ नेमिनाहचरित्र (अपभ्रंश-महाग्रन्थ).
- १९ उपदेशपदटीका (वर्द्धमानाचार्यकृत).
- २० निर्वाणलीलावती कथा (सं. कथा ग्रन्थ).
- २१ सनत्कुमारचरित्र (संस्कृत काव्यग्रन्थ).
- २२ राजवल्लभ पाठककृत भोजचरित्र.
- २३ प्रमोदमाणिक्यकृत वाग्भटालंकारवृत्ति.
- २४ सोमदेवादिकृत विदग्धमुखमण्डनवृत्ति.
- २५ समयसुन्दरादिकृत वृत्तरत्नाकरकृति.
- २६ पाण्डित्यदर्पण.
- २७ पुरातन प्रबन्धसंग्रह-हिन्दी भाषान्तर.
- २८ भुवनभानुचरित्र बालावबोध.
- २९ भुवनसुन्दरी चरित्र (प्राकृतकथा) इत्यादि, इत्यादि.

कृतज्ञभावे समर्पण

अ. स. गोपाणी

अनुक्रमणिका

*

स्व० श्रीमद् बहादुरसिंहजी सिंघी - स्मरणाञ्जलि

भद्रबाहु संहिता - किंचित् प्रास्ताविक, प्रधानसंपादक लिखित पृ. १-११

१ प्रस्तावना पृ. १-२१

(1) भद्रबाहु अने भद्रबाहु संहिता पृ. १-२

(2) भद्रबाहु पृ. २-६

(3) भद्रबाहुसंहिता अने वाराहीसंहितानी तुलना पृ. ६-१९

(a) उल्का पृ. ६-७

(b) परिवेष पृ. ७-८

(c) संध्या पृ. ८

(d) वात पृ. ८

(e) प्रवर्षण पृ. ८-९

(f) गंधर्वनगर पृ. ९-१०

(g) गर्भलक्षण पृ. १०

(h) उत्पात पृ. १०-१२

(i) शुक्रचार पृ. १२-१४

(j) शनैश्चरचार पृ. १४

(k) बृहस्पतिचार पृ. १४-१५

(l) बुधचार पृ. १५-१६

(m) अंगारकचार पृ. १६

(n) राहुचार पृ. १६-१७

(o) केतुचार पृ. १७

(p) सूर्यचार पृ. १७-१८

(q) चंद्रचार पृ. १८

(r) ग्रहयुद्ध पृ. १८-१९

(4) सारांश पृ. १९

(5) छंद अने भाषा पृ. १९

(6) छंदोभंग पृ. १९-२०

(7) व्याकरणदोष पृ. २०

(8) ग्रंथसंपादनमां उपयोगमां लीधेली प्रतिओनो परिचय पृ. २०-२१

(9) पाठांतर पृ. २१

(10) सूची अने परिशिष्ट पृ. २१

(11) आभार पृ. २१

२ परिशिष्ट

पृ. २२—३२

३ भद्रबाहु संहिता (मूल)

पृ. १—७०

(1)	प्रथम अध्याय	— ग्रन्थाङ्ग संचय	पृ. १ — २
(2)	द्वितीय	— } उल्का	पृ. २ — ५
(3)	तृतीय	— }	
(4)	चतुर्थ	— परिवेष	पृ. ५ — ७
(5)	पञ्चम	— विद्युत्	पृ. ७ — ८
(6)	षष्ठ	— अभ्र	पृ. ८ — ९
(7)	सप्तम	— सन्ध्या	पृ. — १०
(8)	अष्टम	— मेघ	पृ. ११—१२
(9)	नवम	— वात	पृ. १२—१४
(10)	दशम	— वर्षा	पृ. १५—१७
(11)	एकादश	— गन्धर्वनगर	पृ. १७—१८
(12)	द्वादश	— गर्भ	पृ. १८—२०
(13)	त्रयोदश	— यात्राविधि	पृ. २०—२८
(14)	चतुर्दश	— उत्पात	पृ. २८—३६
(15)	पञ्चदश	— शुक्रचार	पृ. ३६—४६
(16)	षोडश	— शनैश्चरचार	पृ. ४६—४८
(17)	सप्तदश	— बृहस्पतिचार	पृ. ४८—५०
(18)	अष्टादश	— बुधचार	पृ. ५०—५२
(19)	एकोनविंश	— अङ्गारकचार	पृ. ५२—५४
(20)	विंश	— राहुचार	पृ. ५४—५७
(21)	एकविंश	— केतुचार	पृ. ५७—५९
(22)	द्वाविंश	— सूर्यचार	पृ. ५९—६०
(23)	त्रयोविंश	— चन्द्रचार	पृ. ६०—६२
(24)	चतुर्विंश	— ग्रहयुद्ध	पृ. ६३—६४
(25)	पञ्चविंश	— संग्रहयोगार्ध	पृ. ६४—६६
(26)	षड्विंश	— स्वप्न	पृ. ६६—७०

४ भद्रबाहुसंहितागतविषयाणां शब्दानां च वर्णानुक्रमेण सूची

पृ. ७१—८४

*
* *

સ્વ૦ બાબૂ શ્રી બહાદુર સિંહજી સિંઘી

અને

સિંઘી જૈન ગ્રંથ માલા

—[સ્મરણા જ્વલિ]—

મારા અનન્ય આદર્શપોષક, કાર્યસાહાયક, ઉત્સાહપ્રેરક અને સહૃદય લેહાસ્પદ **બાબૂ શ્રી બહાદુર સિંહજી સિંઘી**, જેમણે મારી વિશિષ્ટ પ્રેરણાથી, પોતાના સ્વર્ગવાસી સાધુચરિત પિતા **શ્રી ડાલચંદજી સિંઘીના** પુણ્ય-સ્મરણ નિમિત્ત, આ **‘સિંઘી જૈન ગ્રંથ માલા’** ની કીર્તિકારિણી સ્થાપના કરીને, એના નિમિત્તે દરવર્ષે હજારો રૂપિયા સ્વર્ચ કરવાની આદર્શ ઉદારતા પ્રકટ કરી હતી; અને જેમની આવી અસાધારણ જ્ઞાનભક્તિ સાથે અનન્ય આર્થિક ઉદારવૃત્તિ જોડેને મેં પળ, મારા જીવનનો વિશિષ્ટ શક્તિશાલી અને વહુ જ મૂલ્યવાન અવશેષ ઉત્તર કાળ, એ ગ્રંથમાલાના જ વિકાસ અને પ્રકાશને માટે સર્વાત્મના એ સમર્પિત કરી દીધો; તથા જેમણે આ ગ્રંથમાલાનું વિગત ૧૩-૧૪ વર્ષોમાં આવું સુંદર, સમૃદ્ધ અને સર્વાદરણીય કાર્યફલ નિષ્પન્ન થઈ જોડેને ભવિષ્યમાં આના કાર્યને વધારે પ્રગતિમાન અને વધારે વિસ્તીર્ણ રૂપમાં જોવાની પોતાના જીવનની એકમાત્ર પરમ અભિલાષા સેવી હતી; અને તદનુસાર, મારી પ્રેરણા અને યોજનાને અનુસરીને, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાલાની કાર્યવ્યવસ્થા **‘ભારતીય વિદ્યાભવન’** ને સમર્પિત કરી, આના માધ્યમ અંગે નિશ્ચિત થયા હતા; તે પુણ્યવાન, સાહિત્યરસિક, ઉદારમનસ્ક, અમૃતા-મિલાષી, અભિનન્દનીય આત્મા હવે આ સંસારમાં વિદ્યમાન નથી. સન્ ૧૯૪૪ ના જુલાઈ માસની ૭ મી તારીખે ૫૯ વર્ષની ઉમરે એ મહાત્મા આ લોકમાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયો. તેમના એવા ભવ્ય, આદરણીય, સ્પૃહણીય અને શ્રાવણીય જીવનને પોતાની કિંચિત્ લેહાત્મક **‘સ્મરણાજ્વલિ’** સમર્પિત કરવા નિમિત્તે, તેમનો સંક્ષિપ્ત જીવન-પરિચય અહિં આપવામાં આવે છે.

સિંઘીજીના જીવન સાથેના મારા ખાસ ખાસ સ્મરણોનું વિસ્તૃત આલેખન મેં હિંદીમાં કર્યું છે અને તે ખાસ કરીને સિંઘી-જીના જ **‘સ્મારક ગ્રંથ’** તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલા **‘ભારતીય વિદ્યા’** નામક પત્રિકાના ત્રીજા ભાગની અનુપૂર્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સિંઘીજી વિશે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળા વાંચકોને એ **‘સ્મારક ગ્રંથ’** જોવાની ભલામણ છે.

*

બાબૂ શ્રી બહાદુર સિંહજીનો જન્મ બંગાળના મુર્શિદાબાદ જિલ્લામાં આવેલા અજીમગંજ નામક સ્થાનમાં, સંવત્ ૧૯૪૧ માં થયો હતો. તેઓ બાબૂ ડાલચંદજી સિંઘીના એકમાત્ર પુત્ર હતા. તેમની માતા શ્રીમતી મનુકુમારી અજીમગંજના જ વૈદ કુટુંબના બાબૂ જયચંદજીની પુત્રી થતી હતી. શ્રી મનુકુમારીની એક બહેન જગતસેઠને ત્યાં પરણેલી હતી અને વીજી બહેન સુપ્રસિદ્ધ નાહાર કુટુંબમાં પરણેલી હતી. કલકત્તાના સ્વ૦ સુપ્રસિદ્ધ જૈન સ્કૉલર અને આગેવાન વ્યક્તિ બાબૂ પૂરણચંદજી નાહાર, બાબૂ બહાદુર સિંહજી સિંઘીના માસીઆઈ માઈ થતા હતા. સિંઘીજીનો વિવાહ, બાલુચર-જીઆગંજના સુપ્રસિદ્ધ ધનાઢ્ય જૈન ગૃહસ્થ લક્ષ્મીપત સિંહજીની પૌત્રી અને છત્રપત સિંહજીની પુત્રી શ્રીમતી તિલકસુંદરી સાથે સંવત્ ૧૯૫૪ માં થયો હતો. એ રીતે શ્રી બહાદુર સિંહજી સિંઘીનો કૌટુંબિક સંબંધ બંગાળના ખાસ પ્રસિદ્ધ જૈન કુટુંબો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાઈ ગયો હતો.

*

બાબૂ શ્રી બહાદુર સિંહજીના પિતા બાબૂ ડાલચંદજી સિંઘી બંગાળના જૈન મહાજનોમાં એક વહુ જ પ્રસિદ્ધ અને સચ્ચરિત પુરુષ થઈ ગયા. તેઓ પોતાના એકીલા જાત પુરુષાર્થ અને ઉદ્યોગથી, એક વહુ જ સાધારણ સ્થિતિના વ્યાપારીની કોટિમાંથી મ્હોટા કરોડાધિપતિની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા અને સારાય બંગાળમાં એક સુપ્રતિષ્ઠિત અને પ્રામાણિક વ્યાપારી તરીકે તેમણે વિશિષ્ટ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. એક વખતે તેઓ, બંગાળનો સૌથી મુખ્ય વ્યાપાર જે જૂટનો ગણાય છે તેના, સૌથી મ્હોટા વ્યાપારી થઈ ગયા હતા. તેમના પુરુષાર્થથી, તેમની વ્યાપારી પેઢી જે **હરિસિંહ નિહાલચંદના** નામે ચાલતી હતી તે બંગાળમાં જૂટનો વ્યાપાર કરનારી દેશી તથા વિદેશી પેઢીઓમાં સૌથી મ્હોટી પેઢી ગણાતી થઈ હતી.

બાબૂ ડાલચંદજી સિંઘીનો જન્મ સંવત્ ૧૯૨૧ માં થયો હતો; અને ૧૯૩૫ માં તેમનું શ્રી મનુકુમારી સાથે લગ્ન થયું. ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉમરમાં ડાલચંદજીએ પોતાના પિતાની દુકાનનો કારભાર, જે તે વખતે વહુ જ સાધારણ રૂપમાં ચાલતો હતો, તે હાથમાં લીધો. તેઓ અજીમગંજ છોશી કલકત્તે આવ્યા અને ત્યાં પોતાની હોશિયારી અને ચંત વડે એ કારભારને ધીમે ધીમે સ્વ જ વધાર્યો અને અંતે તેને એક સૌથી મ્હોટી ‘ફર્મે’ના રૂપમાં સ્થાપિત કર્યો. કલકત્તામાં જ્યારે ‘જૂટ સેલર્સ એસોસિએશન’ની સ્થાપના થઈ ત્યારે બાબૂ ડાલચંદજી સિંઘીને તેના સૌથી પહેલા પ્રેસીડેન્ટ બનાવવામાં આવ્યા હતા. જૂટના વ્યાપારમાં આવી રીતે સૌથી મ્હોટું સ્થાન મેલવીને પછી તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય વીજા વીજા ઉદ્યોગો તરફ પળ દોર્યું. એક તર-

फ तेमणे मध्यप्रांतोमां आवेला कोरीया स्टेटमां कोलसांनी खाणोना उद्योगनो पायो नांख्यो अने बीजी तरफ दक्षिणना शक्ति अने अकलतरानां राज्योमां आवेली चूनाना पत्थरोनी खाणोना, तेम ज बैलगांम, सावंतवाडी, इचलकरंजी जेवा स्थानोमां आवेली 'बोकसाइट' नी खाणोना विकासनी शोध करवा पाछळ पोतानुं लक्ष्य परोव्युं. कोलसाना उद्योग अर्थ तेमणे 'मैसर्स डालचंद बहादुरसिंह' ए नामधी नवी पेढीनी स्थापना करी जे आजे हिंदुस्थानमां एक अग्रगण्य पेढी गणाय छे. ए उपरांत तेमणे बंगालना चौबीस परगणा, रंगपुर, पूर्णिया अने मालदहा विगेरे जिल्लाओमां, म्होटी जमीनदारी पण खरीद करी अने ए रीते बंगालना नामांकित जमीनदारोमां पण तेमणे पोतानुं खास स्थान प्राप्त क्युं. बाबू डालचंदजीनी आवी सुप्रतिष्ठा केवळ व्यापारिक क्षेत्रमां ज मर्यादित न्होती. तेओ पोतानी उदारता अने धार्मिकता माटे पण एटल ज सुप्रसिद्ध हता-तेमनी परोपकारवृत्ति पण तेटली ज प्रशंसनीय हती. परंतु, परोपकारसुलभ प्रसिद्धि तेओ प्रायः दूर रहे-ता हता. घणा भागे तेओ गुप्तरीते ज अर्थिजनोने पोतानी उदारतानो लाभ आपता. तेमणे पोताना जीवनमां लाखोनुं दान क्युं हशे पण तेनी प्रसिद्धि के नोंध तेमणे भाग्ये ज करवा इच्छी हशे. तेमना सुपुत्र बाबू श्री बहादुर सिंहजीए प्रसंगोपात् चर्चा करतां जणाव्युं हुतुं, के तेओ जे कांई दान आदि करता, तेनी खबर तेमने पोताने (पुत्रने) पण भाग्ये ज थती. आथी तेमनां जाहेर दानो अंगेनी मात्र नीचेना २-४ प्रसंगोनी ज माहिती मळी शकी हती.

सन १९२६ मां 'चित्तरंजन' सेवा सदन माटे कलकत्तामां फाळो करवामां आव्यो ल्यारे एक बार खुद महात्माजी तेमना मकाने गया हता अने ते वखते तेमणे बगर भाग्ये ज महात्माजीने ए कार्य माटे १०००० रूपिया आप्या हता.

१९१७ मां कलकत्तामां 'गवर्नमेंट हाउस'ना मेदानमां, लॉर्ड कार्माइकलना आश्रय नीचे रेडक्लॉस माटे एक मेळावडो थयो हतो तेमां तेमणे २१००० रूपिया आप्या हता. तेम ज प्रथम महायुद्ध वखते तेमणे ३,००,००० रूपियाना 'वॉर बॉण्डस्' खरीद करीने ए प्रसंगे सरकारने फाळामां मदद करी हती. पोतानी छेळी अवस्थामां तेमणे पोताना निकट कुटुंबीजो-के जेमनी आर्थिक स्थिति बहु ज साधारण प्रकारनी हती तेमने-रूपिया १२ लाख व्हेंची आपवानी व्यवस्था करी हती जेनो अमल तेमना सुपुत्र बाबू बहादुर सिंहजीये क्यो हतो.

बाबू डालचंदजीनुं गार्हस्थ्य जीवन बहु ज आदर्शरूप हुतुं. तेमना धर्मपत्नी श्रीमती मञ्जुकुमारी एक आदर्श अने धर्म-परायण पत्नी हता. पति-पत्नी वने सदाचार, सुविचार अने सुसंस्कारनी मूर्ति जेवा हतां. डालचंदजीनुं जीवन बहु ज साहुं अने साधुत्व भरेलुं हुतुं. व्यवहार अने व्यापार वनेमां तेओ अत्यंत प्रामाणिक अने नीतिपूर्वक वर्तनारा हता. स्वभावे तेओ खूब ज शान्त अने निरभिमानी हता. ज्ञानमार्ग उपर तेमनी ऊंडी श्रद्धा हती. तत्त्वज्ञानविषयक पुस्तकोनुं वाचन अने श्रवण तेमने अत्यंत प्रिय हुतुं. किन्न नगर कॉलेजना एक अध्यात्मलक्षी बंगाली प्रोफेसर नामे बाबू ब्रजलाल अधिकारी-जेओ योगविषयक प्रक्रियाना अच्छा अभ्यासी अने तत्त्वचिंतक हता-तेमना सहवासथी बाबू डालचंदजीने पण योगनी प्रक्रिया तरफ खूब रुचि थई गई हती अने तेथी तेमणे तेमनी पासेथी ए विषयनी केटलीक खास प्रक्रियाओनो ऊंडो अभ्यास पण क्यो हतो. शारीरिक स्वास्थ्य अने मानसिक पावित्र्यनो जेनाथी विकास थाय एवी, केटलीक व्यावहारिक जीवनने अत्यंत उपयोगी, यौगिक प्रक्रियाओनो तेमणे पोताना पत्नी तेम ज पुत्र, पुत्री आदिने पण अभ्यास करवानी प्रेरणा करी हती.

जैन धर्मना विशुद्ध तत्त्वोना प्रचार अने सर्वोपयोगी जैन साहित्यना प्रसार माटे पण तेमने खास रुचि रहेती हती अने पंडितप्रवर श्री सुखलालजीना परिचयमां आव्या पळी, ए कार्य माटे कांईक विशेष सक्रिय प्रयत्न करवानी तेमनी सारी उत्कंठा जागी हती. कलकत्तामां २-४ लाखना खर्च आ कार्य करनारुं कोई साहित्यिक के शैक्षणिक केन्द्र स्थापित करवानी योजना तेओ विचारी रखा हता, ए दरम्यान सन् १९२७ (वि. सं. १९८४) मां कलकत्तामां तेमनो खर्गवास थयो.

*

बाबू डालचंदजी सिंघी, पोताना समयना बंगालनिवासी जैन समाजमां एक अत्यंत प्रतिष्ठित व्यापारी, दीर्घदर्शी उद्योगपति, म्होटा जमीनदार, उदारचित्त सद्गृहस्थ अने साधुचरित सत्पुरुष हता. तेओ पोतानी ए सर्व संपत्ति अने गुण-वत्तानो समग्र वारसो पोताना एक मात्र पुत्र बाबू बहादुर सिंहजीने सोंपता गया, जेमणे पोताना ए पुण्यश्लोक पितानी स्थूल संपत्ति अने सूक्ष्म सत्कीर्ति-वनेने घणी सुंदर रीते वधारीने पिता करतांय सवाई श्रेष्ठता मेळववानी विशिष्ट प्रतिष्ठा प्राप्त करी.

बाबू श्री बहादुर सिंहजीमां पोताना पितानी व्यापारिक कुशलता, व्यावहारिक निपुणता अने सांस्कारिक सज्जिष्ठा तो संपूर्ण अंशे वारसागतरूपे उतरेली हती ज, परंतु ते उपरांत तेमनामां बौद्धिक विशदता, कलात्मक रसिकता अने विविध विषयग्राहिणी प्राज्ञल प्रतिभानो पण उच्च प्रकारनो सज्जिवेश थयो हतो अने तेथी तेओ एक असाधारण व्यक्तित्व धरावनार महानुभावोनी पंक्तिमां स्थान प्राप्त करवानी योग्यता मेळवी शक्या हता.

तेओ पोताना पिताना एकमात्र पुत्र होवाथी तेमने पिताना विशळ कारभारमां नानपणथी ज लक्ष्य आपवानी फरज पडी हती अने तेथी तेओ हाईस्कूलनो अभ्यास पूरो करवा सिवाय कॉलेजनो विशेष अभ्यास करवानो अवसर मेळवी शक्या न हतां. छतां तेमनी ज्ञानरुचि बहु ज तीव्र होवाथी, तेमणे पोतानी मेळे ज, विविध प्रकारना साहित्यना वाचननो अभ्यास

ખૂબ જ વધાર્યો હતો અને તેથી તેઓ ઇંગ્રેજી ઉપરાંત, બંગાલી, હિંદી, ગુજરાતી ભાષાઓ પણ ખૂબ સરસ જાણતા હતા અને આષાઓમાં લખાણના વિવિધ પુસ્તકોના વાચનમાં સતત નિમગ્ન રહેતા હતા.

નાનપણથી જ તેમને પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહનો ભારે શોખ લાગી ગયો હતો અને તેથી તેઓ જૂના સિક્કાઓ, ચિત્રો, મૂર્તિઓ અને તેવી બીજી બીજી ચીજોનો સંગ્રહ કરવાના અત્યંત રસિક થઈ ગયા હતા. શ્રવેરાતનો પણ તે સાથે તેમનો શોખ ખૂબ વધ્યો હતો અને તેથી તેઓ એ વિષયમાં પણ ખૂબ જ નિષ્ણાત થઈ ગયા હતા. એના પરિણામે તેમણે પોતાની પાસે સિક્કાઓ, ચિત્રો, હસ્તલિખિત બહુમૂલ્ય પુસ્તકો વિગેરેનો જે અમૂલ્ય સંગ્રહ મેળો કર્યો હતો તે આજે હિંદુસ્થાનના ગણ્યાગાંઠ્યા એવા સંગ્રહોમાં એક મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તેવો છે. તેમનો પ્રાચીન સિક્કાઓનો સંગ્રહ તો એટલો વધો વિભિષ્ટ પ્રકારનો છે કે જેથી આશી દુનિયામાં તેનું ગ્રીષ્મ કે ચોથું સ્થાન આવે તેમ છે. તેઓ એ વિષયમાં એટલા નિપુણ થઈ ગયા હતા કે મ્હોટા મ્હોટા મ્યુઝિયમોના વ્યુરેટરો પણ વારંવાર તેમની સલાહ અને અભિપ્રાય મેલવવા અર્થે તેમની પાસે આવતા જતા.

તેઓ પોતાના એવા ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક શોખને લઈને દેશ-વિદેશની આવી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે કાર્ય કરતી અનેક સંસ્થાઓના સદસ્ય વિગેરે બન્યા હતા. દાખલા તરીકે - રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ, અમેરિકન જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી ન્યુયૉર્ક, બંગીય સાહિત્યપરિષદ્ કલકત્તા, ન્યુમિક્સેટિક સોસાયટી ઑફ ઇન્ડિયા વિગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓના તેઓ ઉત્સાહી સભાસદ હતા.

સાહિત્ય અને શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિ કરનારી જૈન તેમ જ જૈનેતર અનેક સંસ્થાઓને તેમણે મુક્ત મને દાન આપી એ વિષયોના પ્રસારમાં પોતાની ઉત્કટ અભિરુચિનો ઉત્તમ પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે આવી રીતે કેટ-કેટલી સંસ્થાઓને આર્થિક સહાયતા આપી હતી તેની સંપૂર્ણ યાદી મળી શકી નથી. તેમનો સ્વભાવ આવાં કાર્યોમાં પોતાના પિતાના જેવો જ પ્રાયઃ મૌન ધારણ કરવાનો હતો અને એ માટે પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરવાની તેઓ આકાંક્ષા નહોતા રાખતા. તેમની સાથે કોઈ કોઈ વખતે પ્રસંગોચિત વાર્તાલાપ થતાં આવી વાતની જે આડકતરી માહિતી મળી શકી તેના આધારે તેમની પાસેથી આર્થિક સહાયતા મેલવનારી કેટલીક સંસ્થાઓનાં નામો વિગેરે આ પ્રમાણે જાણી શકાયાં છે: -

હિંદુ એકેડેમી, દોલતપુર (બંગાલ), ૬૦ ૧૫૦૦૦)	કલકત્તા-મુર્શિદાબાદના જૈન મંદિરો, ૧૧૦૦૦)
તરકી ઝર્ડ બંગાલ, ૫૦૦૦)	જૈનધર્મ પ્રચારક સભા, માનમૂમ, ૫૦૦૦)
હિંદી સાહિત્ય પરિષદ્ ભવન (ઇલાહાબાદ), ૧૨૫૦૦)	જૈન ભવન, કલકત્તા, ૧૫૦૦૦)
વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી મારવાડી હૉસ્પિટલ, કલકત્તા, ૧૦૦૦૦)	જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ, આગરા, ૭૫૦૦)
એક મેટર્નિટીહોમ, કલકત્તા, ૨૫૦૦)	જૈન મંદિર, આગરા, ૩૫૦૦)
બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, ૨૫૦૦)	જૈન હાઈસ્કૂલ, અંબાલા, ૨૧૦૦)
જીયાગંજ હાયસ્કૂલ, ૫૦૦૦	જૈન ગુરુકુલ, પાલીતાણા, ૧૧૦૦૦)
જીયાગંજ લંડન મિશન હૉસ્પિટલ, ૬૦૦૦)	જૈન પ્રાકૃત કોશ માટે, ૨૫૦૦)

એ ઉપરાંત હજાર - હજાર પાંચસો - પાંચસોની નાની રકમો તો તેમણે સેંકડોની સંખ્યામાં આપી છે જેનો સરવાલો દોઢ લાખ જેટલો થવા જાય.

સાહિત્ય અને શિક્ષણની પ્રગતિ માટે સિંધીજીનો જેટલો ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ હતો તેટલો જ સામાજિક પ્રગતિ માટે પણ તે હતો. અનેકવાર તેમણે આવી સામાજિક સભાઓ વિગેરેમાં પ્રમુખ તરીકે ભાગ લઈને પોતાનો એ વિષેનો આંતરિક ઉત્સાહ અને સહકારભાવ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સના સન્ ૧૯૨૬ માં મુંબઈમાં ભરાયેલાં ખાસ અધિવેશનના તેઓ પ્રમુખ બન્યા હતા. ઉદયપુર રાજ્યમાં આવેલાં કેસરીયાજી તીર્થના વહીવટના વિષયમાં સ્ટેટ સાથે જે झगड़ો ઊભો થયો હતો તેમાં તેમણે સૌથી વધારે તન, મન અને ધનનો ભોગ આપ્યો હતો. આ રીતે તેઓ જૈન સમાજના હિતની પ્રવૃત્તિઓમાં યથાચોગ્ય સંપૂર્ણ સહયોગ આપતા હતા પરંતુ તે સાથે તેઓ સામાજિક મૂઢતા અને સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતાના પણ પૂર્ણ વિરોધી હતા. બીજા બીજા ધનવાનો કે આગેવાનો ગણાતા રૂઢીમત્ત જૈનોની માફક, તેઓ સંકીર્ણ મનોવૃત્તિ કે અન્ધશ્રદ્ધા-પોષક વિકૃત્ત ભક્તિથી સર્વથા પર હતા. આચાર, વિચાર કે વ્યવહારમાં તેઓ બહુ જ ઉદાર અને વિવેકશીલ હતા.

તેમનું ગૃહસ્થ તરીકેનું જીવન પણ બહુ જ સાદું અને સાત્ત્વિક હતું. બંગાલના જે જાતના નવાબી ગણાતા વાતાવરણમાં તેઓ જન્મ્યા હતા અને ઉછર્યા હતા તે વાતાવરણની તેમના જીવન ઉપર કશીજ ખરાબ અસર થઈ ન હતી અને તેઓ લગભગ એ વાતાવરણથી તદ્દન અલિપ્ત જેવા હતા. આટલા મ્હોટા શ્રીમાન હોવા છતાં, શ્રીમંતાઈનાં છોટા વિલાસ કે મિથ્યા આહંબરથી તેઓ સદા દૂર રહેતા હતા. દુર્વ્યય અને દુર્વ્યસન પ્રત્યે તેમનો ભારે તિરસ્કાર હતો. તેમની સ્થિતિના ધનવાનો જ્યારે પોતામાં મોજ-શોખ, આનંદ પ્રમોદ, વિલાસ-પ્રવાસ, સમારંભ-મહોત્સવ इत्यादिમાં લાખો રૂપિયા ઉઝાવતા હોય છે ત્યારે સિંધીજી

तेनाथी तद्गन विमुख रहेता हता. तेमने शाख मात्र सारा वाचननो अने कलामयवस्तुओ जोवा-संप्रहवानो हतो. ज्यारे जुओ त्यारे, तेओ पोतानी गादी उपर बेठा बेठा साहित्य, इतिहास, स्थापत्य, चित्र, विज्ञान, भूगोल के भूगर्भविद्याने लगता सामयिको के पुस्तको बांचता ज सदा देखाता हता. पोताना एवा विविष्ट वाचनना शोखने लीधे तेओ इंग्रेजी, बंगाली, हिंदी, गुजराती आदिमां प्रकट थता उच्च कोटिना, उक्त विषयोने लगता विविध प्रकारनां सामयिक पत्रो अने जर्नल्स आदि नियमित मगावता रहेता हता. आर्ट, आर्किऑलॉजी, एपीग्राफी, न्युमिस्मैटिक, ज्योग्राफी, आइकोनोग्राफी, हिस्टरी अने माइनिंग आदि विषयोना पुस्तकोनी तेमणे पोतानी पासे एक सारी सरखी लाइब्रेरी ज बनावी लीधी हती.

तेओ स्वभावे एकान्तप्रिय अने अल्पभाषी हता. नकामी बातो करवा तरफ के गप्पां सप्पां मारवा तरफ तेमने बहु ज अभाव हतो. पोताना व्यावसायिक व्यवहारनी के विशाल कारभारनी बाबतोमां पण तेओ बहु ज सितभापी हता. परंतु ज्यारे तेमना प्रिय विषयोनी-जेवा के स्थापत्य, इतिहास, चित्र, शिल्प आदिनी-चर्चा जो नीकळी होय तो तेमां तेओ एटला निमग्न थई जता के कलाको ना कलाको वही जता, तो पण तेओ तेथी थाकता नहीं के कंटाळता नहिं.

तेमनी बुद्धि अत्यंत तीक्ष्ण हती. कोई पण वस्तुने समझवामां के तेनो मर्म पकडवामां तेमने कशी बार न लगती. विज्ञान अने तत्त्वज्ञाननी गंभीर बाबतो पण तेओ सारी पेठे समाजी शकता हता अने तेमनुं मनन करी तेमने पचावी शकता हता. तर्क अने दलीलमां तेओ म्होटा म्होटा कायदाशास्त्रीयोने पण आंटी देता. तेम ज गमे तेवो चालाक माणस पण तेमने पोतानी चालाकीथी चकित के मुग्ध बनावी शके तेम न हतुं.

पोताना सिद्धान्त के विचारमां तेओ खूब ज मक्कम रहेवानी प्रवृत्तिना हता. एक बार विचार नकीं कर्या पछी अने कोई कार्यनो स्वीकार कर्या पछी तेमांथी चलित थवातुं तेओ विष्कुल पसंद करता नहिं.

व्यवहारमां तेओ बहुज प्रामाणिक रहेवानी वृत्तिवाळा हता. बीजा बीजा धनवानोनी माफक व्यापारमां दगा फटका के साच-झूठ करीने धन मेळववानी तृष्णा तेमने यत्किंचित् पण थती न हती. तेमनी आवी व्यावहारिक प्रामाणिकताने लक्ष्मीने इंग्लैंडनी मर्केन्टाईल बैंकनी डायरेक्टरोनी बॉर्डें पोतानी कलकत्ता-शाखानी बॉर्डेमां, एक डायरेक्टर थवा माटे तेमने खास विनंति करी हती के जे मान ए पहेलां कोई पण हिंदुस्थानी व्यापारीने मळ्युं न्होतुं.

प्रतिभा अने प्रामाणिकता साथे तेमनामां योजनाशक्ति पण घणी उच्च प्रकारनी हती. तेमणे पोतानी ज स्वतंत्र बुद्धि अने कार्य कुशलता द्वारा एक तरफ पोतानी घणी मोटी जमीनदारीनी अने बीजी तरफ कोलीयारी विगेरे मारिनींगना उद्योगनी जे सुव्यवस्था अने सुघटना करी हती ते जोईने ते ते विषयना ज्ञाताओ चकित थता हता. पोताना घरना नानामां नाना कामथी ते छेक कोलीयारी जेवा म्होटा कारखाना सुधीमां-के ज्यां हजारो माणसो काम करता होय-बहु ज नियमित, व्यवस्थित अने सुयोजित रीते काम चाल्यां करे तेवी तेमनी सदा व्यवस्था रहेती हती. छेक दरवानथी लई पोताना समो-वडीया जेवा समर्थ पुत्रो सुधीमां एक सरखुं उच्च प्रकारनुं शिस्त-पालन अने शिष्ट आचारण तेमने त्यां देखातुं हतुं.

सिंधीजीमां आवी समर्थ योजकशक्ति होवा छतां-अने तेमनी पासे संपूर्ण प्रकारनी साधनसंपन्नता होवा छतां-तेओ घमालवाळा जीवनथी दूर रहेता हता अने पोताना नामनी जाहेरातने माटे के लोकामां म्होटा माणस गणावानी खातर तेओ तेवी कशी प्रवृत्ति करता न हता. रावबहादुर, राजाबाहादुर के सर-नाईट विगेरेना सरकारी खिताबो धारण करवानी के काउन्सीलोमां जई ऑनरेबल मेंबर बनवानी तेमने क्यारेय इच्छा थई न हती. एवी खाली आडम्बरवाळी प्रवृत्तिमां पैसानो दुर्व्यय करवा करतां तेओ सदा साहित्योपयोगी अने शिक्षणोपयोगी कार्यमां पोताना धननो सद्व्यय करता हता. भारतवर्षनी प्राचीन कळा अने तेने लगती प्राचीन वस्तुओ तरफ तेमनो उत्कट अनुराग हतो अने तेथी ते माटे तेमणे लाखो रूपिया खर्चा हता.

*

सिंधीजी साथेनो मारो प्रत्यक्ष परिचय सन् १९३० मां शरू थयो हतो. तेमनी इच्छा पोताना सद्गत पुण्य-श्लोक पिताना स्मारकमां जैन साहित्यनो प्रसार अने प्रकाश थाय तेवी कोई विशिष्ट संस्था स्थापन करवानो हतो. मारा जीवनना सुदीर्घकालीन सहकारी, सहचारी अने सन्मित्र पंडितप्रवर श्री सुखलालजी, जेओ बाबू श्री डालचंदजीना विशेष श्रद्धाभाजन होई श्री बहादुर सिंहजी पण जेमनी उपर तेटलो ज विशिष्ट सद्भाव धरावता हता, तेमना परामर्श अने प्रस्तावथी, तेमणे मने ए कार्यनी योजना अने व्यवस्था हाथमां छेवानी विनंति करी अने में पण पोताने अभीष्टतम प्रवृत्तिना आदर्शने अनुरूप उत्तम कोटिना साधननी प्राप्ति थती जोई तेनो सहर्ष अने सोळास स्वीकार कर्यो.

सन् १९३१ ना प्रारंभ दिवसे, विश्वबंध कवीन्द्र श्री रवीन्द्रनाथ टागोरना विभूतिविहारसमा विश्वविख्यात शान्तिनिकेतनना विश्वभारती-विद्याभवनमां 'सिंधी जैन ज्ञानपीठ' नी स्थापना करी अने त्यां जैन साहित्यना अध्ययन-अध्यापन अने संशोधन-संपादन आदिनुं कार्य चालु कर्नुं. आ विषेनी केंद्रीक प्राथमिक हकीकत, आ ग्रंथमालाना सौथी प्रथम प्रकट थएला 'प्रबन्धचिन्तामणि' नामना ग्रंथनी प्रस्तावनामां में आपेली छे, तेथी तेनी अहिं पुनरुक्ति करवानी जरूर नथी.

સિંધીજીએ મારી પ્રેરણાથી, 'સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ' ની સ્થાપના સાથે, જૈન સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથરત્નોને આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સુંદર રીતે સંશોધિત-સંપાદિત કરી-કરાવી પ્રકટ કરવા માટે અને તેમ કરી જૈન સાહિત્યની સાર્વજનિક પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવા માટે, આ 'સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા' પ્રકટ કરવાની વિશિષ્ટ યોજનાનો પળ સ્વીકાર કર્યો; અને એ માટે આવશ્યક અને અપેક્ષિત અર્થવ્યય કરવાનો ઉદાર ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો.

પ્રારંભમાં, શાન્તિનિકેતનને લક્ષીને એક ૩ વર્ષનો कार्यक्रम ઘડી કાઢવામાં આવ્યો અને તે પ્રમાણે ત્યાં કામનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ એ ૩ વર્ષના અનુભવના અંતે શાન્તિનિકેતન મને મારા પોતાના કાર્ય અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ વરાવર અનુકૂળ ન લાગવાથી, અનિચ્છાએ મારે એ સ્થાન છોડવું પડ્યું અને અમદાવાદમાં, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સામિપ્યમાં, 'અને કાન્ત વિહાર' બનાવી ત્યાં આ કાર્યની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. આ ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થેલા ગ્રંથોની ઉત્તમ પ્રશંસા, પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા થઈ જોઈને સિંધીજીનો ઉત્સાહ ધ્રુવ વધ્યો અને તેમણે એ અંગે જેટલો ધ્યેય તેટલો ધ્યેય કરવાની અને જેમ બને તેમ વધારે સંખ્યામાં ગ્રંથો પ્રકટ થેલા જોવાની પોતાની ઉદાર મનોવૃત્તિ મારી આગલ વારંવાર પ્રકટ કરી. હું પણ તેમના એવા અપૂર્વ ઉત્સાહથી પ્રેરાઈ યથાશક્તિ આ કાર્યને વધારે ને વધારે વેગ આપવા માટે પ્રયત્નવાન રહેતો.

*

સન ૧૯૩૮ ના જુલાઈમાં, મારા પરમ સુહૃદ્ ભ્રેહી શ્રીયુત કન્હૈયાલાલ માળેકલાલ મુંશીનો - જેઓ તે વખતે મુંબઈની કૉંગ્રેસ ગવર્નમેંટના ગૃહમંત્રીના ઉચ્ચ પદ પર અધિષ્ઠિત હતા - અકસ્માત્ એક પત્ર મને મળ્યો જેમાં એમણે સૂચવ્યું હતું કે 'સેઠ મુંગલાલ ગોએનકાએ બે લાખ રૂપિયાની એક ઉદાર રકમ એમને સુપ્રત કરી છે જેનો ઉપયોગ ભારતીય વિદ્યાઓના કોઈ વિકાસાત્મક કાર્ય માટે કરવાનો છે અને તે માટે વિચાર-વિનિમય કરવા તેમ જ તદુપયોગી યોજના ઘડી કાઢવા અંગે મારી જરૂર હોવાથી મારે તરત મુંબઈ આવવું વિગેરે'. તદનુસાર હું તરત મુંબઈ આવ્યો અને એમ બન્ને ય સાથે બેસી એ યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરી; અને તે અનુસાર, સંવત્ ૧૯૯૫ ની કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના દિવસે શ્રી મુંશીજીના નિવાસસ્થાને 'ભારતીય વિદ્યા ભવન' ની એક મ્હોટા સમારંભ સાથે સ્થાપના કરવામાં આવી.

ભવનના વિકાસ માટે શ્રીમુંશીજીનો અથાગ ઉદ્યોગ, અખંડ ઉત્સાહ અને ઉદાર આત્મભોગ જોઈ, મને પણ એમના કાર્યમાં યથાયોગ્ય સહકાર આપવાની પૂર્ણ ઉત્કંઠા થઈ અને હું તેની આંતરિક વ્યવસ્થામાં પ્રમુખપણે ભાગ લેવા લાગ્યો. ભવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્ય પ્રકાશન સંબંધી જે એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે, મારા આ ગ્રંથમાળાના કાર્ય-સાથે, એક પ્રકારે પરસ્પર સહાયક સ્વરૂપની જ પ્રવૃત્તિ હોવાથી, મને એ પૂર્વ-અંગીકૃત કાર્યમાં બાધક ન થતાં ઊલટી સાધક જ જણાઈ અને તેથી મેં એમાં યથાશક્તિ પોતાની વિશિષ્ટ સેવા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. સિંધીજીને એ બધી વસ્તુસ્થિતિની જાણ કરવામાં આવતાં તેઓ પણ ભવનના કાર્યમાં રસ ધરાવતા થયા અને એના સંસ્થાપક-સદસ્ય બની એના કાર્ય માટે પોતાની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી.

જેમ મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, ગ્રંથમાળાના વિકાસ માટે સિંધીજીનો ઉત્સાહ અત્યંત પ્રશંસનીય હતો અને તેથી હું પણ મારા સ્વાસ્થ્ય વિગેરેની કશી દરકાર રાખ્યા વગર, એ કાર્યની પ્રગતિ માટે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો. પરંતુ ગ્રંથમાળાની વ્યવસ્થાનો સર્વ ભાર, મારા એકલાના પંડ ઉપર જ આશ્રિત થઈને રહેલો હોવાથી, મારું શરીર જ્યારે એ વ્યવસ્થા કરતું અટકી જાય, ત્યારે એની શી સ્થિતિ થાય તેનો વિચાર પણ મને વારંવાર થયાં કરતો હતો. વીજી બાજુ સિંધીજીની પણ ઉત્તરાવસ્થા હોઈ તેઓ વારંવાર અસ્વસ્થ થવા લાગ્યા હતા અને તેઓ પણ જીવનની અસ્થિરતાનો આભાસ અનુભવવા લાગ્યા હતા. એટલે ગ્રંથમાળાના માવી વિષે કોઈ સ્થિર અને સુનિશ્ચિત યોજના ઘડી કાઢવાની કલ્પના હું કર્યા કરતો હતો.

ભવનની સ્થાપના થયાં પછી ૩-૪ વર્ષમાં જ એના કાર્યની વિદ્વાનોમાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા જામવા લાગી હતી અને વિવિધ વિષયના અધ્યયન - અધ્યાપન અને સાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનનું કાર્ય સારી પેઠે આગલ વધવા લાગ્યું હતું, એ જોઈ સુહૃદ્ શ્રીમુંશીજીની ખાસ આકાંક્ષા થઈ કે સિંધી જૈન ગ્રંથમાળાની કાર્યવ્યવસ્થાનો સંબંધ પણ, જો ભવન સાથે જોડી દેવામાં આવે તો તેથી પરસ્પર બંનેના કાર્યમાં સુંદર અભિવૃદ્ધિ થવા ઉપરાંત ગ્રંથમાળાને સ્થાયી સ્થાન મળશે અને ભવનને વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થશે; અને એ રીતે ભવનમાં જૈન શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું અને જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનનું એક અદ્વિતીય કેન્દ્ર બની રહેશે. શ્રીમુંશીજીની એ શુભાકાંક્ષા, ગ્રંથમાળા વિષેની મારી માવી ચિંતાની યોગ્ય નિવારક લાગી અને તેથી હું તે વિષેની યોજનાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. યથાવસર સિંધીજીને મેં શ્રી મુંશીજીની આકાંક્ષા અને મારી યોજના સૂચિત કરી. તેઓ ભા. વિ. ભ. ના સ્થાપક-સદસ્ય હતા જ અને તદુપરાન્ત શ્રીમુંશીજીના ખાસ હેતુસપ્દ મિત્ર પણ હતા; તેથી તેમને પણ એ યોજના વધાવી લેવા લાયક લાગી. પશ્ચિમપ્રવર શ્રીમુખલાલજી જેઓ આ ગ્રંથમાળાના આરંભથી જ અંતરંગ હિત-ચિંતક અને સક્રિય સહાયક રહ્યા છે તેમની સાથે પણ એ યોજના સંબંધે મેં ઉચિતપરમાર્શ કર્યો અને સંવત્ ૨૦૦૧ ના વૈશાખ સુદિમાં (મે સન ૧૯૪૩) સિંધીજી કાર્યપ્રસંગે મુંબઈ આવેલા ત્યારે, પરસ્પર નિર્ણાત વિચાર-વિનિમય કરી, આ ગ્રંથમાળાની પ્રકાશનસંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા ભવનને સ્વાધીન કરવામાં આવી. સિંધીજીએ, એ ઉપરાન્ત, તે અવસરે મારી પ્રેરણાથી ભવનને

બીજા ૧૦ હજાર રૂપિયાની ઉદાર રકમ પળ આપી જેના વડે ભવનમાં તેમના નામનો એક હાલ બંધાવવામાં આવે અને તેમાં પ્રાચીન વસ્તુઓ તેમ જ ચિત્ર વિગેરેનો સંગ્રહ રાખવામાં આવે.

ભવનની પ્રવંધક સમિતિ એ સિંધીજીના આ વિશિષ્ટ અને ઉદાર દાનના પ્રતિષ્ઠા રૂપે ભવનમાં પ્રચલિત 'જૈન શાસ્ત્ર-વિક્ષણ વિભાગ'ને સ્થાયી રૂપે 'સિંધી જૈનશાસ્ત્ર શિક્ષાપીઠ' ના નામે પ્રચલિત રાખવાનો સવિશેષ નિર્ણય કર્યો.

*

ગ્રંથમાલાના જનક અને પરિપાલક સિંધીજીએ, પ્રારંભથી જ એની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થાનો મારા મારા ઉપર મૂકીને પોતે તો ફક્ત ખાસ એટલી જ આકાંક્ષા રાખતા હતા કે ગ્રંથમાલામાં કેમ વધારે ગ્રંથો પ્રકટ થાય અને કેમ તેમનો વધારે પ્રસાર થાય. તેમના જીવનની એક માત્ર એ જ પરમ અભિલાષા હતી કે આ ગ્રંથમાલા દ્વારા જેટલા બને તેટલા સાર સારા અને મહત્વના ગ્રંથો જલ્દી જલ્દી પ્રકાશિત થાય અને જૈન સાહિત્યનો ખૂબ પ્રસાર થાય. એ અંગે જેટલો સ્વર્ચ થાય તેટલો તે વહુ જ ઉત્સાહથી કરવા ઉત્સુક હતા. ભવનને ગ્રંથમાલા સમર્પણ કરતી વખતે તેમણે મને કહ્યું કે— 'અત્યાર સુધી તો વર્ષમાં સરેરાશ ૩-૪ ગ્રંથો પ્રકટ થતા આવ્યા છે પરંતુ જો આપ પ્રકાશિત કરી શકો તો, દરમહિને વચ્ચે ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થતા જોઈ હું ધરાઉં તેમ નથી. જ્યાં સુધી આપની અને મારી જોડગી છે ત્યાં સુધી, જેટલું સાહિત્ય પ્રકટ કરવા-કરાવવાની આપની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણેની આપ વ્યવસ્થા કરો. મારા તરફથી પૈસાનો સંકોચ આપને જરાય નહીં જણાય'. જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે આવી ઉત્કટ આકાંક્ષા અને આવી ઉદાર ચિત્તવૃત્તિ ધરાવનાર દાની અને વિનમ્ર પુરુષ, મેં મારા જીવનમાં વીજો કોઈ નથી જોયો. પોતાની હયાતી દરમ્યાન તેમણે મારા હસ્તક ગ્રંથમાલા ખાતે લગભગ ૭૫૦૦૦ (પોળો લાખ) રૂપિયા સ્વર્ચ કર્યા હશે; પરંતુ એ ૧૫ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન તેમણે એકવાર પણ મને એમ નથી પૂછ્યું કે કઈ રકમ, કયા ગ્રંથ માટે, કયારે સ્વર્ચ કરવામાં આવી છે; કે કયા ગ્રંથના સંપાદન માટે, કોને શું આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે જ્યારે હું પ્રેસ ઇલાદિના વીલો તેમની ઉપર મોકલતો ત્યારે ત્યારે, તેઓ તે માત્ર જોઈને જ ઓફિસમાં તે રકમ ચુકવનાના શેરા સાથે મોકલી દેતા. હું તેમને કોઈ વીલની વિગત સમજાવવા ઇચ્છતો, તો પણ તેઓ તે વિષે ઉત્સાહ નહોતા વતાવતા અને એનાથી વિરુદ્ધ ગ્રંથમાલાની સાઈફ, ટાઈપ, પ્રીટીંગ, બાઈડીંગ, હેડીંગ આદિની વાતમાં તેઓ ખૂબ ફીણવ-ટથી વિચાર કરતા રહેતા અને તે અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા પણ કરતા. તેમની આવી અપૂર્વ જ્ઞાનનિષ્ઠા અને જ્ઞાનભક્તિયે જ મને તેમના સ્નેહપાશમાં બદ્ધ કર્યો અને તેથી હું ચત્કિચિત્ત આ જાતની જ્ઞાનોપાસના કરવા સમર્થ થયો.

ઉક્ત રીતે ભવનને ગ્રંથમાલા સમર્પિત કર્યા બાદ, સિંધીજીની ઉપર જણાવેલી ઉત્કટ આકાંક્ષાને અનુલક્ષીને મને પ્રસ્તુત કાર્ય માટે વધારે ઉત્સાહ થયો, અને જો કે મારી શારીરિક સ્થિતિ, એ કાર્યના અવિરત શ્રમથી પ્રતિદિન વધારે ને વધારે ક્ષયપ્રાપ્ત થતી રહી છે, છતાં મેં એના કાર્યને વધારે વેગવાન અને વધારે વિસ્તૃત બનાવવાની દૃષ્ટિયે કેટલીક વિશિષ્ટ યોજના કરવા માંડી, અને સંપાદનાના કાર્યમાં વધારે સહાયતા મળે તે માટે કેટલાક વિદ્વાનોના નિયમિત સહયોગની પણ વ્યવસ્થા કરવા માંડી. અનેક નાના-મોટા ગ્રંથો એક સાથે પ્રેસમાં છાપવા આપ્યા અને વીજા તેવા અનેક નવા નવા ગ્રંથો છાપવા માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા. જેટલા ગ્રંથો અત્યાર સુધીમાં કુલ પ્રકટ થયા હતા તેટલા જ વીજા ગ્રંથો એક સાથે પ્રેસમાં છાપવા શરૂ થયા અને તેથી પણ વધુની સંખ્યાના ગ્રંથો પ્રેસ કૉપી આદિના રૂપમાં તૈયાર થવા લાગ્યા.

એ પછી થોડા જ સમય દરમ્યાન, એટલે સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ માં, ભવન માટે કલકત્તાના એક નિવૃત્ત દક્ષિણી પ્રોફેસરની મ્હોટી લાઈબ્રેરી ખરીદ કરવા હું ત્યાં ગયો. સિંધીજી દ્વારા જ એ પ્રોફેસર સાથે વાટાઘાટ કરવામાં આવી હતી અને મારી પ્રેરણાથી એ આખી લાઈબ્રેરી, જેની કિંમત રૂ. ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) જેટલી માગવામાં આવી હતી, સિંધીજીએ પોતાના તરફથી જ ભવનને ભેટ કરવાની અતિમહનીય મનોવૃત્તિ દર્શાવી હતી. પરંતુ તે પ્રોફેસર સાથે એ લાઈબ્રેરી અંગેનો યોગ્ય સોદો ન થયો અને તેથી સિંધીજીએ, કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગવાસી જૈન સદ્ગૃહસ્થ વાવૂ પૂરણચંદ્રજી નાહારની મ્હોટી લાઈબ્રેરી લઈ લેવા વિષે પોતાની સલાહ આપી અને તે અંગે પોતે જ યોગ્ય રીતે એની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું.

કલકત્તામાં અને આજના બંગાળમાં એ વર્ષ દરમ્યાન અન્ન-દુર્ભિક્ષનો મર્યાદાકર કાળ વર્તી રહ્યો હતો. સિંધીજીયે પોતાના વતન અંજીમગંજ, મુર્શિદાબાદ તેમ જ વીજા અનેક સ્થળે ગરીબોને મફત અને મધ્યમવિત્તોને અલ્પ મૂલ્યમાં, પ્રતિમાસ હજારો મળ ધાન્ય વિતીળ કરવાની મ્હોટી અને ઉદાર વ્યવસ્થા કરી હતી, જેના નિમિત્તે તેમણે એ વર્ષમાં લગભગ ત્રણ-સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયા સ્વર્ચ ખાતે માંડી વાળ્યા હતા. બંગાળના વતનીઓમાં અને જમીનદારોમાં આવો મ્હોટો ઉદાર આર્થિક ભોગ એ નિમિત્તે અન્ય કોઈયે આપ્યો હોય તેમ જાણવામાં નથી આવ્યું.

અક્ટોબર-નવેમ્બર માસમાં તેમની તબિયત બગડવા માંડી અને તે ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે શિથિલ થતી ગઈ. જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ નાં પ્રારંભમાં હું તેમને મળવા ફરી કલકત્તા ગયો. ત્યાં ૬ ઠી જાન્યુઆરીના સંધ્યા સમયે, તેમની સાથે બેસીને ૩ કલાક સુધી ગ્રંથમાલા, લાઈબ્રેરી, જૈન ઇતિહાસના આલેખન આદિ અંગેની ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક વાતોચીતો કરી

પરંતુ તેમને પોતાના જીવનની અલ્પતાનો આભાસ જાણે થઈ રહ્યો હોય તેમ, વચ્ચે વચ્ચે તેઓ તેવા ઉદ્ગારો પળ કાઢતાં રહેતા હતા. ૫-૭ દિવસ રહીને હું મુંબઈ આવ્યા નીકળ્યો ત્યારે છેલ્લી મુલાકાત વચ્ચે તેઓ વહુ જ ભાવભરેલે હૃદયે મને વિદાય આપીને વોલ્ટા કે-‘કોણ જાણે હવે આપણે ફરી મઝીશું કે નહિ?’ હું તેમના એ દુઃખદ વાક્યને વહુ જ દવા-એલા હૃદયે સાંભાળતો અને ઉદ્વેગ પામતો, તેમનાથી સદાના માટે છૂટો પડ્યો. તે પછી તેમની સાથે મુલાકાત થવાનો પ્રસંગ જ ન આવ્યો. ૫-૬ મહિના તેમની તબિયત સારી-નરસી રહ્યા કરી અને આખરે સન ૧૯૪૪ ના જુલાઈની ૭ મી તારીખે તેઓ પોતાના બિનશ્વર દેહને છોડી પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા. મારી સાહિત્યોપાસનાનો મહાન્ સહાયક, મારી અલ્પસ્વરૂપ સેવાનો મહાન્ પરિપોષક અને મારી કર્તવ્યનિષ્ઠાનો મહાન્ પ્રેરક, સહૃદય સુપુરુષ, આ અસાર સંસારમાં મને શૂન્ય હૃદય બનાવી પોતે મહાશૂન્યમાં વિલીન થઈ ગયો.

સિંધીજીનું જો કે આ રીતે નાશવંત સ્થૂલ શરીર સંસારમાંથી વિદ્યુત થયું છે, પરંતુ તેમણે સ્થાપેલી આ ગ્રન્થમાલા દ્વારા તેમનું યશઃશરીર, સંકડો વર્ષો સુધી આ સંસારમાં વિદ્યમાન રહી તેમની કીર્તિ અને સ્મૃતિની પ્રશસ્તિનો પ્રભાવક પરિ-ચય ભાવી પ્રજાને સતત આપ્યા કરશે.

*

સિંધી જીના સુપુત્રોનાં સત્કાર્યો

સિંધીજીના સ્વર્ગવાસથી જૈન સાહિત્ય અને જૈન સંસ્કૃતિના મહાન્ પોષક નરરત્નની જે મોટી ચોટ પડી છે તે તો સહજભાવે પૂરાય તેમ નથી. પરંતુ મને એ જોઈને હૃદયમાં ઝંચી આશા અને આશ્વાસક આત્માદ થાય છે કે તેમનાં સુપુત્રો-શ્રી રાજેન્દ્ર સિંહજી, શ્રી નરેન્દ્ર સિંહજી અને શ્રી વીરેન્દ્ર સિંહજી પોતાના પિતાના સુયોગ્ય સન્તાનો હોઈ પિતાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિના કાર્યમાં અનુરૂપ ભાગ ભજવી રહ્યા છે અને પિતાની ભાવના અને પ્રવૃત્તિને ઉદારભાવે પોષી રહ્યા છે.

સિંધીજીના સ્વર્ગવાસ પછી એ બંધુઓએ પોતાના પિતાના દાન-પુણ્ય નિમિત્ત અજીમગંજ વિગેરે સ્થાનોમાં લગભગ ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયા સ્વર્ગ કર્યા હતા. તે પછી થોડા જ સમયમાં, સિંધીજીના વૃદ્ધમાતાનો પળ સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો અને તેથી પોતાના એ પરમ પૂજનીયા દાદીમાના પુણ્યાર્થે પળ એ બંધુઓએ ૭૦-૭૫ હજાર રૂપિયાનો વ્યય કર્યો. ‘સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા’ નો સઘળો ભાર પળ એ સિંધી બંધુઓએ, પિતાજીએ નિર્ધારેલ વિચાર પ્રમાણે, પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધો છે, અને તે ઉપરાન્ત કલકત્તાના ‘ઇન્ડિયન રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ને બંગાળીમાં જૈન સાહિત્ય પ્રકટ કરવા માટે સિંધીજીના સ્મારકરૂપે ૫૦૦૦ રૂપિયાની પ્રારંભિક મદદ આપી છે.

સિંધીજીના જ્યેષ્ઠ ચિરંજીવ વાવૂ શ્રી રાજેન્દ્ર સિંહજીયે, મારી ઇચ્છા અને પ્રેરણાના પ્રેમને વશ થઈ, પોતાના પુણ્યશ્લોક પિતાની અજ્ઞાત ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે, ૫૦ હજાર રૂપિયાની ઉદાર રકમ ભારતીય વિદ્યાભવનને દાન કરી, અને તેના વડે કલકત્તાની ઉચ્ચ નાહાર લાઈબ્રેરી ખરીદ કરીને ભવનને એક અમૂલ્ય સાહિત્યિક નિધિરૂપે મેટ કરી છે. ભવનની એ ભવ્ય લાઈબ્રેરી ‘વાવૂ શ્રી વહાદુર સિંહજી સિંધી લાઈબ્રેરી’ ના નામે સદા ઓઢાલાશે અને સિંધીજીના પુણ્યાર્થે એ એક મોટી જ્ઞાનપરવ બનશે. વાવૂ શ્રી નરેન્દ્ર સિંહજીયે, બંગાળની સરાક જાતિના સામાજિક અને ધાર્મિક ઉત્થાન નિમિત્તે પોતાના પિતાએ જે પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી હતી, તેને અપનાવી લીધી છે અને તેના સંચાલનનો ભાર પ્રમુખપણે પોતે ઉપાડી લીધો છે. સન ૧૯૪૪ નવેંબર માસમાં કલકત્તાના દિગંબર સમાજ તરફથી ઉજવાયેલા ‘વીરશાસન જયન્તી મહોત્સવ’ના પ્રસંગે તેના પાઠામાં એમણે ૫૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા તેમ જ કલકત્તામાં જૈન શ્વેતાંબર સમુદાય તરફથી વાંધવા ધારેલા ‘જૈન ભવન’ માટે ૩૧૦૦૦ રૂપિયા દાન કરી પોતાની ઉદારતાની શુભ શરૂઆત કરી છે. ભવિષ્યમાં ‘સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા’ નો સર્વ આર્થિક ભાર આ વચ્ચે બંધુઓએ ઉત્સાહ પૂર્વક સ્વીકારી લેવાની પોતાની પ્રશંસનીય મનો-ભાવના પ્રકટ કરીને, પોતાના પિતાના એ પરમ પુત્રીત યશોમન્દિરને ઉત્તરોત્તર ઉન્નત સ્વરૂપ આપવાનો શુભ સંકલ્પ કર્યો છે. તથાસ્તુ.

સિંધી જૈન શાસ્ત્ર શિક્ષાપીઠ }
ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ }

- જિનવિજય મુનિ

* *
*

ભદ્રવાહુસંહિતા - કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક

*

સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલાના ૨૬ મા મણિ તરીકે ભદ્રવાહુસંહિતાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામતા પ્રસ્તુત ગ્રન્થના કર્તૃત્વ - પ્રાચીનત્વ - મૌલિકત્વ આદિ વિષયો પરત્વે જે કેટલીક વાવતો યાસ જાણવા જેવી છે તેનો ટૂંક સાર અહિં આપવામાં આવે છે.

ભદ્રવાહુ સૂરિ અને તેમની રચેલી સંહિતા વિષેની કિંવદન્તી

શ્રમણભગવાન્ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ વાદ, લગભગ દોઢ સો વર્ષ પછી, ભદ્રવાહુ નામના એક પ્રસિદ્ધ આચાર્ય થયા જેમને જૈન સંપ્રદાયના શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બન્ને પક્ષો સમાનભાવે પ્રમાણભૂત આચાર્ય માને છે. એ ભદ્રવાહુસૂરિના ચરિતવિષયમાં બન્ને સંપ્રદાયવાળાઓએ અનેક પ્રકારની કિંવદન્તીસ્વરૂપ કથાઓ લખી છે. જો કે દિગમ્બર સંપ્રદાયના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભદ્રવાહુ વિષેના ઉલ્લેખો નહિં જેવા જ મળે છે, પરંતુ શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એમના વિષેના અનેક ઉલ્લેખો કેટલાય જૂના ગ્રન્થોમાં પણ મળી આવે છે અને તે વિવિધ રૂપે છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ તે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલિનો કહી શકાય, જેની રચના વિ. સં. ૫૧૦ ના અરસામાં દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા થયેલી મનાય છે. તે પછી, ૭ મા ૮ મા સૈકામાં રચાયા નિર્યુક્તિ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિગ્રન્થો જેવા આગમોના પ્રાચીન વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં, એમના સંબંધના કેટલાક સવિશેષ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ત્યારવાદ વિક્રમના ૧૨ મા સૈકામાં થયેલા ભદ્રેશ્વરસૂરિએ ‘કહાવલિ’ નામના પ્રાકૃત મહાપુરુષચરિતમાં તેમ જ હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાના ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ના ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ તરીકે રચેલા ‘સ્થવિરાવલિચરિત’ માં એમના ચરિત્ર અંગે આપેલી વધારે વિસ્તૃત હકીકત મળી આવે છે. તે પછીના તો અનેક ગ્રન્થકારોએ અનેક ગ્રન્થોમાં આલેખેલી એમના વિષેની વિવિધ કથાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. કાલક્રમની દૃષ્ટિએ એમાંનાં બે ગ્રન્થોનો અહિં યાસ ઉલ્લેખ કરવો ઉપયોગી જણાય છે, કે જેમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થ સાથે સંબંધ ધરાવતી કાંઈક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એક છે મેસ્તુજ્ઞાચાર્યપ્રણીત ‘પ્રવન્ધચિન્તામણિ’ અને બીજો ગ્રન્થ છે રાજશેખરસૂરિકૃત ‘પ્રવન્ધકોષ.’ પ્રવન્ધચિન્તામણિના ૫ મા પ્રકાશમાં, એક ‘વરાહમિહિર’ પ્રવન્ધ આપેલો છે જેમાં ‘વારાહીસંહિતા’ નામક સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રન્થના કર્તા વરાહ મિહિર વિષેની કિંવદન્તી સ્વરૂપની કાંઈક કથા કહેવામાં આવી છે. એમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ વરાહમિહિર તે સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈનાચાર્ય ભદ્રવાહુનો મ્હોટો ભાઈ થતો હતો. વરાહમિહિર જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો મ્હોટો વિદ્વાન્ હતો અને લોકોમાં તેની ઘણી મ્હોટી પ્રતિષ્ઠા હતી. પરંતુ ભદ્રવાહુ જૈન મુનિ હોઈ તેમનું જ્ઞાન તેના કરતાં પણ વધુ વિશાલ અને વધુ નિર્મૂલ્ય હતું અને તેથી વરાહમિહિરને તેમની અદેખાઈ થઈ આવવાથી, તે પોતાના ભાઈ તેમ જ તેમના અનુયાયી જૈન વર્ગ પ્રત્યે પાછળથી રોષભાવ ધારણ કરતો થયો હતો. તેથી મરીને છેલ્લે તે વ્યંતર યોનિનો દેવ થયો અને જૈન વર્ગને ઉપસર્ગાત્મક ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તેના નિવારણ માટે ભદ્રવાહુએ એક સ્તોત્રની રચના કરીને પોતાના અનુયાયિયોને આપી અને તેનો સદા પાઠ કરતા રહેવા જણાવ્યું જેથી તેનો ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જાય. એ સ્તોત્ર ‘ઉવસગ્ગહર’ નામથી આજે પણ જૈન સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. इत्यादि. *

પ્રવન્ધકોષમાં પણ એની એ જ હકીકત છે પરંતુ તે જરા વધારે સજાવીને લખી છે. એમાં જણાવ્યું છે કે ભદ્રવાહુ અને વરાહમિહિર બન્ને ભાઈઓએ યશોભદ્રસૂરિ પાસે જૈન મુનિવ્રતની દીક્ષા લીધી હતી. ભદ્રવાહુ ચતુર્દશપૂર્વ જ્ઞાનધારક થયા અને તેમણે દશવૈકાલિક આદિ ૧૦ નિર્યુક્તિ ગ્રન્થોની રચના કરી, તેમ જ ‘ભાદ્રવાહવી’ નામના સંહિતા ગ્રન્થની રચના કરી. વરાહમિહિર પોતાના ઉદ્ધત વ્યવહારના કારણે આચાર્યનો અપ્રીતિપાત્ર થયો અને તેથી રોષે ભરાઈને તેણે જૈન દીક્ષાનો ત્યાગ કર્યો અને ફરી પાછો બ્રાહ્મણ થઈ ગયો. તે પછી તેણે ‘વારાહીસંહિતા’ નામનો પોતાનો સ્વતંત્ર ગ્રન્થ બનાવ્યો અને તેની દ્વારા તે લોકોમાં ય્યાતિ મેળવતો થયો. इत्यादि. †

જ્યાં સુધી મ્હારા જાણવામાં આવ્યું છે, ભદ્રવાહુ સૂરિએ ‘ભદ્રવાહુસંહિતા’ નામના ગ્રન્થની રચના કર્યાનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ પ્રવન્ધકોષકારનો છે અને ભદ્રવાહુ અને વરાહમિહિર બન્ને બંધુઓ હતા તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ પ્રવન્ધચિન્તામણિનો છે. એ પછીના ગ્રન્થકારોએ આ હકીકતનો જ વારંવાર ઉલ્લેખ કરેલો છે. એની પહેલાંના કોઈ ગ્રન્થમાં ભદ્રવાહુ અને વરાહમિહિર બન્ને ભાઈ હતા તેમ જ ભદ્રવાહુએ ‘ભાદ્રવાહવી સંહિતા’ બનાવી હતી, તેનો કશો નિર્દેશ નથી મળતો.

* જુઓ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલામાં પ્રકાશિત પ્રવન્ધચિન્તામણિ મૂલ, પૃ. ૧૧૯. તથા, હિન્દી ભાષાન્તર પૃ. ૧૪૬.

† જુઓ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલામાં પ્રકાશિત, પ્રવન્ધકોષ, પૃ. ૨-૪

આ ઉપરથી માત્ર ઇટલી વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે 'પ્રવન્ધકોપ' ના કર્તાના સમયમાં, ઇટલે કે વિ. સં. ૧૪૦૫ માં, ભદ્રવાહુના રચેલા 'ભદ્રવાહુસંહિતા' નામના ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થની ઉપલબ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ

વિ. સં. ૧૯૫૯ માં, મુંબઈના પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રન્થપ્રકાશક શા. भीमसिंह માણિકને ત્યાંથી 'ભદ્રવાહુસંહિતા' નામના જ્યોતિષના ગ્રન્થનું, પण्डित श्रावक हीरालाल हंसराजनुं કરેલું, ગુજરાતી भाषान्तर પ્રકટ થયું. તેની પ્રસ્તાવ-નામાં એમ લખવામાં આવ્યું હતું કે "આ ભદ્રવાહુ સંહિતા ગ્રંથ જૈનના જ્યોતિષ વિષયમાં આઘ ગ્રન્થ છે. તેના રચનાર શ્રી ભદ્રવાહુસ્વામી ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલી હતા. તેમનાં વચનો જૈનમાં આસવચનો ગણાય છે." इत्यादि. આ भाषान्तर કરનાર વિદ્વાને મેલવેલ તે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થ કેટલો મ્હોટો તેમ જ કેટલો જૂનો હતો; એ વિગેરેની કશી માહિતી તેમાં આપેલી નથી. તે પછી ઘણા વર્ષો બાદ, જામનગરથી એ જ પण्डितના પ્રકાશન कार्यालय खातेથી તે ગ્રન્થની મૂળ નકલ છપાવી પ્રકટ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તે ઇટલી બધી અસ્તવ્યસ્ત અને અપ્રમદ રૂપમાં હતી કે જેથી એ ગ્રન્થની સંકલના કે સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની દૃષ્ટિએ તનો કશો જ ઉપયોગ થાય તેમ નથી.

ए दरम्यान, दिगम्बर समाजना एक सुप्रसिद्ध पण्डित गोपालदासजीए 'जैनमित्र' नामना पत्रમાં 'भद्रवाहु-संहिता' नामना ग्रन्थमांशी 'दायभाग' नामना एक प्रकरणना केटलांक उद्धरणो प्रकट कर्या. ए उद्धरणोमां जैन शैलीथी तहू न विलक्षण लागता केटलाक विचारो जोईने, सुप्रसिद्ध ग्रन्थपरीक्षक અને विवेचक दिगम्बर विद्वान् पण्डित श्री जुगल किशोरजी मुख्तारने, ए ग्रन्थने मूल रूपमां जोवानी અને अवलोकवानी उत्कट इच्छा थई. तेथी तेमणे ए ग्रन्थनी मूल नकल मेळववा खूब ज प्रयास कर्यो. केटलीक मुस्कलियो पछी तेमने ए ग्रन्थनी एक नकल मळी आवी અને तेना आधारें तेमणे ए ग्रन्थनुं, पोतानी सूक्ष्म परीक्षक दृष्टि, सविशेष अवलोकन कर्युं. परिणामें तेमने जणायुं કે જે ग्रन्थनी नकल तेमने मळी છે તે આલેખો ગ્રન્થ બનાવટી અને વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં થઈલ કોઈ ધર્મશૂળ ભટ્ટારક નામના દિગમ્બર જૈનગુરુના ક્ષુલ્લક પ્રયત્નની કૃતિરૂપે છે. પण्डित श्री जुगल किशोरजी मुख्तारे, ए उपर विस्तृत परीक्षात्मक २-३ म्होटा निबन्धो ज लखी काढ्या हता जे मુંबईना सुप्रसिद्ध ग्रन्थप्रकाशक અને इतिहासविज्ञ विद्वान् पं. श्री नाथूरामजी प्रेमीद्वारा संपादित 'जैनहितैषी' पत्रमां क्रमशी प्रकट थया हता અને પછીથી સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. પण्डित जुगल किशोरजीए, ए ग्रन्थनी जूनी प्रतो आदिना विषयमां म्हने पण पत्र लखीने पूढायुं हतुं. परंतु ते वखते म्हारा जोवामां एनी कोई प्रति आवी न होती અને तेथी में श्वेताम्बर भंडारोमां तेनी अनुपलब्धि लखी जणावी होती. ए उपरથી पं. जुगल किशोरजी एवा निर्णय ऊपर आव्या हता કે ए ग्रन्थ जेम दिगम्बर संप्रदायमां खास प्रसिद्ध नथी तेम श्वेताम्बर संप्रदायमां पण अधिक प्रचलित नथी. तेमणे ए माटे मारा उक्त पत्रनी केटलीक पंक्तिओनो उतारो पण पोताना प्रवन्धमां आ प्रमाणे आप्यो છે:—“इसी लिये श्रीयुत मुनि जिन-विजयजी अपने पत्रमें लिखते हैं कि—‘पाटनके किसी नये या पुराने भण्डारमें भद्रवाहु—संहिताकी प्रति नहीं है। गुजरातके या मारवाडके अन्य किसी प्रसिद्ध भण्डारमें भी इसकी प्रति नहीं है। श्वेताम्बरोंके भद्रवाहुचरितोंमें उनके संहिता बनानेका उल्लेख मिलता है; परंतु पुस्तक अभी तक नहीं देखी गई।’”(ग्रन्थपरीक्षा, पृ. १५) पं. जुगल किशोरजीने भद्रवाहुसंहितानी जे नकल मळी होती અને જેની तेમणे વિસ્તૃત પરીક્ષાત્મક સમાલોચના કરી છે તે ગ્રન્થ, પ્રસ્તુત ગ્રન્થની સરલામણીમાં પરિમાણમાં ઘણો મ્હોટો છે. એ ગ્રન્થ 'पूर्व' 'मध्यम' અને 'उत्तर' एम ३ खंडोमां व्हेंचાઈલો છે અને ત્રણે ખંડોમાં મળીને લગભગ ૭ હજાર જેટલી એની શ્લોકસંખ્યા છે. એના 'पूर्व' અને 'उत्तर' खंडमां ज्योतिषना विषय करतां કેટલાક તહન જુદા જ વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે અને આલા ય ગ્રન્થની સંકલના બહુ જ અસ્તવ્યસ્ત રૂપમાં થઈલ છે. એના 'मध्य' खंडमां अत्र मुद्रित समग्र ग्रन्थनो समावेश करी लेवामां आव्यो છે અને તે ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક વધારાના વિષયો એમાં આપેલા છે. એના 'पूर्व' खंडमां કેટલાક એવા શ્લોકો મળે છે જે 'तालिकनीलकंठी' અને 'मुहूर्तचिन्तामणि' નામના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષ ગ્રન્થોમાંથી લીધેલા છે. એ ગ્રન્થોનો રચનાસમય વિક્રમના સત્તરમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ હોવાથી પં. जुगल किशोरजी ए निर्णय उपर आव्या हता કે 'आ संहिता विक्रम संवत् १६४० ना पछी बनेली છે.' તેમ જ એ ગ્રન્થની મૂળ નકલ જે 'झालरा पाटण' ના દિગમ્બર જૈન મંડારમાં છે તેના અંતે લખેલા પુષ્પિકારૂપ ઉલ્લેખ ઉપરથી તેમણે એની રચના કે સંકલનાનો નિશ્ચિત સમય પણ સિદ્ધ કર્યો છે અને તે વિ. સં. ૧૬૫૭ થી ૧૬૬૫ ની વચ્ચેનો છે. (—જુઓ, ઉક્ત પરીક્ષા ગ્રન્થ, પૃ. ૩૯).

पं० जुगल किशोरजीनी लखेली 'भद्रवाहु संहिता' नी परीक्षा वांची म्हारी पण एवी धारणा बंधाई होती के ए ग्रन्थ तहू न बनावटी होई कशापण मूल्य वगरनो— निरुपयोगी છે; અને તેથી મ્હને એના વિષયમાં કશી વિશેષ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન ન થઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં હું ડ્યારે 'સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા' ના કામના અંગે પાટણ ગયો ત્યારે, મ્હને વાઢીપાશ્વનાથના પ્રસિદ્ધ પુરાતન

ગ્રન્થમંડારમાં એ ગ્રન્થની એક સંહિત (અર્પણ) પરંતુ સુંદર પ્રતિ મ્હારા જોવામાં આવી જે નિશ્ચિત રૂપે પંદરમા સૈકામાં—પટલે કે પાટળના એ મંડારના સંસ્થાપક ચરતર ગચ્છીય જિનભદ્ર સૂરિના સમયમાં—લખાણેલી મ્હને જણાઈ. એ પ્રતિ જોઈને મ્હને એ ગ્રન્થની સંપૂર્ણ પ્રતિ મેલવવાની ઉત્કંઠા થઈ. કારણ કે એક તો એ ગ્રન્થનું સ્વરૂપ, પં. જુગલ કિશોરજી-એ જેની પરીક્ષા કરેલી તે ગ્રન્થ કરતાં, તદ્દન જુદું જ જણાયું; અને બીજું, એ પ્રતિ જુગલ કિશોરજીને મળેલી પ્રતિ કરતાં ઓછામાં ઓછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની દેખાઈ. પટલે તેથી એની વિશેષ પ્રાચીનતાની પળ મ્હને કલ્પના થઈ. એ પ્રતિનું વિશેષ અવલોકન કરતાં મ્હને એમ પણ જણાયું કે એ પ્રતિ તો વઢી ઘણી ય કોઈક વધારે જૂની તાડપત્રની પ્રતિની પ્રતિલિપિ રૂપે છે. પટલે મૂળ ગ્રન્થકૃતિની ઘણી પણ વિશેષ પ્રાચીન હોવાની મ્હારી ખાતરી થઈ. તેથી મ્હને એની અન્ય કોઈ તેવી સંપૂર્ણ પ્રતિ મેલવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.

તપાસ કરતાં પૂનાના રાજકીય ગ્રન્થસંગ્રહમાંથી, (જે મંડારકર ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં સુરક્ષિત છે) એની ઘણી જ એક બીજી જૂની પ્રતિ મળી આવી જે સંપૂર્ણ હતી. પૂનાવાળી પ્રતિ વિ. સં. ૧૫૦૪ માં લખાણેલી છે અને તે પણ પાટળવાળી પ્રતિની જેમ કોઈક તાડપત્રની જૂની પ્રતિની પ્રતિલિપિરૂપે છે. પટલે મ્હને પટલી ખાતરી તો તરત થઈ કે એ ગ્રન્થનો જેટલો ભાગ એ વંતે પ્રતિઓમાં લખેલો મળે છે તેટલો તો જરૂર પ્રાચીન છે. અને ‘પ્રબન્ધકોષ’માં જે ભદ્રવાહુની રચેલી ‘ભાદ્રવાહરીસંહિતા’ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ઘણું કરીને આ જ કૃતિને ઉદ્દેશીને હોવો જોઈએ.

ગ્રન્થના નામ, વિષય, સ્વરૂપ અને તેના કર્તા આદિના ઉલ્લેખો તેમ જ શ્રુતિપરંપરા આદિને લગતા કેટલાક ચર્ચાત્મક પ્રશ્નોને લક્ષ્યમાં લઈને, મ્હને આ ગ્રન્થને ‘સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા’માં પ્રકટ કરવાનો વિચાર કર્યો અને એનું સંપાદન કાર્ય મ્હારા વિદ્વાન્ શિષ્ય અને સહકારી પ્રાધ્યાપક ડૉ. ગોપાળીને સુપ્રત કર્યું. માઈ શ્રી ગોપાળીનું જ્યોતિષ તેમ જ વૈદ્યક શાસ્ત્રોના વિષયનું વાચન, અધ્યયન અને મનન વધુ જ વિશાલ અને ગંભીર પ્રકારનું હોઈ, એમણે એ ગ્રન્થનું સંશોધન અને સંપાદન કરવા માટે ખૂબ જ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને એમના એ પ્રયાસના સુફલ રૂપે જ આજે વિદ્વાનોના કર કમલમાં ‘સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા’ ના એક નૂતનવિષયક મળિ તરીકે આ ગ્રન્થ ઉપસ્થિત થાય છે. ડૉ. ગોપાળીએ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના વિષયમાં જાળવા લાયક ઘણીક વાચતોની ઉપયુક્ત ચર્ચા, પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કરી છે; તેમ જ ગ્રન્થનો સાર આપી ‘વારાહી સંહિતા’ સાથેની તેની યોગ્ય તુલના પણ સરસ રીતે કરી વતાવી છે. શ્રીયુત ગોપાળીએ પ્રસ્તુત કૃતિના ફર્નિશ આદિ વિષે જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે તે ઉપરથી વાચકોને તેની પણ કેટલીક કલ્પના થઈ શકશે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પ્રાચીનતા વિષેની કેટલીક વિચારણા

અધ્યાપક ગોપાળીએ પ્રસ્તુત કૃતિની રચના વિષે એવો જે ઉલ્લેખ કરેલો છે કે ‘વિક્રમીય પંદરમી સદી પછી કોઈ સાધારણ બુદ્ધિસંપત્તિ ધરાવનાર માણસે એને રચી કાઢી—’ઈત્યાદિ, તે વિષે મ્હારો અભિપ્રાય જરા જુદો છે. હું એને પંદરમી સદીની પછીની રચના નથી સમજતો. ઓછામાં ઓછી ૧૨ મી સદી જેટલી જૂની તો એ કૃતિ છે જ, એવો મ્હારો સાધાર અભિમત થાય છે. મ્હારા અનુમાનનો આધાર એ પ્રમાણે છે—પાટળના વાઢીપાર્શ્વનાથ મંદારમાંથી જે પ્રતિ મ્હને મળી છે તે જિનભદ્રસૂરિના સમયમાં—પટલે કે વિ. સં. ૧૪૭૫-૮૫ ના અરસામાં—લખાણેલી છે, એમ હું માનું છું. કારણ કે એ પ્રતિના આકાર-પ્રકાર, લખાણ, પત્રાંક આદિ વધા સંક્રેતો જિનભદ્રસૂરિએ લખાવેલા સેંકડો ગ્રંથોને તદ્દન મળતા અને તે જ સ્વરૂપના છે. જેમ મ્હને ‘વિજ્ઞાપિ ત્રિવેણિ’ની મ્હારી પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ જિનભદ્રસૂરિએ હંભાત, પાટળ, જેસલમેર આદિ સ્થાનોમાં મ્હોટા ગ્રન્થ-મળારો સ્થાપન કર્યા હતા અને તેમાં, તેમણે નષ્ટ થતાં જૂનાં એવાં સેંકડો તાડપત્રીય પુસ્તકોની પ્રતિલિપિઓ કાગળ ઉપર ઉતારાવી ઉતારાવીને નૂતન પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. એ મંદારમાંથી મળેલી ભદ્રવાહુસંહિતાની ઉક્ત પ્રતિ પણ એ જ રીતે કોઈ પ્રાચીન તાડપત્રની પ્રતિલિપિ રૂપે ઉતારેલી છે. કારણ કે એ પ્રતિમાં ઠેકઠેકાણે ઘણી કેટલીય પંક્તિઓ દટિગોચર થાય છે જેમાં લહિયાણે પોતાને મળેલી આદર્શ પ્રતિમાં, ઉપલબ્ધ થતા સંહિત કે ત્રુટિત શબ્દો અને વાક્યો માટે, પાછળથી કોઈ તેની પૂર્તિ કરી શકે તે સારું, આ જાતની અક્ષરવિહીન માત્ર શિરોરેખાઓ દોરી મુકેલી છે. એનો અર્થ એ છે કે એ પ્રતિના લહિયાને જે તાડપત્રીય પ્રતિ મળી હતી તે વિશેષ જીર્ણ થયેલી હોવી જોઈએ અને તેમાં તે તે સ્થળના લખાણના અક્ષરો, તાડપત્રોની કિનારો ચરી પડવાથી, જતા રહેલા કે મુંસાઈ ગણેલા હોવા જોઈએ. એ ઉપરથી એનું અનુમાન સહેજે કરી શકાય કે તે જૂની તાડપત્રીય પ્રતિ પણ ઠીકઠીક જીર્ણ અવસ્થાએ પહોંચી ગયેલી હોવી જોઈએ. આ રીતે જિનભદ્રસૂરિના સમયમાં જો એ પ્રતિ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષો જેટલી જૂની હોય—અને તે હોવાનો વિશેષ સંભવ છે જ—તો સહેજે તે મૂળ પ્રતિ વિક્રમના ૧૧ મા ૧૨ મા સૈકા જેટલી જૂની હોઈ શકે. પાટળ અને જેસલમેરના જૂના મંદારોમાં આવી જાતની જીર્ણ-શીર્ણ થયેલી તાડપત્રીય પ્રતિયો તેમ જ તેમના ઉપરથી ઉતારવામાં આવેલી કાગળની સેંકડો પ્રતિયો મ્હારા જોવામાં આવી છે. તેવી જ રીતે પૂનાવાળી પ્રતિ પણ (જેની પ્રતિલિપિ વિ. સં. ૧૫૦૪ માં થયેલી છે), તેવી જ કોઈક અન્ય પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિ ઉપરથી ઉતારવામાં આવેલી છે. કારણ કે તેમાં પણ ઠેકઠેકાણે આવી જ જાતની અક્ષરવિહીન શિરોરેખાઓ આલેખેલી દટિગોચર થાય છે, એ વચ્ચે પ્રતિયોના અવલોકનથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમની મૂળાધારભૂત આદર્શ પ્રતિયો ઠીકઠીક જૂની

થપ્પલી હતી. વળી એ વચ્ચે પ્રતિયોમાં જે ઢગલાવન્દ પાઠભેદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પળ એ વસ્તુ સૂચવે છે કે જૂના સમયમાં એ ગ્રન્થનાં ઘળાં પ્રત્યન્તરો થયાં હોવાં જોઈએ અને તે પ્રત્યન્તરોની પૂર્વ પરંપરા, મૂળ ગ્રન્થની રચનાને વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં થપ્પલી સૂચિત કરનારી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી હું એ અનુમાન ઉપર આવું છું કે પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ૧૧ માં ૧૨ માં સૈકા કરતાં તો અર્વાચીન નથી જ. એની પ્રતિયોમાં મળતાં બહુવિધ પાઠભેદો અને અપભ્રંષ પાઠો પળ એ ગ્રન્થની સવિશેષ પ્રાચીનતાના જ દ્યોતક હોઈ શકે.

ગ્રન્થનો કર્તા કોણ ?

આ ગ્રન્થની રચના કોણે અને ક્યારે કરી એ વિષેનું કશું પળ અનુમાન કરવાનું કોઈ જાપક પ્રમાણ દૃષ્ટિગોચર નથી થયું. ગ્રન્થની વર્ણનશૈલી ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે એનો રચયિતા કહો કે સંકલન કર્તા કહો, કોઈ દિગમ્બર સંપ્રદાયના યાચાર્ય જૈન વિદ્વાન છે. ભદ્રવાહુ આચાર્યના નામથી શ્રુત કે જ્ઞાત થપ્પલી કોઈ કૃતિના આધારે, તેણે પ્રસ્તુત ગ્રન્થની સંયોજના કરી છે. વળી પ્રસ્તુત ગ્રન્થનાં ઉલ્લેખોથી એ પળ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એના કર્તા સ્વયં કોઈ ભદ્રવાહુ નથી; પરંતુ ભદ્રવાહુના ઉપદિષ્ટ કે નિવદ્ધ એવા કોઈ નિમિત્તશાસ્ત્રના આધારે અન્ય કર્તાદ્વારા એની સંકલના કરવામાં આવેલી છે, અને તેથી એનું નામ ‘ભદ્રવાહુક નિમિત્ત ગ્રન્થ’ આવું રાખવામાં આવેલું છે.

ભદ્રવાહુ નામના એક અન્ય આચાર્ય પૂર્વે થઈ ગપ્પલા છે જે નિમિત્તશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હોઈ ‘નૈમિત્તિક’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેમના વિષેના કેટલાક ઉલ્લેખો ૭ માં ૮ માં સૈકા જેટલા પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. વિદ્વદ્વર્ય મુનિવર શ્રીપુણ્યવિજયજીએ ‘છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર’ એ નામના પોતાના મૌલિક અને પ્રમાણભૂત નિવન્ધમાં જણાવ્યું છે કે—કલ્પ-વ્યવહાર-નિરીધાદિ મૂળ સૂત્રોના કર્તા તથા આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ અન્યાન્ય નિર્યુક્તિગ્રંથોના કર્તા વચ્ચે ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યો છે—અર્થાત્ કલ્પ-વ્યવહારાદિ છેદસૂત્રોના કર્તા જે ચતુર્દશપૂર્વજ્ઞાનધારી ભદ્રવાહુ છે, તે અન્ય છે; અને આવશ્યક સૂત્રાદિની નિર્યુક્તિઓના રચયિતા જે ભદ્રવાહુ છે તે પળ અન્ય છે. આ પાછલા ભદ્રવાહુ જ નિમિત્તજ્ઞ ભદ્રવાહુ છે અને તે ૫ માં ૬ ઠાં સૈકા કરતાં જૂના નથી. તેમણે જ ‘ઉવસગ્ગહર’ સ્તોત્ર તથા ‘ભદ્રવાહુસંહિતા’ ની મૂળ રચના કરેલી હોતી જોઈએ; તેમ જ તે જ વરાહમિહિરના પળ આતા હોવા જોઈએ. હયાદિ†.

કોઈ ભદ્રવાહુ નામના જૈન આચાર્ય અને સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ વરાહમિહિર વચ્ચે સહોદરપણાનો સમ્બન્ધ હતો કે કેમ તે વિષે આપણે કશો આધાર નહિં આપી શકિયે, અને તેમના સમસામયિકત્વ વિષે પળ વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રમાણાભાવે, આપણે કશો નિર્ણય નહિં કરી શકિયે; પરંતુ ભદ્રવાહુ નામના એક જૈન પૂર્વાચાર્ય નિમિત્તશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હોવાની વિશ્વાસિતિ વાળા પૂર્વે થઈ ગયા છે, એટલી હકીકત તો ઉક્ત મુનિવર શ્રીપુણ્યવિજયજીના નિવન્ધ ઉપરથી નિશ્ચિત રૂપે માની શકાય તેમ છે.

એ ભદ્રવાહુ આચાર્ય, જેમ આવશ્યકાદિ નિર્યુક્તિ ગ્રન્થોની રચના કરી છે, તેમ નિમિત્તશાસ્ત્રવિષયક કોઈ ગ્રંથની પળ પદ્યરૂપે કે ગદ્યરૂપે, પ્રાકૃતમાં રચના કરી હોય એ સર્વથા સંભવ છે.† નિમિત્તશાસ્ત્ર સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા ‘અંગવિદ્યા-પ્રકીર્ણ’ આદિ પૂર્વાચાર્યોના રચેલાં વીજા પળ જૈન ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થાય છે. નિમિત્તશાસ્ત્ર વિષેનું તેનું વિશેષ જ્ઞાન મેલવવાની પરિપાટી જૈનાચાર્યોમાં ઘળા પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે, અને એવા વિશિષ્ટ નિમિત્તજ્ઞાનના પ્રભાવથી જૈનાચાર્યોએ પોતાના ધર્મે અને સંપ્રદાયનો સવિશેષ પ્રભાવ વધાર્યો હોવાના સંકેતો ઉલ્લેખો પળ જૈન ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. યથી નિમિત્તશાસ્ત્રજ્ઞ ભદ્રવાહુ આચાર્યે આવો નિમિત્તવિષયક કોઈ ગ્રન્થ વનાવ્યો હોય તો તે સર્વથા સંભવિત છે. પાછલથી કાલદોષને લઈને એ ગ્રન્થ નષ્ટ-અષ્ટ થવાથી કે પછી વીજી રીતે વિશેષ દુર્બોધ્ય જેવો જણાવાથી તેના ઉદ્ધારરૂપે કોઈ વિદ્વાને પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના કરેલી હોવાની સંભાવનાની માન્યતાનાં યોગ્ય કારણો આપી શકાય. પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જ્યાં ત્યાં જે કેટલીક અસ્તવ્યસ્ત સ્વરૂપની સંકલના તેમ જ છન્દોઅષ્ટ આદિ વાલી સ્થલિત રચના દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું પળ એક એ કારણ હોઈ શકે કે મૂળ કૃતિ પ્રાકૃત ભાષામાં હોય અને તેના આધારે આ સંસ્કૃત રૂપાન્તર કરવામાં આવ્યું હોય. એમ થવાથી વ્યાકરણ અને છન્દોઅષ્ટતાના કેટલાક દોષો એમાં સ્વાભાવિક રૂપે જ ઉતરી આવ્યા હોય. કેમ કે ગ્રન્થ આજે પારિભાષિક શબ્દોથી ભરેલો છે. એમાં એકના બદલે વીજા પ્રતિશબ્દનો ઉપયોગ કરવા માટે અવકાશ ન હોય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. જ્યોતિષ અને વૈદ્યક વિષયના પરિભાષાત્મક ગ્રન્થોમાં આવું ભાષાશૈથિલ્ય અને ગુમ્ફનશૈથિલ્ય બહુ જ સામાન્ય ગણાય છે, એ પળ વિદ્વાનોને સુવિદિત જ છે.

પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં મળતી આવી પાઠઅષ્ટતાનું એક વિશેષ કારણ લહિયાઓની લિપિવિષયક અજ્ઞાનતા પળ સાસ હોય છે. ભાષા અને વિષયને જરા ય ન સમજનાર લહિયો જ્યારે કોઈ-જૂની પ્રતિનો ઉતારો કરવા બેસે છે અને તેને જો આધારભૂત પ્રતિની લિપિ સહેજ પળ અપરિચિત કે અસામાન્ય જણાય છે, ત્યારે તે પોતાની નકલમાં અક્ષરો સંવંધી અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ભૂલો કર્યા કરે છે. પુસ્તકોની પ્રતિલિપિ કરનારા લહિયાઓને આજના અમળ કંપોઝિટરો જેવા સમજવા જોઈએ. જેમ

† મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ તરફથી પ્રકટ થપ્પલ ‘રજતમહોત્સવ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત.

† મેઘવિજય ઉપાધ્યાયે પોતાના ‘વર્ણપ્રવોધ’ અપરનામ ‘મેઘમહોદય’ માં ભદ્રવાહુના નામથી કેટલીક પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે જે કદાચિત્ એ મૂળગ્રન્થમાંથી જ પરંપરાદ્વારા ઉદ્ધૃત થતી ચાલી આવી હોય.

અમળ કંપોઝિટરને લેખકની લખેલી કૌંપીમાં જે અક્ષર જેવો સમજાય, તે માટે તેવા જ અક્ષરનું ચીઝું તે ગોઠવે છે. ‘સાયળ’ શબ્દમાં લખેલો ‘ય’ જો તેને ‘પ’ જેવો લાગે તો તે ‘ય’ ના વદલે ‘પ’ મૂકી ‘સાયળ’ નું ‘સાપળ’ રૂપે કંપોઝ કરશે. તે જ રીતે અમળ લહિયાઓની પણ સમજણી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પાટળ અને પૂના વાલી જે વજ્રે પ્રતિયોનો નિર્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તેના લહિયાઓના લખાણને જ જો એ દટિયે આપણે જોઈએ તો તેની દરેક પંક્તિ આવી જાતની ભૂલોથી ભરેલી દેખાશે. લહિયાઓના અક્ષરો ઘટલા વધા સુન્દર લાગે છે કે પ્રથમ દટિયે આપણને એ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની આદર્શ નકલો જેવી જણાય છે, પરંતુ જ્યારે પુને શુદ્ધાશુદ્ધતાની દટિયે જોવા માંડિયે છે તો તે ભ્રાન્તિની પ્રતિમૂર્તિયો જેવી જ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પૂનાવાલી પ્રતિમાં પ્રથમાધ્યાયનો સમાપ્તિસૂચક પુષ્પિકા લેખ જ્યારે—

“इति निर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते अंगसंचयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ छ ॥”

આવી રીતે શુદ્ધ ભાષામાં લખેલો છે, ત્યારે એ જ પુષ્પિકાની પંક્તિ પાટળવાલી વધારે પ્રાચીન અને વધારે સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખેલી પ્રતિમાં, નીચે વતાવ્યા પ્રમાણે, અદ્વસ્વરૂપમાં લખેલી છે—

“इति निर्ग्रन्थन (?) भद्रबाहुके निमित्तोंग (?) समुयो (?) नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ छ ॥”

આ નાનકડી પંક્તિમાં લહિયાએ ૩ ભૂલો કરી છે. ‘નૈર્ગ્રંથે’ ના વદલે ‘નિર્ગ્રંથન’, ‘નિમિત્તે અંગ’ ના વદલે ‘નિમિ-ત્તોંગ’, ‘સંચયો’ ના વદલ ‘સમુયો’.

આ ભૂલો લહિયાને જૂની લિપિનું વળણ વરાવર ન સમજાવાથી થવા પામી છે. આવી રીતે અપઠિત લિપિકારોના હાથે આ ગ્રંથમાં ઘણા પાઠો અદ્વસ્વરૂપ પામેલા છે અને તેથી પણ ગ્રંથની સંકલનામાં ઘણી જ શિથિલવન્ધતા આવી ગયેલી દટિગોચર થાય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અપૂર્ણ લાગે છે.

વલી પ્રસ્તુત ગ્રન્થ, એના પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવેલ ‘અંગસંચય’ રૂપ વિષયાનુક્રમની દટિયે અપૂર્ણ લાગે છે. એ વિષયાનુક્રમ પ્રમાણે તો એમાં લગભગ ૪૫ થી ૫૦ જેટલા અધ્યાયો હોવા જોઈએ. ત્યારે આ ઉપલબ્ધ કૃતિમાં ૨૬ જ અધ્યાય મળે છે. એ અધ્યાયોમાંથી ૨ થી ૨૪ અધ્યાય સુધીનું વિષયનિરૂપણ તો અનુક્રમમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે જ યથાક્રમે કરવામાં આવેલું છે, પરંતુ ૨૫ મા અધ્યાયમાં જ્યારે અનુક્રમ પ્રમાણે ‘વાતિક’ યોગોનું વર્ણન આવવું જોઈએ ત્યારે એમાં તેના વદલે ‘સંગ્રહયોગાર્ધકાંડ’ નામના વિષયનું વર્ણન આપેલું છે. ૨૬ મો અધ્યાય ‘સ્વપ્ન’ વિચારવિષયક છે જે અનુક્રમ પ્રમાણે યથાસ્થાને મળતો આવે છે, પરંતુ તે પછી મુહૂર્ત, તિથિ, કરણ, નિમિત્ત આદિ વિષયોનાં વર્ણનવાળા અધ્યાયો હોવા જોઈએ જે સર્વથા ઉપલબ્ધ નથી. તેમ જ પ્રારંભમાં જેમ પ્રાસ્તાવિકરૂપે ગ્રન્થારંભ વિષયક કેટલુંક ઉપોદ્ઘાતાત્મક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમ અન્તમાં ઉપસંહારસૂચક પણ જે કાંઈક વર્ણન હોવું જોઈએ, તે પણ ઉપલબ્ધ અન્તિમ અધ્યાયમાં નથી મળતું. તેથી આ ગ્રન્થ પ્રસ્તુત સ્વરૂપમાં અપૂર્ણ છે, એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે. એમ લાગે છે કે ઉપલબ્ધ ભાગ, એ ગ્રંથનો પૂર્વભાગ કે પૂર્વખંડ હશે અને એ પછી આવતા મુહૂર્ત આદિ વિષયોના અધ્યાયો ઉત્તરખંડરૂપે હશે, જે પ્રસ્તુત કૃતિના પ્રતિલિપિ-લેખકોને ઉપલબ્ધ થયો નહિં હોય, કે પછી તે પહેલાં જ ક્યારેક નષ્ટ થઈ ગયો હોય. પૂનાવાલી પ્રતિના લેખકને જે જૂની તાડપત્રીય આદર્શ પ્રતિ મળી હતી તેમાં એ ગ્રન્થના સંપૂર્ણ ૨૬ અધ્યાયો લખેલા હતા ત્યારે પાટળવાલી પ્રતિના લહિયાને જે પ્રતિ મળી હતી તેમાં ૨૨ અધ્યાય જ પૂરા હતા અને તે પછીનો અધ્યાય અપૂર્ણ હતો. અને એ અધ્યાય પણ પૂનાવાલી પ્રતિ કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો અને જુદા જ વિષયના વર્ણનવાળો દેખાય છે. પૂનાવાલી પ્રતિમાં ‘આદિત્યચાર’ વિષયવાળા ૨૨ મા અધ્યાય પછી ૨૩ મો અધ્યાય ‘ચન્દ્રચાર’ વિષયક મળે છે, ત્યારે પાટળની પ્રતિમાં તે રાહુના ‘અન્તશ્ચાર’ વિષયનો છે. એ વિષય વીજી કોઈ ઉપલબ્ધ પ્રતિયોમાં મળતો નથી. તેથી એ પાટળવાલી પ્રતિ કોઈ જુદી જ પરંપરાવાલી પ્રતિની પ્રતિલિપિ હોવાની પણ સૂચક લાગે છે. એ પ્રતિમાં શબ્દો, વાક્યો અને શ્લોકોના પાઠભેદો પણ ઘણા વિપુલ પ્રમાણમાં દટિગોચર થાય છે. અધ્યાયોની સમાપ્તિસૂચક પુષ્પિકાપંક્તિયો પણ ઘણા ભાગે જુદી જાતની મળે છે. પૂનાવાલી પ્રતિમાં ‘શુક્રચાર’ વિષયક ૨૩૧ શ્લોકનો જે અધ્યાય છે તેને પાટળ^૧ માં ૨ અધ્યાયોમાં વિભક્ત કરેલો છે. ૧ થી ૧૮૪ સુધીના શ્લોકોનો ‘શુક્રચાર’ નામનો જુદો અધ્યાય છે અને તે પછીના ૪૨ શ્લોકોનો શુક્રના ‘વક્રચાર’ નામનો જુદો અધ્યાય કરવામાં આવ્યો છે. તેના શ્લોકોનો પણ જુદા જ લખવામાં આવ્યા છે.^૨ ગ્રન્થની શૈલી અને સંકલનાની દટિયે જોતાં પાટળનો અધ્યાયવિભાગ વરાવર પણ લાગે છે. કારણ કે ૧૮૪ મા શ્લોકસાથે ‘શુક્રચાર’નો વિષય સમાપ્ત થાય છે, અને

^૧ પાટળવાલી પ્રતિમાં આ વજ્રે અધ્યાયોના પૃથક્ત્વસૂચક પુષ્પિકાલેખો આ પ્રમાણે છે—પ્રસ્તુત પુસ્તકના પૃ. ૪૪ ઉપર જે ૧૮૪ મો શ્લોક છે તે પછી આ પ્રમાણે અધ્યાયસમાપ્તિજ્ઞાપક પંક્તિ છે—‘इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते शुक्रचारः समाप्तः ।’ તથા પૃ. ૪૬ ઉપર જે અધ્યાયસૂચક પુષ્પિકા મુદ્રિત છે તેના સ્થાને પાટળ^૨ માં આ પ્રમાણે પંક્તિ છે—‘इति शुक्र-चारस्य वक्रचारः ।’

તે પછીના તેના 'વક્રચાર' અધ્યાયના પ્રારંભનું સૂચક 'અતઃ ઋદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ વક્રં ચારં નિબોધત' આરું નવીન પ્રતિજ્ઞાકથન કરવામાં આવેલું છે, તેથી એ અધ્યાય તદ્દન જુદો જ હોવો જોઈએ એ અર્થાત્ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂનાવાળી પ્રતિ અને પાટણવાળી પ્રતિ બન્ને બહુ જૂનાં અને જુદાં પ્રાચીનતરો વાળી આદર્શભૂત કોઈ મિત્ર પ્રતિયોની પ્રતિલિપિયો છે, અને એ વસ્તુ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથની નિઃસંશય પ્રાચીનતાની દ્યોતક છે.

ગ્રંથગત વિષયની વિચારણા

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જે વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે બધા વિષયોનું વર્ણન, બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ વરાહમિહિરની રચેલી વારાહી સંહિતામાં પણ કરેલું મળે છે અને તેથી એ બન્ને ગ્રંથોના વર્ણનોમાં પરસ્પર કેટલું સામ્ય છે અને કેટલું વૈષમ્ય છે તેની બહુ જ ક્ષીણવટ ભરેલી અને વિસ્તાર પૂર્વકની તુલના, અધ્યાપક ગોપાળીએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં, વળી જ સરસ રીતે કરીને વતાવી છે. અધ્યાપક ગોપાળીની એ તુલનાના વાચનથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ કરતાં 'વારાહી સંહિતા' ની સંકલના, રચના અને વર્ણનશૈલી વધારે વ્યવસ્થિત અને વધારે પ્રૌઢતાભરેલી છે; ત્યારે આની રચના, સંકલના અને શૈલી અવ્યવસ્થિત, વ્યાકરણ અને છન્દોભંગના દોષોથી વ્યાસ તેમ જ પુનરુક્તિ આદિના પ્રયોગોથી નિકૃષ્ટ પ્રકારની છે. ઇથી મર્મજ્ઞ વિદ્વાનોનો સહેજે એવો મત વ્યવધાય કે કોઈ અર્વાચીન અર્ધવિદગ્ધ જૈન વિદ્વાને 'વારાહી સંહિતા' ઉપરથી આની સંકલના કરીને મંદ્રવાહુના નામથી એને પ્રસિદ્ધિ આપવાનો છુલ્લક અને હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન કરેલો હોવો જોઈએ. ઉપર, પં. જુગલ કિશોરજીએ કરેલી પ્રસ્તુત કૃતિની વિસ્તૃત પરીક્ષાનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં તેમણે એ જ વિચાર સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત કર્યો છે. અલ્બન્ પં. જુગલ કિશોરજીએ જે ગ્રંથકૃતિની પરીક્ષા કરી છે તે કૃતિ, સમગ્રભાવે તો નિઃસંશયરીતે અર્ધવિદગ્ધ અને અપ્રામાણિક પંડિતમ્મન્યની છુલ્લક રચના જ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથકૃતિ તે કોટીની રચના નથી એવો મ્હારો અભિમત છે; અને તે ઉપર આલેખેલી વિચારસરણીથી ફલિત થાય છે. મ્હારા અભિમત પ્રમાણે—

- ૧ પ્રસ્તુત ગ્રંથ કૃતિ 'વારાહી સંહિતા' ના આધારે રચવામાં આવેલી નથી તેમ જ કોઈ અર્વાચીન અર્ધવિદગ્ધ પંડિતમ્મન્યની બનાવેલી નથી. આની રચના કરનાર કોઈ પ્રાચીન કાલીન જૈન વિદ્વાન્ છે જેણે મંદ્રવાહુનાં કહેલાં કે ગ્રંથેલાં નિમિત્તશાસ્ત્ર વિષયક વચનોનો સારસંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.
- ૨ પ્રાચીન કાલથી જૈન વિદ્વાનોમાં આ ગ્રંથનું ધ્રુવ વાચન અને અધ્યયન થતું રહ્યું છે અને તેથી એમાં ઘણા પાઠભેદો તેમ જ અપ્રપાઠો પ્રવિષ્ટ થઈ ગયા છે.
- ૩ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ક્યાંય એવો નિર્દેશ થયેલો નથી મળતો કે જેથી એ સ્વયં મંદ્રવાહુની કૃતિ છે એવો કોઈને શ્રમ ઉત્પન્ન થાય. છતાં કેટલાક જૈન પંડિતોએ એને મંદ્રવાહુની કૃતિ તરીકે માનવા—મનાવવાનો શ્રાન્ત પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે કેટલાકે એ મંદ્રવાહુની કૃતિ નથી એ સિદ્ધ કરવામાટે બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક અતિરેકી શ્રમ સેવ્યો છે.
- ૪ આ ગ્રંથગત ઉલ્લેખોથી જે કાંઈ ફલિત થાય છે તે એટલું જ કે મંદ્રવાહુનાં વચનોના આધારે આની સંકલના કે રચના કરવામાં આવી છે, અને એ જ વસ્તુ એનો કર્તા આપણને માનવાનું કહે છે.
- ૫ ગ્રંથકારે પ્રારંભમાં, પ્રસ્તાવનારૂપે જે જણાવ્યું છે કે દ્વાદશાંગવેત્તા મંદ્રવાહુ આચાર્ય મગધદેશના રાજગૃહ નગરના પાંડુગિરિ પર્વત ઉપર આવીને રહ્યા તે વચ્ચે શિષ્યોએ તેમને રાજાઓના, મિશ્રુઓના અને શ્રાવકોના હિતની દૃષ્ટિએ દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરી અને તેથી તેમણે 'જિનભાષિત નિમિત્ત' જ્ઞાનનો પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો—ઇત્યાદિ. આ જાતનો ગ્રંથારંભ કરવો તે તો જૈન ગ્રંથકારોની એક સામાન્ય શૈલી જ છે. અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનો પ્રારંભ આ શૈલીએ કરવામાં આવ્યો હોય છે. પોતાના વર્ણ્યવિષયને અગવાન મહાવીરના વચનરૂપે નિરૂપિત કરવાનો ગ્રંથકારનો જ્યારે ઉદ્દેશ હોય છે ત્યારે તે ઉપદેશને મહાવીરના મુખેથી કહેવડાવવાની પદ્ધતિએ પ્રથિત કરે છે; તેમ જ જ્યારે કોઈ વિષયને ગણધર કે અન્ય તેવા આચાર્યના ઉપદેશ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરવાનો ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ હોય છે, તો ત્યારે તે ઉપદેશને, તે તે વ્યક્તિના મુખેથી ઉચ્ચારાવવાની શૈલીએ આલેખિત કરે છે. તેથી એવા પ્રારંભિક કે પ્રાસ્તાવિક કથનોમાં કોઈ ઐતિહાસિક કે વિશેષવસ્તુ સૂચક ઘટનાની કલ્પના કરવી નકામી છે.
- ૬ પ્રસ્તુત ગ્રંથના એ પ્રારંભિક કથનમાંથી જે કાંઈ વિશિષ્ટ વિચાર તારવી શકાય છે, તે એ છે, કે આ ગ્રંથની સંકલના કરવામાં ગ્રંથકારનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નૃપતિઓ, મિશ્રુઓ અને શ્રાવકોના હિતવિષેનો છે. એમાં રાજાઓનું હિત એ રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે કે આ શાસ્ત્રોક્ત નિમિત્તજ્ઞાનના આધારે રાજાઓ પોતાના જીવનમાં તથા પોતાના રાજ્યમાં થનારાં શુભાશુભ ફળો વિષેનું જ્ઞાન મેળવી તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી શકે અને તેથી તેઓ વિજિગિષુ અને સ્થિરમતિ થઈને સુખપૂર્વક પૃથ્વીનું અર્થાત્ પોતાને અધીન ભૂમિનું પાલન કરી શકે. મિશ્રુઓનું હિત એ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે મિશ્રુઓ પાસેથી રાજાઓ આ શાસ્ત્રોક્ત રહસ્યનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના

અમીષ્ટ કર્તવ્યમાં સફળતા મેળવે તો તેઓ ભિક્ષુઓ તેમ જ ધર્મચારિયો તરફ વિશેષ આદર સત્કાર વાળા થઈને રહે અને તેથી તેમના સંરક્ષણ નીચે ભિક્ષુઓ નિરુદ્ધિપ્રભાવે સર્વત્ર વિચરી શકે. વળી ભિક્ષુઓને જ્યારે આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી દેશમાં ઉત્પાત આદિ થવાની આશંકા થાય, તો તેઓ પ્રથમથી જ સાવધાન થઈ દેશાન્તરમાં ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કરે અને તેવા સુસ્થિતિસંપન્ન દેશમાં વસીને સુખપૂર્વક પોતાની જીવનયાપના કરી શકે. શ્રાવકોનું હિત એ દૃષ્ટિએ વતાવવામાં આવ્યું છે કે આવા દિવ્યજ્ઞાનના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને તેઓ સર્વેજ્ઞભાષિત ધર્મમાં અનુરક્ત થાય અને અન્યધર્મનો આશ્રય કરવા ન ઇચ્છે.

આવી રીતે રાજા, ભિક્ષુ અને શ્રવકોના હિતની સૂચના કરીને પછી ગ્રન્થકાર એમ પળ ફરી જગાવે છે, કે જો કે આ દિવ્યજ્ઞાન, સામાન્ય રીતે વધા જ જીવોને હિતકારી છે તેમ છતાં ભિક્ષુઓના માટે તો એ વિશેષે કરીને ઉપકારક છે. કારણ કે ભિક્ષુઓનું જીવન સદા પરપિંડ ઉપર અવલંબિત હોવાથી જો તેમને એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય, તો તેમની જીવનયાત્રા વધારે સરલતા સાથે વ્યતીત થઈ શકે. ગ્રન્થકારે સૂચવેલો એ હેતુ તદ્દન વાસ્તવિક અને કાર્યસાધક છે એમાં કશી જ અત્યુક્તિ નથી. જૈન ભિક્ષુઓએ એ હેતુનો જે રીતે યથેષ્ટ ઉપયોગ કર્યો છે તેનાં નિદર્શક ઐતિહાસિક તેમ જ સાહિત્યિક પ્રમાણો જૈન ગ્રન્થોમાંથી જોઈએ તેટલાં મળી આવે તેમ છે.

નિમિત્તજ્ઞાન વિષયનું અન્ય સાહિત્ય

ભારતવર્ષ કૃષિપ્રધાન દેશ હોવાથી અને કૃષિની નિષ્પત્તિનો આધાર જલવર્ષા ઉપર રહેલો હોવાથી આપણા દેશના લોકોને ઠેઠ પ્રાચીન કાલથી જ વૃદ્ધિના યોગાયોગો અને નિમિત્તોનું વિશિષ્ટ પરિજ્ઞાન મેળવવાની પરમ આવશ્યકતા જણાતી રહી છે અને તેથી આપણા પૂર્વજોએ એ પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અર્થે આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બંને પ્રકારની શક્તિઓ દ્વારા મળતા અનુભવોનો યથાશક્ત્ય ઉપયોગ કરવા સતત પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નના ફલરૂપે વર્ષાના યોગાયોગ વિષેનું જ્ઞાન કરાવનારા નાના મોટા ઘણા ય ગ્રન્થો ભારતીય સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાણા કેટલા ય ગ્રન્થો ઉપરાંત દેશ્ય ભાષામાં પણ આ વિષયની નાની મોટી કેટલી ય રચનાઓ થયેલી મળી આવે છે. એ રચનાઓમાં 'મંડુલી'નાં વાક્યો તરીકે પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજસ્થાની કે પ્રાચીન હિંદીના મનાતાં દોહાત્મક પદ્યો સર્વત્ર સુજાત છે. ગ્રામીણ કૃષિકારો પણ એ 'મંડુલી'નાં થોડાં ઘણાં વચનોથી પરિચિત હોય છે અને વર્ષાકાલના પહેલાના એક કે માસમાં આકાશમાં થતાં વાદળ, ગાજ-વીજ અને હવાનાં આન્દોલનોની ક્રિયા વિગેરેનાં અવલોકનો ઉપરથી, આવતું ચોમાસું કેટલું નીવડશે તેની કાંઈક કલ્પના તેઓ કરતા રહે છે. રાજપૂતાનામાં એ વચનોનો પ્રચાર મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવ્યો છે. વર્તમાન યુગના નવા વાતાવરણને લીધે હવે એ વસ્તુના જાણકારો વધુ વિરલ થતા જાય છે. પરંતુ જૂના જમાનામાં દરેક ગામમાં એના એક કે જ્ઞાતા અવશ્ય મળી આવતા હતા. જ્યોતિષી બ્રાહ્મણો અને જૈન સાધુ-યતિયો એ વાવતમાં વધારે અનુભવી મનાતા. ચોમાસાના દિવસોમાં સહેજ વર્ષાદે ખેંચાય કે વધારે ઓછો પડે, તો લોકો એ બ્રાહ્મણો અને સાધુ-યતિયોની પાસે જાય અને તે વિષેની ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછતાછ કરે. લોકોના મોટા ભાગની એવી શ્રદ્ધા થયેલી હતી કે જ્યોતિષિયો અને યતિયો એ વિષયનું જરૂર સારું જ્ઞાન ધરાવનારા હોય છે. જો કે લોકોની શ્રદ્ધા જેટલું સારું જ્ઞાન ધરાવનાર તો વધુ જ વિરલ વ્યક્તિ થતી હશે, પરંતુ કેટલુંક સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિયો જરૂર જ્યાં ત્યાં મળી આવતી સ્ત્રી. મહારા સ્વર્ગવાસી ગુરુવર્ય યતિપ્રવર શ્રી દેવીહંસજી એ વિષયના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હતા તેનો મહેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. સં. ૧૯૫૬ ની સાલમાં મારવાડ વિગેરેમાં જે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો તેની જે આગાહી તેમણે ૪-૬ મહીના પૂર્વે જ કરી દીધી હતી તેનું મહેને ખાસ સ્મરણ છે. તેમની અવિષ્યસૂચનાને લક્ષ્યમાં લઈ, મહારી જન્મભૂમિના શાસક સ્વ. ઠાકુર શ્રી ચતુરસિંહજીએ પોતાની આર્થિક સંપત્તિ અનુસાર, અગાઉથી જ પુષ્કળ અનાજનો સંગ્રહ કરી લીધો હતો, જેના લીધે ઉગ્ર અન્નસંકટના સમયે પોતાની જામિરીના ગરીબ જનોને તેનું વિતરણ કરીને તેમનાં પ્રાણો વચાવવામાં સારી રીતે સફળ થયા હતા. વર્ષા વિષેની આવી આગાહીના વીજા પણ કે-ચાર પ્રસંગોનું મહેને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે જે ગુરુજીના કથનાનુસાર અવિસંવાદી રૂપે અનુભવમાં આવ્યા હતા. આથી, આપણા શાસ્ત્રકારોએ આ વર્ષાવિજ્ઞાન વિષેનાં જે નિમિત્તો અને સૂચનો ગ્રન્થસ્થ કર્યાં છે તેમાં કેટલુંક મહત્ત્વનું તથ્ય અવશ્ય રહેલું છે એવી મહારી સાનુભવ માન્યતા થયેલી છે.

નિમિત્તશાસ્ત્ર માનવ સમાજને અત્યંત ઉપકારક હોવાની માન્યતા

સ્ત્રી રીતે આ નિમિત્તશાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાન મનુષ્ય જાતિના ઐહિક જીવન વ્યવહાર સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, અને તેથી આ શાસ્ત્ર મનુષ્ય સમાજ માટે અત્યંત ઉપકારક, માર્ગદર્શક અને સંરક્ષણસૂચક છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારે આ શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય સમજાવતા જે વિચારો નીચેના શ્લોકોમાં પ્રકટ કર્યાં છે તે તદ્દન વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ જ્ઞાપક છે એમ કહેવામાં જરા ય અતિશયોક્તિ નથી લાગતી. ગ્રન્થકાર કહે છે કે-

ન વેદા નાપિ ચાજ્ઞાનિ ન વિદ્યાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ । પ્રસાધયન્તિ તાનર્થાન્ નિમિત્તં યત્ સુખાધિતમ્ ॥ ૧૩, ૨૮
અતીતં વર્તમાનં ચ અવિષ્યદ્ યચ્ચ કિન્ચન । સર્વં વિજ્ઞાયતે યેન તજ્ઞાનં નેતરં મતમ્ ॥ ૧૩, ૨૯

અર્થાત્—જે કાર્યો સમ્યગ્ રીતે કયેલા આ નિમિત્તશાસ્ત્ર વડે સાધી શકાય છે તે કાર્યો નથી વેદના જ્ઞાનથી કે નથી અંગોના જ્ઞાનથી, તેમ જ નથી વીજી વીજી વિદ્યાઓના જ્ઞાનથી સાધી શકાય તેમ છે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું સર્વ કાંઈ જેનાથી જાણી શકાય છે તે આ જ જ્ઞાન છે, વીજું કોઈ જ્ઞાન આવું મનાતું નથી.

આ નિમિત્ત શાસ્ત્ર કઈ રીતે મનુષ્ય સમાજને ઉપકારક થાય છે, અને કઈ રીતે કાર્ય સાધક વને છે તેનો સુલાસો પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારના વક્તવ્યમાંથી આ પ્રમાણે મળે છે:—મનુષ્ય જીવનના સુખ અને સંરક્ષણનો મુખ્ય આધાર પ્રકૃતિની સુસ્થિતિ અને સાનુકૂળ અવસ્થા ઉપર રહેલો છે. પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાં જો વિકૃત અવસ્થા અને પ્રતિકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી મનુષ્ય જીવનના નિત્ય-નૈમિત્તિક વ્યવહારમાં અને કાર્યમાં વાધા ઉત્પન્ન થાય અને તેથી મનુષ્યના સુખ અને સંરક્ષણમાં ભયજનક અને હાનિકર પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. નીચે આપેલા શ્લોક ઉપરથી ગ્રન્થકારે પ્રદર્શિત કરેલો આ ભાવ સ્પષ્ટપણે સમજાય તેવો છે.

પ્રકૃતેર્યોઽન્યથાભાવો વિકારઃ સર્વે ઉચ્ચતે । एवं विकारे विज्ञेयं भयं तत् प्रकृतेः सदा ॥ ૨. ૩

અર્થાત્—પ્રકૃતિમાં જે અન્યથાભાવ (ફેરફાર) ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ વિકાર કહેવાય છે અને એ રીતે થતા પ્રકૃતિના વિકારથી મનુષ્ય માટે સદા ભય (ભયજનક પરિસ્થિતિ) ઉપસ્થિત થાય છે.

અહિં પ્રકૃતિ ઇટલે જે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યનો નિવાસ છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા જલ અને વાયુ આદિ પાર્થિવ તત્ત્વોની ગતિ-સ્થિતિ તેમ જ આકાશમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ચન્દ્ર, સૂર્યાદિ ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારા આદિ આન્તરિક્ષ પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ સમજવાની છે. પૃથ્વી અને આકાશગત એ પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ સદા એક સરખી નથી હોતી—નથી રહેતી. એમાં અનેક જ્ઞાત અને અજ્ઞાત કારણોથી, સમયે સમયે અને સ્થળે સ્થળે, સાધારણ અને અસાધારણ પરિમાણમાં, અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો થયાં કરે છે. મનુષ્યને, પોતાના જીવનના ઘટક એવા આહાર-વિહારાદિ વ્યવહારનાં સર્વે આવશ્યક અને ઉપકારક સાધનો, પ્રકૃતિની સામાન્ય સુસ્થિતિવાળી ઇટલે કે સામ્ય અવસ્થામાંથી મળતાં હોય છે. પ્રકૃતિની એ સામ્ય અવસ્થામાં જ્યારે કોઈ કારણથી અસામાન્ય અર્થાત્ વિષમ એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મનુષ્યોપયોગી એ સાધનો પણ વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય જીવનને વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે છે અને મનુષ્યને અમીટ માનસિક સુખ, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને પ્રાણસંરક્ષણ આદિ જીવનતત્ત્વને વાધક કે ઘાતક રૂપે નિવડે છે. પ્રકૃતિના ઉક્ત તત્ત્વોની સામ્ય મનાતી ગતિ-સ્થિતિમાં, જે નિમિત્ત અથવા કારણથી તેવી અસામ્ય લાગતી કાંઈક ગતિ-સ્થિતિ જ્યારે ઉત્પન્ન થવાની હોય છે ત્યારે તે નિમિત્તનાં જ્ઞાપક અને સૂચક એવાં કેટલાંક દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ પૂર્વચિહ્નો પણ ઉદ્ભૂત થાય છે. જેનાથી એવાં ચિહ્નોનું સ્વરૂપપરિજ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થાય તેનું જ નામ નિમિત્ત જ્ઞાન કે નિમિત્ત શાસ્ત્ર. પ્રાકૃતિક તત્ત્વોમાં થતાં પરિવર્તનોનાં નિમિત્તો અને તેનાં પૂર્વચિહ્નોના જ્ઞાનથી, મનુષ્ય પોતાના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા શુભ-અશુભ અર્થાત્ દૃષ્ટ-અનિદ્ર કાર્યોની આગાહી મેલવી શકે છે અને તેના આધારે પોતાના જીવિતના સુખ અને સંરક્ષણ વિષે યોગ્ય વિચાર કે ઉપાય કરી શકે છે. અને એ રીતે આ નિમિત્ત શાસ્ત્ર મનુષ્ય જીવનને નિતાન્તર ઉપકારક થાય છે. આ વિચારરહસ્યને પ્રકટ પળે પુષ્ટ કરનાર, પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં સૂચિત એક ઉલ્લેખ દ્વારા આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય તેમ છે. ૧ મા 'વાતલક્ષણ' નામના અધ્યાયમાં વાયુની ગતિ-સ્થિતિ આદિનાં લક્ષણો દ્વારા સૂચવાતાં નિમિત્તોનું = કારણોનું વર્ણન કરતી વચ્ચે વાયુલક્ષણજ્ઞાન કેવી રીતે મનુષ્યને ઉપકારક થાય છે તેનો સંબંધ સૂચવતો નીચે પ્રમાણેનો એક શ્લોક આપ્યો છે—

આહારસ્થિતયઃ સર્વે જઙ્ગમાઃ સ્થાવરાસ્ત્થા । જલસંભવં ચ સર્વં તસ્યાપિ જનનોઽનિલઃ ॥ ૧, ૩૭.

અર્થાત્—જંગમ અને સ્થાવર સર્વ જીવોની સ્થિતિનો આધાર આહાર ઉપર રહેલો છે. આહારની ઉત્પત્તિ જલને લઈને થાય છે. અને જલનો ઉત્પાદક વાયુ હોય છે. ઇટલે કે વાયુનાં લક્ષણોના જ્ઞાનથી મનુષ્ય પોતાના જીવિતના મુખ્ય આધારભૂત આહાર પદાર્થોની પ્રાપ્તિ આદિ માટે યોગ્ય ઉપાય અને યોજના કરી શકે છે.

ગ્રન્થકારનું આ કથન સર્વથા વાસ્તવિક અને સર્વગમ્ય જેવું છે. આપણા આ વિશાળ ભારતવર્ષમાં પ્રતિવર્ષ અનાવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિને લીધે, કોક ને કોક પ્રદેશમાં દુર્મિશ્ન જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયાં જ કરે છે, અને તેના લીધે તે તે પ્રદેશના અનેક મનુષ્યોના સુખનો નાશ થઈ કેટલાંકના પ્રાણોનો પણ ઘણીવાર નાશ થયાં કરે છે. પરંતુ આ નિમિત્તશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, મનુષ્યોને વાયુ-આદિનાં લક્ષણોના જ્ઞાનદ્વારા, થનાર અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિનું જો આગળથી જ સૂચન થઈ જાય તો, તેનાથી થતા અનિદ્રોથી વચ્ચા તેઓ યોગ્ય ઉપાય યોજી શકે. વર્તમાન વર્ષમાં જ ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોમાં જે ભીષણ દુર્મિશ્નની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, તેનું જો આપણને પ્રસ્તુત નિમિત્તશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, વર્ષા-કાલના પ્રારંભમાં થતા વાતલક્ષણના આધારે, ભાવે અનાવૃષ્ટિનું સૂચન થયું હોત તો, અત્યારે જે ઘાસ-ચારાના અભાવે હજારો પશુઓના પ્રાણ નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, તેના રક્ષણનો કોઈ ઉપાય, પ્રથમથી જ યોજી કાઢવા માટે રાજ્ય અને પ્રજાવર્ગે પ્રયત્ન કર્યો હોત. આ જાતના શાસ્ત્રોક્ત વર્ષાવિજ્ઞાનના અભાવે, વર્ષાવિહીન જેવો આજોય વર્ષાકાલ વ્યતીત થવા સુધીમાં

પણ, આપણને પ્રકૃતિની ગતિ—સ્થિતિ વિષેની કશી સાચી અસ્વસ્થા જાણી શકાઈ નહિં અને તેથી સમયસર લેવા લાયક યોગ્ય ઉપાયો લઈ શકાયા નહિં. પરિણામે દેશના પશુધનનો થતો ભયંકર નાશ અને તે દ્વારા તેના પાલક છેડતવર્ગને થતી મ્હોટી અર્થહાનિ જોવાનો સમય આપણી આગલ આવીને ઉમ્મો રહ્યો.

આવી જ રીતે આ નિમિત્તશાસ્ત્રમાં અતિવૃદ્ધિ, મહામારી, ધરતીકંપ, વિદ્યુત્પાત, અગ્નિપ્રકોપ, વાતોપદ્રવ આદિ જે ઉત્પાતો, પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં અવાર નવાર થયાં કરે છે; અને જેના લીધે મનુષ્યોના આયુષ્ય, આરોગ્ય, સંપત્તિ અને જીવિત આદિની અકલ્પિત હાનિ થયાં કરે છે, તેવા વધા જ પ્રાકૃતિક ઉત્પાતો અને ઉપદ્રવોનાં નિમિત્તો અને તેનાં પૂર્વચિહ્નોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આધુનિક વિજ્ઞાનના પ્રસ્તુત વિષય માટેના પ્રયત્નો

આધુનિક વિજ્ઞાનના વિશેષજ્ઞો પણ આ વિષયોનાં કારણોનું અને લક્ષણોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન મેલવવા માટે સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને એમાંની કેટલીય વાંચતોનું, વિવિધ પ્રકારનું નૂતન જ્ઞાન, પ્રાપ્ત પણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં હજી આ વિજ્ઞાન પ્રાથમિક દશામાં જ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. વાતાવરણમાં થતા વાયવીય પરિવર્તનોનાં વિશેષ સ્વરૂપોને જાણવાની, આજના યુગની એક પ્રથમ કોટિની આવશ્યકતાવાળી વસ્તુ થઈ પડી છે. સમુદ્રોમાં ફરતાં નૌવાહનો અને આકાશમાં ઉડતાં વાયુયાનોની સમગતિ અને સુસ્થિતિનો ઘણો ધાર, વાતાવરણમાં વ્યાપક બનેલ વાયુની સાનુકૂળ અવસ્થા ઉપર રહેલો છે. જો એ વાયુ વિકૃતરૂપ ધારણ કરીને પ્રતિકૂળ અવસ્થાનો સર્જક થઈ જાય તો તેથી સમુદ્રગામી નૌકાઓ અને આકાશગામી વિમાનોનો ક્ષણભરમાં વિનાશ જ થઈ જાય છે અને તેમાં પ્રવાસ કરતા મનુષ્યોના જીવિત નિમેષમાત્રમાં વિનષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી આજે પ્રત્યેક નૌકા-વાહક અને વિમાન-ચાલક યાનાધિનાયક માટે વાતાવરણગત વાયુસંસ્થાનના પરિજ્ઞાનની પરમ આવશ્યકતા હોય છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં આ પરિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા-કરાવવા માટે મ્હોટાં મ્હોટાં વિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ છે તેમ જ એ વિષયના નૂતન પરિજ્ઞાનની વધારે શોધો કરવા અને તેના પરિણામો જાણવા માટે અનેક શોધ પ્રતિષ્ઠાનો નિર્મિત થઈ છે. વહી રાજ્યો તરફથી તદુપયુક્ત સ્થાનોમાં, એ વિષયના સ્વતંત્ર કાર્યાધિષ્ઠાનો સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં છે અને તે ઉપર એ વિષયના નિષ્ણાત અધિકારિયોની નિયુક્તિયો કરવામાં આવી છે. એ અધિકારિયો વાયુશાસ્ત્રિયો કહેવાય છે અને એમનું કાર્ય, પ્રતિદિવસ વાતાવરણમાં થતાં વાયુ-પરિવર્તનોની સૂચનાઓ આપવાનું હોય છે. આપણા દેશમાં પણ રાજ્ય તરફથી મુંબઈ, પૂના વિગેરે સ્થળોમાં આવા વાયુશાસ્ત્રિયોનાં કાર્યાલયોની સ્થાપના થઈ છે જેમના તરફથી દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં પ્રવર્તતાં વાતપ્રવર્તનો અને જલવર્ષણો વિષેની સ્વરો પ્રતિદિવસ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

આ વાતપ્રવર્તન સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક વિચારો પ્રસ્તુત નિમિત્તશાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવ્યા છે. વાતપ્રવર્તન અને જલવર્ષણ એ બન્નેનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. વાયુની ગતિ અને સ્થિતિમાં થતાં પરિવર્તનોને લીધે જ જલવૃદ્ધિનો આભાસ થાય છે, તેના લીધે જ વર્ષાનું ન્યૂનાધિક ભાવે પતન થાય છે અને તેના જ લીધે તેનો તિરોભાવ પણ થાય છે. પૃથ્વી કે વાયુ એ જલવર્ષણનો સર્વથા નિયામક છે. આ વિચાર પ્રસ્તુત શાસ્ત્રકારે પણ નીચેના શ્લોકમાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે અને તેથી શાસ્ત્રકારનું આ વિષયનું તાત્ત્વિક દર્શન અવશ્ય મનનીય લાગે તેવું છે.

આદાનાચ્ચાવપાતાચ્ચ પચનાચ્ચ વિસર્જનાત્ । મારુતઃ સર્વગર્ભાણાં વલવાન્ નાયકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧, ૩

અર્થાત્—વાયુ એ સર્વ પ્રકારના મેઘના ગર્ભોનો વલવાન્ નાયક છે. કારણ કે એ જ મેઘગર્ભનો લાવનાર છે, એ જ તેનો પાડનાર છે, એ જ તેનો પકવનાર છે, અને એ જ તેનું વિસર્જન કરનાર છે.

આ રીતે વાયુને જલવૃદ્ધિનો મુખ્ય નાયક (નિયામક) બતાવી, આ શાસ્ત્રકારે પ્રકારાન્તરથી તે જ કારણને લઈને તેને જગતના જીવોના ભય અને ક્ષેમનો કર્તા તથા રાજકીય જય-પરાજયનો વિધાતા પણ બતાવ્યો છે. યથા—

વર્ષં ભયં તથા ક્ષેમં રાજ્યો જય-પરાજયમ્ । મારુતઃ કુરુતે લોકે જન્તૂનાં પુણ્યપાપજમ્ ॥ ૧, ૨

વહી એ જ અધ્યાયમાં વીજે સ્થળે વાયુને જલનો જનક પણ કહેવામાં આવ્યો છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટરીતે વ્યક્ત થાય છે કે પ્રસ્તુત શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિએ, વાયુ આ સૃષ્ટિમાં એક મહાન્ વલવાન્ તત્ત્વ છે અને તે મનુષ્યોના આયુષ્ય, આરોગ્ય, સૌખ્ય આદિના સંરક્ષણ અને વિનાશ કાર્યમાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વાયુ ક્ષણભરમાં કેવા ભયંકર ઉપદ્રવો સર્જી શકે છે તેના અનુભવો પૃથ્વીના સર્વે ભાગોમાં વસતા પ્રાણિયોને અવાર-નવાર થયાં જ કરે છે. ગત (સન્ ૧૯૪૮) નવેંવર માસની ૧૪ મી તારીખના સવારના સમયે, ૫ થી ૧૦ વાગ્યા સુધીના ૫ કલાકોમાં, મુંબઈ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વાયુદેવતાએ જે વિકરાલ રૂપ ધારણ કરીને, વેબું ભયંકર અકાંઠ તાંડવ નૃત્ય કર્યું હતું અને તેના લીધે કેવી પ્રલયકાલ જેવી પરિસ્થિતિનો સર્વને અનુભવ થયો હતો, તેનું સ્મરણ થતાં, આ શાસ્ત્રકારે વાયુદેવને, જગતના જીવોના ક્ષેમ અને ભયના એક વલવાન્ વિધાયક તરીકે જે વ્યક્ત કર્યો છે, તેમાં કશી અતિશયોક્તિ કરી હોય એમ જરા થ લાગતું નથી.

એ દૃષ્ટિએ આ શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં આપણને જણાશે કે મનુષ્યજીવન સાથે આનો કેટલો નિકટનો અને હિતભરેલો સંબંધ રહેલો છે.

આ શાસ્ત્રની આધુનિક દૃષ્ટિએ સંશોધન થવાની આવશ્યકતા

આ નિમિત્તશાસ્ત્રના જ્ઞાનના પ્રદેશમાં કયા કયા વિષયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે તેની સૂચિ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના 'અંગસંચય' નામના પ્રથમ અધ્યાયના શ્લોક ૧૫-૧૬ માં આપેલી છે. અને તેનું જ વિસ્તૃત વર્ણન તે પછીના અધ્યાયોમાં ક્રમસરથી આપવામાં આવ્યું છે. આ વધું જ વર્ણન તથ્યભરેલું છે અને એમાં કહેલી બધી હકીકતો સર્વથા સાચી જ છે, એમ તો કોઈ ન જ માની શકે. કારણ કે આમાંની કેટલીય હકીકતો સ્પષ્ટરૂપે એવી જણાશે કે જે કેવલ કલ્પનાપ્રસૂત હોઈ આપણને કોઈ પળ રીતે બુદ્ધિગમ્ય પ્રતીત નહિં થાય; પરંતુ તે સાથે બીજી અનેક હકીકતો એવી પણ જણાશે કે જે અવિસંવાદી ફલ બતાવનારી અને કથિત પરિણામની અનુભૂતિ કરાવનારી છે.

પૂર્વ કાલના જે ઋષિ-મુનિઓ આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે અને જે વિદ્વાનો આ વિષયના શાસ્ત્રોની સંકલના કે રચના કરી છે, તે કોઈ માત્ર તેમના પોતાના જ અનુભવના ફલના પરિણામરૂપે છે એમ નથી. સેંકડો-હજારો વર્ષો જેટલા વ્યતીત થયેલા સુદીર્ઘ કાલમાં, તેમ જ હજારો યોજનો જેટલા વ્યાપેલા વિસ્તીર્ણ ભૂપ્રદેશમાં, ઉત્પન્ન થયેલ અસંખ્ય વિચારશીલ અને અવલોકનપ્રિય વ્યક્તિઓના વિવિધ અનુભવો અને તે ઉપરથી થયેલાં અન્વય વ્યતિરેકાત્મક અનુમાનોના પરિણામરૂપે આ શાસ્ત્રનો પ્રાદુર્ભાવ અને વિકાસ થયો છે. અલ્બત્ત, આપણા શાસ્ત્રકારોની માન્યતા તો એવી રહી છે કે આ શાસ્ત્રોના મૂળ ઉપદેશ ઋષિ-મુનિઓ અલૌકિક અને હિન્દ્રિયાતીત એવા દિવ્યજ્ઞાનના ધારક હતા અને તેમણે પોતાના એ દિવ્યજ્ઞાનના પ્રભાવે જ પ્રકૃતિનાં વર્ણો રહસ્યો સંપૂર્ણ પળે જાણી લીધાં હતાં. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાને સાધેલી વિદ્યાના સર્વપ્રદેશોની અદ્ભુત સિદ્ધિઓ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોની એ માન્યતા, પ્રાયઃ પૂર્વપુરુષોનું સાહાત્મ્ય બતાવવા પુરતી જ હકીકત સૂચવનારી છે. એથી વિશેષ કોઈ મહત્ત્વ, એ માન્યતાને આપવા માટે આપણને કશુંય વિશિષ્ટ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ તે સાથે એટલું આપણે જરૂર માની શકીએ કે એ ઋષિ-મુનિઓમાં એવી પણ કેટલીક વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ સ્ત્રીલેલી હશે જેના પ્રભાવે પ્રકૃતિની કેટલીક નિગૂઢ રચનાઓ અને તેના કાર્ય-કારણભાવોનું રહસ્યજ્ઞાન તેમને વધારે સ્પષ્ટતાથી આકલિત થતું હશે.

આ નિમિત્તશાસ્ત્રગત વિષયો અને વિચારોનું સંશોધન દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે અધ્યયન અને મનન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે—એમાંનાં કેટલાંક સિદ્ધાન્તો અને મન્તવ્યો અનુભવજ્ઞાનના આધારે પ્રતિપાદિત થયેલાં છે, કેટલાંક અનુમાનજ્ઞાનના આધારે આલેખિત થયેલાં છે અને કેટલાંક કલ્પના અને ભ્રમણાના આધારે પણ પ્રસૂત થયેલાં છે. પૂર્વકાલમાં આ વર્ણો સિદ્ધાન્તો અને મન્તવ્યોનું તથ્યાત્થ્યપણું જાણવા કે તેમનું પૃથક્કરણ કરવા માટેનાં તેવાં કશાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં અન્ય સાધનો ઉપલબ્ધ ન હતાં. પરંતુ આજે વિજ્ઞાને ચંત્રવિદ્યાની જે અદ્ભુત રચના નિર્મિત કરી છે, તે દ્વારા પ્રકૃતિના અસંખ્ય અજ્ઞેય અને અનુમેય રહસ્યોનાં આકલન, ઉદ્ઘાટન, પ્રસ્ફોટન આદિ કાર્યો સ્વ સરલ અને સુગમ બન્યાં છે અને પ્રતિદિન તેમાં અકલ્પિત એવી વૃદ્ધિ થતી જ જાય છે. તેથી આપણા આ પ્રકારના પ્રાચીન શાસ્ત્રોના વિષયો અને વિચારોનું અધ્યયન અને સંશોધન પણ, નૂતન વિજ્ઞાનનાં મન્તવ્યો, સંશોધનો અને ઉપકરણોની સહાયતા સાથે આરંભાવાં જોઈએ; અને એમાંથી કેટલું જ્ઞાન તથ્ય-ભૂત છે તેનું પૃથક્કરણ થવું જોઈએ. સંભવ છે કે એમ કરતાં, એમાંથી આપણને કેટલાંક એવાં તથ્યો પણ મળી આવે કે જે હજી સુધી તત્ત્વદ્વિષયક વિજ્ઞાનવિશારદોની કલ્પનામાં પણ નહિં આવ્યાં હોય.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થને 'સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા'માં પ્રકટ કરવાનો મ્હારો મુખ્ય હેતુ પણ એ જ રહેલો છે કે આ વિષયમાં રસ ધરાવનારા વિદ્વાનો, આ જાતના સાહિત્યનું વિશેષ અધ્યયન, અવલોકન, મનન અને સંશોધન આદિ કરવા પ્રેરાય અને આપણા પૂર્વ પુરુષો જે કોઈ જ્ઞાનસંપત્તિ સંચિત અને સંકલિત કરીને આપણા માટે મૂકતા ગયા છે, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય.

જો કે આ ગ્રન્થનું પાઠસંશોધન કરવામાં અધ્યાપક ગોપાળીયે સ્વંય જ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને એનો શુદ્ધ પાઠોદ્ધાર કરવા એમણે યથાશક્ત્ય અથક પ્રયત્ન કર્યો છે; છતાં આ વાચના માત્ર માર્ગદર્શક પૂરતી જ ઉપયોગી સમજવાની છે એમ વિદ્વાન વાચકોને મ્હારું વિનમ્ર સૂચન છે. કારણ કે એના સંપાદનકાર્ય માટે જે ૩-૪ પ્રતિયો પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે અને જેમનો પરિચય સંપાદકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે, તે બધી પ્રતિયોની પ્રત્યેક પંક્તિ એટલી બધી અપ્ર અને સમગ્ર વાચના પરસ્પર એટલી બધી વિસંવાદી છે કે તેના આધારે એ ગ્રન્થનો વિશુદ્ધ

પાઠોદ્ધાર કરવો સર્વથા શક્ય નથી. તેમ જ, આ ગ્રન્થની જે બે જૂની પ્રતિયો (પાટણવાળી અને પૂનાવાળી જેમને A અને C સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે) મળી છે તે બન્નેની પાઠ પરંપરા ઘણી જગ્યાએ તદ્દન જુદા પ્રકારની જણાય છે. એ બેમાં જે કેટલાક મહત્ત્વના અને મૌલિક પાઠભેદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પરથી એવી પણ એક કલ્પના થાય છે કે આ પાઠભેદો પાછળથી પ્રતિલિપિ કરનારા લેખકો કે અભ્યાસ કરનારા પાઠકો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ન હોઈ, મૂળ ગ્રન્થકાર દ્વારા જ તેની સૃષ્ટિ થયેલી હોવી જોઈએ. તે આ રીતે કે ગ્રન્થકારે પ્રથમ એક આદર્શ તૈયાર કર્યો હશે અને તેની કેટલીક પ્રતિલિપિયો થઈ ગઈ હશે. તે પછી તેના પાઠોમાં કેટલાક સુધારા-વધારા કરીને પાછળથી વળી તેમજે એક અન્ય નૂતન સંશોધિત-પરિવર્તિત આદર્શ તૈયાર કર્યો હશે. અને તે પછી તેની પણ પ્રતિલિપિયો થતી રહી હશે. અને એ રીતે બન્ને આદર્શોની પ્રતિલિપિઓની પરંપરા ભવિષ્યમાં ચાલુ રહી હશે. આ રીતે સ્વયં ગ્રન્થકાર દ્વારા જ થયેલા મૌલિક પાઠભેદોવાળી બન્ને ભિન્ન ભિન્ન આદર્શ-પરંપરાની એ બન્ને પ્રતિયો હોવી જોઈએ—એમ એ બન્નેની ભિન્ન પ્રકારની વાચના જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ સિવાય, એટલા વધા મૌલિક પાઠભેદો હોવાનું અન્ય કારણ જણાતું નથી. સ્વયં ગ્રન્થકાર દ્વારા જ આવી રીતે સર્જાયેલા પાઠભેદોવાળા અનેક ગ્રન્થો મૂળે દૃષ્ટિગોચર થયા છે. એથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થનાં જ્યાં સુધી અન્ય વધારે શુદ્ધ પ્રત્યન્તરો ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આનો સર્વથા શુદ્ધ પાઠોદ્ધાર થવો શક્ય નથી. યોગ્ય વિદ્વાનો આ દિશામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરે તેમ જ પ્રસ્તુત સંસ્કરણનો માત્ર તે દૃષ્ટિએ જ અવલોકન અને અધ્યયન કરી એનું મૂલ્યાંકન કરે. તથાસ્તુ.

પૌષી પૂર્ણિમા, સંવત ૨૦૦૫
(તા. ૧૪-૧-૧૯૪૯)
ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ

જિ ન વિ જ ય

* *
*

शुद्धिपत्रक

*

१२ मा अध्यायमां, पृ. २०-२१ उपर, १३ मा श्लोकथी १८ मा श्लोक सुधीना जे श्लोको छपाया छे तेमां प्रतियोना विलक्षण पाठमेदोने लीधे पूर्वार्द्ध-उत्तरार्द्धनी संयोजना करवामां भ्रम थई जवाथी, भूलभरेली रीते तेनी पंक्तियो छपाई गई छे. तेथी ते नीचे प्रमाणे सुधारीने वांचवानी भलामण छे—संपादक.

श्लोक १३—नैमित्तः स्थपतिवैद्यः पुरोधाश्च ततो विदुः । चतुर्विधोऽयं विष्कम्भस्तस्य बिम्बाः प्रकीर्तिताः ॥ १३

श्लोक १४—स्निग्धो जीमूतसंकाशः सुस्वनः शास्त्रविच्छुभः । नैमित्तः साधुसंपन्नो राज्ञः कार्यहिताय सः ॥ १४

श्लोक १५—संधाता पार्थिवो युक्तः सुमनस्काव्यकोविदः । स्कन्धावारनिवेशेषु कुशलः स्थपतिः स्मृतः ॥ १५

श्लोक १६—काय-शल्य-शलाकासु विषोन्मादज्वरेषु च । चिकित्सानिपुणः कार्यः राज्ञा वैद्यस्तु यात्रिकः ॥ १६

श्लोक १७—ज्ञानवानल्पवाग्मी च क्षान्तो मुक्तः शमप्रियः । मानोन्मानप्रभायुक्तो पुरोधा गुणवांछितः ॥ १७

श्लोक १८—एवमेतान् यथोद्दिष्टान् स्वकर्मसु नियोजयेत् । पूजयेच्च सदा नित्यं ततो यात्रा समृच्चति ॥ १८

पृ. ५ उपर, ३ जा अध्यायनो ६८ मो श्लोक नीचे प्रमाणे सुधारीने वाचवो जोईए ।

निमित्तादनुपूर्वाच्च स्वरूपात् कालतो बलात् । प्रभावाच्च गतेश्चैव उत्कानां फलमादिशेत् ॥ ६८

एणाश्री सर्वज्ञाया भागवतसु पुरंख्यावेनामाराजदं सुरांमाना जनपदा कोर्सिनाना गुणविष्णुषिंसां॥ नत्रास्मिन्निजाजायुक्ताशान्दु
 णिः खुलिः। तस्मिन्नाशिलो सुविरवांनोनामाराण्डगिरिः। सुभः॥ श्रुत्वा मादृह समाकीर्णो नाना विद्गामविता॥ चउषदिः। माराणिश्रमाभुनिश्री
 यत्वातिता॥ अत्रास्मीनेमहाज्ञाने सागरोत्तयो मुक्तक्रियात्रात्रा चउवाजं निरा अये॥ धद्वाउत्रागस्य विद्गारे निर्गधममदा सुतिः॥
 वसेशिष्येयसुश्रित्तिनिश्रणं नत्रावदिना॥ पनमस्य शिरसावतमुद्धुशिष्यावधस्यति॥ माह्वुषातिमनसो दिव्यं ज्ञानं उजुसवः॥ एपाधिवाना-
 दिताश्रयचिन्ति इरेणो सुखकाभ्यथा। आधकानां हिनाधीय दिव्यं ज्ञानं ब्रवी हि नः॥ यशुता मुनेमुख्यते अबागजा निमित्तो॥ विजिगीउच्चिरमवि
 सुखयगमिमादा। सदा॥ यज्ञाति हाजिताः सवित्तिज्ञावाधर्म चोरिणः॥ विदुर्नितिमहिम्ना। सिरराज्ञाति हाजिता॥ एपायस्यत्यातिकेहृष्टाजदु
 र्द्विज्ञातरेगवास्फीती जनपदां छिव संश्राय उरवदिना॥
 इनाविने॥ ११ सवियामवसन्नानो दिव्यं ज्ञानं सुखावहे
 सुखाभयमः। नाविमाराहि प्रयोसा। त्रेषोवहितसुखाता॥ ३
 हिनः॥ १४ उक्ता समासागो व्यासात्परितवधिं डधमी विबु। ताः प्राणिसेभ्याश्च॥ धावा नाना चर्यणो॥ ५० धर्वेनगुं गसीयात्रा सुत्पादिके त
 याः। एद्वारेपुशक्कनयदं सुद्वेचद्वज्जतः॥ ११ इवाति कोचाधुमं श्रु - - तिवातया। करणा निमित्ते उरकाणायां दुमेवव॥ १७। ह्यातिपेकदे
 तं कानां सवित्तिद्वारा सुयिववा॥ नै स्राणं व्यंजने विजलं मसुत्रतयियवा॥ १८। वलावल च स विधेविरास्यदपराजयः। न सवैम उषावर्णाते द्वाक्षहि
 मदातपः॥ १९ सवैने मानयया दिष्टाने सगवद्वृक्षहं सि। प्रश्नं सुश्रुष्वनः। सवित्ययम त्वाचसाधवः॥ २० इति निर्गधम स उबाऊक निमित्तां ग स
 उपायानाम उल्लामाः श्रायः॥ २१। तत्रोवाचत्तगवादिशसा अवरणोत्तमायधावद्वात्र विन्यासेषादत्रोपा विज्ञारदः॥ सवज्जियदं हृष्टस्ये निमित्तं
 जिनश्रुतिः। समासव्यासवः सवित्तिवाधतयया विधिः॥ २३ चनेतेत्याः। न्पथासावाविकारसु सवत्पात॥ पवैविकारार विस्तयो जनेतेरन्यथागः॥ ३

પ્રસ્તાવના

“ભદ્રવાહુ સંહિતા” (ભ. સં.) નામના આ ગ્રંથની સાધારણ જનતામાં અને અધિકારી વિદ્વાન વર્ગમાં ઘણી સારી એવી પ્રતિષ્ઠા છે. સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગુજરાતી અનુવાદ રૂપે આ ગ્રંથ વહાર પડી ગયેલ હતો છતાં આ શ્રીજિનવિજયજીની પ્રેરણાથી મેં એનું સંપાદન હાથ ધર્યું એના ખાસ કારણો છે. એક તો એ કે વને તેટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી એનું સંપાદન કોઈએ કર્યું નોતું અને વીજું એ કે ભદ્રવાહુ કોળ, “ભદ્રવાહુ સંહિતા” કેટલી અને ક્યારે રચાણી, “ભદ્રવાહુ સંહિતા”ની પ્રખ્યાત વારાહી (વૃહત્) સંહિતા (વા. સં.) સાથે તુલના, ગ્રંથના અંતરંગનું નિરૂપણ, તથા હંદ, ભાષા, અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્યાંકન इत्यादि इत्यादि આવશ્યકીય પ્રશ્નો છળતી પ્રસ્તાવનાનો તેમ જ ઇન્ડેક્સાદિનો અભાવ-આ વધી ત્રુટિઓને દૂર કરવા અને શાસ્ત્રીય રીતે આ ગ્રંથનું સુંદર સંપાદન થાય એ દૃષ્ટિથી મેં આ કામ હાથમાં લીધું હતું. એમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું તેની આંકણી કરવાનું કામ તો વાચકોનું છે.

ભદ્રવાહુ અને “ભદ્રવાહુ સંહિતા”

ભ. સં. નામના આ ગ્રંથના લખનાર ભદ્રવાહુ હતા એમ આ ગ્રંથના નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ છે એટલે એ ભદ્રવાહુ કયા અને એ ગ્રંથ ભદ્રવાહુએ ક્યારે, કઈ ભાષામાં, અને ક્યાં લખ્યો વગેરે વગેરે વાવતોનો વિચાર અત્યારે પ્રસ્તુત છે.

આ ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયના આરંભના શ્લોકોનો સારાંશ આ વિગતોનો વિચાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેમ છે તેથી નીચે આપ્યો છે:-

મગધમાં પૂર્વે અનેકવિધ જનપદોથી યુક્ત એવું પ્રખ્યાત રાજગૃહ નામનું નગર હતું. તેનો રાજા, વિવિધ શુભગુણોથી અલંકૃત સેનજિત્ નામનો હતો. તે નગરમાં નાના પ્રકારના વૃક્ષોથી, અનેકવિધ પશુ-પક્ષીઓથી, સરોવરોથી અને સાધુ પુરુષોથી વ્યાપ્ત એવો વિખ્યાત પાંડુગિરિ નામનો પર્વત હતો. એના ઉપર મહાત્મા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સાગરરૂપ, તપોયુક્ત, નિરામય, શ્રેયસ્સાધક, દ્વાદશાંગના પારગામી, મહાશુભિવંત, તત્ત્વજ્ઞ, અને શિષ્ય-પ્રશિષ્યના મોટા સમુદાય વડે પરિવૃત્ત એવા નિર્ગ્રંથ ભદ્રવાહુ નામના આચાર્ય બેઠા હતા. તેમને પ્રીતિવંત, દિવ્ય જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યોએ નમસ્કાર કરી, રાજા-ઓના હિત માટે, પ્રજાના કલ્યાણ માટે, ભિક્ષુઓના મલા માટે અને શ્રાવકોના લાભ ખાતર દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા વિનંતિ કરી. કારણ કે વિજિગીષા ધરાવનાર સ્થિર મતિ-રાજા, શુભાશુભને વતાવનારું દિવ્ય જ્ઞાન પામી રાજ્યનું રક્ષણ સમ્યક્ રીતે કરી શકે છે; તેમ જ રાજસન્માનને પામેલ, ધર્મમાં તત્પર એવા ભિક્ષુઓ તેથી કરી ઉદ્વેગ રહિત રાજ્યમાં વિહરી શકે છે; ઔપાતિક બનાવોને અગાઉથી જાણી ભિક્ષુઓ ધનધાન્યયુક્ત નિરુપદ્રવ દેશોમાં જઈ, આવી શકે છે; વઢી શ્રાવકો પણ એ જ્ઞાનને વઢે સ્થિર સંકલ્પ બની સર્વજ્ઞભાષિત તીર્થને ન છોડે અને વીજા તીર્થનો આશરો ન લે. આ જગતના દરેક મનુષ્ય માટે દિવ્ય જ્ઞાન સુખાવહ છે- પરપિંડ ઉપર જીવનાર ભિક્ષુ વર્ગ માટે ખાસ કરીને. દ્વાદશાંગ વિસ્તીર્ણ છે; ભિક્ષુઓનો મતિહાસ ધીમે ધીમે કાઠાસુસાર ઉત્તરોત્તર થતો રહ્યો છે; માટે ‘હે પ્રભો ! સર્વજ્ઞભાષિત તથ્ય નિમિત્તને શિષ્યોપકાર માટે સંક્ષિપ્ત પળે અને સુખેથી ગ્રહી શકાય તેવી રીતે કહો’. (૧; ૧-૧૪).

આ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરી શિષ્યોએ ભદ્રવાહુસ્વામીને વિજ્ઞાપિત કરી તેથી ભગવાન, શ્રમણોત્તમ, અને દ્વાદશાંગવિશારદ દિગ્વાસા ભદ્રવાહુ આચાર્યે જિનભાષિત નિમિત્તનો સંક્ષિપ્તપણે તેમ જ વિસ્તારપૂર્વક એમ વજ્રે રીતે શિષ્યો સમક્ષ સ્ફોટ કર્યો (૨; ૧-૨). આવી મતલબના પ્રસ્તાવ વડે આ ભ. સં. નામના ગ્રંથનો આરંભ થયો છે.

આ ગ્રંથમાં ‘દ્વાદશાંગ’ શબ્દ (૧; ૫, ૧૩; ૨; ૧), ‘નિર્ગ્રંથ’ શબ્દ (૧; ૫), ‘સર્વજ્ઞભાષિત’ શબ્દ (૧; ૧૧, ૧૪), ‘જિનભાષિત’ શબ્દ (૨; ૨), ‘દિગ્વાસા’ શબ્દ (૨; ૧), ‘નિર્ગ્રંથ શાસન’ શબ્દ (૪; ૨૮), અને ‘ભદ્રવાહુવચો’ શબ્દો (૨; ૩૧, ૬૪; ૬; ૧૭; ૭; ૧૯; ૯; ૨૬; ૧૦; ૧૬, ૪૪, ૫૨; ૧૧; ૨૬, ૩૦; ૧૨; ૩૭; ૧૩; ૭૪, ૧૦૦, ૧૭૮; ૧૪; ૫૪, ૧૩૬; ૧૫; ૩૬, ૭૨, ૧૨૭) તેમ જ લગભગ વધા અધ્યાયોના અંતે “इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते” અથવા “ભદ્રવાહુસંહિતાયામ્” (ત્રીજા અધ્યાયના અંતે) શબ્દો મળી આવે છે એ ઉપરથી તેમ જ આરંભના ચૌદ શ્લોકોના ઉપર્યુક્ત સારાંશ ઉપરથી નિમ્ન લિખિત મુદ્દાઓ ઉભા થાય છે:-

(૧) આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ પૂર્વે મગધમાં આવેલ સેનજિત્ રાજાના રાજગૃહ નામના નગર આસપાસ આવેલ પાંડુગિરિ પર્વત ઉપર થઈ હતી.

(૨) જિનભાષિત, સર્વજ્ઞ કથિત દ્વાદશાંગમાંથી ઉદ્ધૃત કરી નિર્ગ્રંથ ભગવાન ભદ્રવાહુએ દિવ્યજ્ઞાન આપવા વાળો આ “નિમિત્ત સંહિતા” નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

(૩) રાજા, ભિક્ષુ, અને શ્રાવકોના હિત માટે એ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી હતી.

(૪) આ ગ્રંથના રચનાર ભગવાન ભદ્રવાહુ દિગંબર હતા.

હવે આપણે એ દરેક મુદ્દા વિશિષ્ટ રૂપે તપાસીએ :- (૧) પુરાતન કાળમાં મગધ દેશમાં જૈન ધર્મની અસર સર્વત્ર વ્યાપેલી હતી. તેની રાજધાની રાજગૃહ-રાજગૃહીમાં હતી. પરંતુ તેનો રાજા સેનજિત્ કરીને કોઈ થઈ ગયો હતો એમ ખાસ જણાયું નથી. જૈન સાહિત્યમાં 'સેનિય'ના સાધારણ નામથી પ્રસિદ્ધ એવો જૈનધર્માનુયાયી મહાન રાજા શ્રેણિક મગધમાં થઈ ગયો હતો એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. આ શ્રેણિક રાજાના પિતાનું નામ 'પ્રસેનજિત' હતું. કદાચ એ જ 'પ્રસેનજિત' રાજાને લક્ષ્મીને આ ભ. સં. માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો હોય. અથવા પ્રાકૃત 'સેનિય' શબ્દમાંથી સેનજિત્ શબ્દ ઉપજાવીને તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય. ભ. સં. માં જણાવેલ પાંડુગિરિ કદાચ રાજગૃહની આસપાસમાં આવેલ પર્વતોની પાંડુગુફાને અનુલક્ષી યોજાયો હોય. જો કે ઇતિહાસિક શ્રુતિ અનુસાર તો, દ્વાદશાંગવેત્તા ભદ્રવાહુના સમયમાં મગધનો રાજા ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય હતો અને તેની રાજધાની પાટલીપુત્ર હતું.

(૨) દ્વાદશાંગને ભગવાન મહાવીરે અર્થ રૂપે પ્રહૃષ્ટા અને ગણધરોએ તેને સૂત્ર રૂપે ગ્રથિત કર્યા જે વારમા અંગ-દૃષ્ટિ-વાદ-સિવાય વલ્લભીવાચનાનુસાર અલ્પારે મોજુદ છે. એ વાર અંગો જૈનશાસનના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો છે. વારમા અંગમાં ચૌદપૂર્વનો સમાવેશ થાય છે. આ અંગ વચ્ચે જતાં હુત થયું. તેમાં દર્શનવિષયક ચર્ચા, અનેક વિષયો ઉપર રહસ્યમય વિચારણા અને ચમત્કારી વિદ્યાઓનાં વર્ણનો હતાં. તે વારમાં અંગ પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત થયું હતું. તેમાંના ત્રીજા પૂર્વ નામના વિભાગમાં ચૌદ પેટા વિભાગો હતા જેમાંનું એક વિદ્યાનુપ્રવાદ નામનું દસમું પૂર્વ હતું તેમાં અનેક અતિશયોવાંઝી વિદ્યા, સાધ-નની અનુકૂળતાથી સિદ્ધિપ્રકરણ વડે જણાવી છે. આ પૂર્વમાં અષ્ટાંગનિમિત્તનું જ્ઞાન સમાવિષ્ટ હોવા પૂરો સંભવ છે એટલે નિમિત્ત જ્ઞાનને જિનભાષિત કે સર્વજ્ઞભાષિત કહેવામાં પરંપરાએ કશો વાંધો નથી. આચાર્ય ભદ્રવાહુ ચૌદ પૂર્વધારી હતા એટલે આ દસમા વિદ્યાનુપ્રવાદ નામના પૂર્વનું જ્ઞાન એમને હતું એ સુનિશ્ચિત છે.

(૩) આચાર્ય ભદ્રવાહુએ એ જ્ઞાનને ટુંકામાં કહી સંમલાવવાની શિષ્ય-પ્રશિષ્યોની વિનંતિને સ્વીકારી હોય તો તે રાજા, ભિક્ષુઓ, અને શ્રાવકોના હિતની એકમાત્ર દૃષ્ટિથી સ્વીકારી હોવાની સંભાવના છે.

(૪) આચાર્ય ભદ્રવાહુ, જેઓ ચૌદ પૂર્વધારી હતા તેઓ સર્વજ્ઞભાષિત, જિનભાષિત નિમિત્તાનુસાર કોઈપણ નિમિત્ત-ગ્રંથ રાજા, ભિક્ષુ કે શ્રાવકના હિત માટે પ્રોપકારી દૃષ્ટિથી રચી શકે એ વાત માની શકાય તેવી છે. પરંતુ એમણે એવો કોઈ ગ્રંથ વાસ્તવિકમાં લખ્યો હતો કે કેમ એ આપણે હવે ઉપલબ્ધ ઇતિહાસિક સામગ્રી દ્વારા નક્કી કરવાનું રહે છે અને એ પ્રમાણ-ધારે નિશ્ચિત ન થઈ શકે તો પાછળથી કોઈએ એની રચના કરી હોય અને એમના પ્રભાવનિવૃત્ત નામ ઉપર ચડાવી દીધી હોય તો તે ક્યારે અને કોણે રચી તથા કેવા સંયોગોમાં રચી વગેરે વાતો ઉપર વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

ભદ્રવાહુ

દશવૈકાલિકના રચનાર શર્યંભવના શિષ્ય યશોભદ્રને સંમૂતિવિજય અને ભદ્રવાહુ નામના બે બ્રાહ્મણ શિષ્ય હતા. તેમાંના આર્ય ભદ્રવાહુ ચૌદપૂર્વધારી હતા. વિદ્વાનોનો એક વર્ગ એમ માને છે કે આ ભદ્રવાહુએ પૂર્વનો ખાસ આધાર લઈને “આવ-શ્યક”, “દશવૈકાલિક”, “ઉત્તરાધ્યયન”, “આચારાંગ”, “સૂત્રકૃતાંગ”, “દશાશ્રુતસ્કંધ”, “કલ્પ”, “વ્યવહાર” “સૂર્યપ્રજ્ઞાપિતો” અને “ઋષિમાપિતો” ઉપર એમ દસ નિર્ણયો રચી. આમાંના “વ્યવહાર”, “દશાશ્રુતસ્કંધ”, તથા “કલ્પ” પોતે જ રચેલ છે અને નિર્ણયો પણ એના ઉપર પોતે જ બનાવી છે. આ ઉપરાંત, “પિંડનિર્ણય”, “ઓષ્ઠનિર્ણય”, “સંસ-ક્તનિર્ણય”, “ઉવસગ્ગહર”, “દેવચંદ્રસૂરિવિરચિત” “શાંતિનાથચરિય” ના મંગલાચરણમાં ઉલ્લેખેલ પ્રાકૃતમાં “વસુદેવચરિ-તા”દિ ગ્રંથો રચ્યા હતા. સ્થૂલભદ્રને ચૌદ પૂર્વની વાચના આપનાર આ ભદ્રવાહુ હતા. તેઓ વીરાત ૧૭૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા. દિગંબર કથાનુસાર, વીરાત ૧૫૫ માં સ્વર્ગવાસ પામેલ ચન્દ્રગુપ્ત રાજાએ તેમના શિષ્ય થઈ સાધુશિક્ષા લીધી હતી. મગ-ધમાં ચારવર્ષી મહામીષણ દુકાલ પડ્યો હતો તે વખતે સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઠસ્થ શ્રુતજ્ઞાનનો લોપ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થયો. મગધમાં પાટલીપુત્રમાં સંઘ ભેગો થયો અને જે કાંઈ યાદ હતું તે વધું એકત્રિત કરી નાલવાનો વિચાર કર્યો. અગીઆર અંગો તો એકત્રિત થઈ શક્યા પરંતુ વારમાં દૃષ્ટિવાદ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું હતું. કેવલ આર્ય ભદ્રવાહુ જ તે જાણતા હતા. તેઓ તે વખતે નેપાળ દેશમાં મહાપ્રાણ નામનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. તેથી સ્થૂલભદ્રને તેમની પાસે મોકલી તેનું જ્ઞાન હસ્તગત કર્યું. ભદ્રવાહુનો અનુયાયી વર્ગ મગધ પાછો ફર્યો. આ વખતે ભદ્રવાહુ સાથે દક્ષિણમાં નિકળી ગયેલ સાધુ-વર્ગ અને મગધમાં જ પાછલ રહેલ સાધુવર્ગ એ બન્ને વચ્ચે સૂત્રો અને આચાર પૂરતો તફાવત ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો. મગધમાં રહી ગયેલામાં દુકાળની કઠોરતાને કારણે શૈથિલ્ય પ્રવેશતાં સફેદ વઘો પહેરવાની પ્રથા ચાલુ થઈ ગઈ હતી પરંતુ બહાર વિહાર કરી જનારા મહાવીરની કલકમાં કલક આજ્ઞા મુજબ દૃઢ રહી નમ્મ રહેવાનું જ અપનાવ્યું. આમ, જૈન સંઘમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બે તંત્ર પડ્યા. દિગંબરોએ તેમની અનુપસ્થિતિમાં પાછલ ગુંથેલ આગમોને ન સ્વીકાર્યા.

“જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” (“જૈ. સા. સં. ૬”) ના ૩૩ મા ટિપ્પણમાં તેના રચનાર સ્વ. શ્રી. મો. દ. દેસાઈ લખે છે કે મ. સં. નામનો નિમિત્ત ગ્રંથ ઉપર્યુક્ત ભદ્રવાહુનો બનાવેલો નથી. વરાહમિહિરે વારાહી (વૃહત) સંહિતા (વા. સં.) રચી અને ભદ્રવાહુએ મ. સં. રચી એ માત્ર કિંવદંતી છે. રાજશેખરકૃત “પ્રબંધ કોશ” (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) નો પહેલો જ ભદ્રવાહુ-વરાહમિહિર પ્રબંધ આ કથનની પુષ્ટિ કરે છે (જુઓ “જૈ. સા. સં. ૬. પેરા. ૬૪૨). આ ભદ્રવાહુએ મ. સં. રચી એવો વિશ્વસ્ત અને પ્રમાણપેત ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ ઇતિહાસિક ગ્રંથોમાં મળતો નથી.

જ્યારે મુનિ આત્મારામજી કૃત “તત્ત્વાદર્શ” નામના ગ્રંથના અંતિમ પરિચ્છેદમાં આ મ. સં. ને શ્રુતકેવલી ભદ્રવાહુએ બનાવી હતી એમ જણાવ્યું છે તેમ જ સં. ૧૯૫૯ માં સીમસી માળેક પ્રકાશિત મ. સં. નામના જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદમાં ઉક્ત પ્રકાશકે આ “મ. સં. ગ્રંથ જૈનના જ્યોતિષ વિષયમાં આવ્ય ગ્રંથ છે. તેમના રચનાર શ્રી ભદ્રવાહુસ્વામી ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલી હતા” એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તથા સં. ૧૯૭૯ માં મેસર્સ મેઘજી હીરજી પ્રકાશિત “શ્રી ભદ્રવાહુ-સંહિતા” ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬) માં પ્રકાશક લખે છે “આ ગ્રંથ જૈન જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો મુખ્ય અને મૂળ ગ્રંથ છે. તેના રચનાર ત્રિકાલદર્શી શ્રી ભદ્રવાહુ સ્વામી જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં એક સૂર્ય રૂપે પ્રકાશી રહ્યા છે”. તેઓ વિશેષમાં તે જ પ્રસ્તાવનાના તે જ પૃષ્ઠમાં લખે છે “શ્રી ભદ્રવાહુ સ્વામીના માર્ગે શ્રી વરાહમિહિર તેમના સંપ્રદાયમાં સારી રીતે માનનીય અને આદરણીય લેખાય છે. તેમ જ તેમનું જ્યોતિષ સંબંધી સાહિત્ય પણ યોગ્ય રૂપમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. રાજસભામાં વરાહમિહિરને પરાસ્ત કરનાર શ્રી ભદ્રવાહુ સ્વામી જ્યોતિષ સંબંધી આટલું થોડું લખી વિરમે એ કોઈ રીતે માનવામાં આવે તેવી વાત નથી” વગેરે વગેરે. ઉક્ત પ્રકાશક એ જ પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ. ૭ ઉપર લખે છે “આ ગ્રંથ વિષે કેટલાક માર્ગોનું એમ પણ કહેવું થાય છે કે ત્રિકાલદર્શી ભદ્રવાહુસ્વામી અને આ ગ્રંથના લેખક ભદ્રવાહુ એ વગેરે જુદી જુદી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ”. આ ગ્રંથો ઉપરાંત એક મ. સં. જામનગર નિવાસી પંડિત શ્રાવક હિરાલાલ હંસરાજે પ્રસિદ્ધ કરી વહાર પાડી છે. તે સંસ્કૃતમાં છે. પરંતુ એક જ પ્રતિ ઉપરથી પાઠાંતરો નોંધ્યા વિના છપાવી વહાર પાડી છે. તેમ જ તેમાં પ્રસ્તાવના કે એવું કાંઈ નથી તે ઉપરથી સંપાદકનું આ ગ્રંથના કર્તૃત્વ વિષે શું માનવું હતું તે સમજવું અશક્ય છે—જો કે એમણે એ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મથાલે (કર્તા ભદ્રવાહુ) એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી ભદ્રવાહુ કૃત એ મ. સં. છે એમ તો તેઓ માનતા હતા એમ જણાય છે.

ભદ્રવાહુ નામધારી આચાર્ય એક કરતાં વધારે થયા હોય એમ માનવામાં આપત્તિ નથી. પ્રથમ ભદ્રવાહુ જેઓ ચૌદપૂર્વધર હતા તેમણે તો આ ગ્રંથ રચ્યો નથી એ વાત આગળ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કારણ કે તેમણે રચેલા ગ્રંથો પૈકીમાં મ. સં. નું નામ ઉલ્લેખેલ હોય એવું ઉપલબ્ધ અને વિશ્વસનીય જૈન ઇતિહાસિક સાહિત્યમાં કયાંય વાંચવામાં આવ્યું નથી. હવે માનીએ કે ભદ્રવાહુ નામધારી વીજા આચાર્ય વરાહમિહિરના વચ્ચેના થઈ ગયા—જો કે આ પણ એક પૂરેપૂરી ઇતિહાસિક ઘટના નથી—અને તેમણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય એ પણ સંભવતું નથી; કારણ કે આ ગ્રંથના રચયિતા ભદ્રવાહુ પોતે પોતાને માટે ‘પ્રોવાચ’ (૨; ૧) જેવા પરોક્ષ ભૂતની ક્રિયાનો પ્રયોગ ન કરે. કારણ કે એથી તો ઊલટું એમ સિદ્ધ થાય કે પ્રશ્નોત્તરીનો આલો બનાવ કર્તાની ઉપસ્થિતિમાં વચ્ચે નોંધો. માનો કે કોઈ નિકટના શિષ્યે એમને પૂછ્યું અને એમણે જ કહ્યું તે એ શિષ્યે આ ગ્રંથ રૂપે ગુંથ્યું; એમ પણ ન બની શકે, કારણ કે પરોક્ષ ભૂતનો પ્રયોગ તો ઘણા પુરાતન કાલ માટે જ સંભવે. મતલબ કે ભદ્રવાહુ નામના આચાર્ય—ચૌદપૂર્વધારી આર્ય ભદ્રવાહુ કરતાં વીજાએ—જેઓ પ્રવંધાન્તર્ગત આશ્યાયિકા પ્રમાણે વરાહમિહિરના સહોદર હતા તેમણે આ ગ્રંથ અર્થ રૂપે કોઈને કહ્યો હોય અને પાછળથી એ નિમિત્તવિષયક આશયોને ગ્રંથવદ્ધ કરી કોઈ વિદ્વાને એને મ. સં. નું નામ આપ્યું હોય. વીજા સંભાવના એ છે કે કોઈ વિદ્વાને પોતે જ પોતાની મેલે ગ્રંથ ગમે તેમ લખી કાઢી એને મ. સં. નું નામ આપ્યું હોય. કારણ કે ભદ્રવાહુનું નામ એક પ્રખ્યાત જ્યોતિર્વિદ્ અને નૈમિત્તિક તરીકે જૈન પરંપરામાં જાણીતું છે. શિષ્યોએ ભદ્રવાહુને વિનંતિ કરી અને તેથી તેમણે દિવ્ય જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું જે આ મ. સં. માં છે—એ પ્રતિજ્ઞાવાક્યનો લાક્ષણિક અર્થ તો ‘પ્રોવાચ’ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી એ જ કાઢવો ઉચિત લાગે છે કે ભદ્રવાહુએ પોતાના શિષ્યોને દિવ્યજ્ઞાન (નિમિત્ત જ્ઞાન) આપ્યું જે પરંપરાએ જૈન સાધુઓ પાસે ઉત્તરોત્તર આવતું ગયું. કાલક્રમે કોઈ જૈન સાધુ વિદ્વાનને એ જ્ઞાન કે જે અર્ધદગ્ધ સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું તેને ગ્રંથસ્થ કરવાનો વિચાર આવ્યો અને તેણે તે અધકચરા જ્ઞાનને, તે જેમ મળ્યું હતું તેમનું તેમ જ, કોઈ પણ જાતિના ભાષાના, હંદના, અને વ્યાકરણના સંસ્કાર આપ્યા વિના ગ્રંથારૂઢ કર્યું અને એ જ્ઞાનના મૂળ દાયક ભદ્રવાહુ તરફનું પોતાનું એ જ્ઞાન માટેનું ઋણ અદા કરવા એને મ. સં. એવું નામ આપ્યું હોય; કારણ કે એમ માન્યા વિના “ભદ્રવાહુવચો યથા” એ શબ્દોનો પ્રયોગ સમજાવી શકાતો નથી. આ મ. સં. નામના ગ્રંથના લેખક “ભદ્રવાહુવચો યથા” એવા શબ્દોનો ઉપયોગ પોતે ન કરે. એ અભિમાનીપણું બતાવે છે અને એવું અભિમાન પ્રદર્શન જૈનવિદ્વત્પરંપરાને અનુકૂળ નથી.

ભદ્રવાહુ કેટલા થઈ ગયા, વચારે થઈ ગયા, અને કયે સમયે થઈ ગયા તે વાતોની ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા કરી રહ્યા પછી ઉપસંહાર રૂપે હું અત્રે એ જ વાતની એક નૂતન, સચોટ, પ્રામાણિક, અને એથી કરી તદ્દન સ્વીકાર્ય એવી વિચારસરણી નીચે રજુ કરું છું જે આ પ્રમાણે છે. એના વિસ્તૃત રદીયા માટે મુનિ પુણ્યવિજયજીનો “હેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર”

નામનો લેખ જે મહાશ્વીર જન વિદ્યાલય રજત મહોત્સવ અંક (ઇ. સ. ૨૦. ૧૨. ૪૧ માં પ્રકાશિત) માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના ખાસ કરીને પૃ. ૧૯૭ થી ૨૦૧ જુઓ.

ભદ્રવાહુ પછી થઈ ગયેલ ફલગુરુશ્રિતાદિ અર્વાચીન આચાર્યોનો તથા એવી વીજી અર્વાચીન ગણાતી વાવતોનો નિર્યુક્તિ-ઓમાં ઉલ્લેખ અને નિર્દેશ આવતો હોવાથી તેમ જ વીજી દલીલો યોજી એમ નિઃસંદેહ પુરવાર થઈ શકે તેમ છે કે છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર વચ્ચે જુદા છે. અર્થાત્ છેદ (“દશા”, “વ્યવહાર”, “કલ્પ” અને “નિશીથ”) સૂત્રકાર ભદ્રવાહુએ, જે ચૌદપૂર્વધારી સ્થવિર હતા, નિર્યુક્તિઓ નથી રચી. ત્યારે એ નિર્યુક્તિઓ રચી કોણે અને ક્યારે ?

છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ એ જ નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ એવી પરંપરાનું અને માન્યતાનું મૂલ સમાન નામમાં જ હોય તો એવું જ અનુમાન ઉચિત છે કે છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ કરતાં કોઈ વીજા જ ભદ્રવાહુ થઈ ગયા હોવા જોઈએ જેમણે નિર્યુક્તિઓ રચી હોય.

ચાર છેદસૂત્રો, આવશ્યકાદિ દશ નિર્યુક્તિઓ, “ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર” અને “ભદ્રવાહુ સંહિતા” એ સોઠ પ્રન્થો ભદ્રવાહુ કર્તૃક છે એવી માન્યતા શ્વેતાંવર જૈન પરંપરામાં પ્રચલિત છે. ચાર છેદ સૂત્રો જ ચૌદપૂર્વધારી ભદ્રવાહુ ના છે તો દશ નિર્યુક્તિઓ, “ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર,” અને “ભદ્રવાહુ સંહિતા”—આ બારેય પ્રન્થો વીજા એક જ ભદ્રવાહુના હોવા જોઈએ અને તે વીજા ભદ્રવાહુ કોઈ નહિ પરંતુ જે વા. સં. ના રચયિતા જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમના भाई તરીકે અને મહાન નૈમિત્તિક તરીકે જૈન સંપ્રદાયમાં જાણીતા છે તે જ હોવા જોઈએ. સરખાવો—

પાવયળી ધમ્મકહી વાઈ પેમિત્તિઓ તવસ્સી ય । વિજ્ઞાસિદ્ધો ય કઈ અદ્વેવ પમાવગા મળિયા ॥ ૧ ॥

અજ્જરક્ખ નંદિસેળો સિરિગુત્ત વિળેય મહ્વાહુ ય । સ્વગગ્ગજ્જલુહ સમિયા દિવાયરો વા ઇહાદરણા ॥ ૨ ॥

નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ અને “ઉવસગ્ગહર” તથા “ભદ્રવાહુ સંહિતા”ના કર્તા ભદ્રવાહુ—વચ્ચે એક જ અને તે પળ નૈમિત્તિક ભદ્રવાહુ એ વિધાનને “આવશ્યક નિર્યુક્તિ” ગાથા ૧૨૫૨ થી ૧૨૭૦ માં વર્ણવાયેલ ગંધર્વ નાગદત્તનું કથાનક, જેમાં સર્પનું શ્વેર ઉતારવા માટે ક્રિયા, પ્રક્રિયા, વતાવવામાં આવી છે, તેના તરફથી પુષ્ટિ મળે છે. ખાસ કરીને જુઓ “આવશ્યક નિર્યુક્તિ”ની ૧૨૬૯મી નિમ્નોક્ત ગાથા:—

સિદ્ધે નમંસિઝ્ઞ, સંસારતથા ય જે મહાવિજ્ઞા । વોચ્છામિ દંડકિરિયં સ્વવિસનિવારણિં વિજ્ઞં ॥ ૧૨૬૯ ॥

અર્થાંગનિમિત્ત અને મંત્ર વિદ્યામાં વિશારદ હોય એવા ભદ્રવાહુ વરાહમિહિરના भाई સિવાય વીજા કોઈ જૈન સાહિત્યના ઇતિ-હાસમાં જાણીતા નથી.

નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ મહાન નૈમિત્તિક હતા તેની સમર્થના તેમણે રચેલ “સૂર્ય પ્રજ્ઞતિ” ઉપરની નિર્યુક્તિ પળ કરે છે. તે વતાવે છે કે તેમનો જ્યોતિષ અને જગોલ ઉપર સારો કાવુ હતો. એ ઉપરાંત, અન્ય પ્રમાણ “આચારાંગ” ઉપરની એમની નિર્યુક્તિમાંથી પળ મળી આવે છે. તેમાં ‘દિક્’ પદનું વ્યાખ્યાન કરવાના પ્રસંગમાં તેઓ કહે છે:—

જત્થ ય જો પળ્લવઓ, કસ્સ વિ સાહ્વ દિસાસુ ય ણિમિત્તં । જત્તોમુહો ય ઠાઈ સા પુચ્છઓ અવરા ॥ ૫૧ ॥

ચરણકરણાનુયોગની તાત્ત્વિક ચર્ચા જે પ્રન્થમાં ગંમીર પળે કરવામાં આવી રહી હોય તેવે વચ્ચે ઉપર્યુક્ત નિમિત્ત જ્ઞાનની પરિચાયિકા ગાથા લખવી તે તેના પ્રણેતાના તે વાવતના સવિશેષ શ્રોત્રને નથી વતાવતી ?

કોઈ વિદ્વાનો એમ દલીલ કરે કે છેદસૂત્રકાર, “ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર”, નિર્યુક્તિ અને “ભદ્રવાહુ સંહિતા”ના રચનાર એક જ ભદ્રવાહુ થયા અને તે વરાહમિહિરના भाई હતા તો તે દલીલ હવે ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે વરાહમિહિર તો તેમની જ રચેલી “પંચસિદ્ધાન્તિકા”—શ્લો. ૮ ને આધારે વિ. સં. ૫૬૨માં થયા એ નિશ્ચિત જ છે. એટલે છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ એ વચ્ચે જુદા જ. આગલ આપણે જોયું કે છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુએ નિર્યુક્તિઓ તથા “ઉવસગ્ગહર” રચેલા એમ પરંપરા માને છે પરંતુ ત્યાં આગલ તેમણે “ભદ્રવાહુસંહિતા” રચેલી એ વાવત નથી જ લખવામાં આવી. અર્થાત્ પરંપરા પળ મળે છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુને એક ગણે તો પળ એને “ભદ્રવાહુસંહિતા”ના રચનાર તરીકે તો નથી જ સ્વીકારતી. ઊલટું પરંપરા “ભદ્રવાહુસંહિતા”ના રચનાર ભદ્રવાહુને વરાહમિહિરના સહોદર તરીકે જાણે છે એ નિશ્ચિત છે. તો પછી છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ વચ્ચે જુદા એમ જો આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ—જેવું કે હમણાં જ આપણે સિદ્ધ કર્યું—તો નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુએ “ભદ્રવાહુસંહિતા” રચેલી અને તે વરાહમિહિરના સહોદર હતા એમ કશી પળ આપત્તિ વિના સ્વીકારી શકાય.

જેનો સર્વપ્રથમ નિર્દેશ ચૌદમી શતાબ્દથી પ્રાચીન નથી તેવી “ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર”ના કર્તા ભદ્રવાહુ અને વરાહમિહિરના સંબંધે આખ્યાયિકામાં જો કાંઈ પળ તથ્ય હોય તો તે એટલું કે “ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર”ના રચનાર ભદ્રવાહુને ચૌદપૂર્વધારી ભદ્રવાહુ તરીકે ઓળખાવવામાં ઇતિહાસિક દૃષ્ટિ જોખમાશે. એવી જ રીતે “ભદ્રવાહુસંહિતા”ના રચનાર ભદ્રવાહુને ચૌદપૂર્વધારી કહેવામાં જોખમ અને અજ્ઞાન રહેલા છે. “ભદ્રવાહુસંહિતા” અને “વારાહી (વૃહત્) સંહિતા”—વચ્ચે પ્રન્થો સમાનનામક છે અને એ પારસ્પરિક

વિશિષ્ટ સ્પર્ધાના ચોતક છે. તેથી વરાહમિહિરનું અને ભદ્રવાહુનું સમસામયિકપણું વિશેષ વિશ્વસનીય બને છે. આ રીતે વે ભદ્રવાહુ થયાનો નિષ્કોષ નિકળે છે:— એક ચૌદ પૂર્વધારી છેદસૂત્રકાર સ્થવિર આર્ય ભદ્રવાહુ અને વીજા જૈનપરંપરામાન્ય મહાન નૈમિત્તિક તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ ભદ્રવાહુ જેમણે નિર્યુક્તિઓ, “ભદ્રવાહુસંહિતા”, અને “ઉવસંગહરસ્તોત્ર” રચ્યાં.

“તિથ્યોગાલિપ્રકીર્ણક”, “આવશ્યકચૂર્ણ”, “આવશ્યક” ઉપરની “હારિભદ્રોચા” વૃત્તિ, “પરિશિષ્ટપર્વા”દિ પ્રામાણિક ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં ચૌદપૂર્વધારી ભદ્રવાહુનું ચરિત્રાલેખન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં સાથો સાથ, વારવર્ષાં ટુકાઠ, નેપાલ-પ્રયાણ, મહાપ્રાણ ધ્યાનનું આરાધન, સ્થૂલભદ્રને આપેલ વાચના, છેદસૂત્રની રચના વગેરેનો પળ સવિસ્તાર નિર્દેશ છે; પરંતુ તેઓ વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમી ભાઈ હતા તેમ જ તેમણે નિર્યુક્તિઓ, “ઉવસંગહરસ્તોત્ર”, અને “ભદ્રવાહુસંહિતા” આદિની રચના કરી હોવાનો તેમ જ તેઓ મહાન નૈમિત્તિક હતા એવો મત દર્શાવ્યાનો કશોય ઈશારો નથી. આથી હવે એ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ અને નિર્યુક્ત્યાદિના રચયિતા ભદ્રવાહુ વચ્ચે જુદા જુદા પ્રભાવક પુરુષો હતા.

છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર વચ્ચે સ્થવિરો જુદા હોવાના તેમ જ ભદ્રવાહુ એક કરતાં વધારે થયાના સુસ્પષ્ટ અને સચોટ નિર્દેશો કે વર્ણનો જૈન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં મળે ન મળતા હોય, તે છતાં આજે આપણી પાસે જે પ્રમાણો, પુરાવાઓ, અને સામગ્રી તથા સાધનો મોજુદ છે તે ઉપરથી આપણે એવા નિશ્ચિત અનુમાન ઉપર જરૂર આવી શકીએ કે છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્ત્યાદિકાર સ્થવિરો એક નથી પરંતુ વિભિન્ન છે. આટલું નિર્ણાત હોવા છતાં છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્ત્યાદિકાર એ વચ્ચેના એકકર્તૃત્વની ધ્રમણા સમાનનામમૂલક હોય—એટલે આજે અનેક વિદ્વાનો છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રવાહુ વચ્ચે એક જ એવા અનુમાન તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ દોરવાય છે. છેદસૂત્રકાર ભદ્રવાહુ તે ચૌદપૂર્વધારી સ્થવિર આર્ય ભદ્રવાહુ અને નિર્યુક્ત્યાદિકાર ભદ્રવાહુ તે નૈમિત્તિક અને વરાહમિહિરના સહોદર ભદ્રવાહુ એ એક જ અનુમાન પ્રમાણ-સિદ્ધ, ઇતિહાસસિદ્ધ અને પરંપરાસિદ્ધ છે.

વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમી સહોદર આચાર્ય ભદ્રવાહુએ મ. સં. જેવી અસાધારણ પ્રતિભાની પરિચાયિકા જ્યોતિષ ઉપર એક સંહિતા રચી હતી એ અવાધિત અનુમાન ઉપર સ્થિર થયા પછી હવે એ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે જે મ. સં. તેમણે રચી હતી તે જ મ. સં. આ છે કે કોઈ વીજી? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પહેલે જ તબક્કે એ સ્પષ્ટ રીતે અને અસંદિગ્ધપણે કહી દેવું જોઈએ કે એમણે રચેલી મ. સં. તે પ્રસ્તુત મ. સં. નથી. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વરાહમિહિરને અને મ. સં. કાર ભદ્રવાહુને સ્પર્ધા જાગી હતી. સામા પક્ષ કરતાં પ્રતિસ્પર્ધા ઘણી જ ઉત્તરતી કોટિનો હોય એ વાત જીવનમાં, કયાંય જોવામાં, દેખવામાં આવતી નથી. વનતાં સુધી હરિફો તો એક વીજાથી ચઢે એવા હોય છે. એમાંય, ભદ્રવાહુએ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, પારદર્શી અનુભવ, સફળ પ્રતિપાદન, અને સર્વેતોમુખી મેધાના ચમકારાથી જાગૃત્વહીન એવી નિર્યુક્તિઓ અને “ઉવસંગહરસ્તોત્ર” રચ્યા હતા. તેઓ તુલનામાં વરાહમિહિર કૃત વા. સં. થી દરેક રીતે અનેક ગણી ઉત્તરતી પ્રસ્તુત મ. સં. ન જ રચે. કારણ કે એમણે જે મ. સં. રચી હતી તે વરાહમિહિર કૃત વા. સં. ને પડકાર રૂપે લખી હતી. વા. સં. માં જે વિશાળ જ્ઞાન, વિશદ નિરૂપણ, ઉદાત્ત કવિત્વ શક્તિ, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અવલોકન અને પ્રકાંડ વિદ્વત્તા વરાહમિહિરે ઠાલવી છે તેના કરતાં ચઢી જાય એવી મ. સં. ભદ્રવાહુએ લખી હોવી જોઈએ એમ જ આપણે માનવું જોઈએ. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય કહે છે કે વરાહમિહિર જ્યોતિર્વિદોમાં અગ્રણી હતા. તો પછી જૈન સાહિત્યમાં મઠી આવતા સીધા કે આઢકતરા ઝલ્લેલો, નિર્દેશો, પ્રમાણો, વર્ણનો, જે વધાની ટૂંકી નોંધ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે ઉપરથી આપણે એમ જ માનવું પડે કે એમની લખેલ મ. સં. કોઈ અપૂર્વ ગ્રંથ જ હોવો જોઈએ. પ્રસ્તુત મ. સં. એમનો ગ્રંથ ન હોઈ શકે. આપણે એમ માનીએ તો આપણે એમને પૂરો અન્યાય કર્યો કહેવાય.

તો પછી પ્રસ્તુત મ. સં. શું છે? કોણે લખી? ક્યારે લખી? इत्यादि इत्यादि प्रश्नो स्वाभाविक ज उत्पन्न थाय. आ वधानो संक्षिप्त जवाब आ प्रमाणे छे:—

સેનજિત્ રાજા અને પાંડુગિરિ, ‘પ્રોવાચ’ અને “ભદ્રવાહુવચો યથા” વગેરે વાવતોનો આપણે આગળ વિચાર કરી ગયા. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત મ. સં. ભદ્રવાહુએ લખેલ મ. સં. નથી.

છંદોભંગ, વ્યાકરણના અવિચલિત નિયમોપનિયમોનું ચૂન, પૂર્વાપર વિરોધ, વસ્તુગુંથણીનું શૈથિલ્ય, કમવદ્ધતાનો અભાવ, નિસ્તેજ નિરૂપણ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અક્ષમ્ય દોષોથી દૂષિત આ મ. સં. ભદ્રવાહુ કૃત મ. સં. નથી જ. તો પછી પ્રસ્તુત મ. સં. શું છે?

માહું એમ માનવું છે કે જેમ ભદ્રવાહુકૃત “સૂર્યપ્રજ્ઞાનિર્યુક્તિ” હુત થઈ ગઈ છે તેમ તેમણે રચેલી મ. સં. પણ હુત થઈ ગઈ હોય. વંને ગ્રંથો વિલક્ષણ ચમત્કૃતિઓથી પરિપ્લુત હોવા જોઈએ. એમાં વર્ણવેલી વાવતોનો, એમાં ઠાલવેલ જ્ઞાનનો શુભ અને નિસ્પૃહ આશયથી ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો શાસનની પ્રભાવનાને વદલે શાસનની કુસેવા કરવાનો ડર દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતો જતો હોવો જોઈએ. આ ડર પડતા કાલના હિસાબે પ્રબલતર વનતો ગયો અને માનવીની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ આ

ગોપનીય વાવતોનો, રહસ્યોનો ઉચિત પચાવ નહિ કરી શકે એવી આશંકાથી ગુરુ ઉત્તરોત્તર પોતાના ઉત્તરાધિકારીને એ જ્ઞાન અવિશ્કલિત પળે ન આપ્યું હોય અને એથી મુખ્ય પરંપરા અલંકૃતપણે હસ્તગત થવાને વધારે સમયાનુસાર હુમ્મપ્રાય થતી ગઈ. આવા દાખલાઓ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઘણા મળી આવે છે. વઢી વૈરથી, ઈર્ષ્યાથી, રાજ્યનાશથી કે રાજ્ય-પલટાથી, અનેક દિવ્ય ઉત્પાતોથી એ. મ. સં. નષ્ટ થઈ ગઈ હોય. એમ વનવું તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ભદ્રવાહુ એ મ. સં. રચી હતી એ વાવતના જ્ઞાનવાળા એ કોઈ એ પોતે જેમ આવે તેમ, છૂટી છવાઈ નોંધ રૂપે, એકાદ ગ્રંથ લખી કાઢી એને મ. સં. નું નામ આપી દીધું હોય એમ મને તો લાગે છે^૧. પ્રસ્તુત મ. સં. માં મૂળ મ. સં. નો કેટલો અંશ જલ્લવાયો છે એનું પ્રામાણિક વિશ્લેષણ કરવું અશક્ય છે છતાં ય્યાં ય્યાં એની વિલક્ષણતાઓ, વા. સં. ની તુલના કરતી વખતે, મને જણાણી છે ત્યાં ત્યાં મેં એનો વરાવર નિર્દેશ કર્યો છે. અમુક વાવતોમાં મને પરંપરાપાર્થક્યમૂલક અપૂર્વતાઓ અને વિશિષ્ટતાઓ નજરે પડી છે જે વા. સં. માં મને ન મળી તેનું પળ મેં યથાપ્રસંગ વચાન કર્યું છે. તેમ જ એ કોળે અને વચારે રચી એ પળ કહેવું લગલગ અસંભવિત અને અનુપયુક્ત છે. પૂના વાલી પ્રતિમાં તદ્દન અંતે જે લખ્યું છે તેના ઉપરથી કેવલ એટલું કહી શકાય કે ગ્રંથમાં (મ. સં. માં) ૧૫૬૪ શ્લોકો (જે વરાવર સાચું છે) છે અને સં. ૧૫૦૪ માં ચૈત્ર સુદિ પાંચમને મંગલવારે આંવા નામના કોઈ એ લખેલી અને સાહ વાળા લખાવેલી હતી. આ ઉપરથી મ. સં. વિક્રમીય સોઠમી શતાવ્દિ પછીની તો ન જ કહી શકાય.

આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં વે નિમ્નોક્ત હેતુઓ મુખ્ય છે એ વાતનું ફરી ઉચ્ચારણ કરી જણાવું છું કે પ્રસ્તુત મ. સં. નું ઉપલબ્ધ વધી પ્રતિઓ મેળી કરી સંપાદન કરવું જેથી કોઈ પળ અભ્યાસકર્તાને એનો વિશ્વસ્ત અને સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરી અનુમાન વાંધવાની અને ઐતિહાસિક સત્ય તથા તથ્ય જે કાંઈ સાંપડે તે મેઠવી આવિષ્કાર કરવાની તક મળે. અત્યારસુધીમાં, માત્ર એક જ પ્રતિ ઉપરથી જામનગર વાળા માઈ શ્રી હિરાલાલે મ. સં. ને પ્રસિદ્ધ કરેલ. ત્યારવાદ એના જ વે અનુવાદો ગુજરાતીમાં થયા. ઉપલબ્ધ પ્રતિઓ મેળી કરી તેને સુયોગ્ય રીતે સંપાદિત કરી, તજ્ઞ વિદ્વાનો સમક્ષ મુકવામાં મારા આ પ્રયત્નનું ઔચિત્ય દેખાશે. એ ઉપરાંત, વા. સં. સાથે પ્રસ્તુત મ. સં. ની સંપૂર્ણ તુલના કરી પ્રસ્તાવનામાં તે તુલના વતાવી વજે ગ્રંથોનું આ દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવું એ વીજો હેતુ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં આનુષંગિક રીતે ભદ્રવાહુ વિષે પળ સંપૂર્ણ વિચાર કરાયો છે. પાઠકની સુગમતા અને સવડ માટે ગ્રંથને અંતે લાંબી શબ્દસૂચી પળ મૂકેલ છે. આ રીતે મારા આ વિશિષ્ટ પ્રયત્નની યોગ્યતા તેમ જ આવશ્યકતા અભ્યાસીને સમજાશે એવી આશા રાખું તો તે વધારે પડતું નથી. પ્રસ્તુત મ. સં. ના રચનાર વે પ્રખ્યાત ભદ્રવાહુ નામધારી આચાર્ય પૈકીના કોઈ નથી એ પ્રસ્તાવનામાં શાસ્ત્રીય રીતે સ્થિર કરેલો નિર્ણય આ ગ્રંથ સંપાદનના પરિશ્રમના ઔચિત્યને સિદ્ધ કરે છે. ગ્રંથમાં કોઈ સ્થલે છંદોભંગને નિવારવા કે વ્યાકરણની અશુદ્ધિઓને સુધારવા, સંશોધવા મેં જાણી જોઈને જ પ્રયત્ન કર્યો નથી કારણ કે એમ કરવા જતાં સંપાદનની દષ્ટિએ અવ્યવહાર્ય અને સમગ્ર ગ્રંથના શાબ્દિક કલેવરની પુનર્રચના કરવાની અનુપયુક્ત છૂટનો વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થતો હતો તેથી તેમ કરવાનું જાણી વૂઝીને જ જતું કરવું પડ્યું છે. અલવત્, છંદોભંગ વાળા અને વ્યાકરણના નિયમોના ભંગ વાળા તમામ શ્લોકોનો મેં આ પ્રસ્તાવનામાં અન્યત્ર વરાવર નિર્દેશ કરેલ છે જેથી એ શ્લોકોમાંના દોષો મારા ધ્યાન વહાર રહી ગયા હતા એમ કોઈ ન સમજે. કોઈ કોઈ સ્થલે મારી શંકાઓ જણાવવા મેં કૌંસ મુકી પ્રશ્નચિહ્ન પળ મૂકેલ છે. વઢી જ્યોતિષ, મંત્ર, તંત્ર, ઔષધ, અને મેષજના ગ્રંથોમાં છંદ અને વ્યાકરણની છૂટ ઓછે વતે અંશે ક્ષંતવ્ય છે એ હઠિમાં, મેં એને છંદની અને વ્યાકરણની દષ્ટિએ સુધારી-સંસ્કારી નથી એ આરોપનું સમાધાન અભ્યાસી વર્ગ જુએ એવી અભ્યર્થના છે.

ભદ્રવાહુ સંહિતા અને વારાહી સંહિતાની તુલના

ઉલ્કા

મ. સં. માં ઉલ્કાનું વર્ણન વીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં અને વા. સં.^૨ માં તેત્રીસમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલ છે. ભૌતિક શરીરો સ્વર્ગમાંથી વ્યવતી વખતે અંતરિક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમના શરીરનો જે આકાર હોય તેને ઉલ્કા કહે છે—એ કથન પૂરતું મ. સં. (૨; ૫) અને વા. સં. (૩૩; ૧) વચે સામ્ય છે. તારા, ધિષ્ણ્ય, વિદ્યુત્, અશનિ, અને ઉલ્કા એ પાંચ ઉલ્કાના મેદોના નામ મ. સં. (૨; ૬) અને વા. સં. (૩૩; ૨) માં એક સરખા છે. તારા ચોથા ભાગનું, ધિષ્ણ્ય અર્ધા ભાગનું (મ. સં. ૨; ૯), અને વાકીના ત્રણ પૂરા ભાગનું ફલ આપે છે (૩; ૧૨) એ મ. સં. ની ઉક્તિ સાથે વા. સં. (૩૩; ૩) ની ઉક્તિનો મેઠ છે. અશનિનો આકાર ચક્રસમાન છે એ વાવત વજેમાં એકસરખી છે (મ. સં. ૨; ૮ તથા વા. સં. ૩૩; ૪). ઉલ્કાનો આકાર પુરુષ જેવો (મ. સં. ૨; ૮ તથા વા. સં. ૩૩; ૮), અને વિદ્યુતનો વિશાલ

^૧ આ માટે જુઓ જૈ. સા. સં. ૬. નું ૩૩ મું. ટિપ્પણ; મ. જૈ. વિ. નો રજત મહોત્સવ સ્મારક અંક પૃ. ૧૧૭ ઉપરની વીજી પ્રાદનોંધ તથા જુગલકિશોર મુસ્તારની વિ. સં. ૧૯૭૪ માં પ્રકાશિત મ. સં. ગ્રંથ ની સમાલોચના.

^૨ વેંકટેશ્વર સ્ટીમ પ્રેસ પ્રકાશિત, મુંબઈ, વિ. સં. ૧૯૧૭

અને કુટિલ છે (મ. સં. ૨; ૭ તથા વા. સં. ૩૩; ૫) એ કથનો પૂરતું વજ્રે પ્રંથો વજ્રે સામ્ય છે. પ્રેત, શસ્ત્ર, શ્વર, કરમ, મગર, વાંદરો, દાઢ વાળા જીવ, મૃગ, ઘો, સર્પના આકાર વાળી તથા વે માથા વાળી ઉલ્કા પાપ ફલ દેવા વાળી છે (મ. સં. ૩; ૭ થી ૧૧ અને વા. સં. ૩૩; ૯). ધ્વજ, મત્સ્ય, હાથી, પર્વત, કમલ, ચંદ્ર, અશ્વ, હંસ, શ્રીવત્સ, વજ્ર, શંખ, અને સ્વસ્તિકની આકૃતિ વાળી ઉલ્કા શુભફલદાયિની છે (મ. સં. ૩; ૩૧ થી ૩૩ અને વા. સં. ૩૩; ૧૦). ચંદ્ર અને સૂર્યને સ્પર્શ કરી ઉલ્કા જો એમાંથી પડે તો પરરાજનો અધિકાર થાય અને નૃપવધ, દુર્ભિક્ષ, અવૃષ્ટિ, અને મય ઉપજાવે છે (મ. સં. ૩; ૨૮-૨૯ અને વા. સં. ૩૩; ૧૨). શુક્ર, રક્ત, પીત, અને કાઠા રંગની ઉલ્કા અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિવર્ગનો નાશ કરે છે (મ. સં. ૩; ૧૮ તથા વા. સં. ૩૩; ૧૪). ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, અને પશ્ચિમાદિ દિશામાં ઉલ્કા પડે તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર માટે અપાયકારક છે (મ. સં. ૩; ૧૯ તથા વા. સં. ૩૩; ૧૫). શ્યામ, અને લોહિત વર્ણ વાળી ઉલ્કા શત્રુનું આગમનનો મય ઉત્પન્ન કરે છે (મ. સં. ૩; ૧૬ તથા વા. સં. ૩૩; ૧૬). અને પુષ્ય, સ્વાતિ અને ધ્રુવ નક્ષત્રનું ઉલ્કા હનન કરે તો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને પીડાકારી છે (મ. સં. ૩; ૩૯ તથા વા. સં. ૩૩; ૧૮). આ વધી વાવતોમાં વજ્રે પ્રંથો વજ્રે પૂરેપૂરું સાહચર્ય છે.

રોહિણી, ત્રણેય ઉત્તરા, મૃગશિર, ચિત્રા, અનુરાધાને ઉલ્કા હળે તો રાજાઓને મયકારી છે એમ વા. સં. (૩૩; ૧૯) માં જણાવ્યું છે જ્યારે મ. સં. (૩; ૩૮) માં એમ નિર્દેશ કર્યો છે કે રાજાને મયકારી નથી નિવડતી પરંતુ રાજા તરફથી મય થાય. ઉદય અથવા અસ્ત વચ્ચે સૂર્ય અથવા ચંદ્રને ઉલ્કા હળે તો વનવાસીઓ (પૌરેતર) નો વધ કરે છે એમ વા. સં. (૩૩; ૧૭) માં જણાવ્યું છે જ્યારે મ. સં. (૩; ૪૨-૪૩) માં એ સ્થાવરોને મય જનક છે તેમ જ આગતુંક સેનાનું વંધન થાય છે તેમ જણાવ્યું છે.

વા. સં. માં વીજી વાવતો જણાવી છે અને મ. સં. માં પણ અન્ય વાવતો અન્ય સ્વરૂપે અન્ય ફલ સાથે વર્ણવી છે તે તે જિજ્ઞાસુઓએ તે તે પ્રંથોમાંથી જોઈ લેવી જોઈએ. અહિં આ તો જે વાવતો સમાન છે તેનું જ ટૂંકું આલેખન કર્યું છે. સારાંશ રૂપે કહીએ તો એમ કહી શકાય કે વજ્રે પ્રંથો મુખ્ય મુખ્ય વાવતોમાં અને તેના ફલનિર્દેશના સંબંધમાં એકમત છે. એક પ્રંથકારે અમુક વાવતમાં ટૂંકાણમાં પતાવ્યું છે તો વીજા પ્રંથકારે એ જ વાવતોને વિસ્તૃતરૂપે વર્ણવી છે. એકે અમુક વીજી ઘટનાઓને ધ્યાનમાં લઈ વર્ણન કર્યું છે તો વીજાએ વીજીને ધ્યાનમાં લઈને. આ ઉપરાંત અનુમાન એમ થાય છે કે અમુક વાવતોનું પ્રભવસ્થાન વજ્રે પરિપાટીને સાધારણ હતું જ્યારે અમુક વાવતોમાં વજ્રે પ્રંથકારો જુદા પડી પરિપાટી અને સાંપ્ર-દાયિક વારસાનું ભિન્નત્વ દર્શાવે છે. વધી વાવતોનું અવલોકન અમુક એક સંપ્રદાયની શક્તિ વહાર હોય એમ પણ સંભવે. એટલે વજ્રે પ્રંથકારોએ રજૂ કરેલી જૂઠી જૂઠી ઘટનાઓનું મૂલ્ય એક જ હોય એમ માનવા મન લલચાય. પરંતુ તે તો ત્યારે જ વને કે જો ફલસામ્ય હોય તો; પરંતુ એક જ ઘટનાના ફલની વાવતમાં વજ્રે પ્રંથકારો જુદા પડતા હોય તો તો આપણે પરિપાટી, તથા સાંપ્રદાયિક માન્યતાના મૂલ્ય જુદા જુદા જ માનવા પડે.

પરિવેષ

પરિવેષનું વર્ણન મ. સં. ના ચોથા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના ચોત્રીશમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

રુક્ષ અને સંકટિત પરિવેષ અનિષ્ટકારી છે (મ. સં. ૪; ૩ તથા ૧૬. વા. સં. ૩૪; ૫). જે પરિવેષ ચાંદી અને તૈલના રંગ જેવા રંગ વાળો હોય તે શુભિક્ષ અને મંગલનો કરનારો છે (મ. સં. ૪; ૬-૭. વા. સં. ૩૪; ૪) એમ જણાવ્યું છે જો કે મ. સં. માં એ પરિવેષ મહામેઘને કરનારો છે એમ વિશેષમાં જણાવ્યું છે. ઇન્દ્રધનુષના જેવો જો પરિવેષ હોય તો યુદ્ધ થાય છે (મ. સં. ૪; ૮. વા. સં. ૩૪; ૬). આઘો દિવસ સૂર્યનો પરિવેષ રક્તવર્ણનો હોય તો રાજાનો વધ થાય છે (મ. સં. ૪; ૧૪. વા. સં. ૩૪; ૯). એમ નિર્દેશ કર્યો છે; મ. સં. માં અહિં આ 'રક્તવર્ણ' શબ્દો નથી લખ્યા અને ફલવેશમાં મૂલ્યમરો, રોગચાળો અને શસ્ત્રકોપ થાય એ વધારાનું જણાવ્યું છે. આઘી રાત્રી ચંદ્રનો રક્તવર્ણો પરિવેષ રહે તો રાજાનો વધ થાય (મ. સં. ૪; ૧૪. વા. સં. ૩૪; ૯); પરંતુ મ. સં. માં આ સ્થળે 'રક્તવર્ણ' શબ્દો નથી લખ્યા અને ફલવેશમાં જનક્ષય થાય એમ સવિશેષ જણાવ્યું છે. અનેક વર્ણ વાળો પરિવેષ નૃપવધ સૂચવે છે (મ. સં. ૪; ૨૦. વા. સં. ૩૪; ૬) જો કે મ. સં. માં સૂર્યનો અનેક રંગ વાળો પરિવેષ એમ જણાવ્યું છે. મ. સં. (૪; ૨૮-૨૯) માં જણાવ્યું છે કે ત્રણ મંડલ વાળો પરિવેષ ત્રણ ભાગનું નિકંદન શસ્ત્રથી થશે એમ વતાવે છે અને ચાર મંડલ વાળો પરિવેષ ક્ષુધા અને વ્યાધિથી ચાર ભાગનું નિકંદન થશે એમ જણાવે છે જ્યારે વા. સં. (૩૪; ૧૦) માં ત્રણ મંડલ વાળો કે એથી વિશેષ મંડલ વાળો પરિવેષ શસ્ત્રકોપ, યુવરાજમય, અને નગરોધ દર્શાવે છે. કોઈ ગ્રહ, ચંદ્ર, અને નક્ષત્ર — ત્રણેય એક જ પરિવેષમાં હોય તો ત્રણ દિવસમાં વરસાદ અથવા એક માસમાં મય થશે એમ મ. સં. (૪; ૩૮) માં વિધાન કરેલું છે જ્યારે વા. સં. (૩૪; ૧૧) માં મયને બદલે યુદ્ધ થવાનો સંભવ જણાવ્યો છે. વા. સં. (૩૪; ૧૨, ૧૩, ૧૪, અને ૧૫) માં જેમ મૌમાદિ ગ્રહોનો પરિવેષ હોય તો જુદા, જુદા ચરાવ ફલો મળે એમ જણાવ્યું છે તેમ મ. સં. માં નથી જણાવ્યું પરંતુ તેમાં એક જ શ્લોકમાં (૪; ૩૭) પતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે એવા પરિવેષથી વેશનો

અભાવ-નાશ થાય છે. અથવા મ. સં. ના ઉપર્યુક્ત શ્લોકનો અર્થ એવો પણ કાઢી શકાય કે પાંચેય ગ્રહો અને નક્ષત્રો પરિ-
વેષમાં હોય તો જગતમાં પ્રલય થાય. આ અર્થનું સમર્થન વા.સં. (૩૪; ૧૭) માં મળી રહે છે.

દરેક ગ્રહનો પરિવેષ હોય તો તે જુદું જુદું ફલ આપે છે એ વાતનો વિસ્તાર વા. સં. માં છે જ્યારે મ. સં. માં નથી. અમુક તિથિમાં પરિવેષ થાય તો તેનું ફલ પણ પૃથક્ પૃથક્ વા. સં. માં છે જ્યારે મ. સં. માં તેમ નથી. મ. સં. માં અમુક અમુક રંગનો પરિવેષ હોય તો તેનું જુદું જુદું ફલ તેમાં જણાવેલ છે જ્યારે વા. સં. માં તેમ નથી. આમ અમુક વાતોનો વિસ્તાર મ. સં. માં છે જ્યારે અન્ય અમુક વાતોનો વિસ્તાર વા. સં. માં છે. આ વચ્ચે ગ્રંથોનો ફલાદેશ મેગો કરવાથી ફલાદેશનું એક આહું ચિત્ર ઝમું કરી શકાય છે કારણ કે એકની પૂર્તિ બીજાથી અને બીજાની ત્રુટિ પહેલાથી દૂર કરી પૂર્ણતા રચી શકાય છે. મુખ્ય મુખ્ય વાતોમાં વચ્ચે ગ્રંથોની એકમતિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

સંધ્યા

મ. સં ના સાતમા અધ્યાયમાં તથા વા. સં. ના ત્રીસમા અધ્યાયમાં સંધ્યાનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

ક્ષિપ્ત સંધ્યા વરસાદ લાવનારી છે (મ. સં. ૭; ૧૩. વા. સં. ૩૦; ૮). મ. સં. (૭; ૧૦, ૧૧, ૧૨) માં જ્યાં વાત વિસ્તારથી વર્ણવવાને વદલે સંક્ષિપ્ત રીતે એમ કહી વતાવવામાં આવ્યું છે કે સંધ્યા વચ્ચે વાદલાનું રૂપ જો સૌમ્ય હોય તો શુભ અને વિકૃત હોય તો અશુભ ફલ આપે જ્યારે એજ વાત વા. સં. (૩૦; ૨૭, ૨૮, ૨૯) માં વિશિષ્ટ પણે નિર્દે-
શીને કથન કરવામાં આવ્યું છે કે સંધ્યા વચ્ચે ધ્વજ, છત્ર, પર્વત, હસ્તી, કે ઘોડાનું રૂપ જો વાદલા ધારણ કરે તો તે જય સૂચવનારું છે અને વાદલા રાતા દેખાય તો તે યુદ્ધ થશે એવું વતાવે છે. ઉપરાંત, એજ શ્લોકોમાં વધારામાં જણાવ્યું છે કે સંધ્યા વચ્ચેનો પલાલના ધૂમાડા જેવો ક્ષિપ્ત આકાર વાલો મેઘ, રાજાના વલની વૃદ્ધિ દર્શાવનારો છે અને સંધ્યા વચ્ચેનો નગરની આકૃતિ વાલો મેઘ શુભકારી છે. આમ એકંદરે વચ્ચે ગ્રંથોમાં આ ઘટના પૂરતું સાદસ્ય છે. આગળ જતાં મ. સં. (૭; ૨૩) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે કૂર દ્વિપદો, ચતુષ્પદો અને મયંકર પશુઓ સંધ્યા વચ્ચે જોવામાં આવે તો તે સંધ્યા મયને દર્શાવનારી છે; એજ કથનનું સાદસ્ય વા. સં. (૩૦; ૩૦) સાથે છે જેમાં એની એજ વાત અન્ય સ્વરૂપે એવી રીતે કહેવામાં આવી છે કે સૂર્યની સન્મુખ થઈને, સંધ્યા વચ્ચે, પક્ષી, ગીધ, અને મૃગ શબ્દ કરે તો દેશ, રાજા, અને સુમિશ્રના નાશને કરવા વાળી છે એમ વતાવ્યું છે.

વાત

મ. સં. ના નવમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં વાત વિષેની ઘટનાઓનું વર્ણન છે. મ. સં. માં વાત વિષે પાંસઠ અને વા. સં. માં કેવલ આઠ જ શ્લોકો છે. મ. સં. માં એ વિષય કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

આષાઢી પૂર્ણિમાએ વાતનું લક્ષણ જોવું એ કથન વચ્ચે ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે છે. તે દિવસે ચારે ય દિશામાં અને ચારે ય ઋણામાં કેવો પવન થાય તો કેનું ફલ આવે એ લંવાળથી મ. સં. માં વતાવ્યું છે. ફલાદેશમાં સુમિશ્ર, ધુમિશ્ર, ઉત્તમ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ વર્ષા, અનાવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિ, ધાન્યની મોંઘવારી, વ્યાધિ, ચોરનો ઉપદ્રવ, દંશ-મશક-તીડ-દેડકાનો ઉપદ્રવ, ક્ષેમ, આરોગ્ય, પરચક મય, વગેરે વગેરે મ. સં. માં નિઃસંદેહપણે જણાવેલ છે જ્યારે વા. સં. માં એવું કાંઈ નથી. આઠો દિવસ, અર્ધો દિવસ, આઠી રાત્રી, અને સંધ્યાકાળે જો પવન વાય તેમ જ મધ્યાહ્ને અને મધ્યરાત્રિએ પવન વાય તો શું ફલ આપે તે ચોક્કસ પણે જણાવવામાં આવ્યું છે. અનુલોમ વાયુ, પ્રતિલોમ વાયુ, પક્ષીઓના મયંકર અવાજ સાથે વહેતો વાયુ કેનું ફલ આપે છે વગેરે ઘણી ઘણી વાતો મ. સં. માં વર્ણવી છે. કેવલ આ એક જ અધ્યાય ઉપરથી આપણે જો અનુમાન કરવાનું હોય તો અતિશયોક્તિ વિના એમ કહી શકાય કે ભદ્રવાહુસંહિતાકાર પાસે વરાહમિહિર કરતાં જ્ઞાનની વિપુલતા, અનુભવની વિસ્તીર્ણતા, અને પરંપરાની સચોટતા વધારે પ્રમાણમાં હતી.

પ્રવર્ષણ

મ. સં. ના દસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના તેવીસમા અધ્યાયમાં પ્રવર્ષણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

મ. સં. માં કહ્યું છે કે ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર (આ શબ્દો અધ્યાહૃત છે એમ સમજી મેં લીધા છે) પૂર્વાષાઢામાં દેખાય તો ચોસઠ આઠક વર્ષા (૧૦; ૩-૪), ધનિષ્ઠામાં દેખાય તો બાર આઠક વર્ષા (૧૭; ૧૦), રેવતીમાં દેખાય તો ચોસઠ (૧૦; ૧૭), કૃત્તિકામાં દેખાય તો એકાવન (૧૦; ૨૩), મૃગશિરમાં દેખાય તો એકાણ (૧૦; ૨૭), હસ્તમાં દેખાય તો પંચાસી (૧૦; ૪૦), ચિત્રામાં દેખાય તો વાવીસ (૧૦; ૪૩), સ્વાતીમાં દેખાય તો વત્રીસ (૧૦; ૪૫), અને જ્યેષ્ઠામાં દેખાય તો ચોસઠ આઠક વર્ષા થાય (૧૦; ૫૦) એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વા. સં. માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર હસ્તમાં, પૂર્વાષાઢામાં, મૃગશિરમાં, ચિત્રામાં, રેવતીમાં અને ધનિષ્ઠામાં દેખાય તો સોઠ દ્રોણ અને જ્યેષ્ઠા, સ્વાતી તથા કૃત્તિકામાં ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર દેખાય તો ચાર દ્રોણ વર્ષા થાય (૨૩; ૬). મ. સં. માં બલી એમ

પણ જળાવવામાં આવ્યું છે કે ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર જો શ્રવણમાં, મઘામાં, અને અનુરાધામાં દેખાય તો એક ચારી (૧૦; ૮, ૩૫, ૪૮), ભરણીમાં દેખાય તો ઓગણીસ આઠક (૧૦; ૨૧), મૂઠમાં અને પૂર્વાફાલ્ગુનીમાં એક ચારી (૧૦; ૫૧, ૩૬) અને પુનર્વસુમાં એકાણુ આઠક વર્ષા થાય (૧૦; ૩૧). આ જ વાવત વા. સં. માં એ રીતે જળાવવામાં આવી છે કે જો ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર શ્રવણ, મઘા, અનુરાધા, ભરણી, મૂઠ, પૂર્વાફાલ્ગુની અને પુનર્વસુમાં દેખાય તો અનુક્રમે ચૌદ, ચૌદ, ચૌદ, ચૌદ, પચીસ અને વીસ દ્રોણ વર્ષા થાય (૨૩; ૭). મ. સં. માં જળાવ્યું છે કે ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર જો વિશાખામાં દેખાય તો એક ચારી (૧૦; ૪૬), ઉત્તરાષાઢામાં વાર દ્રોણ (૧૦; ૬), ઉત્તરાભાદ્રપદમાં હોય તો નેત્રુ આઠક (૧૦; ૧૫); ઉત્તરાફાલ્ગુનીમાં હોય તો સહસ્ર આઠક (૧૦; ૩૮), અને રોહિણીમાં હોય તો એકાણુ આઠક વર્ષા થાય (૧૦; ૨૫) જ્યારે વા. સં. (૨૩; ૮) માં તે જ વાવતના સંબંધમાં એમ જળાવ્યું છે કે અનુક્રમે વીસ, વીસ, પચીસ, પચીસ, અને પચીસ દ્રોણ વર્ષા થાય. મ. સં. માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપદ્રવ હીન ચંદ્ર જો પૂર્વાભાદ્રપદમાં દેખાય તો ચોસઠ આઠક (૧૦; ૧૩), પુષ્યમાં ચૈત્રાલીસ આઠક (૧૦; ૩૨), અશ્વિનીમાં ઓગણપચાસ (૧૦; ૧૯), અને આર્દ્રામાં વત્રીસ આઠક (૧૦; ૨૯) વર્ષા થાય જ્યારે વા. સં. (૨૩; ૯) માં તે જ નક્ષત્રોમાં અનુક્રમે વાર, વાર, વાર, અને અઢાર દ્રોણ વર્ષા થાય એમ જળાવ્યું છે.

“ઉપદ્રવ હીન” ચંદ્ર અમુક નક્ષત્રોમાં દેખાય તો અમુક દ્રોણ, કે આઠક પ્રમાણ વરસાદ પડે એમ વા. સં. માં જળાવ્યું છે જ્યારે “ઉપદ્રવ હીન” શબ્દો મ. સં. માં વપરાયા નથી પરંતુ મેં અધ્યાહત મુક્યા છે. વર્ષા પ્રમાણ બતાવવા માટે વા. સં. માં ‘દ્રોણ’ શબ્દ સર્વત્ર યોજવામાં આવેલ છે જ્યારે મ. સં. માં ‘દ્રોણ’ શબ્દ એક નક્ષત્રના સંબંધમાં, ‘આઠક’ શબ્દ અઢાર નક્ષત્રોના સંબંધમાં, અને ‘ચારી’ શબ્દ છ નક્ષત્રોના સંબંધમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. એક દ્રોણ એટલે ચાર આઠક એવું બહુ-માન્ય પરિમાણ કોષ્ટક સ્વીકારીએ તો મ. સં. અને વા. સં. ના ફલાદેશ વચ્ચે, નિરુપદ્રવ ચંદ્ર પૂર્વાષાઢા અને રેવતીમાં દેખાય તો સોઠ દ્રોણ વરસાદ વરસે એ સિવાય અન્યત્ર કયાંય સામ્ય નથી. આશ્લેષા અને શતતારાના સંબંધમાં મ. સં. માં ફલાદેશ જ કરવામાં આવ્યો નથી. મ. સં. માં શુભ ફલ તરીકે અમુક પરિમાણ વરસાદ ઉપરાંત, સુમિશ્ર, ક્ષેમ, આરોગ્ય, અને સસ્યનિષ્પત્તિ જેવા સૂચક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે અને અશુભ ફલ તરીકે અમુક પરિમાણ વરસાદ પડશે એવા તાત્પર્યના કથન ઉપરાંત તીડ, ઉંદર, પોપટ, સર્પ, અને અજગરાદિનો ઉપદ્રવ થશે કે વધશે એવું વધારાનું કથન તેમ જ વ્યાધિ અને અનીતિનું જોર જામશે એવું પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. માં અમુક દ્રોણ વરસાદ પડશે એ સિવાય શુભાશુભ ફલ તરીકે કાંદે જ વિશેષ કહેવામાં આવ્યું નથી. વઢી, મ. સં. માં ‘અપગ્રહ’ પૂરતું ધ્યાન વૈશિષ્ટ્ય છે. ‘અપગ્રહ’ ની વાવતનો જરા જેટલો પણ નિર્દેશ વા. સં. માં નથી. આમ પ્રવર્ણન નામના દસમા અધ્યાય પૂરતી મ. સં. ની લાક્ષણિકતા ધ્યાન લેવા જેવી છે. આ અસાધારણતા પરંપરાનું પાર્થક્ય બતાવે છે.

ગંધર્વનગર

મ. સં. ના અગિયારમા અધ્યાયમાં તેમ જ વા. સં. ના છત્રીસમા અધ્યાયમાં ગંધર્વનગરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રક્ત, પીત, કૃષ્ણ અને સફેદ રંગનું ગંધર્વનગર અનુક્રમે ક્ષત્રીય, વૈદ્ય, શૂદ્ર, અને બ્રાહ્મણોનો નાશ કરે છે (મ. સં. ૧૧; ૨૭. વા. સં. ૩૬; ૧). પ્રાકાર અને તોરણ યુક્ત ક્ષિપ્ર ગંધર્વનગર શાંત દિશામાં દેખાય તો તે રાજાને માટે વિજય-કર છે (મ. સં. ૧૧; ૧૦); ધ્વજ યુક્ત, અને પતાકા યુક્ત ક્ષિપ્ર અને સુપ્રતિષ્ઠિત ગંધર્વનગર જો શાંત દિશામાં નજરે પડે તો રાજ્ય વૃદ્ધિને બતાવનારું છે (મ. સં. ૧૧; ૨૦); વિદિશામાં દેખવામાં આવતું ગંધર્વનગર સઘળા વર્ણો માટે દારુણ નાશ બતાવનારું છે (મ. સં. ૧૧; ૨૩). આવી જ મતલબનું વર્ણન વા. સં. (૩૬; ૨) માં પણ છે. સઘળી દિશાઓમાં ગંધર્વનગર દેખાય તો તે સર્વ દિશાઓમાં સર્વ વર્ણ વચ્ચે વિરોધ ઊભો થશે એ વાવતનું સૂચક છે (મ. સં. ૧૧; ૮). દ્વંદ્વા-યુધ, ધૂમ, અને અગ્નિના જેવું ગંધર્વનગર માણસોમાં અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન થશે એ ઘટનાનું દર્શક છે (મ. સં. ૧૧; ૧૨). વા. સં. (૩૬; ૩) માં એમ જળાવ્યું છે કે ગંધર્વનગર બધી દિશાઓમાં દેખાય તો અથવા હંમેશાં દેખાય તો તે રાજા અને રાજ્ય વચ્ચે માટે ભય દેનારું છે એમ બતાવે છે. ધૂમ, અગ્નિ, અને દ્વંદ્વધ્વજ જેવું ગંધર્વનગર દેખાય તો તે ચોર અને વનવાસીઓના ઘાતનો નિર્દેશ કરે છે. અહીંયાં જો કે વચ્ચે પ્રંથોમાં અનિષ્ટ ઘટનાઓની વાવતમાં ફલાદેશ જૂદો છે છતાં અનિષ્ટોત્પાદક છે એ વસ્તુ તો વચ્ચેમાં સરખી જ છે. વામ દિશાનું ગંધર્વનગર પ્રચકનો ભય; દક્ષિણ દિશાનું સ્વપક્ષાગમન, જય, અને વૃદ્ધિનું સૂચક છે અને પાણી પડશે એમ બતાવનારું છે (મ. સં. ૧૧; ૧૫-૧૬). રાજા ઘણા રાજ્યો ઉપર જય મેઢવશે એમ દક્ષિણ દિશાનું ગંધર્વનગર સૂચવે છે (મ. સં. ૧૧; ૧૯). ઘીસ દિશામાં જળાતું ધ્વજ યુક્ત અને પતાકા યુક્ત ગંધર્વનગર રાજમૃત્યુ સૂચક છે (મ. સં. ૧૧; ૨૨). વા. સં. (૩૬; ૪) માં આ જ વાવતના અનુસંધાનમાં થોડાક ફેરફાર સાથે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઘીસ દિશામાં ગંધર્વનગર દેખાય તો રાજમૃત્યુને દર્શાવનારું છે અને વામ દિશામાં દેખાય તો શત્રુભય અને દક્ષિણ દિશામાં દેખાય તો જય સૂચવનારું છે. મ. સં. (૧૧; ૨૫) પ્રમાણે અનેક વર્ણો અને મંદ્રં પ્રસ્તાં ૨

अनेक आकार वाला गंधर्वनगर देखाय तो राष्ट्र, राहरो अने गामडाओमां क्षोभ थसे ए घटनातुं सूचक छे ज्यारे वा. सं. (३६; ५) प्रमाणे अनेक रंगनी पताका, ध्वज, अने तोरण युक्त गंधर्वनगर रणमां हाथी, घोडा, अने मनुष्यना बेशुमार संहारतुं सूचक छे.

गंधर्वनगरना आ प्रकरण पूरतुं बन्ने ग्रंथोमां मोटा भागनुं साम्य छे-कोई विशिष्ट फल बताववा पूरतुं वैषम्य भले ए बन्ने बन्ने होय. भ. सं. मां विस्तार घणो छे. जुही, जुही दिशामां अने जुदा, जुदा खुणामां, जुदा, जुदा आकारनुं अने रंगनुं गंधर्वनगर देखाय तो हुं फल मळे. ए बावतो विगतथी चर्चा छे अने एटले ज एमां एकत्रीश श्लोको छे ज्यारे वा. सं. मां मात्र पांच ज श्लोको छे. बधा अध्यायोमां एक बावत भ. सं. मां सळंग रीते तरी आवे छे अने ते विस्तृत वर्णननी. वा. सं. मां संक्षिप्तता छे परंतु सचोटता छे अने संपूर्णता छे. भ. सं. मां विस्तार छे परंतु पुनरुक्ति अने शैथिल्य पण छे. आ वस्तु बन्ने परंपराना पार्थक्यनी निदर्शक गणवी के केम ए सवाल छे.

गर्भलक्षण

गर्भलक्षणनी चर्चा भ. सं. ना बारमा अध्यायमां अने वा. सं. ना बावीसमा अध्यायमां आवे छे.

सातमे सातमे मासे तथा सातमे सातमे दिवसे मेघना गर्भनो पाक थाय छे (भ. सं. १२; ४); जे नक्षत्र अने मुहूर्तमां मेघनो गर्भबंधायो होय तेनाथी छठे मासे वरसाद वरसे छे (भ. सं. १२; ६). वा. सं. (२२; ७) मां आ बावतमां एम जणाव्युं छे के मेघनो गर्भ थाय ते पछी एक सो पंचाणु दिवसमां मेघनो प्रसव थाय छे. भ. सं. (१२; ३ अने ५) प्रमाणे दिवसना भागमां उत्पन्न थयेल मेघगर्भ रात्रे अने रात्रिनो दिवसे तथा पूर्व संध्यानो पश्चिम संध्यामां अने पश्चिम संध्यानो पूर्व संध्यामां मेघगर्भ प्रसवने पामे छे ज्यारे वा. सं. (२२; ८) प्रमाणे दिवसनो गर्भ रात्रि कालमां, रात्रिनो गर्भ दिवसमां अने संध्यानो गर्भ विपरीत संध्यामां प्रसव पामे छे. पूर्व, उत्तर, अने ईशान कोणने आश्रीने जे मेघगर्भ बंधाय छे ते पूजित गणवामां आव्या छे (भ. सं. १२; १९) ज्यारे वा. सं. (२२; १४, १६) अनुसार उत्तर, ईशान कोण, अने पूर्व दिशाना वायुमां आकाश विमल, आनंदकर, अने मृदु होय छे. चंद्र अने सूर्य स्निग्ध, सफेद, अने घणा घेरदार होय छे. इंद्रधनुष अने गंभीर गर्जनयुक्त सूर्याभिसुख, वीजळीनो प्रकाश करवावाळो उत्तर, ईशान, अने पूर्व दिशामां आवेल मेघ पक्षी अने मृगकुलना शांत रहेवाथी संध्या काल रमण ठीक लागे छे. अहीं (वा. सं.) हमणां जणाव्युं ते वर्णन जुदुं छे छतां एनो ध्वनि भ. सं. नी हकीकतना ध्वनि जेवो छे. भ. सं. प्रमाणे जे नक्षत्र, तिथि, मुहूर्त, करण, अने दिशामां जो स्निग्ध (चीकणा) मेघ उत्पन्न थाय तो ते पूजित छे (१२; २६) ज्यारे वा. सं. मां कह्युं छे के स्थूल अने घणा ज चीकणा मेघो वालुं आकाश शुभ छे (२२; १५). ठंडो वायु, वीजळी, गर्जना, अने परिवेष युक्त तमाम गर्भ प्रशस्त छे एम भ. सं. (१२; ८) मां जणाव्युं छे ज्यारे वा. सं. मां कह्युं छे के चैत्रमां बधो गर्भ पवन, मेघ, वृष्टि, अने परिवेष युक्त होय तो ते शुभ छे. वैशाखमां वायु युक्त होय तो ते गर्भ शुभ छे (२२; २२). जळचर प्राणिओना आकार वालो मेघ प्रशस्त छे (भ. सं. १२; २४); सारीआकृति अने सारा रंग वालो मेघ पूजित छे (भ. सं. १२; २७). वा. सं. मां आ बावतमां एम निर्देश करवामां आव्यो छे के मोती, चांदी, तमाल, नील कमळ, अंजननी द्युतिना जेवो अथवा जळचर प्राणिओना जेवा आकार वालो मेघ घणो वरसाद वरसावे (२२; २३). उल्का, वज्र, दिग्दाह, गंधर्वनगर, केतु, ग्रहयुद्ध, निर्घात, परिघ, इंद्रधनुष, राहुदर्शन वगैरे उत्पातोथी गर्भनो नाश थई जाय छे-आ कथन बन्ने संहिता-ग्रंथोमां लगभग समान छे (भ. सं. १२; १० थी १३. वा. सं. २२; २५-२६). भ. सं. (१२; १६) मां कहेवामां आव्युं छे के आर्द्रा अने आश्लेषामां उत्पन्न थयेल गर्भ उत्तम पाणी वरसावे छे ज्यारे वा. सं. (२२; २९) मां ए गर्भ शुभदायी छे एम जणाव्युं छे. आ गर्भलक्षणनी बन्ने ग्रंथोमां करवामां आवेली चर्चा उपरथी सेजे समजी शकाशे के मूल बावतो पूरतुं बन्नेमां घणुं ज सादृश्य छे.

उत्पात

उत्पातनुं वर्णन भ. सं. ना चौदमा अध्यायमां अने वा. सं. ना छैंताळीसमा अध्यायमां करवामां आव्युं छे.

बन्ने ग्रंथोमां उत्पात संबंधी जे विचारो, अनुमानो, अने अवलोकनो रज्जु करवामां आव्या छे तेनी तुलना बीजा बधा विषयो करतां रसिक अने महत्त्वनी छे. तेनुं एक मुख्य कारण ए पण छे के वा. सं. मां आ विषयनी रज्जुआत अने चर्चा अन्य विषयोने मुकाबले कांईक सविस्तर करवामां आवी छे. एथी बन्ने ग्रंथोनी आ विषयनी छणावट शक्य बने छे.

आ बावत सर्व प्रथम स्पष्ट करवी जोइए के वा. सं. मां उत्पातोनुं वर्गीकरण अने वर्णन कांईक द्रुंछुं छतां सुस्पष्टपणे करवामां आव्युं छे ज्यारे भ. सं. मां बधा श्लोको कांई ढंग-धडा विना जेम आवे तेम लखी काढवामां आव्या छे. एटले लांबा विवेचननी दृष्टि भ. सं. मूल्यवान छे छतां व्यवस्थित निरूपणना मुदा पूरती वा. सं. करतां घणी ज उतरती छे.

આગલ જેમ મેં પ્રસંગોપાત જણાવ્યું છે તેમ અહિં પણ જણાવવાનું રહ્યું કે ફઠાદેશની વાતમાં વા. સં. સંક્ષિપ્ત છે જો કે સચોટ પણ છે જ્યારે મ. સં. એ વાતમાં પુનરુક્તિના દોષે વિસ્તૃત બને છે. મતલબ કે વા. સં. જ્યાં ઉત્પાત અશુભ છે, અનિષ્ટકારી છે, મયકારી છે, રાજમયોત્પાદક છે, નગરમયોત્પાદક છે, સુભિક્ષ કરવાવાળો છે વગેરે વગેરે કહી અટકી જાય છે ત્યાં મ. સં. ફઠાદેશને વિગતથી ચર્ચા એમ પ્રતિપાદે છે કે એ ઉત્પાત સોંઘવારી-મોંઘવારી કરનારો છે, ચોરવર્ગનો મય ઉત્પન્ન કરનારો છે, અનાવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિનો મય ઉભો કરનારો છે, પરચક્રમય, મરકી આદિનો મય, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય કે શૂદ્રને મયકારક, સિંધુ-સૌવીર-સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોને વાધાકારક છે, વનિતા તથા લેખ્યજીવીઓને અશાંતિ કારક છે, તાપસ-સાધુ-નિર્ગ્રન્થોને આધિકારક છે, તથા પુરરોધ, પ્રધાનવધ, મુખ્યવધ વગેરે વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે એમ વિશિષ્ટ ફઠાદેશ કરે છે. મ. સં. ની ઉત્પાતના વર્ણન પૂરતી આ લાક્ષણિકતા યાસ નોંધને પાત્ર છે. ફઠાદેશનું આ વિશદીકરણ અને સ્પષ્ટીકરણ ભદ્રવાહુસંહિતાકારની આ ઉત્પાત વિષયક અનુભવ જ્ઞાનની, અવલોકન શક્તિની, અને કોઈ એક યાસ પરંપરાના વારસાપણની દ્યોતક છે.

વા. સં. માં લિંગવૈકૃત, અગ્નિવૈકૃત, વૃક્ષવૈકૃત, સસ્યવૈકૃત, વૃષ્ટિવૈકૃત, જલવૈકૃત, પ્રસવવૈકૃત, ચતુષ્પાદ વૈકૃત, વાયવ્યવૈકૃત, મૃગપક્ષીવિકાર, શકધ્વજેન્દ્રકીલ્બૈકૃતાદિ વિભાગમાં વધા ઉત્પાતોને વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ વિભાગોનો અર્થ સરલ છે એટલે એના વિષે હું કશું અહીં લખતો નથી. મ. સં. માં મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ વિભાગોની આવી વ્યવસ્થા નથી. તેથી અત્રે એ શ્લોકોનું નિમ્નોક્ત વિભાગીકરણ આપું છું:—

લિંગવૈકૃતમાં ૫૮, ૬૧, ૮૬, ૮૭ થી ૧૦૨, ૧૭૭ થી ૧૮૦ શ્લોકો.

અગ્નિવૈકૃતમાં ૩, ૧૫, ૧૬, ૧૧૩ શ્લોકો.

વૃક્ષવૈકૃતમાં ૧૭ થી ૨૦, ૨૧ થી ૩૮, ૪૫, ૪૯, ૧૨૯ શ્લોકો.

સસ્યવૈકૃતમાં એકે ય શ્લોક નથી.

વૃષ્ટિવૈકૃતમાં ૪, ૧૩, ૧૪, ૧૦૯, ૧૧૨ શ્લોકો.

જલવૈકૃતમાં ૩૯ થી ૪૩ શ્લોકો.

પ્રસવવૈકૃતમાં ૧૦, ૧૧ શ્લોકો.

ચતુષ્પાદવૈકૃતમાં ૫, ૧૫૨ થી ૧૭૨ શ્લોકો.

વાયવ્યવૈકૃતમાં ૫૦, ૧૭૨ શ્લોકો.

મૃગપક્ષીવિકારમાં ૬, ૪૮, ૧૧૦, ૧૧૫, ૧૪૫, ૧૫૨ થી ૧૭૨ શ્લોકો.

શકધ્વજેન્દ્રકીલ્બૈકૃતમાં એકે ય શ્લોક નથી.

મ. સં. ના ૮૭ થી ૧૦૨, ૧૧૭ થી ૧૨૦, ૧૭૩ થી ૧૭૬ શ્લોકોનો સમાવેશ દિવ્ય ઉત્પાતમાં પણ થઈ શકે; કારણ કે વા. સં. માં ઉત્પાતોનું એક વીજું પણ વિભાગીકરણ છે અને તે છે દિવ્ય, આંતરીક્ષ, અને ભૌમ. આ દૃષ્ટિએ વધા ઉત્પાતોને એ ત્રણ મોટા વિભાગોમાં પણ વહેંચી શકાય. મ. સં. ના ૮૭ થી ૧૦૨ શ્લોકોને લિંગવૈકૃતમાં ગણાવ્યા છે છતાં તેને દિવ્ય ઉત્પાત તરીકે પણ ગણાવી શકાય તેમ છે કારણ કે એ વજ્રેમાં સમાવિષ્ટ થતા ઉત્પાતો વા. સં. માં સરખા જ છે. મ. સં. માં અન્ય ઉત્પાતો જેવાં કે નિર્જીવનું માષણ, વિપરીત છાયા દર્શન, તુલામાનનું હસન, પાપસ્વપ્ન, જુદી-જુદી મૂર્તિઓના ઉત્પાતો, જુદા-જુદા પશુ-પક્ષીઓના ઉત્પાતો, જુદા-જુદા ગ્રહો અને નક્ષત્રોના ઉત્પાતો વગેરે પણ ચર્ચ્યા છે. તે એક યા અન્ય રીતે વા. સં. ગત ઉપર્યુક્ત અગિયાર વિભાગોમાં અથવા દિવ્યાદિ ત્રણ મોટા વિભાગોમાં શક્યતાનુસાર વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે. મ. સં. માં સસ્યવૈકૃતમાં અને શકધ્વજેન્દ્રકીલ્બૈકૃત નામના વિભાગમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે એવા કોઈ ઉત્પાતો વર્ણવ્યા નથી તેથી તે વિભાગો ખાલી છે. મ. સં. માં એ વિભાગો પૂરતી યામી છે એમ પણ નથી કારણ કે એક વિભાગમાં સમાવિષ્ટ થતા ઉત્પાતો વીજા વિભાગમાં પણ અંતર્ગત થઈ શકે તેમ છે:—દાખલા તરીકે ચતુષ્પાદ વૈકૃતમાં આવતા ઉત્પાતો મૃગપક્ષી વિકારમાં સ્થતવી શકાય તેમ છે.

મ. સં. માં ગ્રહોના ઉત્પાતો, મૂર્તિઓના ઉત્પાતો અને ગજ, તથા હયના ઉત્પાતો અતિશય લંબાણથી ચર્ચ્યા છે એ પણ એની અન્ય વિશિષ્ટતા યાસ નોંધને પાત્ર છે.

ઉત્પાતની સામાન્ય વ્યાખ્યા “પ્રકૃતેરન્યત્વમુત્પાતઃ” (વા. સં. ૪૬; ૧) અને “પ્રકૃતેયોં વિપર્યાસઃ સ ઉત્પાતઃ પ્રકીર્તિતઃ” (મ. સં. ૧૪; ૨) વચ્ચે સામ્ય છે. રાજાનું પોતાનું શરીર, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરોહિત, અને પ્રજામાં ઉત્પાતનું ફલ—શુભ અને અશુભ—દેખા દે છે. વા. સં. (૪૬; ૭) અને મ. સં. (૧૪; ૧૭૭) માં—વજ્રેમાં—એવી મતલબના કથનો આવે છે. દિવ્ય, આંતરીક્ષ, અને ભૌમ એ ત્રણ મોટા વિભાગમાં ઉત્પાતોનું જે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં સમાન છે (મ. સં. ૧૪; ૨. વા. સં. ૪૬; ૨).

ઉત્પાતો આવો પ્રબલ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. તો પછી એમાંથી વચવાનો કોઈ ઉપાય શરો? વા. સં. અમુક આચાર્યો કહે છે એમ કહી દિવ્ય ઉત્પાતની શાંતિ શક્ય નથી પરંતુ વીજા ઉત્પાતની શાંતિ શક્ય છે એમ કહે છે (૪૬; ૫) જ્યારે વરાહમિહિર “પ્રભૂતકનકાન્નગોમહીદાનૈઃ” એ દિવ્ય ઉત્પાતની શાંતિ પણ હાંસલ કરી શકાય છે એમ કહે છે (વા. સં. ૪૬; ૬). મ. સં. (૧૪; ૧૮૦) એ ત્રણેયની શાંતિ, જો દેવ, પ્રવ્રજિત, અને વિપ્રની પૂજા રાજા કરે તો, પુનઃ સ્થાપી શકાય

હે એમ સચોટપણે કહે છે. આ વાતમાં મ. સં. ના કર્તાનું ઔદાર્ય યાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કારણ કે તેઓ 'વિપ્ર' ને પળ (૧૪; ૧૮૦) પૂજ્યની કોટિમાં મુકે છે જ્યારે વા. સં. માં તો કેવલ બ્રાહ્મણ પરંપરા જ અભિમત રાખવામાં આવી છે, કારણ કે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો ઉત્પાત અગ્નિજનિત હોય તો અગ્નિની, જલજનિત હોય તો વરુણની, પૂજા કરવાનું કહ્યું છે અને ગો-મહિષ-અન્ન વગેરેનું દાન દેવાનું લખ્યું છે (વા. સં. ૪૬; ૨૪ અને ૫૦). પરંતુ ત્યાં 'પ્રવ્રજિત'ને પૂજવાનું મ. સં. ની જેમ નથી કહેવામાં આવ્યું કારણકે 'પ્રવ્રજિત' માં જૈન સાધુઓ પળ આવી જાય. વા. સં. ના રચનારની આ સંકુચિત મનોદશા યાસ સાલે તેવી છે. શિશિરમાં ધ્રુવ ટંકી, ગ્રીષ્મમાં ધ્રુવ ગરમી, વર્ષામાં ધ્રુવ વરસાદ થાય એટલે કે સ્વક્રતુપ્રભવ ઉત્પાત હોય તો તે યાસ ઉત્પાત ન ગણાય એવી મતલબના વિશિષ્ટ વિધાનો વા. સં. (૪૬; ૮૨) માં મળે છે. જ્યારે મ. સં. માં તેમ નથી.

શુક્રચાર

મ. સં. ના પંદરમા અધ્યાયમાં તેમ જ વા. સં. ના નવમા અધ્યાયમાં શુક્રચારનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રહોના ચારમાં શુક્રચાર સૌથી અગત્યનો છે.

ઉલ્કા, સંધ્યા, વાત, ગંધર્વનગર, પરિવેષ અને ઉત્પાતો હંમેશાં વનતા હોતા નથી. એ કશું વનતા હોય છે તેથી એની અસર કેવલ આકસ્મિક હોય છે. એ વિપર્યાયો જ્યારે થાય ત્યારે જ એનો પ્રભાવ અનુભવાતો હોય છે. પ્રહચારની ઘટના તો હરહંમેશની હોય છે. એટલે એની અસર સચરાચર વિશ્વ ઉપર દિન, રાત પડતી હોય છે. આ જગતની દરેક નાની, મોટી વસ્તુ પ્રહોના નિયંત્રણને નિરંતર અધીન હોય છે એ અભ્યુપક્રમ ઉપર જ્યોતિષ અને યજ્ઞોલ વિષયક સંહિતા ગ્રંથો પ્રતિષ્ઠાપિત હોય છે. એ ગ્રંથોના રચયિતાને મતે એ અભ્યુપક્રમ અનુભવ સિદ્ધ છે. આપણે પણ એમ માનીને જ આ વિભાગમાં ચર્ચવામાં આવેલી પ્રહચાર વિષયક વાતોને લક્ષ્યમાં લેવાની છે. રાષ્ટ્રવિદ્રવ, રાજભય, નાગરભય, પશુ-પક્ષી ગણનો ભય, સંગ્રામ, મારી, વિપ્લવ, અનાવૃદ્ધિ, સુમિષ્ક-દુર્મિષ્ક, સૌંધવારી-મૌંધવારી, કર્મકર્વર્ગનો ભય, મળિ-મુક્તા-પ્રવાલ-કપાસ-તેલ-ધી-અન્નાદિનું ન્યૂનાધિક્ય, વંગ, અંગ, વાલ્હિક, કાશી, કંબોજાદિક અનેકાનેક દેશો ઉપર આગંતુક આપત્તિ વગેરે વગેરે તમામ હકીકતો પ્રહોના ચારના આઢકતરા અંકુશ નીચે જ છે. વાસ્તવમાં, સૂર્ય, ચંદ્રના ઉદયાસ્તના પ્રભાવનો અને સૂર્ય, ચંદ્રના પ્રહણની અસરોનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરતા હોઈએ જ છીએ.

આ રીતે વિચારતાં પ્રહચારની તુલના અતિ આવશ્યકીય છે. તેમાં વળી શુક્રચાર અન્ય પ્રહોના ચારની અપેક્ષાએ વિશેષ ઉપયોગી છે તેથી તેને અહીંયાં સર્વ પ્રથમ ચર્ચ્યો છે.

પ્રહની ગતિને અનુલક્ષીને તેના પંથ વિશેષને યાસ નામ આપવામાં આવ્યા હોય છે. આને સંહિતા ગ્રંથોમાં વીથિ કહે છે. આ વીથિઓ નવ છે; અને સત્તાવીસ નક્ષત્રોમાં વિભક્ત છે. તેના નામો-નાગ, ગજ, ઐરાવત, વૃષભ, ગો, જરદ્રવ, મૃગ, અને દહન છે (વા. સં. ૯; ૧). નામો પૂરતું વા. સં. અને મ. સં. વચ્ચે સામ્ય છે. મ. સં. માં ઐરાવતને વદલે ઐરાવળ (૧૫; ૨૧૨) અને દહનને વદલે વૈશ્વાનર (મ. સં. ૧૫; ૨૧૫) શબ્દ પ્રયોગ કરેલ છે; તેમ જ નામના ક્રમમાં ફેર છે એટલે કે વા. સં. માં સાતમી વીથિ મૃગ છે જ્યારે મ. સં. (૧૫; ૪૭) માં સાતમી વીથિ અજ છે; મ. સં. (૧૫; ૪૭) માં આઠમી મૃગ છે જ્યારે વા. સં. માં આઠમી અજ છે. નક્ષત્રોની વહેંચણીમાં પણ આટલા પૂરતો તફાવત આવશે જ. મ. સં. (૧૫; ૪૪ થી ૪૮) પ્રમાણે તે વીથિઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: -નાગ, ગજ, ઐરાવળ, વૃષભ, ગો, જરદ્રવ, અજ, મૃગ, અને વૈશ્વાનર. મ. સં. (૧૫; ૪૪ થી ૪૮) પ્રમાણે નક્ષત્રોને અધિનીથી ગણી નવે ય વીથિઓમાં વહેંચવાના છે. વા. સં. (૯; ૨) માં બે મત ટાંક્યા છે: -એક મ. સં. ને મળતો અને બીજો તેનાથી જુદો જાતનો.

મરણીથી લઈને ચાર નક્ષત્ર સુધી પહેલું મંડલ એમ અનુક્રમે છ મંડલો છે (મ. સં. ૧૫; ૭. વા. સં. ૯; ૧૦). આ વાતમાં મ. સં. માં થોડો ઘોટાલો છે, કારણ કે તેમાં તો એમ જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે મરણીથી માંડી ચાર નક્ષત્ર પહેલા મંડલના અને તેવી રીતે છ મંડલો ગણી વાલવા. પરંતુ શંકા અહીંયાં એ થાય છે કે નક્ષત્રો છે સત્તાવીસ અને મંડલ છે છ તો પછી ચાર, ચાર, નક્ષત્ર એક મંડલમાં ગણીએ તો પણ નક્ષત્રો વધે તેનું શું? આ વાતનો કોઈ ઉકેલ મ. સં. માં નથી (૧૫; ૭ થી ૪૩) જ્યારે વા. સં. માં નક્ષત્રોની વહેંચણી વરાવર છે એટલે કે કોઈ મંડલમાં ચાર તો કોઈ માં ચારથી ઓછાં તો કોઈમાં ચારથી વધારે એમ વહેંચણી કરી સત્તાવીસ નક્ષત્રોનો અને છ મંડલોનો મેલ વરાવર મેલવી આપ્યો છે (૯; ૧૦ થી ૨૧). પરંતુ મ. સં. માં એક વીજી જ વિશિષ્ટતા છે અને તે મંડલોના નામ પૂરતી. તેમાં મંડલોના નામ અનુક્રમે આપ્યા છે જેવાં કે: -સર્વભૂતહિત, રક્ત, પરુષ, રોચન, ચંડ, તીક્ષ્ણ (૧૫; ૮) તેમ જ તે મંડલોના ફલો પણ દ્રુકામાં આપી દીધા છે જેવાં કે શુક્રનું પ્રથમ અને વીજું મંડલ મધ્યમ, ત્રીજું તથા પાંચમું નિંદિત, અને ચોથું તથા છઠ્ઠું પ્રવર (૧૫; ૯ થી ૧૧). આવી કોઈ યોજના વા. સં. માં નથી. વીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે મંડલોનું ફલ સામાન્યપણે મ. સં. માં ઉપર કહ્યું તેમ કહી દીધા પછી વિસ્તાર પૂર્વક પણ કહેવામાં આવ્યું છે. મ. સં. પ્રમાણે પ્રથમ મંડ-

ઠના ફળ અને વા. સં. ના પ્રથમ મંડળના ફળ વચ્ચે કાંઈક સામ્ય છે (મ. સં. ૧૫; ૧૩, ૧૭. વા. સં. ૯; ૧૦). ફેર વચ્ચે વચ્ચે એટલો છે કે મ. સં. માં વિસ્તાર છે જ્યારે વા. સં. માં માત્ર સુમિશ્ર થાય છે એટલું કહી પતાવી દેવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત, મ. સં. પ્રમાણે પ્રથમ મંડળનું ફળ મધ્યમ ગણવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. માં નિશ્ચયાત્મક રીતે ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું હોય એમ દેખાય છે. આ તફાવત કાંઈ ઓછો ન કહેવાય. દ્વિતીય મંડળનું ફળ મ. સં. પ્રમાણે મધ્યમ છે એમ સામાન્યપણે (૧૫; ૯) કહ્યું છે જ્યારે તે મંડળના ફળનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરતી વખતે (૧૫; ૧૧ થી ૨૩) મધ્યમ ફળ કરતાં નિંદિત ફળ હોય એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. આ રીતે એકના એક જ ગ્રંથમાં વિરોધ છે. વા. સં. માં (૯; ૧૨) દ્વિતીય મંડળના ફળાદેશમાં અને મ. સં. ના ફળાદેશમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. મ. સં. માં એને અનિષ્ટફલદાયી તરીકે જ ગણાવવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. માં તેથી વિપરીત છે. તેમાં ચોક્કસ કથન છે કે જલ વહુ વરસે છે. મ. સં. પ્રમાણે તૃતીય મંડળ નિંદિત ફળને આપનારું છે (૧૫; ૯, ૨૩-૨૬) જ્યારે વા. સં. માં પણ તેમ જ, એક યા અન્ય રીતે, કહેવામાં આવ્યું છે (૯; ૧૪). ચૌરભય તથા ક્ષુધાભય એ વચ્ચે પદ પણ વચ્ચે સંહિતામાં સામાન્ય છે. ત્રીજા મંડળના ફળની વાતમાં વચ્ચે સંહિતાઓમાં સાદૃશ્ય છે. ચોથું મંડળ મ. સં. માં પ્રવર ગણવામાં આવ્યું છે (૧૫; ૧૧, ૨૭-૩૧); વા. સં. માં પણ પ્રવર જ ગણવામાં આવ્યું હોય એમ દેખાય છે (૯; ૧૬). શુક્રાચાર્યા અન્ય પ્રદોષી આ મંડળમાં આક્રાન્ત થાય તો એકવાકુ રાજાનું મૃત્યુ થાય છે એ ઉક્તિ પણ વચ્ચે સંહિતાઓમાં સમાન છે (મ. સં. ૧૫; ૩૧. વા. સં. ૯; ૧૭). પાંચમા મંડળનું ફળ વચ્ચે સંહિતાઓમાં સદૃશ છે. મ. સં. માં પાંચમા મંડળને નિંદિત ગણ્યું છે (૧૫; ૯) અને તે પ્રમાણે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરતી વખતે તેને નિંદિત તરીકે જ તેમાં ઓછાવાવામાં આવેલ છે (૧૫; ૩૨-૩૮). વા. સં. માં પણ વીજા શબ્દોમાં એ જ વસ્તુને સમર્થિત કરવામાં આવી છે (૯; ૧૮). ક્ષુધા અને રોગની વાધા થાય છે. એ કથન અક્ષરશઃ વચ્ચેમાં છે. સૌરાષ્ટ્ર, સિંધુ, સૌવીર, અને અંબઘાદિ દેશો કે જેના ઉપર ભય આવી પડે છે તે દેશના નામો પણ વચ્ચેમાં સમાન છે. છઠ્ઠા મંડળના ફળાદેશ સંબંધે મ. સં. માં છઠ્ઠું મંડળ પ્રવર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે (૧૫; ૧૧) જ્યારે તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરતી વખતે (૧૫; ૩૧ થી ૪૩) તેથી ઊલટું જ તેના તે જ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આવા એક જ ગ્રંથમાં અને એક જ અધ્યાયમાં આવતા પારસ્પરિક વિરોધો ગ્રંથનું મૂલ્ય ખૂબ ઘટાડે છે એ તો નિઃસંદેહ કહી દેવું જોઈએ. વા. સં. માં તો તે મંડળને એટલે કે છઠ્ઠા મંડળને સ્પષ્ટપણે પ્રવર જ (૯; ૨૦) ગણાવવામાં આવ્યું છે; જો કે કોઈ કોઈ સ્થળે સમય પણ વને છે એમ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. ભયથી આક્રાન્ત ધનાર દેશોના નામ તેમાં જણાવવામાં આવ્યા છે. એ નામો પૈકીના ગાંધાર, વિદર્ભ અને અવંતી, એ નામો વચ્ચે સંહિતા ગ્રંથોમાં સમાન છે.

મંડળોના ફળાદેશ સંબંધેની આ વાતો પછી વીજી વાતોમાં તે વચ્ચે સંહિતામાં ક્યાં ક્યાં સાદૃશ્ય છે અને ક્યાં ક્યાં વિરોધ છે તે હવે જોઈએ.

પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં શુક્રચાર થાય ત્યારે શું ફળ આવે? તેનું વર્ણન વચ્ચે સંહિતાઓમાં કેવા પ્રકારનું છે તે જોઈએ.

ફળોના શુભ અને અશુભ એવા બે મોટા વર્ગો પાડી વચ્ચેમાં ક્યાં સંગતિ છે અને ક્યાં વિસંગતિ છે તે જ તપાસવું ઉચિત છે, કારણ કે મ. સં. માં સામાન્યપણે વિસ્તાર હોય છે જ્યારે વા. સં. માં સંક્ષેપ હોય છે. ફળોનો વિસ્તાર એકમાં ભલે વધારે હોય અને વીજામાં ભલે ઓછો હોય. એથી વચ્ચે સંહિતાઓ વચ્ચે વિરોધ છે એમ ન કહી શકાય. પરંતુ ફળ પૂરતું એકમાં શુભ કહ્યું હોય-સિંધી કે આડકતરી રીતે-અને એ જ ફળને વીજામાં અશુભ કહેવામાં આવ્યું હોય તો એ મેદ મૌલિક થયો અને એટલે ખાસ નોંધને પાત્ર થયો એમ કહેવું જોઈએ.

મ. સં. માં કહેવામાં આવ્યું છે કે શુક્ર રોહિણીને મેદે તો તે અશુભ ફળદાયી છે (૧૫; ૧૭). વા. સં. માં પણ એમ જ અન્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે (૯; ૨૫). તેવી જ રીતે મૃગશિરાના શુક્રમેદને વચ્ચેમાં અશુભ (મ. સં. ૧૫; ૧૦૨. વા. સં. ૯; ૨૬), આર્દ્રામાં અશુભ ફળદાયી કહ્યું છે પરંતુ વૃષ્ટિ થાય તેમ પણ કહ્યું છે (મ. સં. ૧૫; ૧૦૩, ૧૦૫. વા. સં. ૯; ૨૬), પુનર્વસુમાં અશુભ ફળદાયી (મ. સં. ૧૫; ૧૦૬. વા. સં. ૯; ૨૭) ગણ્યું છે જો કે મ. સં. માં એટલું વિશેષપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે એ જો જમણી વાજુ ગમન કરે તો દ્રોણ મેઘ થાય અને ડાબી વાજુ ગમન કરે તો સર્વ કર્મજીવીઓને પીડા કરે (મ. સં. ૧૫; ૧૦૮); આ સ્થળે એટલી નોંધ લેવી ઘટે કે શુક્રચારને જમણી વાજુ અને ડાબી વાજુ એમ બે રીતે ગણાવી તે વચ્ચેના ફળને પણ જુદા, જુદા જણાવવામાં આવ્યા છે એ એક મ. સં. ની ખાસ વિલક્ષણતા છે; પુષ્યના ફળમાં વચ્ચે સંહિતા ગ્રંથોમાં વિરોધ છે; અર્થાત્ મ. સં. અશુભ ગણાવે છે (૧૫; ૧૦૯) જ્યારે વા. સં. એ મેદને વૃષ્ટિદાયક તરીકે ગણાવે છે (૯; ૨૭), આશ્લેષા (આ નામને વદલે મ. સં. માં મૂલશી આર્દ્રા શબ્દ વાપરેલ છે) માં અશુભ ફળ (મ. સં. ૧૫; ૧૧૦. વા. સં. ૯; ૨૮), પૂર્વાફાલ્ગુનીમાં અશુભ ફળદાયી (મ. સં. ૧૫; ૧૧૬. વા. સં. ૯; ૨૯) ગણાવ્યો છે જો કે વા. સં. માં એને ઘણો વરસાદ દેનાર પણ કહ્યો છે, ઉત્તરાફાલ્ગુનીમાં મ. સં. અશુભ ફળ બતાવે છે (૧૫; ૧૧૭) જ્યારે વા. સં. એને શુભ ગણાવે છે અર્થાત્ વૃષ્ટિદ જણાવે છે (૯; ૨૪), મ. સં. હસ્ત તથા રેવતીમાંના શુક્રચારને, જમણી વાજુનો હોય તો ચોરોનો ઘાત કરનાર અને ડાબી વાજુનો હોય તો ચોરોનો જય કરનાર કહે છે (૧૫;

૧૧૮) જ્યારે વા. સં. એને અશુભ ફલદાયી જણાવે છે (૯; ૩૦), ચિત્રામાં અશુભ ફલદાયી (મ. સં. ૧૫; ૧૧૮-૧૨૧. વા. સં. ૯; ૩૦) છે જો કે વા. સં. માં એને વરસાદ પૂરતો સારો ગણાવ્યો છે, સ્વાતીમાં અશુભ (મ. સં. ૧૫; ૧૨૨. વા. સં. ૯; ૩૧) જો કે વા. સં. માં વરસાદ પૂરતો તેને સારો ગણવામાં આવ્યો છે, વિશાખામાં મ. સં. માં અશુભ ગણાવ્યો છે (૧૫; ૧૨૩) જ્યારે વા. સં. માં એને વૃષ્ટિ દાયક ગણાવ્યો છે (૯; ૩૧), અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદ, અશ્વિની અને મરગીના શુક્રચારનું ફલ વજ્રે સંહિતાઓમાં લગભગ સમાન છે (મ. સં. ૧૫; ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૨. વા. સં. ૯; ૩૨, ૩૨, ૩૨, ૩૩, ૩૩, ૩૩, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૫, ૩૫). શુક્રના ઉદય અને અસ્ત વચ્ચે એની આગળ જો લુપ્ત હોય તો તે સુભિક્ષ અને ક્ષેમ કરનાર છે એમ મ. સં. માં (૧૫; ૧૭૦) કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૯; ૪૩) માં તેને વર્ષા તેમ જ રોગ વજ્રેનો કરનાર કહ્યો છે. આ એક તફાવત થયો. કાઠા રંગનો શુક્ર દેખાય તો વલકોમ, મ. સં. ૧૫; ૧૭૨) પ્રમાણે થાય, જ્યારે વા. સં. (૯; ૪૪) પ્રમાણે વરસાદ ન થાય એમ કહ્યું છે. પીઠા રંગનો દેખાય તો વ્યાધિનું સામાન્ય ફલ વજ્રેમાં કહેવામાં આવ્યું છે (મ. સં. ૧૫; ૧૭૩. વા. સં. ૯, ૪૪), માંજિષ્ઠ વર્ણનો દેખાય તો, મ. સં. (૧૫; ૧૭૩) પ્રમાણે, વાતાશિરોગ અને વા. સં. (૯; ૪૪) પ્રમાણે શસ્ત્રકોપ કરનાર વતાવવામાં આવેલ છે. આવો નાનો મોટો ભેદ વજ્રે વજ્રે છે. ઉત્તર, મધ્ય, અને દક્ષિણ એવા ત્રણ વિભાગો દરેક વીથિના છે અને તેના ફલ ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ છે એમ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે (મ. સં. ૧૫; ૭૨. વા. સં. ૯; ૮).

ઉપર વતાવી તે વાવતો વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં ચર્ચવામાં આવેલ છે-વજ્રેની લાક્ષણિક ઢવે. કોઈ કોઈ વાવતોમાં ફેર છે તો કોઈ કોઈ વજ્રે સામ્ય છે. તે વધું આપણે ઉપર જોયું. મ. સં. માં શુક્રના પાંચ વક્રચાર, અતિચાર, શુક્રનો પૂર્વ પ્રવાસ અને પૃષ્ઠતઃ પ્રવાસ એ વાવતો તથા પ્રત્યેક વીથિના વિસ્તૃત ફલો વિશેષપણે વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને તેનું ફલ પણ કહેવામાં આવેલ છે. આ વાવતોનું વર્ણન વા. સં. માં સુદૃઢ નથી.

શનૈશ્વરચાર

શનૈશ્વરચારનું વર્ણન મ. સં. ના સોલમા તથા વા. સં. ના દસમા અધ્યાયમાં પૂરેપૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

મ. સં. અને વા. સં. માં આવતા શનૈશ્વરચારના વર્ણનો તદ્દન નિરાળા છે. પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં શનૈશ્વર વિચરણ કરે તો શું ફલ આવે એનું વર્ણન વા. સં. માં સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે મ. સં. માં એનું વર્ણન બિલકુલ નથી વલ્કે એમાં તો શનૈશ્વર એક વર્ષમાં એક નક્ષત્ર ભોગવે, બે ભોગવે, ત્રણ ભોગવે; તો શું ફલ આવે, કયા દેશો ઉપર આપત્તિ ઉતરે અને કયા દેશો સમૃદ્ધ બને એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે આ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં આવતા શનૈશ્વરચારના વર્ણનની તુલના કરવી શક્ય નથી. કૃત્તિકામાં શનૈશ્વર અને વિશાખામાં ગુરુ હોય તો ચારે તરફ દારુણતા વ્યાપે અને વરસાદ ખૂબ વરસે એમ મ. સં. (૧૬; ૨૪) માં કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. માં (૧૦; ૧૯) એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રજાઓમાં અનીતિ અત્યંત વધી પડે અને વજ્રે ગ્રહો એક જ નક્ષત્રમાં હોય તો વધા નગરોનો ભેદ થાય છે એમ પણ કહ્યું છે. ફલદેશના આ ભેદને ભેદ જ કહેવો જોઈએ. વીજી વાવતનો મોટો ભેદ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં જે છે તે શનૈશ્વરના વર્ણના ફલ સંબંધેનો છે. મ. સં. (૧૬; ૨૬) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે શનૈશ્વર સફેદ રંગનો દેખાય તો સુભિક્ષ, શ્વેત-રક્ત (મિશ્રિત) દેખાય તો ભય, પીઠો દેખાય તો વ્યાધિ અને દારુણ શસ્ત્રકોપ, કાઠો દેખાય તો અનાવૃષ્ટિ, અને રુદ્ધ દેખાય તો પ્રજાનું શોષણ ઉત્પન્ન કરે છે; વા. સં. (૧૦; ૨૧) માં જુદું જ કહેવામાં આવ્યું છે અને તે એ કે શનૈશ્વર સફેદ, લાલ, પીઠો, કાઠો અને વિવિધ રંગનો દેખાય તો તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અને વર્ણસંકર જાતિને માટે નાશકારક છે. આ તફાવત નોંધવા યોગ્ય છે.

વૃહસ્પતિચાર

કાર્તિક નામક વર્ષ, સૌમ્ય નામક વર્ષ, પૌષ નામક વર્ષ કોને કહેવું તે વા. સં. (૮; ૧ થી ૨) માં કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે મ. સં. માં તે વિષે કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. પરંતુ કાર્તિકાદિ નામક વર્ષ હોય તો શું ફલ આવે તે હકીકત વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં છે. મ. સં. માં કાર્તિક નામક, સૌમ્ય નામક, પૌષ નામક વર્ષના ફલનો કશો ય નિર્દેશ નથી. જ્યારે મઘાદિ વર્ષના ફલનો ઉલ્લેખ છે. મઘ નામક વર્ષમાં મ. સં. (૧૭; ૨૯) માં અત્પોદક થાય એમ કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૬) માં સુવૃષ્ટિ થાય એમ કહ્યું છે; ફાલ્ગુન નામક વર્ષનું ફલ વજ્રેમાં વરાવર સરખું છે (મ. સં. ૧૭; ૨૯. વા. સં. ૮; ૭); ચૈત્ર નામક વર્ષનું ફલ, શુભાશુભતાની દૃષ્ટિએ વજ્રેમાં લગભગ સરખું છે (મ. સં. ૧૭; ૨૯. વા. સં. ૮; ૮); જ્યારે વૈશાખ નામક વર્ષની વાવતમાં તફાવત છે—મ. સં. (૧૭; ૩૦) માં અશુભ જેવું ફલ કહ્યું છે અને વા. સં. (૮; ૯) માં સંપૂર્ણ શુભ ફલ કહ્યું છે; જ્યેષ્ઠા નામક વર્ષમાં પ્રથમ જલ્લ થાય અને પાછલથી મિત્રભેદ થાય એમ મ. સં. (૧૭; ૩૦) માં કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૦) માં કંગની અથવા શમી સિવાયનું વધું ધાન્ય

પીડિત થાય છે એમ કહ્યું છે; આષાઢ નામક વર્ષમાં મ. સં. (૧૭; ૩૧) માં તોયસંકીર્ણતા જળાવી છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૧) માં કોઈ કોઈ સ્થળે અનાવૃષ્ટિ થાય એમ જણાવ્યું છે; શ્રાવણ નામક વર્ષમાં મ. સં. (૧૭; ૩૧) માં કેવલ અશુભ ફલ જ કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૨) માં ધાન્ય આનંદથી પાકે છે એમ કહ્યું છે; ભાદ્રપદ નામક વર્ષમાં મ. સં. (૧૭; ૩૨) માં સંપૂર્ણ અશુભ ફલ કહ્યું છે અને વા. સં. (૮; ૧૩) માં મિશ્ર ફલ કહ્યું છે એટલે કે વ્યાંક સુમિશ્ર અને વ્યાંક મય થાય છે એમ વિધાન કર્યું છે; આશ્વિન નામક વર્ષમાં મ. સં. (૧૭; ૩૨) માં સંપૂર્ણ અશુભ ફલ જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૪) માં સંપૂર્ણ શુભ ફલ કહ્યું છે. આ રીતે તપાસતાં એમ ફલિત થાય છે કે માઘાદિ વર્ષના ફલમાં વજ્રે ગ્રંથો વજ્રે વ્યાંક સામ્ય, વ્યાંક વૈષમ્ય, તો વ્યાંક વૈમિશ્રય નજરે પડે છે.

વૃહસ્પતિ એક વર્ષમાં બે નક્ષત્રોમાં વિચરણ કરે તો તે શુભકારક છે એમ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે (મ. સં. ૧૭; ૧૮. વા. સં. ૮; ૧૬). વૃહસ્પતિનો મેચક, કપિલ, શ્યામ, પીત, પાંડુ, નીલ, રક્ત અને ધૂમ્ર, રંગ હોય તો તે અપ્રશસ્ત છે એમ મ. સં. (૧૭; ૨) માં સામાન્ય રીતે કહીને વિશેષપણે (૧૭; ૩) પળ કહેવામાં આવ્યું છે કે મેચક રંગ સૃત્યુ, પાંડુ ધનનાશ, પીત વ્યાધિ, અને ધૂમ્રાભ જલ ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૭-૧૮) માં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે વૃહસ્પતિનો અગ્નિ સમાન રંગ અગ્નિ, પીત વ્યાધિ, શ્યામ યુદ્ધ, લીલો ચૌરપીડા, લાલ શસ્ત્રમય, અને ધૂમ્ર રંગ અનાવૃષ્ટિ સૂચક છે. આ રીતે આ વાવતમાં સાદશ્યાસાદશ્ય વજ્રે ગ્રંથોમાં છે.

મ. સં. (૧૭; ૨૨ થી ૨૬) માં કૃત્તિકા અને રોહિણી વર્ષની દેહ છે, આશ્લેષા હૃદય છે, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્ત-રાષાઢા નાભિ છે, અને મઘા વર્ષનું કુસુમ છે એમ કહ્યું છે અને વા. સં. (૮; ૧૯) માં પળ એમ જ કહ્યું છે. દેહ નક્ષત્ર પીડિત થાય તો વ્યાધિ, હૃદય નક્ષત્ર પીડિત થવાથી હૃદયોગ અને પુષ્ય નક્ષત્ર પીડિત થવાથી પુષ્પાદિનો નાશ થાય એમ મ. સં. (૧૭; ૨૫-૨૬) માં કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૮; ૧૯) માં દેહ નક્ષત્રના ઘાતથી અગ્નિ, નાભિ નક્ષત્રના ઘાતથી ક્ષુધા મય, પુષ્ય ઘાતથી ફલ્લાદિનો ક્ષય અને હૃદય નક્ષત્રના ઘાતથી ધાન્ય નાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. આ વજ્રે ફલ્લાદેશોમાં તાત્ત્વિક ફેર નથી એમ કહી શકાય.

સ્નિગ્ધ, પ્રસન્ન, વિમલ, મહા પ્રમાણ, દ્યુતિમાન, પીલો અને ઉત્તર માર્ગ ચારી ગુરુ પ્રતિપક્ષ હસ્તા છે એમ મ. સં. (૧૭; ૪૫) માં કહ્યું છે અને વા. સં. (૮; ૫૩) માં નિર્મલ કિરણ વાલો, સ્થૂલ મૂર્તિ, કુમુદ સમાન કાંતિ વાલો, અને શ્રેષ્ઠ માર્ગચારી ગુરુ મનુષ્યો માટે હિતકારી છે એમ કહ્યું છે. આ વજ્રે ફલ્લાદેશોમાં મૌલિક ફેર બિલકુલ નથી તેથી વજ્રે ગ્રંથો વજ્રેના સામ્યનું એ નિદર્શન છે.

મ. સં. (૧૭; ૪૦) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો નક્ષત્રની ઢાળી વાજુ વૃહસ્પતિ વિચરણ કરે તો ઘનું જ ધન મેલવે પરંતુ તેનો ભોગવટો ન કરી શકે અને જો જમણી વાજુ વિચરણ કરે તો (૧૭; ૪૧) યાત્રીનો વિજય અને નાગ-રોનો પરાજય કરે-છે; વા. સં. (૮; ૧૫) માં આથી તદ્દન ઊલટું જ કહેવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ એમાં એમ કહ્યું છે કે નક્ષત્રની ઢાળી વાજુનો વૃહસ્પતિચાર, આરોગ્ય, સુવૃષ્ટિ, અને મંગલ કરનાર છે અને જમણી વાજુનો વૃહસ્પતિચાર, આથી વિપરીત ફલ આપનારો એટલે કે અશુભ ફલ આપનારો કહ્યો છે. વજ્રે સંહિતા ગ્રંથો વજ્રેનો આ મેદ ઘનો જ મોટો ગણાય.

મ. સં. (૧૭; ૩૫-૩૯) માં જણાવ્યું છે કે જો વૃહસ્પતિ કૃત્તિકાદિ નક્ષત્રમાં આરોહણ અને પ્રમર્દન કરે તો અમુક ફલ ઉત્પન્ન થાય જ્યારે વા. સં. માં એવું કશું વર્ણન નથી. એ રીતે આ વર્ણન મ. સં. નું એક વૈચ્છિષ્ઠ્ય ગણાય.

બુધચાર

મ. સં. ના અઢારમા તથા વા. સં. ના સાતમા અધ્યાયમાં બુધચારનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

બુધની ગતિના સૌમ્યાદિ નામોમાં તેમ જ તેની ગતિની સંખ્યામાં થોડુંક સામ્ય છે અને થોડુંક વૈષમ્ય પણ છે તે માટે જુઓ મ. સં. (૧૮; ૨) અને વા. સં. (૭; ૮). મ. સં. માં બુધની છ ગતિઓ વર્ણવી છે, જ્યારે વા. સં. માં સાત વર્ણવી છે. વજ્રેમાં વિમિશ્ર, સંક્ષિપ્ત અને ઘોર એ નામો સરખાં છે જ્યારે બીજી ગતિઓના નામોમાં વિસંવાદ છે. ગતિઓના ફલમાં સામ્ય વિશેષ છે અને વૈસદશ્ય ઓછું છે (મ. સં. ૧૮; ૫. વા. સં. ૭; ૧૪). વિમિશ્રા અને સંક્ષિપ્તને મ. સં. માં હિતા ગણવામાં આવી છે જ્યારે વા. સં. માં તે વજ્રેને મિશ્ર ફલ આપનારી ગણી છે. બીજી ગતિઓના ફલ પૂરતું વજ્રે સંહિતાઓમાં એક્ય છે. એક, એક ગતિમાં બુધ કેટલા દિવસ રહે છે તે સંબંધમાં મ. સં. (૧૮; ૭) માં એમ જણાવ્યું છે કે બુધ પાંચ નક્ષત્રોમાં ચાર કરે, છઠ્ઠામાં અસ્ત પામે, અને સાતમામાં પુનઃ દેખાય ત્યારે તેની સૌમ્યા ગતિ જ્યારે વા. સં. (૭; ૯ થી ૧૨) માં તો એમ જણાવ્યું છે કે બુધ જો અમુક નક્ષત્ર (જેના સ્પષ્ટ નામો આપ્યા છે) માં વિચરણ કરે તો તેને અમુક ગતિ કહેવી વગેરે વગેરે. તે ઉપરાંત, મ. સં. માં અમુક ગતિમાં બુધ કેટલા દિવસ રહે વગેરે વાવતો જે જણાવી છે તેમાં અને વા. સં. માં જણાવી છે તેમાં તફાવત છે (મ. સં. ૧૮; ૩-૪. વા. સં. ૭; ૧૩). આ સિવાય વા. સં.

(૭; ૧૫) માં ઋગ્વી, અતિવક્રા, વક્રા, અને વિકલા એ જે ચાર નામો બુધની ગતિઓના વધારાના જણાવ્યા છે તે મ. સં. માં ચિલકુલ જણાવ્યા નથી. કયા કયા નક્ષત્રોમાં બુધ વિચરણ કરે તો કઈ ગતિ થાય તે વાવતમાં વજ્રે ગ્રંથોમાં તપાવત છે તે આગલ કહેવાઈ ગયું છે છતાં અહીં પુનરુચારણ કર્યું છે તે એટલા માટે કે એ વસ્તુ ખાસ નોંધવા લાયક છે (મ. સં. ૧૮; ૬ થી ૧૦. વા. સં. ૭; ૯ થી ૧૨). આ વધી વાવતોમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય વજ્રે ગ્રંથોમાં છે. પરંતુ નિમ્નોક્ત એક વાવતમાં વજ્રે ગ્રંથોમાં સામ્ય વિશેષ છે અને વૈષમ્ય ઓછું છે. તે વાવત નીચે જણાવેલ નક્ષત્રોમાં બુધ વિચરણ કરે તો શું ફલ આવે તે સંબંધેની છે. મ. સં. (૧૮; ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૧, ૩૧, ૩૦, અને ૩૬) માં વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, ત્રણેય પૂર્વા, ત્રણેય ઉત્તરા, શ્રવણ અને ધનિષ્ઠામાં બુધ વિચરણ કરે તો જે ફલ ઉત્પન્ન થાય તે ફલ અને વા. સં. (૭; ૪, ૪, ૪, ૭, ૨, ૨, ૨) માં જણાવ્યું છે તે ફલ વજ્રે ઘણું જ સામ્ય છે-શુભતા અને અશુભતાની દૃષ્ટિએ. વિગતમાં અને વિસ્તારમાં થોડો તપાવત જે આવે છે તે ઉપેક્ષણીય જેવો છે. બુધ કેવા રંગનો હોય તો પ્રશસ્ત તે સંબંધેના કથન પૂરતો પણ વજ્રેમાં સંવાદ છે (મ. સં. ૧૮; ૩૭. વા. સં. ૭; ૨૦).

અંગારકચાર

મ. સં. ના ઓગળીસમા અને વા. સં. ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ અંગારકચાર વર્ણવ્યો છે.

મંગલના પાંચ વક્ર કહેવામાં આવ્યા છે એ વાવત વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં સામાન્ય છે પરંતુ એ પાંચેય વક્રોનાં નામ પૂરતો વજ્રેમાં તપાવત છે. મ. સં. (૧૯; ૧૧) પ્રમાણે એ વક્રોના નામ ઉષ્ણ, શોષમુલ્હ, વ્યાલ, લોહિત, અને લોહમુદ્રર એવા આપવામાં આવ્યા છે અને વા. સં. (૬; ૧-૫) માં તેમને અનુક્રમે ઉષ્ણ, અશ્રુમુલ્હ, વ્યાલ, રુધિરાનન, અને અસિમુશલ કહ્યાં છે. એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પહેલો અને ત્રીજો વક્ર વજ્રેમાં સમાન છે જ્યારે બીજા, ચોથા, અને પાંચમા વક્રના નામોમાં ફેર છે. એ ઉપરાંત, વા. સં. પ્રમાણે બીજો ફેર એ છે કે ત્રીજા, ચોથા, અને પાંચમા વક્રને, મંગલ જે નક્ષત્રમાં અસ્ત થયો હોય તે નક્ષત્રથી ગણવાનું છે; નહીં કે પહેલા વે વક્રમાં મંગલના ઉદયથી જેમ ગણવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. એ વક્રોના ફલો પૂરતો પણ તપાવત વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં છે (વા. સં. ૬; ૧૧ થી ૨૩). પહેલા અને બીજા વક્રનું ફલ વજ્રેમાં એક સરખું છે, મેદ એ કે વા. સં. (૬; ૩) પ્રમાણે ત્રીજા અને ચોથા વક્રના ફલ તરીકે સુભિક્ષ્ણે પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. બીજો તપાવત વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં એ છે કે મંગલ રોહિણીની પરિક્રમા કરી દક્ષિણમાં જાય તો સર્વે માટે અંભય કરનારો છે એમ મ. સં. (૧૯; ૭) માં કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૬; ૯) માં એથી તદ્દન ઉલટું જ એટલે કે મરકી થાય એમ કહ્યું છે. વઢી મ. સં. (૧૯; ૯) માં એમ પણ કહ્યું છે કે એથી શોક અને મય ઉત્પન્ન થાય. આવો વિરોધ એકના એક ગ્રંથમાં અને એક જ અધ્યાયમાં દેખાય એ ગ્રંથના મૂલ્યાંકનમાં ઘણો ઘટાડો કરે છે. મ. સં. માં કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્રોમાં (૧૯; ૨૫), મઘાદિ સાતમાં (૧૯; ૨૭), અનુરાધાદિ સાતમાં (૧૯; ૩૦), અને ધનિષ્ઠાદિ સાતમાં (૧૯; ૩૨) મંગલ વક્રી થાય તો તેનું શું ફલ આવે તે જણાવ્યું છે પરંતુ વા. સં. (૬; ૧૧-૧૨) માં મંગલ વિચરણ કરે તો શું ફલ આવે તે જણાવ્યું છે તેથી વજ્રેની તુલના કરવી અનુચિત છે. છેવટે એ કહેવાનું રહે છે કે મંગલ અમુક આકૃતિ અને વર્ણનો હોય તો શું ફલ આપે એ વાવતના કથનમાં વજ્રે સંહિતા ગ્રંથો (મ. સં. ૧૯; ૩૯. વા. સં. ૬; ૧૩) માં સંગતિ છે.

રાહુચાર

મ. સં. ના વીસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના પાંચમા અધ્યાયમાં રાહુચાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ગ્રહણ થવાના કારણોનું વર્ણન કરવામાં મ. સં. ના આ અધ્યાયનો મોટો ભાગ રોકવામાં આવ્યો છે. વા. સં. માં આ કારણોને (૫; ૬૩) સંક્ષિપ્ત રીતે જણાવી દેવામાં આવ્યા છે. મ. સં. (૨૦; ૧૦-૧૧) માં કહ્યું છે કે પશુ, વ્યાલ, અને પિશાચના જેવી આકૃતિ વાઢા વાદલાઓ, વાત, ઉલ્કા, પાંડુરરંગી સૂર્ય, ભૂમિકંપન (૨૦; ૩૬) અપ્રસ્તુતિ, કરા, વીજળી, પક્ષીઓના રોવાનો અવાજ, વગેરે વગેરે જણાય અને થાય તો રાહુનું આગમન થયું એમ સમજવું. તેમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે (૨૦; ૫૬) ઉરપાતો, નિમિત્તો, શકુન, અને લક્ષણો પર્વે કાલે થાય તો પણ રાહુનું આગમન થયું છે તેમ સમજવું. વા. સં. (૫; ૬૩) માં ટૂંકમાં એમ જણાવ્યું છે કે વાયુ, ઉલ્કાપાત, ધૂરિ, ભૂમિકંપ, અંધકાર, વજ્રપાત વગેરે થાય તો રાહુનું આગમન થાય છે. આ રીતે આ વાવત પૂરતો વજ્રેમાં સંવાદ છે.

મ. સં. (૨૦; ૨, ૫૭) માં રાહુ કેવા રંગનો હોય તો કેનું ફલ આપે એ વિષે જણાવતાં ઉક્ત ગાથામાં કહ્યું છે કે રાહુ, ધોલો, રાતો, પીલો, વિવર્ણ, અને કાલો હોય તો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષાત્રિય, વૈશ્ય, વિજાતિ અને શૂદ્રોનો નાશ કરનાર માનવો. વા. સં. (૫; ૫૩-૫૯) માં આ ઘટનાનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એના વિસ્તારમાં ન ઉતરતાં ચાતુર્વર્ણ્ય પૂરતો અમુક રંગ વાઢો રાહુ કેનું ફલ આપે છે એ જોડે. એમાં કહ્યું છે કે શ્વેતવર્ણ વાઢો રાહુ બ્રાહ્મણોનો (વા. સં. ૫; ૫૯), પીઢા રંગ વાઢો વૈદ્યોનો (વા. સં. ૫; ૫૭), અને કાઢા રંગ વાઢો શૂદ્રોનો (વા. સં. ૫; ૫૬) નાશ કરે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે આ વાવત પૂરતી વજ્રેમાં સંપૂર્ણ સંગતિ છે.

૧. એક માસમાં સૂર્ય, ચંદ્ર-વજેનું-ગ્રહણ થાય તો પૃથ્વી ઉપર સંગ્રામાદિ અશુભ થાય છે એમ મ. સં. (૨૦; ૫૦) માં જણાવ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૫; ૨૬) માં કહ્યું છે કે એ ઘટનાથી શસ્ત્રકોપ અને રાજાની સેનાનો નાશ થાય છે. આ રીતે પણ વજ્ર સંહિતા ગ્રંથોમાં આ વિલક્ષણ ઘટના વિષેનું ફલ પણ લગભગ સરખું જ છે.

૨. ગ્રહણ, મોક્ષની ઘટના સંબંધમાં મ. સં. (૨૦; ૫૨-૫૪) માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગ્રહણ પછી પૂર્વમાં મોક્ષ થાય તો પૂર્વનો રાજા નાશ પામે (મ. સં. ૨૦; ૫૨), દક્ષિણમાં મોક્ષ પામે તો દક્ષિણાત્યોનો નાશ થાય (મ. સં. ૨૦; ૫૩), પશ્ચિમ દિશામાં મોક્ષ થાય તો નાવિકોનો (મ. સં. ૫૩), અને નિશ્ચલ, સુપ્રભ, કાન્ત, ચંદ્ર મોક્ષ પછી નિકળે તો તે રાજાના વિજય માટે તથા ક્ષેમ અને શિવ માટે હોય છે (મ. સં. ૨૦; ૫૪). વા. સં. માં કહ્યું છે કે દક્ષિણમાં મોક્ષ થાય તો (૫; ૮૪) દક્ષિણના શત્રુઓમાં ક્ષય અને પૂર્વમાં મોક્ષ થાય તો ક્ષુધા, અને શસ્ત્રભય (૫; ૮૮) ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ ઘટના પૂરતું વજ્ર ગ્રંથોમાં સાદૃશ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાતો વજ્રમાં વર્ણવવામાં આવી છે તેથી તેની તુલના કરવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત, વજ્ર સંહિતા-ઓમાં ઘણી વાતો ભિન્ન, ભિન્ન પણ છે. જેવી રીતે, મ. સં. માં કેટલે મહિને ગ્રહણ થાય તો શું અશુભ ફલ મળે? કઈ તિથિમાં ગ્રહણ થાય તો શું સ્વરાવ ફલ મળે? કયા માસમાં અને કઈ રાશિમાં ગ્રહણ થાય તો શું ફલ મળે? પ્રસ્ત ગ્રહ મંડલ ઉપર બુધાદિની દૃષ્ટિ પડતી હોય તો શું ફલ મળે? આકાશના અમુક ભાગમાં ગ્રહણ થાય તો તેનું ફલ શું? ગ્રહણની ઉત્પત્તિમાં રુઢિગત માન્યતાઓ શું છે? इत्यादि, इत्यादि વાતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

કેતુચાર

૪. મ. સં. ના એકવીસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના અગિયારમા અધ્યાયમાં આ કેતુચાર વર્ણવવામાં આવેલ છે.

૫. વજ્ર સંહિતાઓમાં આ કેતુચારનું વર્ણન જુદી, જુદી ભૂમિકા ઉપર કરવામાં આવ્યું છે. છતાં મુખ્ય, મુખ્ય વાતોમાં વજ્ર વજ્ર સંગતિ છે. વા. સં. માં કેતુના દિશ્ય, આંતરીક્ષ, અને મૌમાદિ ત્રણ મોટા મેદો પાડવામાં આવ્યા છે તથા કેતુની સંખ્યા સંબંધેના અનેક નાના, મોટા મહર્ષિઓના મત ટાંકવામાં આવ્યા છે. તેમાં સૂર્યાદિ ગ્રહોથી ઉત્પન્ન થતા કેતુઓના નામ અને ફલ સહિત વિશદ વર્ણનો કરવામાં આવ્યા છે. આ વાતો મ. સં. માં નથી.

૬. મ. સં. (૨૧; ૬) માં કૃત્તિકાથી ચમ સુધીના નક્ષત્રો કેતુથી આધૂમિત થાય તો તેનું અશુભ ફલ આવે છે એમ એક જ શ્લોકમાં સંક્ષિપ્ત પણે કહી દેવામાં આવ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૧૧; ૫૪-૫૮) માં તે તે નક્ષત્રોને પ્રત્યેક પણે જણાવી કયા કયા દેશો ઉપર આપતના ઓળા ઉતરે તે બહુ જ સરસ રીતે જણાવ્યું છે.

૭. મ. સં. (૨૧; ૭-૧૮) માં અંગારકાદિ કેતુઓના નામો ફલ સાથે વતાવવામાં આવ્યા છે તેમાંથી વા. સં. માં કંબંધ (૧૧; ૨૭), કનક (૧૧; ૧૮), અને ગુલ્મકેતુ (૧૧; ૨૬)-એ ત્રણના વર્ણનોમાં શુભાશુભતા પૂરતું સામ્ય છે—વિગત અને વિસ્તારમાં ન્યૂનાધિક્ય અને વૈશિષ્ટ્ય વાદ કરીએ તો પણ.

૮. શ્વેતકેતુ સુમિશ્રદ છે એવું મ. સં. (૨૧; ૧૯) નું કથન વા. સં. (૧૧; ૮) ના કથન સાથે સાદૃશ્ય ધરાવે છે.

૯. અંગારકાદિ કેતુઓનું ફલ ધૂમકેતુ જેવું હોય છે એ સિદ્ધાંત મ. સં. (૨૧; ૨૧) અને વા. સં. (૧૧; ૩૮) વચ્ચે સમાન છે. જલ કેતુ જલ આપે છે એ વાત પણ વજ્રમાં સમાન છે (મ. સં. ૨૧; ૪૯. વા. સં. ૧૧; ૪૬).

૧૦. આ સિવાય વજ્ર ગ્રંથોમાં કેતુ સંબંધેના વર્ણનો અને ફલાદેશો પોત પોતાની અનોખી ઢબે ચર્ચ્યા છે છતાં વજ્રમાં કોઈ જાતિનો વિરોધ નથી.

સૂર્યચાર

૧૧. મ. સં. ના વાવીસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના ત્રીજા અધ્યાયમાં સૂર્યચાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૧૨. મ. સં. (૨૨; ૨) માં કહ્યું છે કે ઉદય વખતે સૂર્ય સુરશ્મી, સ્ફટિકની કાંતિવાળો, મહાન દ્યુતિવાળો હોય તો તે સુમિશ્ર કરનારો અને રાજાના હિતને કરનારો છે; વા. સં. (૩; ૪૦) માં કથન છે કે સૂર્ય નિર્મલ દેહવાળો, વિકારરહિત રંગવાળો દેખાય તો તે જગતનું મંગલ કરનાર થાય છે. મ. સં. (૨૨; ૩-૪) માં એમ પણ કહ્યું છે કે જો સૂર્ય રાતો દેખાય તો તે શસ્ત્રકોપ, ભય, અને મોંઘવારી ઉત્પન્ન કરે છે અને રાજા તથા સ્થવિરોના અહિતને કરનાર થાય છે. પીઠારંગનો દેખાય તો તથા રાતા કિરણ વાળો દેખાય તો તે વ્યાધિ અને મરણને ડાકે છે. વિરશ્મિ અને ધૂમ જેવો કાળો દેખાય તો તે ક્ષુધા, આર્તિ, અને રોગને દેનારો છે જ્યારે વા. સં. (૩; ૨૫) માં કહ્યું છે કે સૂર્ય રક્ષ, અને શ્વેતવર્ણ હોય તો બ્રાહ્મણનો નાશ, રક્તવર્ણ હોય તો ક્ષત્રિયનો નાશ, પીતલવર્ણ હોય તો વૈશ્યનો નાશ અને કાળા વર્ણનો હોય તો તે શૂદ્રોનો નાશ કરે છે. તેમ જ તે જ ગ્રંથ (૩; ૨૯) માં એ ઉપરાંત એમ પણ કહ્યું છે કે સૂર્યવિંશ કાળારંગનું દેખાય તો તે કીટભય અને રાક્ષના જેવું રંગવાળું હોય તો પરરાષ્ટ્રથી ભય ડાકે છે. વઢી તે જ ગ્રંથ (૩; ૩૦) માં વિશેષ પ્રકારે કહ્યું છે કે સસલાના રંગ જેવો સૂર્ય દેખાય તો યુદ્ધ થાય છે અને ચંદ્રના રંગ જેવો દેખાય તો તે દેશના રાજાનો નાશ કરે છે. મ. સં. (૨૨; ૧૬-૧૭) માં કહ્યું છે કે સૂર્ય સોનાના રંગ જેવો દેખાય તો વર્ષા, લોહી વર્ણો દેખાય તો

શબ્દ, અગ્નિ જેવો દેખાય તો ગરમી, શૃંગી દેખાય તો વિજયદાયક, અને ચિત્ર-વિચિત્ર દેખાય તો સસ્યનાશ કરનારો થાય છે. આ રીતે વજ્રે ગ્રંથોમાં આ બાબત પૂરતું લગભગ સાદર્ય છે.

જેના જન્મનક્ષત્રને વિવર્ણ એવો માસ્કર સેવે તો તેને તે પીડાકારી થાય છે (મ. સં. ૨૨; ૧૪) જ્યારે વા. સં. (૩; ૨૯) માં કહ્યું છે કે રાજાના જન્મનક્ષત્રમાં વિરાજમાન સૂર્ય છિદ્રવાળો દેખાય તો તે રાજાનો નાશ કરનાર થાય છે. આમ એકંદરે આ બાબતમાં પણ વજ્રે સંહિતાઓમાં સામ્ય છે.

કવંધથી આવૃત્ત સૂર્ય જો પૂર્વદિશામાં દેખાય તો તે વંગ, અંગાદિ દેશોનો હળનારો થાય છે એમ મ. સં. (૨૨; ૫) માં કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૩; ૧૭) માં એમ કહ્યું છે કે સૂર્યમંડલમાં કવંધ દેખાય તો તે વ્યાધિભયને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે આ ઘટના પૂરતું પણ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં લગભગ એક્ય છે.

વજ્રે ગ્રંથોમાં અન્ય બાબતો ચર્ચા છે. પરંતુ એ જુદી જુદી છે એટલે તુલના નથી કરી.

ચંદ્રચાર

મ. સં. ના તેવીસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના ચોથા અધ્યાયમાં ચંદ્રચાર વર્ણવવામાં આવેલ છે.

મ. સં. (૨૩; ૧૬) માં કહ્યું છે કે કાંઈક ઉત્તર શૃંગવાળો, સ્નિગ્ધ, શ્વેત, વિશાળ અને પવિત્ર ચંદ્ર પ્રશસ્ત છે; તે ઉપરાંત (૨૩; ૩-૪) માં કહ્યું છે કે ઉત્તરશૃંગવાળો અશ્મકાદિ દેશો અને દક્ષિણોક્ત ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ વગેરેનો નાશ કરે છે જ્યારે વા. સં. (૪; ૧૬) માં કહ્યું છે કે જો ચંદ્ર ઉત્તર દિશામાં કાંઈક ઊંચો હોય તો ધાન્યવૃદ્ધિ, અને વર્ષાદિ કરે છે અને દક્ષિણ તરફ કાંઈક ઊંચો હોય તો દુર્ભિક્ષ કરે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે વજ્રે વજ્રે આ બાબત પૂરતો મેદ છે અને સામ્ય પણ છે.

મ. સં. (૨૩; ૧૫-૧૬) માં કહ્યું છે કે હલ્લ, રુક્ષ, અને શ્યામ ચંદ્ર મયાવહ છે જ્યારે સ્નિગ્ધ, શુક્લ, મહાશ્રીમાન્ ચંદ્ર પ્રશસ્ત છે. તેમ જ શ્વેત, પીત, રક્ત, અને શ્યામ ચાતુર્વર્ણ્ય માટે અનુક્રમે સુખદ છે અને વિપરીત હોય તો તે મયાવહ છે; જ્યારે (વા. સં. ૪; ૨૯) કહ્યું છે કે જો ચંદ્ર મસ્મતુલ્ય, રુક્ષ, અરુણવર્ણ, કિરણહીન, અને શ્યામવર્ણ હોય તો તે ક્ષુધા, સંપ્રામ, રોગ અથવા ચોરના મયને સર્જે છે. વળી (૪; ૩૦) માં કહ્યું છે કે ચંદ્ર હિમકળ, કુંદપુષ્પ, અને કુસુદ કુસુમ જેવા શુભવર્ણવાળો હોય તો તે શુભદાયી છે. આ રીતે, વજ્રે ગ્રંથોમાં આ ઘટનાનું સામ્ય છે.

મ. સં. (૨૩; ૨૫-૩૫) માં ચંદ્ર ગોવીંધ્યાદિ વીંધિમાં પ્રવેશ કરે તો અમુક શુભાશુભ ફળ આપે તેમ કહ્યું છે જ્યારે વા. સં. (૪; ૪-૭) માં ચંદ્ર અમુક નક્ષત્રોમાં પ્રવેશ કરે તો અમુક શુભાશુભ ફળ આપે એમ કહ્યું છે. એટલે એકમાં વીંધિ અને વીંજામાં નક્ષત્ર છે તેથી તેની તુલના થઈ શકે નહિ.

શુક્લપક્ષમાં ચંદ્રનો ભૌમાદિથી ઘાત થાય તો શું શુભાશુભ ફળ આવે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ઘાત થાય તો શું શુભાશુભ ફળ આવે એ બાબતો ભિન્ન, ભિન્ન રીતે વા. સં. (૪; ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૭) માં જણાવી છે જ્યારે મ. સં. માં આવો મેદ-શુક્લ, કૃષ્ણ પક્ષનો-નથી પાઢવામાં આવ્યો અને ફળ કથન કરવામાં આવ્યું છે (૨૩; ૪૧, ૪૩, ૪૭, ૪૯, ૫૧). વજ્રે ગ્રંથોમાંનું ફળ, શુભાશુભતાની દૃષ્ટિએ લગભગ સમાન છે. મ. સં. માં એક વૈશિષ્ઠ્ય છે અને તે એ કે સૂર્યથી ચંદ્રઘાતનું ફળ પણ આપ્યું છે (૨૩; ૪૯).

ગ્રહયુદ્ધ

ગ્રહયુદ્ધની ચર્ચા મ. સં. ના ચોવીસમા અધ્યાયમાં અને વા. સં. ના સત્તરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે.

આ અધ્યાયની ચર્ચા જેટલી સ્પષ્ટ પળે, વિશદ રીતે, વિસ્તારપૂર્વક અને સચોટતાથી વા. સં. માં કરવામાં આવી છે તેટલી મ. સં. માં નથી કરવામાં આવી. એ બાબત વજ્રે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા આ અધ્યાયના વાચનથી આપાતતઃ જણાઈ આવે છે. ગ્રહયુદ્ધના મેદ, ઝલ્લેલ, અંશુમર્દન, અને અપસવ્યાદિ પ્રકાર વા. સં. (૧૭; ૩) માં જેવા પ્રતિપાઠા છે તેવા મ. સં. માં નથી. આકંદ, પૌર, અને યાચીના વા. સં. (૧૭; ૬-૭) માં જે પ્રમેદ છે તે પણ મ. સં. માં નથી. ગુરુ મંગલને જીતે; ગુરુ શુક્રને હળે; હ્ય્યાદિ હ્ય્યાદિ એક ગ્રહ વીંજાને જીતે અગર હળે તે વસ્તુ ગ્રહના નામ આપીને વા. સં. (૧૭; ૧૩-૨૬) માં જેમ સચોટ રીતે દર્શાવાઈ છે તેમ દર્શાવવાને વદલે મ. સં. (૨૪; ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭) માં માત્ર એમ જ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે ભૌમઘાત, સોમઘાત, રાહુઘાત, અને શુક્રઘાત થાય તો શું ફળ આવે-જો કે ગ્રહઘાતનું અશુભતાસૂચક આ ફળ વજ્રે સંહિતા ગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે લગભગ સરખું છે. મ. સં. (૨૪; ૧૩) માં વર્ણવેલું સોમઘાતનું ફળ વા. સં. માં બિલકુલ નથી. ધોળો ધોળાને, લોહિત લોહિતને, પીઠો પીઠાને, અને કાળો કાળાને હળે તો શું ફળ આવે એ મ. સં. (૨૪; ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧) માં જેમ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ વા. સં. માં નથી તેથી આ બાબત મ. સં. ની વિલક્ષણતા સૂચક છે એમ જરૂર કહેવું જોઈએ. એક અથવા એકથી વધારે ગ્રહો રોહિણીને હળે તો અપગ્રહ થાય અને એનું ફળ મય છે એ કથન મ. સં. (૨૪; ૩૨) માં જેમ મઠી આવે છે તેમ વા. સં. માં કયાંય મઠતું નથી. તેથી અપગ્રહ વાળી આ બાબત પણ મ. સં. ની વૈશિષ્ઠ્ય દર્શક છે એમ કહેવું જોઈએ.

જઠનો પ્રમુ શુક છે અને સસ્યનો ગુરુ છે એમ કહી એ અધિષ્ઠાયક ગ્રહો હળાય તો તે તે જઠ-સસ્યાદિક વસ્તુનો નાશ થાય એમ જેમ મ. સં. (૨૪; ૩૫-૩૭) માં કહ્યું છે તેમ, તથા વાત અને કફનો સ્વામી ગુરુ, ચંદ્ર, અને શુક છે તથા પિત્તનો ભૌમ છે તેથી એ ગ્રહોનો ઘાત થાય તો એટલે કે હળાય તો તે તે ધાતુઓનો પ્રકોપ થાય એ જેવી રીતે મ. સં. (૨૪; ૩૯) માં કહ્યું છે તેવી રીતે અને શુક તથા ચંદ્ર સ્ત્રી ગ્રહો છે इत्यादि કહીને તે ગ્રહો ગ્રહયુદ્ધમાં હળાય તો સ્ત્રી-પુરુષાદિકને નુકસાન કરનાર નિવડે એમ જેમ મ. સં. (૨૪; ૪૨) માં કહ્યું છે તેમ વા. સં ના આ અધ્યાયમાં કિંચિન્માત્ર નિર્દેશ નથી કરાયો. તેથી આ વાવતોના નિરૂપણને આપણે મ. સં. ની વિલક્ષણતાની સૂચક ગણવી જોઈએ અને એની એ વિશિષ્ટતાને લઈ એનું મૂલ્ય એ રીતે અને એટલા પૂરતું વા. સં. કરતાં વધે છે.

ગુરુ, શનિ, અને બુધ એ ત્રણ નાગર ગ્રહો અને કેતુ, ભૌમ, ચંદ્ર, રાહુ, અને શુક યાચી ગ્રહો છે તે મ. સં. (૨૪; ૨) માં કથન અને વા. સં. (૧૭; ૬-૭) માંના કથન વચ્ચે સાદૃશ્ય છે. નાગર ગ્રહના ઘાતથી નાગરોને મરણ, અને યાચી ગ્રહના ઘાતથી યાચીઓને મરણ એ મ. સં. (૨૪; ૭) ના સિદ્ધાંત અને વા. સં. (૧૭; ૮) ના સિદ્ધાંત વચ્ચે તાત્ત્વિક સામ્ય છે. ગ્રહયુદ્ધમાં દક્ષિણ દિશાનો, હસ્ત, વિશળ, રુક્ષ, શ્યામ, અને વિરહિમ ગ્રહ હળાયેલો સમજવો અને સ્થૂલ, ક્ષિપ્ર, સુવર્ણ અને સુરશિમ ગ્રહ ગ્રહયુદ્ધમાં જીતાયેલો સમજવો એવા મ. સં (૨૪; ૮-૯) ના કથન સાથે વા. સં (૧૭; ૯-૧૦) ના કથનની સુસંગતિ છે. આ રીતે, ગ્રહયુદ્ધ પૂરતા વચ્ચે સંહિતા ગ્રંથોમાં સમાન તત્ત્વો પળ છે.

સારાંશ

મ. સં ની અને વા. સં. ની આ તુલના પછી મ. સં કરતાં વા. સં. આશ્ચર્યજનક અને બાહ્ય-વજ્ર-દૃષ્ટિએ ચડિયાતી છે એવી ચોક્કસ છાપ મારા મન ઉપર પડી છે એ તો મારે કહેવું જ જોઈએ. વસ્તુનું સંપૂર્ણ છતાં સંક્ષિપ્ત, સચોટ, વિશદ, અને અસંદિગ્ધ વર્ણન તથા પ્રતિપાદન શૈલી, ભાષાશુદ્ધિ, અને છંદવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ મ. સં. વા. સં. સાથે ટક્કર ફીલી શકે તેમ નથી. મ. સં. માં એકની એક વાતનું પુનરુચ્ચારણ, અસ્પષ્ટતા, કોઈ સ્થળે વિશેષ વિસ્તાર તો કોઈ સ્થળે સંદિગ્ધ બનીને પળ કરેલો સંક્ષેપ, વસ્તુની વૈવિધ્યની શૈથિલ્ય, અધ્યાયોની અવ્યવસ્થા, ભાષાદોષ, છંદોભંગ અને નિસ્તેજ નિરૂપણ—આ દોષો મ. સં. ને વા. સં. આગળ જ્ઞાતી બનાવે છે.

છંદ અને ભાષા

મ. સં. ના જે જે દૂષણો હતા તે તે મેં આગળ પ્રસંગોપાત જણાવ્યા છે. એ વધા દૂષણો કરતાં તેનું છંદ વિષયક અને ભાષા વિષયક દૂષણ પ્રમાણમાં મોટું છે. પરંપરા પાર્થક્યના દૃષ્ટિબિંદુથી તેના વીજા દૂષણો કાંઈક અંશે સમજાવી શકાય તેવા છે અને તેથી તે ક્ષંતવ્ય પળ છે. પરંતુ છંદ અને ભાષા વિષયક દૂષણ ન્યું દૂષણ જ છે અને તેથી તે અક્ષંતવ્ય છે. મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ જ્યોતિષ, મંત્ર, તંત્ર, મેષજાદિ ઉપરના ગ્રંથોમાં ભાષાશૈથિલ્ય અને છંદોભંગ જોવામાં આવે છે કારણ કે તે ગ્રંથો મુખ્યત્વે ગ્રંથની વસ્તુને જ ધ્યાનમાં રાખનારા હોય છે એટલે એ ગ્રંથોની રચના વચ્ચે છંદ અને વ્યાકરણના નિયમો સ્વયં સચવાઈ જતા હોય તો એના જેવું કાંઈ ઇષ્ટ નથી પરંતુ ન સચવાતા હોય તો એને વસ્તુના ભોગે સાચવવાનો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન સેવવામાં આવતો નથી. આ સત્ય ઘટના છે અને એ રીતે મ. સં. ના છંદોદોષ તથા ભાષાદોષોને દોષોની કોટિમાં નહિ. સ્ખપાવવાનો આપણને અધિકાર છે. પરંતુ એ તો ત્યારે જ ઉચિત ગણાય જ્યારે એ દોષો મોટી સંખ્યામાં ન હોય. પરંતુ અહીંયાં તો મ. સં. ના ઉપર્યુક્ત વચ્ચે દોષો પ્રમાણમાં ઘણા જ છે તેથી એ દોષો જ છે અને એ રીતે એ અક્ષંતવ્ય છે એમ મારું માનવું છે. એ દોષોને સંસ્કારવા સહેલા હતા પરંતુ એમ કરવા જતાં મારે આજના કલેવરને વડલવું પડત જે સંપાદકીય દૃષ્ટિએ વધારે પડતું કહેવાય. એટલે મેં એ દોષો એમના એમ રહેવા દીધા છે. પરંતુ અભ્યાસીને એમ લાગે કે એ દોષો મારી દૃષ્ટિમાં આવ્યા જ નથી તેથી એ વધા દોષો અધ્યાય વાર અને શ્લોક વાર મેં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે જેથી એ દોષો મારી નજરમાં નથી આવ્યા એવો આશ્લેષ કરવાનું અભ્યાસીને ન પ્રાપ્ત થાય. અલબત્ત, જે દોષો મને વહુ જ મોટા લાગ્યા તેને મેં () આવા કૌંસમાં પાઠ સૂચવી સુધારવા, સંસ્કારવા યત્ન કર્યો છે.

છંદોભંગ

૧; ૮, ૧૩. ૨; ૧, ૭. ૩; ૧૨, ૧૯, ૨૮, ૪૯, ૫૫, ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૫, ૬૬. ૪; ૨, ૧૭, ૨૧, ૨૬. ૫; ૬, ૮, ૧૯. ૬; ૮, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૮. ૭; ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૧૪, ૨૦, ૨૩, ૨૪. ૮; ૫, ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૧૯. ૯; ૪, ૧૧, ૨૩, ૨૭, ૨૯, ૪૨. ૧૦; ૪, ૫, ૬, ૯, ૧૩, ૨૫, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૫, ૩૯, ૫૨, ૫૩. ૧૧; ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૧. ૧૨; ૨, ૯, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૧. ૧૩; ૨૮, ૪૫, ૫૧, ૫૨, ૮૩, ૮૯, ૧૨૩, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૭૭. ૧૪; ૮, ૧૪, ૨૫, ૩૨, ૪૬, ૪૮, ૫૧, ૫૮, ૬૧, ૬૪, ૮૫, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૬૧, ૧૬૯. ૧૫; ૧૨, ૨૯, ૬૨, ૬૮, ૭૯, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૯, ૧૧૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૪૨, ૧૫૦, ૧૫૭, ૧૬૫, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૩, ૨૦૬. ૧૬; ૧૫, ૨૭, ૨૯. ૨૦; ૩૨. ૨૧; ૪, ૨૫. ૨૩; ૨, ૩૬, ૪૧. ૨૪; ૧૩. ૨૫; ૮, ૧૮, ૨૪. ૨૬; ૯, ૧૪, ૩૦, ૪૫, ૫૯, ૬૦.

ઉપર જોવાથી માલુમ પડશે કે હંદોભંગનો દોષ લગભગ દરેક અધ્યાયમાં છે. ૧૫૬૪ શ્લોકોમાં ૧૪૭ શ્લોકો હંદની દૃષ્ટિ આમી વાળા હોય એ કોઈ નાની સુની વાત ન કહેવાય.

વ્યાકરણદોષ

નીચે જણાવેલ શ્લોકોમાં વ્યાકરણદોષ છે.

૩; ૧૧, ૨૭, ૫૨, ૬૫, ૭; ૧૫. ૧૦; ૨૦. ૧૨; ૭. ૧૩; ૧૫૮. ૧૪; ૧૩૩. ૧૫; ૯૧, ૧૧૦, ૧૩૦, ૧૩૭. ૨૩; ૫. ૨૪; ૩૭. ૨૫; ૧૯, ૨૨, ૩૯, ૪૧. ૨૬; ૨૫, ૭૦.

૧૫૬૪ શ્લોકોમાં એકવીસ શ્લોકો વ્યાકરણદોષથી દૂષિત છે.

આ વજ્રે દોષો મ. સં. વા. સં. કરતાં અનેક ગુણી ઉત્તરતી છે અને એ ભદ્રવાહુએ લખેલી નથી એવા પ્રકારના મારા નિર્ણયને વિશેષ પુષ્ટ કરે છે. ચતુર્દશપૂર્વધારી ભદ્રવાહુએ સંસ્કૃતમાં કાંઈ લખ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી તેમ જ નિર્ણય-કાર ભદ્રવાહુએ પણ સંસ્કૃતમાં કાંઈ લખ્યું હોવાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી. આ વાત પણ, પ્રસ્તુત મ. સં. સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે એ કારણે, એ ભદ્રવાહુકર્તૃક ન હોવી જોઈએ એવા મારા નિર્ણયને સુસમાર્થિત કરે છે. વિક્રમીય પંદરમી સદી પછી કોઈ સાધારણ બુદ્ધિસંપત્તિ ધરાવનાર માણસે એને રચી કાઢી ભદ્રવાહુને નામે ચઢાવી સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક અનેક ઘોટાઢામાં એકનો ઉમેરો કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ સમજાવવાનો મારો પ્રયાસ જરાય નથી કે જૈનોમાં જ્યોતિષ અને સ્વર્ગલ વિષયક જ્ઞાન તેમજ ગ્રંથો નોંધતા. આગળ મેં કહ્યું છે તેમ તાત્પર્ય એ છે કે મ. સં. નિર્ણયકાર ભદ્રવાહુએ જરૂર લખેલી હોવી જોઈએ પરંતુ એ મ. સં. તે પ્રસ્તુત મ. સં. નહિ પરંતુ કોઈ અન્યની અને અપૂર્વ હોવી જોઈએ જે કમનસીબે હાલ અનુપલબ્ધ છે.

ગ્રંથ સંપાદનમાં ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રતિઓનો પરિચય

A:—આ પ્રતિ પુનાના માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં સંગ્રહાણ પ્રતિઓના સંગ્રહમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તેનો નંબર ૮૨૪૧૮૯૫-૧૯૦૨ છે. લિપિવદ્ધ થયાનો સંવત્ તેને છેડે ૧૫૦૪ નોંધ્યો છે. તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૫ ની છે. પ્રથમ પૃષ્ઠ સિવાયના વધા પૃષ્ઠો વજ્રે વાણુએ લખેલા છે. દરેક વાણુમાં લગભગ પંદર પંક્તિઓ છે અને દરેક પંક્તિમાં લગભગ આઠત્રીસ થી વેંતાલીસ અક્ષરો સમાવવામાં આવ્યા છે. પૃષ્ઠની દરેક વાણુએ, ઉપર, નીચે તથા જમણા અને ડાબા હાથના ભાગ ઉપર એમ ચારેય ભાગમાં લગભગ ૯ ઇંચનો હાંસિયો રાખવામાં આવ્યો છે. પ્રતિની લંબાઈ, પહોળાઈ ૯.૮×૪.૨ ઇંચ છે. પૃષ્ઠની દરેક વાણુના મધ્ય ભાગમાં અષ્ટકોણનું નાનું ચિહ્ન રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રતિની શરૂઆત “ॐ નમઃ સર્વજ્ઞાય” અને તેનો અંત “इति नैर्ग्रथे भद्रवाहुके निमित्ते संहिते स्वप्राध्यायः षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥” આ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રતિને જે રાતા વજ્રમાં લપેટવામાં આવી છે અને તેના ઉપર જે નોંધ કરવામાં આવી છે તે નોંધ ઉપરથી પ્રતિલેખન સંવત્ ૧૫૬૪ જણાય છે. પરંતુ તે નોંધ ભૂલ વાળી છે કારણ કે પ્રતિને અંતે ગ્રંથાંત્ર ૧૫૬૪ નોંધેલ છે અને લેખન સંવત્ તો જોક્ષો ૧૫૦૪ લખ્યો છે. આ વે આંકડામાં નોંધ કરનારે ઉતાવળથી ભૂલ કરી નાખી છે. ચૈત્ર સુદિ પાંચમ અને ભૌમવારે પ્રતિલેખન પૂરું કરવામાં આવ્યું હતું. આંવા નામના માણસે પ્રતિ લખી અને સાહ વાંચ્યાએ પ્રતિ લખાવી એવો જોક્ષો ઉલ્લેખ આ પ્રતિની પ્રાંતે છે. પ્રતિલેખન સુંદર થયું છે. અક્ષરો સુવાચ્ય છે. ઘણે સ્થળે જ્યાં અક્ષરો છૂટી ગયા છે ત્યાં..... આવી રીતે તે વાત દર્શાવવામાં આવી છે. પ્રતિની હાલત સારી છે. ક્વચિત્ ક્વચિત્ પ્રતિમાં ગમે ત્યાં રાતી સાહીથી પણ લખવામાં આવ્યું છે. કોઈ કોઈ પૃષ્ઠમાં એક પંક્તિ કાઢી સાહીથી અને ત્યાર પછીની વીજી રાતી સાહીથી અને વળી પાછી ત્રીજી કાઢી સાહીથી આ પ્રમાણે પંક્તિઓ લખવામાં આવી છે. પ્રતિ શુદ્ધ હોઈ ગ્રંથ સંપાદનમાં મુખ્ય આધાર આ પ્રતિનો લેવામાં આવ્યો છે.

B:—આ પ્રતિ મુકાવાઈ જ્ઞાનમંદિર—હમોઈમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તેમાં વજ્રે વાણુએ લખેલ—પહેલા તથા છેલ્લા સિવાયના—૭૬ પૃષ્ઠ છે. પૃષ્ઠની દરેક વાણુ ઉપર લગભગ વાર જેટલી પંક્તિઓ છે અને દરેક પંક્તિમાં લગભગ ઓગણત્રીસ કે ત્રીસ જેટલા અક્ષરો સમાવેલ છે. પ્રતિની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૧.૨×૫.૮ ઇંચ છે અને ઉપર, નીચે તથા જમણા અને ડાબા હાથના ભાગ ઉપર અનુક્રમે ૯ ઇંચનો તથા ૧.૧ ઇંચનો હાંસિયો રાખવામાં આવેલ છે.

પ્રતિની શરૂઆત “ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥ श्री भद्रवाहवे नमः ॥” અને તેનો અંત “इति निर्ग्रथे भद्रवाहुके निमित्ते स्वप्राध्यायः षड्विंशतितमोऽध्यायः समाप्तम् ॥” આ પ્રમાણે છે. પ્રતિલેખન સંવત્ ૧૭૧૧ વર્ષે પોષ વદિ વીજ અને શુક્રવારે અંવાવતી-ગઢ દૂર્ગ મહારાજાધિરાજ શ્રી જૈસંઘ વિજૈ રાજ્યે પૂરું કરવામાં આવ્યું હતું. છેવટે લખિતં મથે નસૌ રામ ॥ છ ॥ આવા શબ્દો છે. પ્રતિલેખન સાધારણ ગણાય. અક્ષરો વાંચવામાં મુશ્કેલી નહે તેમ નથી. કોઈ કોઈ સ્થળે જ્યાં અક્ષરો છૂટી ગયા છે ત્યાં....આવી રીતે તે હકીકત દર્શાવવામાં આવી છે. પણ એમ જૂજ સ્થળે જ વનવા પામ્યું છે. પ્રતિની હાલત ઠીક છે. કોઈ પૃષ્ઠ ફાટ્યું—દૂધ્યું નથી. આ પ્રતિનું ભાષા શૈથિલ્ય ઘનું છે. ‘સમુદીરણ’ શબ્દ વતાવવો હોય તો ‘સમુદીરણ’ થી અને ‘શુદ્ધિ’

શબ્દ 'સુદ્ધિ' થી બતાવવામાં આવ્યો છે. આવું દરેક શબ્દના સંબંધમાં સમજી લેવું. પ્રતિના હાંસિયામાં છૂટી ગયેલ અક્ષરો કે શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે; કોઈ કોઈ સ્થળે શબ્દાર્થ પળ લખવામાં આવ્યો છે. આ અક્ષરોમાં અને પ્રતિના અક્ષરોમાં સામ્ય જણાતું હોઈ એમ માનવા મન લલચાય છે કે પ્રતિ લખનારે પાછળથી પ્રતિ મેળવી હોવી જોઈએ અને જે જે અક્ષરો કે શબ્દો ચૂટતા લાગ્યા તે વધા તેણે હાંસિયામાં નોંધ્યા હોવા જોઈએ. પ્રામાણ્ય અને શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ A પ્રતિ પછી આ પ્રતિ આવે.

C:—આ અપૂર્ણ પ્રતિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર (વાડી પાર્શ્વનાથનો જૈન જ્ઞાનમંડાર), પાટણથી મેળવવામાં આવી હતી. તેનો નંબર ૬૮૧૪ છે. વજ્રે વાજુએ લખેલ એવા સત્તાવીસ પૃષ્ઠ છે. તેની લંબાઈ, પહોળાઈ ૧૧.૬×૪.૩ ઇંચ છે. પૃષ્ઠની જમણી તથા ડાબી વાજુ ઉપર .૯ ઇંચનો અને ઉપર તથા નીચેના ભાગ ઉપર .૫ ઇંચનો હાંસિયો રાખવામાં આવેલ છે. પૃષ્ઠની દરેક વાજુ ઉપર આશરે પંદર પંક્તિઓ અને દરેક પંક્તિમાં શુમારે વાવન, ત્રેપન અક્ષરો સમાવવામાં આવ્યા છે. પ્રતિની હાલત ઘણી સારી છે. અક્ષરો મરોડદાર અને સુવાચ્ય છે. અક્ષરો જ્યાં છૂટી ગયેલ છે ત્યાં.....આવી રીતે એ હકીકત દર્શાવવામાં આવી છે. A પ્રતિમાં મને જ્યાં જ્યાં સંદિગ્ધતા જણાયેલી ત્યાં ત્યાં આ પ્રતિ ઘણી જ ઉપકારક થઈ પડેલી છે. જમણી તથા ડાબી વાજુના હાંસિયામાં તથા પૃષ્ઠના મધ્ય ભાગમાં મોટા ચાંદલા જેવું ચિહ્ન મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રતિની શરૂઆત “શ્રી સર્વજ્ઞાય” અને તેનો અંત “કિંકિધરાશ્ચૈવ કર્ણાટા” શબ્દથી કરવામાં આવેલ છે. પ્રતિ અપૂર્ણ છે એ આગલ જણાવવામાં આવ્યું છે. આદિત્યચાર-સુધીનું વર્ણન આ પ્રતિમાં મળી આવે છે. છેલ્લા પૃષ્ઠના ડાબી વાજુના હાંસિયામાં મુકેલ ચાંદલાના ચિહ્નમાં ૧૬૪૦ નો આંક મુકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે આ પ્રતિનું લેખન સંવત્ ૧૬૪૦ માં કરવામાં આવ્યું હોય; કારણ કે એ આંક ‘ગ્રંથાગ્રમ્’ જણાવતો નથી એ સ્પષ્ટ છે.

D:—આ પ્રતિ પાટણમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૮૮ છે. આ પ્રતિના ત્રીજા ભાગના પૃષ્ઠો ઉપર વીજી વાજુએ લખવામાં જ નથી આવ્યું. પૃષ્ઠમાં એકંદરે વાર પંક્તિઓ અને દરેક પંક્તિમાં અંદાજ છત્રીસ અક્ષરો લખવામાં આવેલ છે. પ્રતિ સંપૂર્ણ છે. પ્રતિની લંબાઈ, પહોળાઈ ૧૧×૫.૨ ઇંચ છે અને ઉપર, નીચે .૮ ઇંચનો તથા જમણી, ડાબી વાજુ ઉપર ૧.૩ ઇંચનો હાંસિયો રાખેલ છે. પ્રતિની શરૂઆત “શ્રી જિનાય નમઃ ॥” અને તેનો અંત “સંવત્ ૧૯૪૫ના શ્રાવણ સુદ ૧૧ વૃધવારે ॥” આ પ્રમાણે છે. આ છેલ્લા શબ્દોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રતિલેખન સંવત્ ૧૯૪૫ ના શ્રાવણ સુદ ૧૧ ને વૃધવારે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રતિલેખન સારી રીતે કરવામાં આવેલ છે પરંતુ ભાષા અને છંદની દૃષ્ટિએ ઘણું જ શૈથિલ્ય છે. એ રીતે આ પ્રતિ B પ્રતિને અનુસરનારી ગણી શકાય. ક્ષતિ જ અક્ષરો છૂટી ગયા છે; ત્યાં.....આવી રીતે એ વાત દર્શાવવામાં આવી છે. પ્રતિ થોડા સમય પહેલાં જ લખાયેલી છે એટલે પ્રતિના કાગળોની હાલત સારી હોય એમાં નવાઈ નથી. અક્ષરો મરોડદાર અને સુવાચ્ય છે. પ્રતિમાં કયાંય ભૂષા ચિહ્નો કે હાંસિયામાં કોઈ વાત લખેલી નથી. કાગળો જાડા વાપરવામાં આવ્યા છે. ઉતાવળમાં પોતાની નોંધ ચાતર જ જાણે કે નકલ ન કરવામાં આવી હોય તેમ નકલ કરી નાહી છે. ભાષાનો કોઈ જ વિચાર કરવામાં આવેલ નથી. શબ્દે શબ્દે વ્યાકરણ દોષો જણાયા છે. છતાં શંકાસ્પદ સ્થળોએ એણે પળ પ્રકાશ પાથર્યો છે એટલા પૂરતી તે ઉપયોગી અને ઉપકારક ગણાય.

પાઠાંતર

છંદ અને વ્યાકરણ શુદ્ધિ જે પાઠથી સચવાતી હતી તેને સર્વ પ્રથમ પસંદગી આપી છે. અન્ય પાઠને પાદનોંધમાં જણાવ્યો છે. પાઠ પરત્વેની પ્રતિઓની બહુમતિ પળ પાઠની પસંદગીમાં વીજે નંબરે ધ્યાનમાં રાખી છે. કોઈ સ્થળે મેં () કૌંસમાં પાઠાંતરો સૂચવ્યા છે પરંતુ તે વધા કામચલાઉ સમજવા. [] કૌંસમાં મુકેલ શબ્દ કે અક્ષર ખાસ કરીને છંદોભંગ દોષ કે વ્યાકરણ દોષ નિવારવા મુકેલ છે એમ બતાવે છે. અધ્યાયને અંતે “ભદ્રવાહુસંહિતાયામ્”, “નૈર્ગન્ધે ભદ્ર-વાહુકે નિમિત્તે”, અને “નૈર્ગન્ધે ભદ્રવાહુકે નિમિત્તે સંહિતાયામ્” એવા સમાપ્તિ સૂચક પદો પ્રતિઓની બહુમતિ અનુસાર મુક્યા છે.

સૂચી અને પરિશિષ્ટ

વિષય તથા શબ્દાનુસાર સૂચી ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો કરશે એમ ધારીને તૈયાર કરી મુકેલ છે. અભ્યાસીની સુગમતા અને સવડ ચાતર, મ. સં. ના જે શ્લોકોની વા. સં. ના જે શ્લોકો સાથે મેં તુલના કરી છે તે વા. સં. ના શ્લોકો અધ્યાય પ્રમાણે મેં પરિશિષ્ટમાં મુકેલ છે.

આભાર

આ ગ્રંથના સંપાદનમાં આવશ્યકીય તમામ પ્રતિઓ મેળવી આપી તેમ જ મારા ઉત્સાહને વારંવાર ઉત્તેજિત કરી મને જે અવાર નવાર પ્રેરણા આપી છે તે ચાતર હું આ સ્થળે મારા વિદ્યાગુરુ આચાર્ય જિનવિજયજી, ઑન૦ ઢિરેક્ટર—ભારતીય વિદ્યા ભવન, ના અત્યંત ઉપકારની નોંધ લઈ કૃતજ્ઞ થાઉં છું.

મારતીય વિદ્યા ભવન
ચોપાટી રોડ, મુંબઈ. ૭
માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૦૫

અમૃતલાલ સવચંદ ગોપાળી.

परिशिष्ट

*

(For convenience of easy reference and study, I have put, in this Appendix, those stanzas of *Vārāhīśahmīlā* which I have compared with those of *Bhadrabāhusaṁhītā* in the Introduction).

अध्याय ३

वण्डे नरेन्द्रमृत्युर्व्याधिभयं स्यात् कबन्धसंस्थाने । ध्वाङ्गे च तस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे ॥ १७ ॥

+ + +

रूक्षः श्वेतो विप्रान् रक्ताभः क्षत्रियान् विनाशयति ।

पीतो वैश्यान् कृष्णस्ततोऽपरान् शुभकरः स्निग्धः ॥ २५ ॥

+ + +

श्यामेऽर्के कीटमयं भस्मनिभे भयमुशन्ति परचक्रात् । यस्यर्क्षे सच्छिद्रस्तस्य विनाशः क्षितीशस्य ॥ २९ ॥

शशरुधिरनिभे भानौ नभस्तलस्थे भवन्ति संग्रामाः ।

शशिसदृशे नृपतिवधः क्षिप्रं चान्यो नृपो भवति ॥ ३० ॥

+ + +

अमलवपुरवक्रमण्डलः स्फुटविपुलामलदीर्घदीधितिः ।

अविकृततनुवर्णचिह्नभृजगति करोति शिवं दिवाकरः ॥ ४० ॥

अध्याय ४

प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्यपरिवृद्धिः । भवति शशिनोऽपराङ्गे पश्चाद्भानो घटस्येव ॥ ४॥

येन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा यातः । याम्येन बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च ॥ ५ ॥

दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखानुराधयोः पापः । मध्येन तु प्रशस्तः पित्र्यस्य विशाखयोश्चापि ॥ ६ ॥

षडनागतानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षायुडुपतिनातीत्य युज्यन्ते ॥ ७ ॥

+ + +

युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चित्तुंगं स पार्श्वशायीति ।

विनिहन्ति सार्थवाहान् वृष्टेश्च विनिग्रहं कुर्यात् ॥ १३ ॥

+ + +

प्रोक्तस्थानाभावादुदगुच्चः सस्यवृद्धिवृष्टिकरः । दक्षिणतुंगश्चन्द्रो दुर्भिक्षभयाय निर्दिष्टः ॥ १६ ॥

+ + +

प्रत्यन्तान् कुनृपांश्च हन्त्युडुपतेः शृंगे कुजेनाहते

शस्त्रक्षुद्रयकृद्यमेन शशिजेनावृष्टिदुर्भिक्षकृत् ।

श्रेष्ठान् हन्ति नृपान् महेन्द्रगुरुणा शुकेण चाल्पाश्रुपान्

शुक्ले याप्यमिदं फलं ग्रहकृतं कृष्णे यथोक्तागमम् ॥ २१ ॥

+ + +

गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरान् धान्यानि शैलान्द्रविडाधिपांश्च ।

द्रिजांश्च मासान् दश शीतरश्मिः सन्तापयेद्वाक्पतिना विभिन्नः ॥ २३ ॥

+ + +

यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रागीशानथ चार्जुनायनान् ।

हन्यादर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशुर्दशमासपीडया ॥ २५ ॥

मगधान्मथुरां च पीडयेद् वेणयाश्च तटं शशाङ्कजः ।

अपरत्रकृतं युगं वदेद् यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः ॥ २६ ॥

क्षेमारोग्यसुभिक्षविनाशी शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः ।

कुर्यादायुधजीविनाशं चौराणामधिकेन च पीडाम् ॥ २७ ॥

+ + +

भस्मनिभः पुरुषोऽरुणमूर्तिः शीतकरः किरणैः परिहीनः ।
 द्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समरामयचौरभयाय ॥ २९ ॥
 प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदातो यत्नादिवाद्रिसुतया परिमृज्य चन्द्रः ।
 उच्चैः कृतो निशि भविष्यति मे शिवाय यो दृश्यते स भविता जगतः शिवाय ॥ ३० ॥

अध्याय ५

यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसौमयोस्तदा क्षितिपाः ।
 स्वबलक्षोभैः संक्षयमायान्यतिशस्त्रकोपश्च ॥ २६ ॥

+ + +

श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडां च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥ ५३ ॥
 हरिते रोगोल्बणता सस्यानासीतिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगमसत्त्वस्लेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥ ५४ ॥
 अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षावृष्टयो विहगपीडा । आधूमे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिं च ॥ ५५ ॥
 कापोत्तारुणकपिलश्यावाभे क्षुब्धयं विनिर्देश्यम् । कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥ ५६ ॥
 क्षिमलकमणिपीताभो वैश्यध्वंसो भवेत् सुभिक्षाय । सार्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे तु युद्धानि ॥ ५७ ॥
 दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मरकम् । अशनिभयसम्प्रदायी पाटलिकुसुमोपमो राहुः ॥ ५८ ॥
 पांशुबिलोहितरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति वृष्टेश्च । बालरविकमलसुरचापरूपभृच्छस्त्रकोपाय ॥ ५९ ॥

+ + +

ग्रस्ते क्रमाग्निमित्तैः पुनर्ग्रहो मासषट्कपरिवृद्ध्या ।
 पवनोल्कापातरजः क्षितिकम्पतमोऽशनिपातैः ॥ ६३ ॥

+ + +

दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः ।
 पीडा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः ॥ ८४ ॥

+ + +

प्राक्प्रग्रहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् ।
 क्षुच्छस्त्रभयोद्दिग्नाः क शरणमुपयान्ति तत्र जनाः ॥ ८८ ॥

अध्याय ६

यद्युदयर्क्षाद्वक्रं करोति नवमाष्टसप्तमर्क्षेषु । तद्वक्रमुष्णमुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ १ ॥
 द्वादशदशमैकादशनक्षत्राद्वक्रिते कुजेऽश्रुमुखम् । दूषयति रसानुदये करोति रोगानवृष्टिञ्च ॥ २ ॥
 व्यालं त्रयोदशर्क्षाच्चतुर्दशाद्या विपच्यतेऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगेश्वरः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥ ३ ॥
 रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते । तत्कालं मुखरोगं सभयं च सुभिक्षमावहति ॥ ४ ॥

असिमुशलं सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनुवक्त्रे ।
 दस्युगणेश्वरः पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ ५ ॥

+ + +

भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
 मरकंकरोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥ ९ ॥

+ + +

प्राजापत्ये श्रवणे मूले तिसृषूत्तरासु शाक्रे च ।
 विचरन् घननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ ११ ॥

चारोदयाः प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु ।

एकपदाश्वविशाखाप्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ १२ ॥

विपुलविमलमूर्तिः किंशुकाशोकवर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्ततताम्रप्रभाभिः ।
 विचरति यदि मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकृदवनिपानां हार्दिदश्च प्रजानाम् ॥ १३ ॥

अध्याय ७

विचरञ्ज्वणधनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदैवानि ।

मृदन् न हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् ॥ २ ॥

+ + +

हस्तादीनि विचरन् षडृक्षाण्युपपीडयन् गवामशुभः ।

खेहरसार्धविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतानाम् ॥ ४ ॥

+ + +

पूर्वाद्यृक्षत्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृदनीयात् ।

क्षुच्छतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥ ७ ॥

प्राकृतविमिश्रसंक्षिततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्यः ।

सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः ॥ ८ ॥

प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च ।

मिश्रा गतिः प्रतिष्ठां शशिशिवपितृभुजगदैवानि ॥ ९ ॥

संक्षिप्तायां पुण्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।

तीक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥ १० ॥

योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः ।

घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव ॥ ११ ॥

पापाख्यं सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।

उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥ १२ ॥

चत्वारिंशद्विंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च ।

नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥ १३ ॥

प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।

संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥ १४ ॥

ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः ।

पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः ॥ १५ ॥

+ + +

हेमकान्तिरथवा शुक्वर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।

स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥ २० ॥

अध्याय ८

नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येन देवपतिमन्त्री ।

तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥ १ ॥

वर्षाणि कार्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्रयानुयोगीनि ।

क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्षम् ॥ २ ॥

+ + +

पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दिश्च सर्वभूतानाम् ।

आरोग्यवृष्टिधान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च ॥ ६ ॥

फाल्गुनवर्षे विद्यात् कचित् कचित् क्षेमवृद्धिसस्यानि ।

दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाश्चौरा नृपाश्चोग्राः ॥ ७ ॥

चैत्रे मन्दा वृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा मृदवः ।

वृद्धिस्तु कोशधान्यस्य भवति पीडा च रूपवताम् ॥ ८ ॥

वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः ।

यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् ॥ ९ ॥

ज्येष्ठे जातिकुलाधनश्रेणीश्रेष्ठा नृपाः सधर्मज्ञाः ।
 पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कंगुं शमीजातिम् ॥ १० ॥
 आषाढे जायन्ते सस्यानि कचिद्वृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेमं मध्यं व्यग्राश्च भवन्ति भूपालाः ॥ ११ ॥
 श्रावणवर्षे क्षेमं सम्यक् सस्यानि पाकमुपयान्ति ।
 क्षुद्रा ये पाषण्डाः पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः ॥ १२ ॥
 भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वसस्यं च ।
 न भवत्यपरं सस्यं कचित् सुभिक्षं कचिच्च भयम् ॥ १३ ॥
 अश्वयुजेऽब्देऽजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः प्रजाः क्षेमम् ।
 प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामन्नबाहुल्यम् ॥ १४ ॥
 उदगारोग्यसुभिक्षक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् ।
 याम्ये तद्विपरीतो मध्येन तु मध्यफलदायी ॥ १५ ॥
 विचरन् भद्रयमिष्टस्तत्सार्धं वत्सरेण मध्यफलः ।
 सस्यानां विध्वंसी विचरेदधिकं यदि कदाचित् ॥ १६ ॥
 अनलभयमनलवर्णे व्याधिः पीते रणागमः श्यामे ।
 हरिते च तस्क्रेभ्यः पीडा रक्ते तु शस्त्रभयम् ॥ १७ ॥
 धूमाभेऽनावृष्टिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो दिवा दृष्टे ।
 विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः स्वस्थाः ॥ १८ ॥
 रोहिण्योऽनलभं च वत्सरतनुर्नाभिस्त्वषाढाद्वयम् ।
 सार्पं हृत्पितृदैवतं च कुसुमं शुद्धैः शुभं तैः फलम् ।
 देहे क्रूरनिपीडितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं क्षुत्कृतम् ।
 पुण्ये मूलफलक्षयोऽथ हृदये सस्यस्य नाशो ध्रुवम् ॥ १९ ॥

+ + +

अकलुषांशुजटिलः पृथुमूर्तिः कुमुदकुन्दकुसुमस्फटिकाभः ।
 ब्रह्मतो न यदि सत्पथवर्त्ती हितकरोऽमरगुरुर्मनुजानाम् ॥ ५३ ॥

अध्याय ९

नागगजैरावतवृषगोजरद्रवमुगाजदहनाख्याः ।
 अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः ॥ १ ॥
 नागा तु पवनयाम्यानलानि पैतामहात्रिभक्तिस्रः ।
 गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भद्रपदे ॥ २ ॥

+ + +

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृद्गतोऽस्तमुदयं वा ।
 मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु ॥ ८ ॥

+ + +

भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम् । वङ्गाङ्गमहिषवाल्हिककलिङ्गदेशेषु भयजननम् ॥ १० ॥
 अत्रोदितमारोहेद् ग्रहोऽपरो यदि सितं ततो हन्यात् । भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान् ॥ ११ ॥
 भचतुष्टयमार्द्राद्यं द्वितीयममिताम्बुसस्यसम्पत्तयै । विप्राणामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम् ॥ १२ ॥
 अन्येनात्राक्रान्ते म्लेच्छाटविकाश्वजीविगोमन्तान् । गोनर्दनीचशूद्रान् वैदेहांश्रानयः स्पृशति ॥ १३ ॥
 विचरन् मघादिपञ्चकमुदितः सस्यप्रणाशकृच्छ्रुकः । क्षुत्तस्करभयजननो नीचोन्नतिसंकरकरश्च ॥ १४ ॥
 पित्राद्येऽवष्टब्धो हन्त्यन्ये नाविकाञ्छवरशूद्रान् । पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविडसामुद्रान् ॥ १५ ॥
 स्वात्याद्यं भद्रितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयकरम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय ॥ १६ ॥
 अत्राक्रान्ते मृत्युः किरातभर्तुः पिनिष्टि चैश्चाकून् । प्रत्यन्तावन्तिपुलिन्दतङ्गणाञ्छूरसेनांश्च ॥ १७ ॥

ज्येष्ठाद्यं पञ्चर्षं क्षुत्तस्कररोगदं प्रवाधयते । काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदेवीमवन्तीश्च ॥ १८ ॥
 आरोहेऽत्राभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौराष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य वधः ॥ १९ ॥
 षष्ठं षण्णक्षत्रं शुभमेतन्मण्डलं धनिष्ठाद्यम् । भूरिधनगोकुलाकुलमनल्पधान्यं क्वचित् सभयम् ॥ २० ॥
 अत्रारोहे शूलिकगान्धारावन्यः प्रपीड्यन्ते । वैदेहवधः प्रत्यन्तयवनशकदासपरिवृद्धिः ॥ २१ ॥

+ + +

प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलबला कापालमिव व्रतं धत्ते ॥ २५ ॥
 सौम्योपगतो रसस्यसङ्ख्यायोशना समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकरकरः ॥ २६ ॥
 अश्मकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिंते महाननयः । पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विधाधरगणविमर्दश्च ॥ २७ ॥
 आश्लेषासु भुजङ्गमदारुणपीडावहश्चरञ्जुकः । भिन्दन् मघां महामात्रदोषकृद्भूरिवृष्टिकरः ॥ २८ ॥
 भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽम्बुनिवहमोक्षाय । आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्नः सलिलदायी ॥ २९ ॥
 कौरवचित्रकराणां हस्ते पीडाजलस्य च निरोधः । कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः ॥ ३० ॥
 स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिगनाविकान् स्पृशत्यनयः । ऐन्द्राग्रेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात् ॥ ३१ ॥
 मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्तापः । मौलिकभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेष्वनावृष्टिः ॥ ३२ ॥
 आप्ये सलिलजपीडा विश्वेशे व्याधयः प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः पाषण्डिभयं धनिष्ठासु ॥ ३३ ॥

शतभिषजि शौण्डिकानामजैकपे द्यूतजीविनां पीडा ।

कुरुपाञ्चालानामपि करोति चास्मिन् सितः सलिलम् ॥ ३४ ॥

अहिर्बुध्न्ये फलमूलतापकृद्यायिनां च रेवत्याम् ।

अश्विन्यां हयपानां याम्ये तु किरातयवनानाम् ॥ ३५ ॥

+ + +

सौम्योऽस्तोदययोः पुरो भृगुसुतस्यावस्थितस्तोयकृद्
 रोगान् पित्तजकामलां च कुरुते पुष्पाति च ग्रैष्मिकम् ।

हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषग्रङ्गोपजीव्यान् हयान्

वैश्यान् गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्दिशम् ॥ ४३ ॥

शिखिभयमनलाभे शस्त्रकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये ।

हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः पतति न सलिलं खाद्गस्सरुक्षासिताभे ॥ ४४ ॥

अध्याय १०

यदा विशाखासु महेन्द्रमन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्क्षयातः ।

तदा प्रजानामनयोऽतिघोरः पुरप्रभेदो गतयोर्भमेकम् ॥ १९ ॥

+ + +

वैदूर्यकान्तिरमलः शुभदः प्रजानां वाणातसीकुसुमवर्णनिभश्च शस्तः ।

पञ्चापि वर्णमुपगच्छति तत्सवर्णान् सूर्यात्मजः क्षपयतीति मुनिप्रवादः ॥ २१ ॥

अध्याय ११

ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरुचिरसंस्थितः शुक्लः ।

उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः ॥ ८ ॥

+ + +

स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गहृदाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः ॥ १८ ॥

+ + +

कंका नाम वरुणजा द्वार्त्रिशद्वंशगुल्मसंस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ॥ २६ ॥

षण्णवतिः कालसुताः कवन्धसंज्ञाः कवन्धसंस्थानाः ।

चण्डा भयप्रदाः स्यू रूपताराश्च ते शिखिनः ॥ २७ ॥

+ + +

स्निग्धौ सुभिक्षशिबदावथाधिकं दृश्यते कनामा यः । दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् ॥ ३८ ॥

+ + +
जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया ।
नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य ॥ ४६ ॥

+ + +
अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् ।
बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम् ॥ ५४ ॥
औशीनरमपि सौम्ये जलजाजीवाधिपं तथाऽऽर्द्रासु ।
आदित्येऽश्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति ॥ ५५ ॥
असिकेशं भौजङ्गे पित्र्येऽङ्गं पाण्ड्यनाथमपि भाग्ये ।
औजयनिकसार्यम्णे सावित्रे दण्डकाधिपतिम् ॥ ५६ ॥
चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्जः ।
काश्मीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः ॥ ५७ ॥
इक्ष्वाकुरत्नकनाथौ हन्येते यदि भवेद्विशिखासु ।
मेत्रे पुण्ड्राधिपतिर्ज्येष्ठास्वथ सार्वभौमवधः ॥ ५८ ॥

अध्याय १७

आसन्नक्रमयोगाङ्गेदोलेखांशुमर्दनापसव्यैः ।
युद्धं चतुष्प्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् ॥ ३ ॥

+ + +
रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वेऽपरे स्थितो यायी ।
पौरा बुधगुरुरविजा नित्यं शीतांशुराक्रन्दाः ॥ ६ ॥
केतुकुजराहुशुक्रा यायिन एते हता ग्रहा हन्युः ।
आक्रन्दयायिपौरान् जयिनो जयदाः स्ववर्गस्य ॥ ७ ॥
पौरैः पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिघ्नन्ति ।
एवं याय्याक्रन्दौ नागरयायिग्रहाश्चैव ॥ ८ ॥
दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्तोऽणुः ।
अधिगूढो विकृतो निष्प्रभो विवर्णश्चयः स जितः ॥ ९ ॥
उक्त विपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः ।
विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः ॥ १० ॥

+ + +
गुरुणा जितेऽवनिमुते बाल्हीका यायिनोऽग्निवार्ताश्च ।
शशिजेन शूरसेनाः कलिङ्गसाल्वाश्च पीड्यन्ते ॥ १३ ॥
सौरैणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च सीदन्ति ।
कोष्ठागारम्लेच्छक्षत्रियतापाश्च शुक्रजिते ॥ १४ ॥
भौमेन हते शशिजे वृक्षसरित्तापसाश्मकनरैर्द्राः ।
उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदीक्षिताश्च सन्तापमायान्ति ॥ १५ ॥
गुरुणा बुधे जिते म्लेच्छशूद्रचौरार्थयुक्तपौरजनाः ।
त्रैगर्तपार्वतीयाः पीड्यन्ते कम्पते च मही ॥ १६ ॥
रविजेन बुधे ध्वस्ते नाविकयोधाब्जसधनगर्भिण्यः ।
भृगुणा जितेऽग्निकोपः सस्याम्बुदयायिविध्वंसः ॥ १७ ॥
जीवे शुक्राभिहते कुलूतगान्धारकैकया मद्राः ।
शाल्वा वत्सा वङ्गा गावः सस्यानि नश्यन्ति ॥ १८ ॥

भौमेन हते जीवे मध्यो देशो नरेश्वरा गावः ।
 सौरेण चार्जुनायनवसातियौधेयशिविविप्राः ॥ १९ ॥
 शशितनयेनापि जिते बृहस्पतौ म्लेच्छसत्यशस्त्रभृतः ।
 उपयान्ति मध्यदेशश्च संक्षयं यच्च भक्तिफलम् ॥ २० ॥
 शुके बृहस्पतिहते यायी श्रेष्ठो विनाशमुपयाति ।
 ब्रह्मक्षत्रविरोधः सलिलं च न वासवस्त्यजति ॥ २१ ॥
 कोशलकलिङ्गवङ्गा वत्सा मत्स्याश्च मध्यदेशयुताः ।
 महतीं व्रजन्ति पीडां नपुंसकाः शूरसेनाश्च ॥ २२ ॥
 कुजविजिते भृगुतनये बलमुख्यवधो नरेन्द्रसंग्रामाः ।
 सौम्येन पार्वतीयाः क्षीरविनाशोऽल्पवृष्टिश्च ॥ २३ ॥
 रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम् ।
 जलजाश्च निपीड्यन्ते सामान्यं भक्तिफलमन्यत् ॥ २४ ॥
 असिते सितेन निहतेऽर्घवृद्धिरहिबिहगमानिनां पीडा ।
 क्षितिजेन टंकणान्ध्रौड्रकाशिबाल्हीकदेशानाम् ॥ २५ ॥

सौम्येन पराभूते मन्देङ्गवणिग्विहङ्गपशुनागाः । सन्ताप्यन्ते गुरुणा स्त्रीबहुला महिषकशकाश्च ॥ २६ ॥

अध्याय २१

यक्षक्षत्रमुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव प्रसवमायाति ॥ ७ ॥
 सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्ले कृष्णा द्युसम्भवा रात्रौ । नक्तं प्रभवाश्चाहनि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम् ॥ ८ ॥

+ + +

ह्लादि मृदूदकिष्ठवशकदिग्भवो मारुतो वियद्विमलम् ।

स्निग्धसितबहुलपरिवेषपरिवृतौ हिममयूखाकौ ॥ १४ ॥

पृथुबहुलस्निग्धघनं घनसूचीक्षुरकलोहिताभ्रयुतम् । काकाण्डमेचकाभं वियद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम् ॥ १५ ॥

सुरचापमन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्यका शुभा सन्ध्या ।

शशिशिवशक्राशास्थाः शान्तरवाः पक्षिमृगसंघाः ॥ १६ ॥

+ + +

पवनघनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः । घनपवनसलिलविद्युत्स्तनितैश्च हिताय वैशाखे ॥ २२ ॥

मुक्तारजतनिकाशास्तमालनीलोत्पलाञ्जनाभासः । जलचरसत्त्वाकारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः ॥ २३ ॥

+ + +

गर्भोपधातलिङ्गान्युल्काशनिपांसुपातदिग्दाहाः । क्षितिकम्पस्वपुरकीलककेतुग्रहयुद्धनिर्घाताः ॥ २५ ॥

रुधिरादिवृष्टिवैकृतपरिवेन्द्रधनूंषि दर्शनं राहोः । इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैश्चान्यैर्हतो गर्भः ॥ २६ ॥

+ + +

शतभिषगाश्लेषार्द्रास्वातिमघासंयुतः शुभो गर्भः ।

पुष्णाति बह्वन्दिवसान् हन्त्युत्पातैर्हतस्त्रिविधैः ॥ २९ ॥

अध्याय २३

हस्ताप्यसौम्यचित्रापौष्णघनिष्ठासु षोडश द्रोणाः । शतभिषगैन्द्रस्वातिषु चत्वारः कृत्तिकासु दश ॥ ६ ॥

श्रवणे मघानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्युक्ताः । फल्गुन्यां पञ्चकृतिः पुनर्वसौ विंशतिद्रोणाः ॥ ७ ॥

ऐन्द्राश्राव्ये वैश्वे विंशतिः सार्वभे च दशत्रयधिकाः । आहिर्बुध्न्यार्यम्णप्राजापत्येषु पञ्चकृतिः ॥ ८ ॥

पञ्चदशाजे पुष्ये कीर्तिता च वाजिभे दश द्वौ च । रौद्रेऽष्टादश कथिता द्रोणा निरुपद्रवेष्वेषु ॥ ९ ॥

अध्याय ३०

सन्ध्याकाले स्निग्धा दण्डतडिन्मत्स्यपरिधिपरिवेषाः ।
सुरपतिचापैरावतरविकिरणाश्चाशु वृष्टिकराः ॥ ८ ॥

+ + +

ध्वजातपत्रपर्वतद्विपाश्वरूपधारिणः । जयाय सन्ध्ययोर्धना रणाय रक्तसन्निभाः ॥ २७ ॥
पलालधूमसञ्चयस्थितोपमा बलाहकाः । बलान्यरूक्षमूर्तयो विवर्धयन्ति भूभृताम् ॥ २८ ॥
विलम्बिनो द्रुमोपमाः खरारुणप्रकाशिनः । घनाः शिवाय सन्ध्ययोः पुरोपमाः शुभावहाः ॥ २९ ॥
दीप्तविहङ्गशिवामृगघुष्टा दण्डरजःपरिधादियुता च ।
प्रत्यहमर्कविकारयुता वा देशनरेशसुभिक्षवधाय ॥ ३० ॥

अध्याय ३३

दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा सिन्धवाः ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्वद्विष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्धदात्री प्रकीर्तिता धिष्ण्या ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति ॥ ३ ॥
अशानिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु ।
निपतति विदारयन्ती घरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा ।
कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ ५ ॥

+ + +

उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषं मेदा बहयो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभाः । गोधाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्का ॥ ९ ॥
ध्वजद्वयकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसंततरजतहंसाभाः । श्रीवत्सवज्रशंखस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ १० ॥

+ + +

संस्पृशतौ चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा सभूपकम्पा च । परचक्रागमनृपवधदुर्मिक्षावृष्टिमयजननी ॥ १२ ॥

+ + +

शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी ।
क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी स्निग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्वद्भ्यै ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणनीलासृग्दहनासितमस्मनिभा रूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्वत्कीनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये धृती रवीन्दू पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥

अध्याय ३४

चापशिखिरजततैलक्षीरजलाभः स्वकालसम्भूतः ।
 अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिक्षकरः ॥ ४ ॥
 सकलगगनानुचारी नैकाभः क्षतजसन्निभो रूक्षः ।
 असकलशकटशरासनशृंगाटकवत् स्थितः पापः ॥ ५ ॥
 शिखिगलसमेऽतिवर्षे बहुवर्णे नृपवधो भयं धूमे ।
 हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥ ६ ॥

+ + +

प्रतिदिनमर्कहिमांश्चोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ।
 परिविष्टयोरभीक्ष्णं लग्नास्तनभःस्थयोस्तद्वत् ॥ ९ ॥
 सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त्रकोपकरः ।
 त्रिप्रभृति शस्त्रकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥ १० ॥
 वृष्टिरुह्यहेण मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभनिरोधे ।
 होराजन्माधिपयोर्जन्मक्षे चाशुभो राज्ञः ॥ ११ ॥
 परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाशकरः ।
 जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृषिकृन्निहन्ता च ॥ १२ ॥
 भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम् ।
 जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीडा ॥ १३ ॥
 मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रजे सुवृष्टिश्च ।
 शुके यायिक्षत्रियराज्ञां पीडाप्रियं चान्नम् ॥ १४ ॥
 क्षुदनलमृत्युनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ ।
 परिविष्टे गर्भभयं राहौ व्याधिर्नृपभयं च ॥ १५ ॥

+ + +

याति चतुर्षु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वशं मृत्योः ।
 प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥ १७ ॥

अध्याय ३६

उदगादिपुरोहितनृपवलपतियुवराजदोषदं स्वपुरम् ।
 सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय ॥ १ ॥
 नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिकस्थं विवर्णनाशाय ।
 शान्ताशायां दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय ॥ २ ॥
 सर्वदिगुत्थं सततोत्थितं च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम् ।
 चौराटविकान् हन्याद् भूमनलशक्रचापाभम् ॥ ३ ॥
 गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम् ।
 दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये ॥ ४ ॥
 अनेकवर्णाकृति स्वे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् ।
 यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥ ५ ॥

अध्याय ४६

यानत्रेरुत्पातान् गर्गः प्रोवाच तानहं वक्ष्ये । तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः ॥ १ ॥
 अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति । संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तदुत्पाताः ॥ २ ॥
 मनुजानामपचारादपरका देवताः सृजन्त्येतान् । तत्प्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुज्जीत ॥ ३ ॥

दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतमुल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः । गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् ॥ ४ ॥
भौमं चरस्थिरभवं तच्छान्तिभिराहतं शममुपैति । नाभसमुपैति मृदुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके ॥ ५ ॥
दिव्यमपि शममुपैति प्रभूतकनकान्नगोमहीदानैः । रुद्रायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च ॥ ६ ॥
आत्मसुतकोशवाहनपुरोहितेषु लोकेषु । पाकमुपयाति दैवं परिकल्पितमष्टधा नृपतेः ॥ ७ ॥
अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदाश्रुनिपातजल्पनाद्यानि । लिङ्गार्चायतनानां नाशाय नरेशदेशानाम् ॥ ८ ॥
दैवतयात्राशकटाक्षचक्रयुगकेतुभङ्गपतनानि । सम्पर्यासनसादनसङ्गाश्च न देशनृपशुभदाः ॥ ९ ॥
ऋषिधर्मपितृब्रह्मप्रोक्तं वैकृतं द्विजातीनाम् । पटुद्रलोकपालोद्भवं पशूनामनिष्टं तत् ॥ १० ॥

गुरुसितशनैश्चरोत्थं पुरोधसां विष्णुजं च लोकानाम् ।

स्कन्दविशाखसमुत्थं माण्डलिकानां नरेन्द्राणाम् ॥ ११ ॥

वेदव्यासे मन्त्रिणि विनायके वैकृतं चमूनाथे । धातरि सविश्वकर्मणि लोकाभावाय निर्दिष्टम् ॥ १२ ॥
देवकुमारकुमारिवनिताप्रेष्येषु वैकृतं यत्स्यात् । तन्नरपतेः कुमारककुमारिकास्त्रीपरिजनानाम् ॥ १३ ॥
रक्षःपिशार्चगुह्यकनागानामेतदेव निर्देश्यम् । मासैश्चाप्यष्टाभिः सर्वेषामेव फलपाकः ॥ १४ ॥
बुद्धा देवविकारं शुचिः पुरोधाख्यहोषितः स्नातः । स्नानकुसुमानुलेपनवस्त्रैरभ्यर्चयेत् प्रतिमाम् ॥ १५ ॥
मधुपर्केण पुरोधा भक्ष्यैर्वलिभिश्च विधिवदुपतिष्ठेत् । स्थालीपाकं जुहुयाद्विधिवन्मन्त्रैश्च तल्लिङ्गैः ॥ १६ ॥

इति विबुधविकारे शान्तयः सप्तरात्रं द्विजविबुधगणार्चा गीतनृत्योत्सवाश्च ।

विधिवदवनिपालैर्यैः प्रयुक्ता न तेषां भवति दुरितपाको दक्षिणाभिश्च रुद्रः ॥ १७ ॥

राष्ट्रे यस्यानग्निः प्रदीप्यते दीप्यते च नेन्धनवान् । मनुजेश्वरस्य पीडा तस्य सराष्टस्य विज्ञेया ॥ १८ ॥
जलमांसाद्रज्ज्वलने नृपतिवधः प्रहरणे रणो रौद्रः । सैन्यग्रामपुरेषु च नाशो वहेर्भयं कुरुते ॥ १९ ॥
प्रासादभवनतोरणकेत्वादिष्वनलेन दग्धेषु । तडिता वा षण्मासात् परचक्रस्यागमो नियमात् ॥ २० ॥

धूमोऽनग्निसमुत्थो रजस्तमश्चाहिजं महाभयदम् ।

व्यथे निश्युदुनाशो दर्शनमपि चाहि दोषकरम् ॥ २१ ॥

नगरचतुष्पादाण्डजमनुजानां भयङ्करं ज्वलनमाहुः । धूमाग्निविस्फुलिङ्गैः शय्याम्बरकेशैर्मृत्युः ॥ २२ ॥

आयुधज्वलनसर्पणस्वनाः कोशनिर्गमनवेपनानि वा ।

वैकृतानि यदि वाऽऽयुधेऽपराण्याशु रौद्ररणसंकुलं वदेत् ॥ २३ ॥

मन्त्रैर्वाहनैः क्षीरवृक्षात्समिद्भिर्होतव्योऽग्निः सर्षपः सर्पिषा च ।

अश्यादीनां वैकृते शान्तिरेवं देयं चास्मिन् काञ्चनं ब्राह्मणेभ्यः ॥ २४ ॥

शाखाभङ्गेऽकस्माद्वृक्षाणां निर्दिशेद्रणोद्योगम् । हसने देशभ्रंशं रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥ २५ ॥
राष्ट्रविभेदस्त्वनृतौ बालवधोऽतीव कुसुमिते बाले । वृक्षात् क्षीरस्त्रावे सर्वद्रव्यक्षयो भवति ॥ २६ ॥
मध्ये वाहननाशः संग्रामः शोणिते मधुनि रोगः । स्नेहे दुर्भिक्षभयं महद्भयं निःसृते सलिले ॥ २७ ॥
शुष्कविरोहे वीर्यान्नसंक्षयः शोषणे च विरुजानाम् । पतितानामुत्थाने स्वयं भयं दैवजनितं च ॥ २८ ॥
पूजितवृक्षे ह्यनृतौ कुसुमफलनृपवधाय निर्दिष्टम् । धूमस्तस्मिन् ज्वालाऽथवा भवेन्नृपवधायैव ॥ २९ ॥
सर्पत्सु तरुषु जल्पत्सु वाऽपि जनसंक्षयो विनिर्दिष्टः । वृक्षाणां विकृत्ये दशभिर्मासैः फलविपाकः ॥ ३० ॥

स्वगन्धधूपाम्बरपूजितस्य च्छत्रं निधायोपरि पादपस्य ।

कृत्वा शिवं रुद्रजपोऽत्र कार्यो रुद्रेभ्य इत्यत्र षडङ्गहोमः ॥ ३१ ॥

पायसेन मधुना च भोजयेद् ब्राह्मणान् घृतयुतेन भूपतिः ।

मेदिनी निगदितात्र दक्षिणा वैकृते तरुकृते महर्षिभिः ॥ ३२ ॥

+ + +

दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम् । रोगो ह्यनृतुभवायां नृपवधोऽनभ्रजातायाम् ॥ ३८ ॥
शीतोष्णविपर्यासे नो सम्यगृतुषु च सम्प्रवृत्तेषु । षण्मासाद्राष्ट्रभयं रोगभयं दैवजनितं च ॥ ३९ ॥
अन्यतौ सप्ताहं प्रबन्धवर्षे प्रधाननृपमरणम् । रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ॥ ४० ॥
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विंघात् । अङ्गारपांसुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम् ॥ ४१ ॥
उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः । छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ सस्यानामीतिसञ्जननम् ॥ ४२ ॥

क्षीरघृतक्षौद्राणां दध्नी रुधिरौष्णवारिणां वर्षे । देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम् ॥ ४३ ॥
यद्यमलेऽकं छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम् ॥ ४४ ॥
व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथवा रात्रौ । प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् शुद्धयं सुमहत् ॥ ४५ ॥

सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले ।

धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाश्च देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥ ४६ ॥

अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते । शोषश्चाशोष्याणामन्येषां वा हृदादीनाम् ॥ ४७ ॥
स्नेहासृङ्गांसवहाः संकुलकलुषाः प्रतीगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं नद्यः कथयन्ति षण्मासात् ॥ ४८ ॥
ज्वालाधूमकाथा रुदितोत्कुष्ठानि चैव कूपानाम् । तत्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि ॥ ४९ ॥
तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ वा सहद्भयं तत्र शान्तिरियम् ॥ ५० ॥
सलिलविकारे कुर्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शममेव पापमुपयाति ॥ ५१ ॥
प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृतिसम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च दशकुलसंक्षयो भवति ॥ ५२ ॥
चण्डवोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मासात्सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गौक्तौ ॥ ५३ ॥
नार्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामः शान्तिं चैवात्र कारयेत् ॥ ५४ ॥
चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्त्वाः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत् ॥ ५५ ॥

परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चमसाधु धेनूनाम् ।

उक्षाणौ वान्योऽन्यं पिबति श्वा वा सुरभिपुत्रम् ॥ ५६ ॥

मासत्रयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ ॥ ५७ ॥
त्यागो विवासनं दानं तत्तस्याशु शुभं भवेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् ॥ ५८ ॥
स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्ब्रह्मदक्षिणाम् ॥ ५९ ॥
यानं वाहवियुक्तं यदि गच्छेन्न व्रजेच्च वाहयुतम् । राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गं च ॥ ६० ॥

अनभिहततूर्यनादः शब्दो वा ताडितेषु यदि न स्यात् ।

व्युत्पत्तौ वा तेषां परागमो नृपतिमरणं वा ॥ ६१ ॥

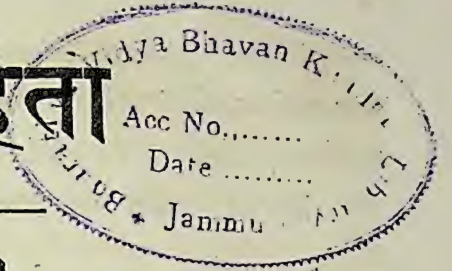
गीतरवतूर्यनादा नभसि यदा व चरस्थिरान्यत्वम् । मृत्युस्तदा गदा वा विस्वरतूर्यं पराभिभवः ॥ ६२ ॥
गोलांगूलयोः सङ्गे दर्वीशूर्पाद्युपस्करविकारे । कोष्ठुकनादे च तथा शस्त्रभयं मुनिवचश्चेदम् ॥ ६३ ॥
वायव्येष्वेषु नृपतिर्वायुं सक्तुभिरर्चयेत् । आ वायोरिति पञ्चर्चौ जाप्याश्च प्रयतैर्द्विजैः ॥ ६४ ॥
ब्राह्मणान् परमात्रेण दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् । बह्वन्नदक्षिणा होमाः कर्तव्याश्च प्रयत्नतः ॥ ६५ ॥

पुरपक्षिणो वनचरा वन्या वा निर्भया विशन्ति पुरम् ।

नक्तं वा दिवसचराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि ॥ ६६ ॥

सन्ध्याद्वयेऽपि मण्डलमावध्नन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्तायां दिश्यथवा क्रोशन्तः संहता भयदाः ॥ ६७ ॥
श्वानः प्ररुदन्त इव द्वारे वसन्ति जम्बुका दीप्ताः । प्रविशेन्नरेन्द्रभवने कपोतकः कौशिको यदि वा ॥ ६८ ॥
कुक्कुटरुतं प्रदोषे हेमन्तादौ च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डलचराः श्येनाद्याश्चाम्बरे भयदाः ॥ ६९ ॥
गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु च पक्षिसंघसम्पाताः । मधुवल्मीकाम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि नाशाय ॥ ७० ॥
श्वभिरस्थिशवावयवप्रवेशानं मग्निदरेषु मरकाय । पशुशस्त्रव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचश्चेदम् ॥ ७१ ॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्भोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः ॥ ७२ ॥
सुदेवा इति चैकेन देया गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकुनसूक्तं वा मनोवेदशिरांसि च ॥ ७३ ॥

भद्रवाहुसंहिता

॥ ॐ नमः सर्वज्ञाय ॥

मगधेषु^१ पुरं^२ ख्यातं नाम्ना राजगृहं शुभम्^४ । नानाजनपदाकीर्णं^५ नानागुणविभूषितम् ॥ १
तत्राऽस्ति सेनजिद्राजा युक्तो राजगुणैः शुभैः । तस्मिन् शैलो^६ भुवि ख्यातो नाम्ना पाण्डुगिरिः शुभः^७ ॥ २
नानावृक्षसमाकीर्णो नानाविहगसेवितः । चतुष्पदैः^९ सरौमिश्र साधुभिश्चोपसेवितः^{१०} ॥ ३
तत्राऽऽसीनं महात्मानं^{११} ज्ञान-विज्ञानसागरम् । तपोयुक्तं^{१३} च^{१३} श्रेयांसं^{१४} भद्रवाहुं निरामयम्^{१६} ॥ ४
द्वादशाङ्गस्य वेत्तारं निर्ग्रन्थं^{१०} च^{१७} महाद्युतिम् । वृत्तं^{१८} शिष्यैः^{१९} प्रशिष्यैश्च^{२०} निपुणं तत्त्ववेदिनम्^{२१} ॥ ५
प्रणम्य^{२२} शिरसा^{२३} ऽऽचार्यमूचुः शिष्या वचस्पतिम्^{२५} । सर्वेषु^{२६} प्रीतिमनसो दिव्यं^{२८} ज्ञानं बुभुत्सवः^{२९} ॥ ६
पार्थिवानां हितार्थाय भिक्षूणां हितकाम्यया । श्रावकाणां हितार्थाय दिव्यं ज्ञानं ब्रवीहि नः ॥ ७
शुभा-ऽशुभं समुद्भूतं श्रुत्वा राजा निमित्ततः । विजिगीषुः स्थिरमतिः^{३०} सुखं पाति मही^{३१} सदा ॥ ८
राजभिः पूजिताः सर्वे भिक्षवो धर्मचारिणः । विहरन्ति निरुद्विग्नास्तेन राजाभियोजिताः ॥ ९
पापमुत्पातिकं दृष्ट्वा ययुर्देशा^{३३} भिक्षवः । स्फीतान्^{३४} जनपदांश्चैव संश्रयेयुरनोदिताः^{३५} ॥ १०
श्रावकाः स्थिरसंकल्पा दिव्यज्ञानेन हेतुना । नाश्रयेयुः परं तीर्थं यथा^{३७} सर्वज्ञभाषितम् ॥ ११
सर्वेषामेव जन्तूनां^{३८} दिव्यं ज्ञानं^{३९} सुखावहम् । भिक्षुकाणां विशेषेण परपिण्डोपजीविनाम् ॥ १२
विस्तीर्णं द्वादशाङ्गं तु भिक्षवश्चा^{४०} लपमेधसः । भवितारो हि बहवस्तेषां चैवेदमुच्यताम् ॥ १३
सुखग्राहं^{४१} लघुग्रन्थं स्पष्टं^{४२} शिष्यहितावहम् । सर्वज्ञभाषितं तथ्यं निमित्तं तु ब्रवीहि नः ॥ १४

उल्कां^{४३} समासतो^{४४} व्यासात्^{४५} परिवेषांस्तथैव च^{४६} ।

विद्युतो^{४७} ऽग्राणि^{४८} सन्ध्याश्च^{४९} मेघान्^{५०} वातान्^{५१} प्रवर्षणम्^{५२} ॥ १५

गन्धर्वनगरं^{४४} गन्धर्मान्^{४५} यात्रो^{४६} त्पातं^{४७} तथैव च^{४८} ।

ग्रहचारं^{४९} पृथक्त्वेन^{५०} ग्रहयुद्धं च कृत्स्नतः^{५१} ॥ १६

वातिकं चाथ स्वप्नांश्च^{५२} मुहूर्ताश्च^{५३} तिथीस्तथा । करणानि निमित्तं^{५४} च शकुनं पाकमेव^{५५} ॥ १७

1 B सिद्धेश्वरः; D श्रीजिनाय नमः । 2 B C मागधेषु । 3 B पुर । 4 A C D पुरं ।
5 A D समाकीर्ण । 6 A D शैलेषु; B सैलेषु । 7 B शुभे । 8 A D वृक्षैः । 9 A B चतुःपदैः ।
10 C शोभितः । 11 B महात्मानं; C महाज्ञानं । 12-13-14 C तपोयुक्तक्रियाशक्त्या । 15 B C निरा-
श्रयम् । 16 B D निर्ग्रन्थः; C निर्ग्रन्थ । 17 A सुं; B C स० । 18 A वृत्तः; B वृत्तिः; C वृत्तं ।
19 B शिष्यैः । 20 B प्रशिष्यैः; C भूयिष्ठैः । 21 A वादिनम् । 22 A C D नमस्य । 23 B शिरसा ।
24 A-न; C वेन । 25 A पतिः; B तदा गिरां । 26 A सविषु; B सर्वेषु; C सर्वेषु । 27 D प्रीत० ।
28 A B दिव्य० । 29 A बुभुत्सुव । 30 B मतिः । 31 A मही । 32 A भिज्जितः; B राजा-
भिपूरिताः । 33 A जयुद्वाश्वभिः; B ययुद्वेषस्वभिः; C ययुर्देश० । 34 A स्फीतान्; B स्फीतानां ।
35 A संश्रये पुरवोचिताः; C संश्रये गुरुवोदिताः । 36 A माश्रयेयुः; C संश्रययः । 37 C सदा ।
38 B C सत्त्वानां । 39 A दिव्यज्ञान । 40 A भिक्षवः स्वल्प० । 41 B ग्राहं । 42 B सर्वेशि० ।
43 A C D उल्काः । 44 A गन्धर्वनगरे । 45 A यात्रामुत्पातकां; C यत्रोत्पातं । 46 A तथा । 47 A
पृथकेन । 48 A कृत्स्नतराः; C कृत्सः । 49 A स्वप्नश्च । 50 A निमित्तानि । 51 A शकुनं पाकमेव चा ।

ज्योतिषं केवलं कालं वास्तु-दिव्येन्द्रसंपदा । लक्षणं व्यञ्जनं चिह्नं^३ लग्न-विद्यौषधानि च^४ ॥ १८
 बला-ऽबलं च सर्वेषां विरोधं च पराजयम् । तत् सर्वमानुपूर्वेण प्रव्रवीहि महामते^५ ! ॥ १९
 सर्वानेतान् यथोद्दिष्टान् भगवन् ! वक्तुमर्हसि । प्रश्नं शुश्रूषवः सर्वे वयमन्ये च साधवः ॥ २०

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते ग्रन्थाङ्गसंचयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

ततः प्रोवाच भगवान् दिग्वासाः श्रमणोत्तमः । यथावच्छास्त्रविन्यासं^१ द्वादशाङ्गविशारदः ॥ १
 भवद्विर्यद्यहं पृष्ठो निमित्तं जिनभाषितम् । समास-व्यासतः सर्वं तन्निबोधं यथाविधि ॥ २
 प्रकृतेर्योऽन्यथाभावो विकारः सर्व उच्यते । एवं विकारे^९ विज्ञेयं भयं तत् प्रकृतेः सदा^{१०} ॥ ३
 उल्कानां प्रभवं रूपं प्रमाणं फलमाकृतिः । यथावत्^{११} संप्रवक्ष्यामि तन्निबोधत तत्त्वतः^{१२} ॥ ४
 भौतिकानां शरीराणां स्वर्गात् प्रच्यवतामिह । संभवश्चा^{१३}ऽन्तरिक्षे^{१४} तु तज्ज्ञैरुल्लेकेति संज्ञिता ॥ ५
 तत्र तारा तथा धिष्ण्यं विद्युच्चाशनिभिः सह । उल्काविकारा बोद्धव्या ते पतन्ति^{१५} निमित्ततः ॥ ६
 तारातारा प्रमाणं तु^{१६} धिष्ण्यं तद् द्विगुणं भवेत् । विद्युद्विशाल-कुटिला रूपतः क्षिप्रचारिणी ॥ ७
 अशनिश्चक्रसंस्थाना दीर्घा भवति रूपतः । पौरुषी तु भवेदुल्का प्रपतन्ती विवर्धते ॥ ८

चतुर्भागफला तारा धिष्ण्यमर्धफलं भवेत् । [रक्ताः पि(पी)तास्तु मध्यास्तु श्वेताः

स्निग्धास्तु पूजिताः] पूजिताः पद्मसंस्थाना माङ्गल्यास्ताश्च पूजिताः ॥ ९

पापाः पापफलं^{१८} दद्युः शिवाश्चापि शिवं फलम् । व्यामिश्राश्चापि व्यामिश्रं येषां यैः प्रतिपुद्गलाः ॥ १०
 इत्येतावत् समासेन प्रोक्तमुल्कासुलक्षणम् । पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यामि लक्षणं व्यासतः पुनः ॥ ११

॥ इत्युल्कालक्षणो^{१०} द्वितीयोऽध्यायः ॥

नक्षत्रं यस्य यत्पुंसः पूर्णमुल्का^१ प्रताडयेत् । भयं तस्य भवेद् घोरं यतस्तत्^{२१} कम्पते हतम्^{२२} ॥ १
 अनेकवर्णनक्षत्रमुल्का हन्युर्यदा समाः । तस्य देशस्य तावन्ति^{२३} भयान्युप्राणि निर्दिशेत् ॥ २
 येषां वर्णेन संयुक्ता सूर्यादुल्का प्रवर्तते । तेभ्यः संजायते तेषां भयं येषां^{२४} दिशं^{२५} पतेत् ॥ ३
 नीलाः पतन्ति या उल्काः सस्यं सर्वं विनाशयेत् । त्रिवर्णा त्रीणि घोराणि भयान्युल्का निवेदयेत् ॥ ४
 विकीर्यमाणा कपिला विशेषं वामसंस्थिता^{२६} । खण्डा भ्रमन्त्यो^{२७} विकृताः^{२८} सर्वा उल्का भयावहाः ॥ ५
 उल्काऽशनिश्च धिष्ण्यं च प्रपतन्ति यतोमुखाः । तस्यां दिशि विजानीयात् ततो भयमुपस्थितम् ॥ ६
 सिंह-व्याघ्र-वराहोष्ट्र-द्वीपि-श्वान-खरोपमाः । शूल-पट्टिशसंस्थाना धनु-वर्ण-गदानिभाः ॥ ७
 पाश-वज्रासिंसदृशाः परश्व-धेनु^{३१}संनिभाः । शंश-मार्जारसदृशाः पक्ष^{३३}कोद^{३४}प्रसंनिभाः ॥ ८
 गोर्धा^{३५}-सर्प-शृगालानां सदृशाः शल्यकस्य च । मेघार्ज^{३६}-महिषाकाराः काकाऽऽकृतिवृकोपमाः ॥ ९

1 A वसुदिव्येन्द्रसंपदः; C वासुदेवेन्द्र° । 2 A छिन्नं । 3 C तथा दिव्यौषधानि च । 4 A महावपः; B महत्तमः । 5 A अङ्गसंचयो । 6 A C दिग्वासा श्रवणो° । 7 B C यथावस्थासु वि° । 8 B D निबोधय । 9 A विकारो विज्ञेयः । 10 A स प्रकृतेरन्यथागमः । 11 B यथावस्थं प्र° । 12 B यत्ततः । 13 A संभवाश्चातरि° । 14 A C °रिक्षं । 15 B C D निपतन्ति । 16 A C ताराणां । * B आदर्श एवेयं कोष्ठकगता पंक्तिरुपलभ्यते । 17 A D मांगल्यान्ताश्च । 18 A पापघोषफलं; C पापघोरफलं । 19 A B °लक्षणे; C लक्षणं । 20 C °पुंसस्तूर्ण° । 21 A यतस्तत्र । 22 A D हतः । 23 B नाचन्ति । 24 B तेषां । 25 C दिशि । 26 B C वामकस्थिताः । 27 C भ्रमन्तः । 28 C विकृताः । 29 A मूल° । 30 A गदाकाया; C गदामयाः । 31 C °वज्राणि । 32 A परस्सर्वेन्दु; C परशुखङ्ग° । † This second half is not found in B and D. 33 B, C, and D पक्षिणः । 34 B, C, and कूर° । 35 A योधा । 36 D मेघजे ।

ऋक्ष-वानरसंस्थानाः कबन्धसदृशाश्च याः । अलार्त-चक्रसदृशा वक्राक्षप्रतिर्माश्च याः ॥ १०
 शक्ति-लाङ्गलसंस्थाना यस्याश्चोर्भयतः शिराः । सा स्तन्यमाना नागाभाः प्रयतन्ति स्वभावतः ॥ ११
 उल्काऽशनिश्च विद्युच्च संपूर्णं कुरुते फलम् । पतन्ती^{१०} जनपदा त्रीणि उल्का तीव्रं प्रवाधते^{११} ॥ १२
 यथावदनुपूर्वेण तत् प्रवक्ष्यामि^{१३} तत्त्वतः । अग्रतो देशमार्गेण मध्येनानन्तरं^{१५} ततः^{१६} ॥ १३
 पुच्छेन पृष्ठ(ष्ठ)तो देशं पतन्त्युल्का विनाशयेत्^{१७} । मध्यमा^{१८} प्रशस्यन्ते नभस्युल्काः पतन्ति याः ॥ १४
 स्नेहवत्यो^{१९} ऽन्यगामिन्यो प्रशस्ताः स्युः प्रदक्षिणाः । उल्का यदि पतेच्चित्रां पक्षिणीमहितायं सा ॥ १५
 श्याम-लोहितवर्णां च सद्यः कुर्याद् महद्भयम् । उल्कायां भस्मवर्णायां परचक्राऽऽगमो^{२५} भवेत् ॥ १६
 अग्निमग्निप्रभा कुर्याद् व्याधि^{३०} माज्जिष्ठसंनिभा^{३१} । नीला कृष्णां च धूम्रा च शुक्ला वाऽसिसमद्युतिः ॥
 उल्का नीचैः समा स्निग्धां पतन्ति(न्ती) भयमादिशेत् ॥ १७
 शुक्ला रक्ता च पीता च कृष्णा चापि यथाक्रमम् । चा(च)तुर्वर्णा^{३१} विभक्तव्या साधुतोक्ता यथाक्रमम् ॥ १८
 उदीच्यां ब्राह्मणान् हन्ति प्राच्यामपि च क्षत्रियान् । वैश्यान् निहन्ति याम्यायां प्रतीच्यां शूद्रघातिनी ॥ १९
 उल्का रूपेण^{३३} वर्णेन स्वं स्वं वर्णं प्रवाधते^{३४} । स्निग्धा चैवानुलोमा च प्रसन्ना च न बाधते ॥ २०
 यां चादित्या^{३६} पतेदुल्का वर्णतो वा दिशोऽपि वा । तं तं वर्णं निहन्त्याशु वैश्वानर इवार्चिभिः ॥ २१
 अनन्तरां^{३७} दिशं दीप्ता येषामुल्काऽग्रतः पतेत् । तेषां स्त्रियश्च^{३८} गर्भाश्च भयमिच्छन्ति दारुणम् ॥ २२
 कृष्णा नीला च रुक्षाश्च प्रतिलोमाश्च^{३९} गर्हिताः^{४०} । पशु-पक्षिसुसंस्थानां^{४१} भैरवाश्च भयावहाः ॥ २३
 अनुगच्छति या उल्का बाह्या तूल्का समन्ततः^{४२} । वर्णानुसारिणी नाम सा तु राष्ट्रं विनाशयेत् ॥ २४
 रक्ता पीता नभस्युल्काः^{४३} इयेनपाङ्गेन^{४५} संनिभाः^{४६} । अन्येषां गर्हितानां च सत्त्वानां सदृशास्तु^{४७} याः^{४८} ॥ २५
 उल्कास्ता न प्रशस्यन्ते निपतन्त्यः सुदारुणाः । यासु प्रपतमानास्तु^{४९} मृगा विविधमानुषाः ॥ २६
 शब्दं मुञ्चन्ति दीप्तासु दिक्षु मासन्नो^{५०} काम्ययो^{५१} । ऋग्व्यादाश्चाऽऽशु^{५२} दृश्यन्ते^{५३} या खरा विकृताश्च याः ॥ २७
 सधूम्रा याः सनिर्घाता उल्काश्चावाप्नुयुः । सभूमिकंपाः परुषा रजस्विन्यो^{५४} ऽपसव्यर्गाः^{५५} ॥ २८
 प्रधानादित्य-चन्द्रौ च याः स्पृशन्ति दहन्ति वा । परचक्रं^{५६} भयं^{५७} घोरं^{५८} क्षुधा-व्याधि-जनक्षयम् ॥ २९
 एवंलक्षणे^{५९} संयुक्ताः कुर्वन्त्युल्का महाभयम् । अष्टापदवदुल्काभिर्दिशं^{६१} पश्येद् यदाऽऽवृता^{६२} ॥ ३०
 युगान्तं^{६३} इति विन्द्यात्^{६४} भद्रबाहुवचो यथा । पद्मं^{६५}-श्री-वृक्षं^{६६}-चन्द्रार्क-नन्द्यावर्त्त-घटोपमाः ॥ ३१

1 C not found. 2 A आलान°. 3 C D ऋग्व्यादा. 4 C °सदृशा. 5 C श्रुयाः. 6 C °संकाशा. 7 C याशातो°. 8 B सूर्यमाना; D शून्यमान. 9 B नागोभाः. * D इयेनवल्मीकसन्निभाः. 10 A C पतन्ति. 11 A B प्रबोधते. 12 B प्रवक्ष्यामि. † Sts from this are numbered as 11, 12 etc in C. 13 B देश°. 14 A °मार्गेण. 15 C D °नान्तरतः. 16 D पुनः. 17 B विनाशये. 18 A °नि. 19 AB स्नेहवतो. 20 A पदे चित्रा; C पतेत्तत्र; D पतच्चित्रा. 21 A D दक्षिणा. 22 C °महताय. 23-24 A वर्णाश्च; B °वर्णांभा. 25 B °चक्रगमो. 26 B व्याधि. 27 C °संप्रभा. 28-29 C °कृतिवर्णा. 30 A ससम°. ‡ B एतद्वर्णं तदाऽऽदिशेत्; D पतेद्वर्णं तदाऽऽदिशेत्. 31 B °वर्णा. 32 A तु क्षण; B D रुक्षेण. 33 A स्त. 34 A प्रवाधतो. 35-36 D यास्वादित्यात्. 37 B अनन्तरं; C अनन्तरा; D अनेन यां. 38 B स्त्रिया; C स्त्रियं. 39-40 C सुगर्हिताः. 41 A °शस्त्रसंस्थाना; C °शस्त्रसंस्था. 42 B समंगता. 43 A वत्सा°. ¶ This first half is missing in D. 44 C झुमध्यासु. 45 B चलयंगेन; C श्वेताः स्निग्धाश्च. 46 C पूजिताः. 47-48 A स्रयः. 49 A प्रयत्तमानासु. 50 B मासुच°. 51 A °कामया. 52 C व°. 53 C °भावन्ते. 54 A राज°. 55 A °सत्यगाः; C ससव्यगाः. 56 A B C °चक्रं. 57 B नृपभयं. 58 C it is not found in this Ms. 59-60 A एतल्लक्षण°. 61 B C D दिशं. 62 BC °वृत्तम्; D °वृजम्. 63 C पुमांस. 64 BD विद्यात्. § A B D षण्मासान्नोपलभ्यते. 65 B यदा. 66 B चंद्र is twice found in this Ms before and after वृक्ष.

वर्धमानध्वजाकारा पताका-मत्स्य-कूर्मवत् । वाजि-वारणरूपाश्च शङ्ख-वादित्र-छत्रवत् ॥ ३२
 सिंहासन-रथाकारा रूप्यपिण्डव्यवस्थिताः । रूपैरेतैः प्रकाशन्ते^५ सुख्यमुल्काः समाहिताः ॥ ३३
 नक्षत्राणि विमुञ्चन्त्यः स्निग्धाः प्रत्युत्तर्माः शुभाः । सृष्टिं क्षेममारोग्यं सस्यसंपत्तिरुत्तमाः ॥ ३४
 सोमो राहुश्च शुक्रश्च केतुर्मौमश्च पापिनः^९ । बृहस्पतिर्विधुः सूर्यः सौरिश्चाऽपीह^{११} नागरीः ॥ ३५
 हन्युर्मध्येन सा उल्का ग्रहाणां^{१३} नाम विद्युता^{१५} । सनिघाता^{१७} सधूम्रा वा तत्र विन्धादिदं फलम् ॥ ३६
 नगरेषूपसृष्टेषु^{१८} नागराणां महद्भयम् । यान्येष्वनुपसृष्टेषु यायिनां^{२०} तद्भयं भवेत् ॥ ३७
 सन्ध्यानां रोहिणी पौष्ण्यं चित्रा त्रीण्युत्तराणि च । मैत्रं बोलकां यदा हन्यात् तदा स्यात्पार्थिवाद् भयम् ॥ ३८
 वायवं वैष्णवं पुष्यं यद्युल्काभिः प्रताडयेत् । ब्रह्म-क्षत्रंभयं विन्धाद् राज्ञश्च भयमादिशेत् ॥ ३९
 यथा ग्रहं तथा ऋक्षं चातुर्वर्ण्यं विभावयेत् । अतः परं प्रवक्ष्यामि सेनासूल्का यथाविधि ॥ ४०
 सेनायास्तु समुद्योगे^{२५} राज्ञां विवदमानया^{२७} । उल्का यदा पतन्तीति तदा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४१
 उद्गच्छेत्^{२८} सोममर्कं^{२९} वा यद्युल्कां संविदारयेत्^{३१} । स्थावराणां विपर्यासं अस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ४२
 अस्तं यातमथाऽऽदित्यं सोमं चोल्का लिखेद् यदा । आगन्तुर्वध्यते सेना यथादेशं यथाऽऽगमम् ॥ ४३
 उद्गच्छत्सोममर्कं वा यद्युल्का प्रतिलोमतः । प्रविशेन्नागराणां स्याद् विपर्यासस्तथागते ॥ ४४
 एषैवास्तगते^{३९} उल्का आगन्तूनां भयं भवेत् । प्रतिलोमा भयं कुर्याद् यथास्वं चन्द्र-सूर्ययोः ॥ ४५
 उदये भास्करस्योल्का याऽप्रतोऽभिप्रसर्पति । सोमस्यापि जयं कुर्यादेषां पुरस्सरा वृतिः^{३४} ॥ ४६
 सेनामभिमुखी भूत्वा यद्युल्का प्रतिदृश्यते । प्रतिसेनावधं विन्धात्^{३५} अस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ४७
 अथ यद्युभयां सेनामेकैकं प्रतिलोमतः । उल्का तूर्णं प्रपद्येत उभयत्र भयं भवेत् ॥ ४८
 येषां सेना^{४०} निपतेदुल्का^{४१} नीलमहत्प्रभा^{४२} । सेनापतिवर्धस्तेषाम्^{४३} चिरात्^{४४} संप्रजायते ॥ ४९
 उल्कास्तु लोहिताः सूक्ष्माः पतन्त्यः पृतनां प्रति । यस्य राज्ञः प्रपद्यन्तं कुमारो हन्ति तं नृपम् ॥ ५०
 उल्कास्तु बहवः पीताः पतन्त्यः पृतनां प्रति । पृतनां व्याधितां प्राहुस्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ५१
 ब्रह्मशाम्बः(?) प्रपद्येरन् उल्काः श्वेताः समन्ततः । ब्राह्मणेभ्यो भयं घोरं तस्य सैन्यस्य निर्दिशेत् ॥ ५२
 उल्का व्यूहेष्वनीकेषु या प्रतेत्तिर्यगागता । न तदा जायते युद्धं परिधा नाम सा भवेत् ॥ ५३
 उल्का व्यूहेष्वनीकेषु पृष्ठतोऽपि पतन्ति याः । क्षय-व्ययेन पीड्येरन्नुभयोः सेनयोर्नृपाः (पान्) ॥ ५४
 उल्का व्यूहेष्वनीकेषु प्रतिलोमाः^{४५} पतन्ति^{४६} याः । संग्रामेषु निपतन्ति जायन्ते किंशुका^{४७} वर्णाः ॥ ५५

1 A वारश्च । 2 A स्वस्थासनः; BD स्वस्थासन । 3 B °पिडि°; C विधान । 4 BD °यवस्थिताः
 C भवनोपमा । 5 B CD प्रशंस्यते । 6 A स्वं स्वं; C सम्यक् । 7 A विमुञ्चन्ते । 8 D प्रत्युत्तमा । 9 A
 योऽपि नः; C योगिनः । 10 A शौरिः; D सौर । 11-12 A आचलथावराः । 13 C ग्रहवेताः; D ग्रहवेला ।
 14 CD it is not found in these Mss. 15 C सविद्युताः; D सविद्युतः । 16 A सनिर्याता ।
 17 D नागरेषु । 18 A उपसृष्टेषु । 19 A पापिष्ठा; B D याधिपू । 20 A पापिनां । 21 A राज्ञी । 22-23
 A चोभयदा; B चोभयदो । 24 B °छत्र° । 25 A वनुद्योगे । 26 C राज्ञां । 27 C चेव शुभाशुभं । 28
 A उद्गच्छः; C उद्गच्छन्त । 29 C सोमाक । 30 A B D यद्युल्काभिः । 31 A B D विदारयेत् । * C निग्र-
 न्यवचनं यथा । 32 A पथैवास्तमने; C एषैवास्तमनं । 33 A पि । 34 BD this is not found in
 these Mas. 35 A विद्यात् । 36 C सेना । 37 C प्रतिपते । 38 A उल्का is twice found in this
 Ms. 39 C नीला । 40 C महा° । 41 C °वधं । 42 C विद्यात् । 43 C रुधिरः । 44 C दृयतां । † C
 रोगव्याधिं समाख्याति तस्मिन्नुत्पातदर्शने । ‡ C this stanza is not found in this Mss. § ABD
 संघशस्त्रानुपद्येत उल्कास्तेषां च मुञ्चति । ¶ A B D या पतन्ति च सायकाः । § A परिधानमस्याः स्मृतम् ।
 || ABD क्षयं व्ययं तापाश्चरमुभयोरथ सेनयोः । 45 A पृष्ठतो । 46 A निपतन्ति । 47 A या । 48-49
 C रक्षकदंभाः; D केसु काचना ।

उल्का यत्र समायान्ति यथाभावे तथासु च । येषां मध्यान्तिकं^३ यान्ति तेषां स्वाद्विजयो ध्रुवम् ॥ ५६
 चतुर्दिक्षु यदा पृतना उल्का गच्छन्ति संततम् । चतुर्दिशं तदा यान्ति भयान्युप्राणि^५ संघर्षः ॥ ५७
 अग्रतो^७ या पतेदुल्का सा सेना तु प्रशस्यते । तिर्यक् संचरते^{१०} मार्गं प्रतिलोमी भयावहा ॥ ५८
 यतः सेनामभिपतेत्^{१२} तस्य सेनां प्रबाधयेत् । विजयं तु समाख्याति येषां सोल्का पुरःसरा ॥ ५९
 डिम्भरूपा^{१३} नृपतये^{१४} बन्ध^{१५} मुल्का प्रदापयेत्^{१६} । प्रतिलोमा विलोमा प्रतिराज्ञो^{१७} भयं सृजेत्^{१८} ॥ ६०
 यस्यापि जन्मनक्षत्रं उल्का गच्छेच्छरोपमा^{१९} । विदारणा तस्य वाच्या व्याधिना वर्णसङ्करैः ॥ ६१
 उल्का येषां यथारूपा दृश्यते प्रतिलोमतः । तेषां ततो भयं विन्द्यादनुलोमा शुभागमम् ॥ ६२
 उल्का यत्र प्रसर्पन्ति भ्राजमाना दिशोदिशम् । सप्तरात्रान्तरं^{२०} वर्षं दशाहो^{२१}दुत्तरं भयम् ॥ ६३
 पापासूल्कासु यद्यस्तु^{२२} यदा देवः प्रवर्षति^{२३} । प्रशान्तं तद्भयं विन्द्याद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ ६४
 यथातिवृष्टिः^{२४} स्निग्धा^{२५} च दिशि शान्ता पतन्ति याः । उल्कास्वाशु भवेत् क्षेमं सुभिक्षं^{२६} मन्दरोगवान्^{२७} ॥ ६५
 यथामार्गं यथावृद्धिं यथाद्वारं यथाऽऽगमम् । यथाविकारं विज्ञेयं ततो त्र्याच्छुभाऽशुभम् ॥ ६६
 तिथिश्च करणं चैव नक्षत्राश्च मुहूर्त्ततः । ग्रहाश्च शकुनाश्चैव दिशो वर्णाः प्रमाणतः ॥ ६७
 निमित्तादनुपूर्वाश्च पुरुषा(?) कालतो बलात् । प्रभावाश्चागतिश्चैवमुल्कानां फलमादिशेत् ॥ ६८
 एतावदुक्तमुल्कानां लक्षणं जिनभाषितम् । परिवेषान् प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत तत्त्वतः ॥ ६९

॥ इति भद्रबाहुसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि परिवेषान् यथाक्रमम् । प्रशस्तानप्रशस्तांश्च यथावदनुपूर्वशः^१ ॥ १
 पञ्च प्रकारा विज्ञेयाः पञ्च वर्णाश्च भौतिकाः । ग्रह-नक्षत्रयोः कालं परिवेषा^२ः समुत्थिताः ॥ २
 रूक्षाः खण्डाश्च वामा^३श्च क्रव्यादायुधसंनिभाः । अग्रशस्ताः प्रकीर्त्यन्ते^४ विपरीत^५गुणान्विताः ॥ ३
 रात्रौ तु संप्रवक्ष्यामि प्रथमं तेषु लक्षणम् । ततः पश्चाद्विवा भूयो तन्निबोध^६ यथाक्रमम्^७ ॥ ४
 क्षीर-शङ्खनिर्भश्चन्द्रे^८ परिवेषो^९ यदा भवेत् । तदा क्षेमं सुभिक्षं च राज्ञो^{१०} विजयमादिशेत् ॥ ५
 सर्पिस्तैलनिकाशस्तु परिवेषो यदा भवेत् । न चाऽऽकृष्टोऽतिमात्रं च महामेघस्तदा भवेत् ॥ ६
 रूप्य-पारार्पिताभश्च^{११} परिवेषो यदा भवेत् । महामेवा^{१२}स्तदाभीक्ष्णं^{१३} तर्पयन्ति जलैर्महीम् ॥ ७

* C अनुकूला मुधर्वसा । 1 A स्वरं । 2 A चोपपत्तिकं । 3 C संघसा; D संततः । 4 A B D यदा । 5 A नुगणं; B नुमन; D खगण । 6 A B संघसः । 7 A B अग्रमे । 8 D पतत्युल्का । 9 C D सु । 10 A गानरवेः; B मानरवे । 11 A प्रतिलोमी । 12 A B अभिपतति । † A तस्य सेनामसौ जयः; BD तस्य सेनामयो जयः । ‡ A B D तं विजयं कुर्यात्तेषां पतेत्सोल्का यदा पुरा । 13 A एवं स्त्रीरूपं; B एवं श्रीरूपा; D एवरूपा । 14 A °तेय । 15 A °द्वय; B °द्वय; C वेध । 16 A B प्रतापयेत् । 17 A च नृपतिः; B च नृपती । 18 A भवेत्; C भयङ्करि । 19 A त्वरो; C D जरो । ¶ C विदार्य-माणाथासज्ञा तस्य पीडा समादिशेत् । 20 C सप्ताहभ्यंतरे । 21 A देशसा; C दशना । 22 D राज्यरसु । 23 A प्रसर्पति । 24 A °भिवृष्ट्या; B D °तिवृष्ट्या । 25 A B स्निग्धार; D स्निग्धया । 26 C ससुभिक्ष । 27 C °मरोगता । 28 B उल्काध्यायः तृतीयः; C उल्कालक्षणं तृतीयाध्यायः । 29 A B D °पूर्वतः । 30 B परिवेषा । 31 B सुपस्थिताः । 32 A वाता । 33 C प्रशस्ता । 34 C न प्रशस्यते । 35 A B D विपरीता । 36 C it is not found in this Ms. । 37 C निबोधत । 38 D यत्नतः । 39 C °निकाशस्तु । 40 C it is not found in this Ms. । 41 C परिवेषे । 42 A यथा । § C This second half is not found in this Ms. The next stanza also is not found. 43 D राज्ञः । 44 D त्वभय । 45 C °धारा । 46 C °प्रभावस्तु । 47 A B D °मेघः । 48 C भीक्षं ।

इन्द्रायुधसवर्णस्तु परिवेषो यदा भवेत् । सङ्ग्रामं तत्र जानीयाद् वर्षं ^१ चापि जलागमम् ॥	८
कृष्णे नीले ^४ ध्रुवं वर्षं पीते तु व्याधिमादिशेत् । *रूक्षे भस्मनिभे चापि दुर्वृष्टिर्भयमादिशेत् ॥	९
यदा तु सोममुदितं परिवेषो रुणद्धि हि । जीमूतवर्णस्त्रिगन्धश्च महामेघस्तदा भवेत् ॥	१०
अभ्युन्नतो यदा श्वेतो रूक्षः सन्ध्यानिशाकरः । अचिरेणैव कालेन राष्ट्रं चौरैर्विलुप्यते ॥	११
चन्द्रस्य परिवेषस्तु सर्वरात्रं यदा भवेत् । शस्त्रं जनक्षयं चैव तस्मिन् देशे विनिर्दिशेत् ॥	१२
भास्करं तु यदा रूक्षः परिवेषो रुणद्धि हि । तदा मरणमाख्याति नागरस्य महीपतेः ॥	१३
आदित्यपरिवेषस्तु यदा सर्वदिनं भवेत् । क्षुब्धं जनमारिश्च शस्त्रकोपं च निर्दिशेत् ॥	१४
हरिते ^९ सर्वसस्यानामीतिर्भवेति दारुणा । वृक्ष-गुल्म-लतानां च वर्तनीनां ^{११} तथैव च ॥	१५
यतः खण्डस्तु दृश्येत ततः प्रविशते परः ^{१३} । प्रयत्नं ^{१३} तत्र ^{१४} कुर्वति ^{१५} रक्षणे पुर-राष्ट्रयोः ॥	१६
रक्तो ^{१६} वा यदाभ्युदितं ^{१७} कृष्णपर्यन्त एव च ^{१८} । परिवेषो रवि ^{१९} रुन्ध्याद् राज्ञ्यसनमादिशेत् ॥	१७
यदा त्रिवर्णपर्यन्तं ^{२३} परिवेषो दिवाकरम् । तद्वाष्ट्रमचिरात् कालाद् दस्युभिः ^{२५} परिलुप्यते ^{२६} ॥	१८
हरितो नीलपर्यन्तः परिवेषो यदा भवेत् । आदित्ये यदि वा सोमे राज्ञ्यसनमादिशेत् ॥	१९
दिवाकरं बहुविधः ^{२८} परिवेषो रुणद्धि हि । राष्ट्रक्षोभो भवेत् तस्य गवां मरणमादिशेत् ॥	२०
यदाभिमुच्यते ^{३०} शीघ्रं दिवसैश्चाभिवर्धते ^{३२} । गवां विलोपमपि च तस्य राष्ट्रस्य निर्दिशेत् ॥	२१
अंशुमाली ^{३३} यदा तु स्यात् परिवेषः समन्ततः । तदा सपुरराष्ट्रस्य देशस्य रुजमादिशेत् ॥	२२
ग्रह-नक्षत्र-चन्द्राणां परिवेषः प्रगृह्यते ^{३४} । अभीक्षणं यत्र वर्तते(तेत?) तं देशं परिवर्जयेत् ॥	२३
परिवेषो विरुद्धेषु नक्षत्रेषु ग्रहेषु च । कालेषु वृष्टिर्विज्ञेया भयमन्यत्र ^{३५} निर्दिशेत् ^{३६} ॥	२४
अभ्रशक्तिर्यतो गच्छेत् तां ^{३७} दिशं ^{३८} त्वभियोजयेत् ^{३९} । रक्तं ^{४०} वा विपुलं चाग्रे जयं कुर्वति शाश्वतम् ॥	२५
यदाऽभ्रशक्तिर्दृश्येत परिवेषसमन्वितं ^{४१} । नागरा यायिनो ^{४२} हन्युस्तदा यत्नेन संयुगे ॥	२६
नानारूपो यदा दण्डः परिवेषं ^{४३} प्रमर्दति ^{४४} । नागरास्तत्र बाध्यन्ते ^{४५} यायिनो ^{४६} नात्र संशयः ॥	२७
त्रिकोणो ^{५०} यदि दृश्येत परिवेषः ^{५१} कथञ्चन । त्रिभागशस्त्रैर्वध्योऽसाविति निर्ग्रन्थशासने ॥	२८
चतुरस्रो यदा चापि परिवेषः प्रकाशते । क्षुधया व्याधिभिश्चापि चतुर्भागो विशिष्यते ॥	२९
अर्धचन्द्रनिकाशस्तु परिवेषो रुणद्धि ^{५३} हि ^{५४} । आदित्यं ^{५५} यदि वा सोमं ^{५६} राष्ट्रं सङ्कुलतां व्रजेत् ॥	३०
प्राकाराद्दालिकां ^{५७} प्रत्यः ^{५८} परिवेषो रुणद्धि हि । आदित्यं यदि वा सोमं पुररोधं निवेदयेत् ॥	३१

1 A B °सुवर्णः । 2 C वर्षः । 3 C °गमे । 4 B D नील । * Before this there is one more line in C which is as under:-नक्षत्रप्रतिमानस्तु महामेघस्तदा भवेत् । 5 A D दुर्वृष्टिः । 6 D °वर्णः । 7 A B D चन्द्रश्च । 8 C सागरस्य । 9 B D हरते । 10 B D इति; C इति । † C तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ 11 D वर्तनीनां । 12 A अपरः । 13 A B D ततः । 14 A B D प्रयत्नं । 15 C कुर्वति । 16 A रक्तं । 17 C अभ्युदयेत् । 18 D खे । 19 A B रवी; D रवि । 20 C विन्ध्यात् । 21 A राजा; C राज्ञा । 22 B C D त्रिवर्णो । 23 B C D पर्येति । 24 A तद् द्रष्टु । 25 A त्रिभयेन । 26 B C विलुप्यते; D परितुप्यते । 27 C राज्ञा । 28 C °विधं । † A B D भिद्यते बहुधा वापि । 29 C हरणं । ‡ C This and the following stanza are not found in C. 30 A भिमुख्यते; B भिमुच्येत । 31 B D दिशः । 32 D °भिमुख्यते । 33 B अर्थमाली; D अर्थमाली । 34 A B परिगृह्यते; C परिग्रहेत् । 35 B D अन्यात् । 36 B D मादिशेत् । 37 A B D तं । 38 A देशं । 39 C त्रिभियोजयेत् । 40-41 B रक्तांता; C रक्तांगा; D रक्तांतां । 42 C सातप्तः । 43 C परिवेषः । 44 C संसृजिता । 45 A D गायिनो, C याविनं । 46 B परिवेषा; C परिवेषः । 47 C D प्रवर्द्धते । 48 A B वर्द्धन्ते; D बध्यन्ते । 49 A B पायिनो । 50 A B D त्रिकोटिः । 51 A परिवेषं । 52 C °सुत्रं । 53-54 A B D प्रकाशते । 55 A आदित्ये । 56 A सोमे । 57 B D प्रकारं । 58 B °जबलकं; C D °अदालकं । 59 C °भाकारः ।

समन्ताद् वेष्टे^१ यस्तु मुच्यते च मुहुर्मुहुः । सङ्ग्रामं तत्र जानीयाद् दारुणं^२ पर्युपस्थितम् ॥ ३२
 यदा ग्रहमवच्छाद्य परिवेषः प्रकाशते । अचिरेणैव कालेन सङ्कुलं^३ तत्र जायते ॥ ३३
 यदि राहुमपि प्राप्तं परिवेषो रुणद्धि चेत् । तदा सुवृष्टिर्जानीयाद् व्याधिसत्र भयं भवेत् ॥ ३४
 पूर्वसंध्या^४ नागराणामागन्तूनां च पश्चिमा^५ । अर्धरात्रेषु राष्ट्रस्य मध्याह्ने राज्ञ उच्यते ॥ ३५
 धूमकेतुं च सोमं च नक्षत्रं च रुणद्धि हि । परिवेषो यदा राहुं^६ तदा यात्रा न सिद्ध्यति ॥ ३६
 यदा तु ग्रह-नक्षत्रे^७ परिवेषो रुणद्धि हि । अभावस्तस्य देशस्य विज्ञेयः पर्युपस्थितः ॥ ३७
 त्रीणि यत्र विरुध्यन्ते नक्षत्रं चन्द्रमा ग्रहः । त्र्यहो^८ वा जायते^९ वर्षं मासाद् वा जायते भयम् ॥ ३८
 उत्कावत् साधनं ज्ञेयं परिवेषेषु^{१०} तत्त्वतः । लक्षणं संप्रवक्ष्यामि विद्युतां^{११} तन्निबोधत ॥ ३९

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते परिवेषो^{१२}ऽध्यायश्चतुर्थः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि विद्युतां^{१३} नामविस्तरम् । प्रशस्तां^{१४} वाऽप्रशस्तां^{१५} च यथावदनुपूर्वशः ॥ १
 सौदामिनी च पूर्वा च कुम्भहेमोत्पला^{१६} शुभा । निरध्रां^{१७} मिश्रकेशी च क्षिप्रगा चाशनिस्तथा^{१८} ॥ २
 एतासां नामभिर्वर्षं ज्ञेयं कर्मभिरुक्तितः । भूयो व्यासेन वक्ष्यामि प्राणिनां पुण्यशालिनाम् ॥ ३
 स्निग्धास्निग्धेषु चाभ्रेषु विद्युत् प्राच्यां जलावहा । कृष्णा तु कृष्णमार्गस्था वातवर्षावहा^{१९} भवेत् ॥ ४
 अथ रश्मिमती^{२०} स्निग्धा हरिता हरितप्रभा । दक्षिणा दक्षिणावर्त्ता^{२१} कुर्यादुदकसंप्लवम् ॥ ५
 ॥ रश्मिमती^{२२} मोदिनी^{२३} भाति विद्युदपरदक्षिणे^{२४} । **हरिता भाति रोमाञ्च^{२५} सोदकं^{२६} पतयेद् बहु^{२७} ॥ ६
 अपरेण^{२८} तु या विद्युच्चरते चोत्तरामुखी । कृष्णाभ्रसंस्थिता^{२९} स्निग्धा साऽपि कुर्याज्जलागमम् ॥ ७
 अपरोत्तरा तु या विद्युत् मन्दतोया हि सा स्मृता । उदीच्यां^{३०} श्यामवर्णस्या रुक्षा^{३१} तु सा^{३२} तु^{३३} वर्षति ॥ ८
 या तु पूर्वोत्तरा विद्युद् दक्षिणा^{३४} च पलायते । चरत्पूर्व^{३५} च तिर्यग् सा साऽपि^{३६} श्वेता जलावहा ॥ ९
 तैथैवोद्धमधो वाऽपि स्निग्धा रश्मिमती भृशम् । सघोषा चाप्यघोषा च दिक्षु सर्वासु वर्षति ॥ १०
 शिशिरे चापि वर्षन्ति रक्ताः पीताश्च विद्युतः । नीलाः श्वेता वसन्तेषु न वर्षन्ति कथञ्चन ॥ ११
 हरिता मधुवर्णाश्च ग्रीष्मे रुक्षाश्च निश्चलाः । भवन्ति ताम्र-गौराश्च वर्षास्वपि^{३७} निरोधकाः ॥ १२

1 A B D वध्यते । 2 C शीघ्रं । 3 C पर्युपस्थितम् । * C भयमाख्याति दारुणम् ॥ 4 A सङ्ग्रामं । † This stanza is thus found in C:—राहुणा वेयदासादं परिवेषो रुणद्धि हि । तदा अष्टं विजानीयाद्वाधिमत्र भयं भवेत् ॥ ‡ C नागरापूर्वसंध्या । 5 A संख्या । 6 A पश्चिमः; C पश्चिमं । § This line and the next line also are not found in C and D. 7 A राज्ञः । 8 A नक्षत्रं । 9 A B यात्रा । 10 A त्र्यहो; B अहोत् । 11 A B विजायते । ¶ This stanza is not found in B. 12 A परिवेषो तु । § Cलक्षणं तं निबोधत ॥ 13-14 A विद्युताम् । 15 B परिवेषो-न्मरणो नाम । 16 B D विद्युता । 17 C प्रशस्तान्; D प्रशस्तम् । 18 C अप्रशस्तान्; D अप्रशस्तम् । 19 B अनुपूर्वशः । 20-22 A B D कुमुदोत्पलानि । 23 C चिरभ्रा । 24 C त्रासिनी । 25 A स्थिता; C रथा । 26 B C D कर्म । 27 B C D निरुक्तितः । 28 B C पापजाम्; D पंकजा । 29 C महा; D हर्षावहा । 30 A B गता; C वती । 31 C वर्त्ता । 32 A B संभवा । ॥ C सुरश्मिकनकाभावे । 33 B वती । 34 B D मेदिनी । 35 B विद्युतापदक्षिणे; C विद्युदापरदक्षिणा; D विद्युदपरदक्षिणा । ** C हरितां तां प्रभासेत् । 36 B रोमाञ्च; D रोमाञ्चा । 37 D सादिकं । 38 B पतयेत्; C पावयेत् । 39 B C D बहुम् । 40 A C अरुणोदये । 41 B D संश्रिता । 42 A जलागमः । †† C अपरोत्तरा मन्दतोया अहिता सा विधीयते । 43 B D सार्व; C सर्व । 44 A तक्षात् । 45-46 D These two words are missing. 47 A दक्षिणं । 48 D not found. ††† A वाद्धिमथाऽव्यापि । §§ C हेमन्ते ताम्रवर्णास्तु तद्धितो निजलाः स्मृताः ॥ ¶¶ This and the following stanza are not found in C. 49 A तक्षा । 50 D नाम्ना । 51 D गौरा । 52 A B त्रापि ।

शारदी(द्यो) नाभिवर्षन्ति नीला वर्षाश्च विद्युतः । हेमन्ते श्यामताम्रास्तु तडितो निर्जलाः स्मृताः ॥ १३
 रक्तास्तेषु चाभ्रेषु हरिताहरितेषु च । नीलानीलेषु वा स्निग्धा वर्षन्तेऽनिष्टयोनिषु ॥ १४
 अथ नीलाश्च पीताश्च रक्ताः श्वेताश्च विद्युतः । एतां श्वेतां पतत्यूर्ध्वं विद्युदुदकसंलवम् ॥ १५
 वैश्वानरपथे विद्युत् श्वेता रूक्षा चरेद् यतः । विन्ध्यात् तदाऽऽनिवर्ष^{१३} रक्तायामग्नितो भयम् ॥ १६
 यदा श्वेताऽभ्रवृक्षस्य विद्युच्छिरसि संचरेत् । अथ वा^{१४} ग्रहयोर्मध्ये वातवर्षं सृजेन्महत् ॥ १७
 अथ चन्द्राद् विनिष्क्रम्य विद्युन्मण्डलसंस्थिता । श्वेताऽऽभ्र^{१५} प्रविशेदकं विन्ध्यादुदकसंलवम् ॥ १८
 अथ^{१६} सूर्याद् विनिष्क्रम्य रक्ता समलिनी^{१६} भवेत् । प्रविश्य सोमं वा तस्य तत्र^{१७} वृष्टिर्भयङ्करा ॥ १९
 विद्युतं तु^{१८} यथा^{१९} विद्युत्^{१९} ताडयेत् प्रविशेद^{१९} । अन्योऽन्यं चालिखेयातां वर्षं विन्ध्यात् तदाऽऽशुभम्^{२०} ॥ २०
 राहुणा संवृतं चन्द्रमादित्यं चापि सर्वतः^{२०} । कुर्याद् विद्युद् यदा^{२०} साभ्रं^{२०} तदा सस्यं न रोहति ॥ २१
 नीला ताम्रा च गौरी च श्वेता वाऽभ्रान्तरं चरेत् । सघोषं^{२१} मन्दघोषं^{२१} वा विन्ध्यादुदकसंलवम् ॥ २२
 मध्यमे मध्यमं वर्षं^{२२} अंधमे अधमं दिशेत् । उत्तमं चोत्तमे मार्गे चरन्तीनां च विद्युताम् ॥ २३
 वीध्यन्तरेषु^{२३} या विद्युच्चरतामफलं विदुः । अभीक्ष्णं दर्शयेच्चापि तत्र दूरगतं^{२४} फलम् ॥ २४
 उत्कावत् साधनं ज्ञेयं विद्युतामपि तत्त्वतः । अत्राभ्राणां^{२५} प्रवक्ष्यामि^{२६} लक्षणं^{२७} तन्निबोधत^{२८} ॥ २५

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते विद्युल्लक्षणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अभ्राणां लक्षणं कृत्स्नं^{३०} प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । प्रशस्तं^{४०}प्रशस्तं^{४१} च तन्निबोधत तत्त्वतः ॥ १
 स्निग्धाण्यभ्राणि यावन्ति वर्षदानि न संशयः । उत्तरं मार्गमाश्रित्य तिथौ मुखे^{४२} यदा भवेत् ॥ २
 उदीच्यान्यथ पूर्वाणि वर्षदानि शिवानि^{४४} च । दक्षिणाण्य(न्य)पराणि स्युः समूत्राणि^{४५} न संशयः ॥ ३
 कृष्णानि पीत-ताम्राणि श्वेतानि^{४७} च यदा भवेत् । श्वयोनिर्दिश^{४९}मास्तस्य वर्षदानि शिवानि^{५०} च ॥ ४
 अम्बराणां^{५१} च सत्त्वानां^{५२} सदृशानि^{५३} चराणि^{५४} च । सुस्निग्धानि च यानि स्युर्वर्षदानि शुभानि^{५५} च ॥ ५
 शुक्लानि^{५६} स्निग्धवर्णानि विद्युच्छिन्न^{५८}-घनानि च । सद्यो वर्षं समाख्यान्ति तान्यभ्राणि न संशयः ॥ ६
 शकुनैः कार्णैश्चापि संभवन्ति शुभैर्यदा । तदा वर्षं च क्षेमं च सुभिक्षं च जयं भवेत्^{६०} ॥ ७
 पक्षिणां द्विपदानां च सदृशानि यदा भवेत् । चतुःपदानां^{६१} सौम्यानां तदा विन्ध्यान्महज्जलम्^{६२} ॥ ८
 यदा राज्ञः^{६३} प्रयाणे^{६४} तु यान्यभ्राणि शुभानि^{६५} च । अनुमार्गाणि^{६७} स्निग्धानि तदा राज्ञो जयं वदेत्^{६८} ॥ ९

1 B चान्येषु । 2 C हिन्व° । 3 A not found. 4 A not found. 5 A श्वेता is doubly found here. 6-7 C तान्यतमत् । 8 C विद्यात् । 9-10 B च विद्युता । 11-12 B सनिर्वोषं; C सनीवर्षं; D सनिव । 13 A मे; B प्रथमे । 14 C श्वेता च; D स्वतनो । 15 C तदा । 16 C सा शलिला । 17 C नश्येत् । 18 C सा तु । 19 C वृष्टि । 20 A B D विद्युत् । 21-22 A B D विद्युत् । 23 A B D यदाभृत्वा । 24 A B D तदा । 25 B C D शुभम् । 26 A सव्यते; B सेव्यतः । 27 A B विद्युदा; C विद्युता । 28 B साचा; C साऽभ्रं । 29 C अघोषा । 30 C वाऽप्यघोषा । * A B D दक्षिणाकल्पसंभवे । 31 C दीर्घांतरेषु । 32 A B चरं; D चारतां । 33 A वामफलं; B स्वामफलं; C सफलं । 34 B दूर° । 35 C अभ्राणां । 36 C संप्रवक्ष्यामि । 37 C लक्षणाणि । 38 C निबोधत । 39 C तत्त्वं । 40 A B D प्रशस्तान् । 41 A B D अप्रशस्तान् । 42 A B D तान् । 43 A मुख्यो; C मुख्ये । 44 C शुभानि । 45 C सुसुहृताणि । 46 C सर्वशः । 47 A स्वेतानि । 48 A not found. 49 A D तयोनिर्देश°; B तयोर्देशस° । 50 A शिवानि । 51 A B D अप्सराणां । 52 A सत्त्वानां; B D सत्त्वानाम् । 53 B सदृशा° । 54 A B चरणानि; C अपराणि । 55 B शिवानि । 56 A शुक्लानि । 57 A B D बिंदु° । 58 D °द्वित्रि° । 59 A B D करणैः । 60 A वदेत् । 61 C °पदां च । 62 A B D जयं वदेत् । 63 A राज° । 64 A °प्रयाणैः; C संप्रयाणे । 65-66 A B D शुभान्यथा । 67 C अभ्र° । 68 C भवेत् ।

स्वायुधानां^१ मशानां^२ हस्तिनां सदृशानि च । यान्यग्रतो प्रधावन्ति^३ जयमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ १०
 *ध्वजानां च पताकानां घण्टानां तोरणस्य च । सदृशान्यग्रतो यान्ति जयमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ ११
 शुङ्गानि स्निग्धवर्णानि पुरस्तात् पृष्ठतोऽपि वा । अभ्राणि^५ दीप्तरूपाणि जयमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ १२
 चतुःपदानां^६ पक्षीणां^७ कन्यादानां च दंष्ट्रिणाम् । सदृशप्रतिलोमानि^८ वधमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ १३
 †असि-शक्ति-तोमराणां खड्गानां चक्र-चर्मणां । सदृशप्रतिलोमानि सङ्ग्रामं तेषु निर्दिशेत् ॥ १४
 धनुषां कवचानां^९ च^{१०} वालानां सदृशानि च । खण्डान्यभ्राणि रूक्षाणि सङ्ग्रामं तेषु^{११} निर्दिशेत्^{१२} ॥ १५
 नानारूपप्रहरणैः सर्वे यान्ति परस्परम् । सङ्ग्रामं तेषु जानीयादतुलं प्रत्युपस्थितम् ॥ १६
 अभ्र-वृक्ष^{१३} समुच्छाद्य योऽनुलोमं^{१४} समं व्रजेत् । यस्य राज्ञो वधस्तस्य भद्रबाहुवचो यथा ॥ १७
 वालाऽभ्र-वृक्षमरणं कुमारामात्ययोर्वदेत् । एवमेवं च विज्ञेयं प्रतिराज्ञा^{१७} यदा भवेत् ॥ १८
 तिर्यक्षु^{१८} यानि गच्छन्ति रूक्षाणि^{१९} च घनानि च । निवर्तयन्ति तान्याशु चमू^{२०} सर्वा^{२१} सनायकां^{२२} ॥ १९
 अभिद्रवन्ति घोषेण^{२३} महता यां चमू पुनः । सविद्युतानि वाऽभ्राणि तदा विन्द्याच्चमूवधम् ॥ २०
 रुधिर-दक्ष-वर्णानि निम्बैर्गन्धीनि यानि च । व्रजन्त्यभ्राणि अत्यन्तं^{२६} सङ्ग्रामं तेषु निर्दिशेत् ॥ २१
 विश्वरं^{२७} रवमाणाश्च शकुना यान्ति पृष्ठतः । यदा^{२८} चाभ्राणि^{२९} धूम्राणि^{३०} तदा विन्द्यान्महद्भयम् ॥ २२
 मलिनानि विवर्णानि^{३३} दीप्तायां दिशि यानि च । दीप्तान्येव यदा यान्ति भयमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ २३
 सप्रहे^{३४} वाऽपि नक्षत्रे ग्रहयुद्धे^{३५} शुभे तिथौ । सम्भ्रमन्ति^{३७} यदाऽभ्राणि तदा विन्द्यान्महद्भयम् ॥ २४
 †मुहूर्ते शकुने वाऽपि निमित्ते वा शुभे यदा । सम्भ्रमन्ति यदाऽभ्राणि तदा विन्द्यान्महद्भयम् ॥ २५
 अभ्रशक्तिर्यतो गच्छेत् तां दिशं त्वभियोजयेत् । विपुला क्षिप्रगां^{३३} स्निग्धा जयमाख्याति निर्भयम् ॥ २६
 यदा तु धान्यसङ्ग्रानां^{३९} सदृशानि^{४०} भवन्ति हि । अभ्राणि तोयवर्णानि सस्यं तेषु समृद्ध्यति ॥ २७
 विरागान्नुलोमानि शुङ्ग-रक्तानि यानि च । स्थावराणीति^{४२} जानीयात्^{४३} स्थावराणां च संश्रये^{४४} ॥ २८
 क्षिप्रगानि विलोमानि नील-पीतानि यानि च । चलानीति^{४५} विजानीयाच्चलानां^{४७} च समागमे^{४८} ॥ २९
 स्थावराणां जयं विन्द्यात्स्थावराणां द्युतिर्यदा । यायिनां^{४९} च जयं विन्द्याच्चलानां^{५०} द्युतावपि ॥ ३०
 राज्ञा तत्प्रतिरूपैस्तु ज्ञेयान्यभ्राणि सर्वशः । तत् सर्वं^{५४} सफलं^{५६} विन्द्याच्छुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ३१
 ॥ इति नि(नै)ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते अभ्रलक्षणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

1 B D स्वायुधानां; C यदाऽऽयुधानाम् । 2 A सस्थानाम्; B D सत्त्वानाम् । 3 C अभिधावन्ति ।
 * C This stanza is not found in this Ms. 4 B पुरतः । 5 B अभ्राणां । 6 A °पदानां च ।
 7 C पक्ष्याणां । 8 C पक्षिणां । † D संग्रामं तेषु निर्दिशेत् । † This stanza is missing both in
 C and D. 9-10 C घनयानानां । 11 C ते । 12 C विनिर्दिशेत् । 13 A अत्र वृक्ष; B अत्र वृक्ष;
 D स्वभवृक्षः । 14 B योन्यां । 15 C °लोमं । 16 A °भयवृक्षः; B °भिमरणं वृक्षे; D °भ्राणिकः । 17 B
 प्रतिन्यानां; C प्रतिराज्ञः; D प्रतिराज्ञा । 18 C तिर्यचि । 19 A D रूपाणि; C वृक्षाणि । 20 A श्वेतवर्णः;
 D चमूः । 21 A सर्वान्; B सर्वा; D सर्वं । 22 C च नायकां; D सिनायकां । 23 C घोरेण । 24 C
 विषं । 25 A B D व्रजन्त्यभ्रमतोः । 26 A B D not found. 27 A C विश्वरं । 28-29 A B D
 यान्यभ्राणि । 30 A B D सधूम्रानि । 31-32 A महाभयम्; B D भयं महत् । 33 A त्रिवर्णानि ।
 34 A सप्रहे; B संग्रहे । 35 C अभ्रमुक्ते । 36 A सम । 37 C भवन्ति । † C This stanza is
 not found. 38 C दक्षिणा । 39 A वात्यसन्धानां । 40 A सदृशानां । 41 A विरागानि । § This
 line as well as the next stanza are not found in B. 42 A स्थावराणां । 43 A विजानीयात् ।
 44 C D संश्रयेत् । 45 A चलानीति; D चञ्चलानीति । 46 D जानीयात् । 47 A चलानाम् । 48 A
 समागमम् । 49 A चूलः । 50 C जायिनां । 51 C तज्ञां । 52 C त्रिप्रति । 53 C सर्वतः । 54 C
 ततः । 55-56 C सर्वमलं । 57 B C वृषात् ।

- अथातः संप्रवक्ष्यामि सन्ध्यानां लक्षणं ततः । प्रशस्तमप्रशस्तं च यथातत्त्वं निबोधत ॥ १
- उद्गच्छमाने वाऽऽदित्ये यदा सन्ध्या विराजते । नागराणां जयं विन्द्यादस्तं गच्छति यायिनाम् ॥ २
- उद्गच्छमाने वाऽऽदित्ये शुक्ला सन्ध्या यदा भवेत् । उत्तरेण गतो^३ सौम्या ब्राह्मणानां जयं विदुः ॥ ३
- उद्गच्छमाने वाऽऽदित्ये रक्ता सन्ध्या यदा भवेत् । पूर्वेण च गता सौम्या क्षत्रियाणां जयावहा ॥ ४
- उद्गच्छमाने वाऽऽदित्ये पीता सन्ध्या यदा भवेत् । दक्षिणेन गता सौम्या वैश्यानां सा जयावहा ॥ ५
- उद्गच्छमाने वाऽऽदित्ये कृष्णसन्ध्या यदा भवेत् । अपरेण गता सौम्या शूद्राणां च जयावहा ॥ ६
- सन्ध्योत्तरा जयं कुर्यात्^७ दक्षिणां^८ च पराजयम् । पूर्वा क्षेमं सुभिक्षं च पश्चिमा तु भयङ्करा ॥ ७
- आग्नेयी^{१०} अग्निमाख्याति नैर्ऋती राष्ट्रनाशिनी । वायव्या वर्षणं^{११} हन्यात्^{१२} ईशानी च शुभावहा ॥ ८
- एवं संपत्कराद्येषु नक्षत्रेष्वपि निर्दिशेत् । जयं सा कुरुते सन्ध्या साधकेषु समुत्थिता ॥ ९
- उदयास्तमनेऽर्कस्य यान्यभ्राण्यग्रतो भवेत् । सप्रभाणि सरश्मीनि तानि सन्ध्या विनिर्दिशेत् ॥ १०
- अभ्राणां यानि रूपाणि सौम्यानि विकृतानि^{१५} च । सर्वाणि तानि सन्ध्यायां^{१६} तथैव प्रतिचारयेत् ॥ ११
- एवमस्तमने काले या^{१७} सन्ध्या^{१८} सर्व उच्यते । लक्षणं यत्^{१९} तु सन्ध्यानां^{२०} *शुभं च यदि वाऽशुभम् ॥ १२
- स्निग्धवर्णमती सन्ध्या वर्षदा सर्वशो भवेत् । सर्वावीथिगता वाऽपि सुनक्षत्रां^{२३} विशेषतः ॥ १३
- सर्वरात्रिपरिवेषा^{२५} सविद्युत्परिखायुता । सरश्मी^{२७} सर्वशः^{२८} सन्ध्या^{२९} सद्यो वर्षं प्रयच्छति ॥ १४
- प्रतिसूर्यागमस्ताच्च शक्रचा^{३०} परजस्तथा । सन्ध्यायां यदि दृश्यन्ते सद्यो वर्षं प्रयच्छति ॥ १५
- सन्ध्यायामेकरश्मिं तु यदा सृजति भास्करः । उदितेऽस्तमिते चापि विन्द्याद् वर्षमुपस्थितम् ॥ १६
- आदित्यपरिवेषस्तु सन्ध्यायां यदि दृश्यते । वर्षं महद् विजानीयाद् भयं वाऽथ^{३१} प्रवर्षणे^{३२} ॥ १७
- त्रिमण्डलपरिक्षिप्तो अथवा पञ्चमण्डलः । सन्ध्यायां दृश्यते सूर्यो महावर्षस्य^{३३} संभवः ॥ १८
- द्योतयन्ती दिशः सर्वा यदा सन्ध्या प्रदृश्यते । महामेघं^{३४} तदा विन्द्याद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ १९
- सर-स्तडाग-प्रतिमा-कूप-कुम्भनिभा च या । यदा दृश्यति सुस्निग्धा सा सन्ध्या वर्षदा स्मृता^{३५} ॥ २०
- धूमवर्णा बहुच्छिद्रा खण्डपापसमा यदा । या सन्ध्या दृश्यते नित्यं सा तु राज्ञो भयङ्करा ॥ २१
- अनावृष्टिभयं रोगं^{३६} दुर्भिक्षं राजविद्रवम् । रूक्षायां विकृतायां च सन्ध्यायां च विनिर्दिशेत् ॥ २२
- द्विपदाश्चतुःपदाः क्रूराः पक्षिणस्तु भयङ्कराः । सन्ध्यायां यदि दृश्यन्ते भयमाख्यान्त्युपस्थितम् ॥ २३
- विंशतिर्योजनानि स्युर्विद्युद्भाति च सुप्रभा । ततोऽधिकं तु स्वनि^{३७} अत्र यत्रैव दृश्यते ॥ २४
- पञ्चयोजनिका सन्ध्या वायुवर्षं च दूरतः । त्रिरात्रा(त्रं) सप्तरात्रा(त्रं) च सद्यो वा पाकमादिशेत् ॥ २५
- उल्कावत् साधनं सर्वं सन्ध्यायामभिनिर्दिशेत् । अतः परं प्रवक्ष्यामि मेघानां तन्निबोधत ॥ २६

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते सन्ध्यालक्षणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

1 C त्विह । 2 C जयिनाम् । 3 A गतो । 4 C च । 5 B यथावहा; C जयङ्करा । 6 B यथावहा; C जयङ्करा । 7 A B राज्ञः । 8-9 B सन्ध्या कुर्यात् । 10 A अग्नेह । 11 C वर्षं । 12 C हन्यात् । 13 C तु वायव्या । 14 C संयुक्तरागेषु । 15 C विनतानि । 16 C सा सन्ध्या । 17-18 C यायिनां । 19-21 C उदये चापि । * C स्थावराणां शुभाशुभम् ॥ 22 C सर्वं । 23 C नक्षत्राणि । 24 C साकारा । 25 C सपरिवेषा । 26 A सविद्युता । 27 C सुरश्मिः । 28-29 C सर्वसन्ध्यायां । 30 A सद्युवं । 31-32 A चावर्षणे पुनः । 33 A °वृक्षस्य । 34 A मेघा; B D °मेघः । 35 C शिवा । 36 C घोरं । 37 A C °विङ्करम्; B °विस्तरम् । 38 A विद्यात् । 39 B स्तितं; C च ततं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मेघानामपि लक्षणम् । प्रशस्तमप्रशस्तं च यथावदनुपूर्वशः ॥ १
यदाञ्जननिभो मेघः शान्तायां दिशि^१ दृश्यते । स्निग्धो मन्दगतिश्चापि तदा विन्ध्याज्जलं शुभम् ॥ २
शुक्लवर्णो यदा मेघः शान्तायां दिशि दृश्यते । स्निग्धो मन्दगतिश्चापि निवृत्तः स जलावहः ॥ ३
स्निग्धाः सर्वेषु वर्णेषु स्वां दिशं संसृता यदा । सवर्णविजयं कुर्युर्दिक्षु शान्तासु ये स्थिताः ॥ ४
यथास्थितं शुभं मेघमनुपश्यन्ति पक्षिणः । जलाशया जलधरास्तदा विन्ध्याज्जलं शिवम् ॥ ५
स्निग्धवर्णाश्च ये मेघा स्निग्धनादाश्च ये सदा । मन्दगाः सुमुहूर्ताश्च ते सर्वत्र जलावहाः ॥ ६
सुगन्धगन्धा ये मेघाः सुखराः^{१०} स्वादुसंस्थिताः । मधुरोदकास्तु ये मेघा जलायं जलदास्तथा ॥ ७
मेघा यदाऽभिवर्षन्ति प्रयाणे पृथिवीपतेः । मधुरा^{१५} मधुरेणैव^{१६} तदा सन्धिर्भविष्यति ॥ ८
पृष्ठतो वर्षतः श्रेष्ठ^{१७} अग्रतो विजयङ्करम् । मेघाः कुर्वन्ति ये दूरे सगर्जित-सविद्युतः ॥ ९
मेघशब्देन महता यदा निर्याति पार्थिवः । पृष्ठतो गर्जमानेन^{१८} तदा जयति दुर्जयम् ॥ १०
मेघशब्देन महता यदा तिर्यग् प्रधावति । न तत्र जायते युद्धं^{२०} उभयोः परिघस्तु^{२१} संः ॥ ११
मेघा यत्राभिवर्षन्ति स्कन्धावारं^{२३} समन्ततः । सनायका^{२४} विद्रुते^{२५} सा चमूं^{२६} नात्र संशयः ॥ १२
रक्षा^{२७} वातं प्रकुर्वन्ति व्याधयो विष्टगन्धि^{२८}नः । कुशब्दश्च विवर्णश्च मेघो वर्षं न कुर्वते ॥ १३
सिंहा^{२९} शृगाल-मार्जारा व्याघ्रा मेघा रवन्ति^{३०} ये^{३१} । महता मेघशब्देन रुधिरं वर्षन्ति ते घनाः ॥ १४
पक्षिणश्चापि क्रव्यादा वा पश्यन्ति^{३३} समुत्थिताः । मेघास्तदाऽपि रुधिरं^{३४} *वर्षन्ते तत्र दर्शने ॥ १५
अनावृष्टिभयं घोरं दुर्भिक्षं मरणं^{३५} तथा । निवेदयन्ति ते मेघा ये भवन्तीदृशां दिवि^{३७} ॥ १६
तिथौ मुहूर्त्तकरणे नक्षत्रे शुक्रे^{३८}नेऽशुभे^{४०} । सम्भवन्ति यदा मेघाः पापदास्ते भयङ्कराः ॥ १७
एवं लक्षणसंयुक्ताश्चमूं वर्षन्ति ये घनाः । चमूं सनायकां सर्वा हन्तुमाख्यान्ति सर्वतः ॥ १८
रक्तं पांशुः सधूमं वा क्षौद्रं^{४१} केशा-ऽस्थि-शर्कराः । मेघा वर्षन्ति विषये यस्य राज्ञो हतस्तु सः ॥ १९
क्षारं वा कटुकं वाऽथ दुर्गन्धं^{४३} सस्यनाशनम् । यस्मिन् देशेऽभिवर्षन्ति सं वै^{४५} देशो^{४७} विनश्यति^{४८} ॥ २०
प्रयातं पार्थिवं यत्र मेघश्चित्रं^{४९} प्रवर्षति^{५०} । चित्रस्तो^{५१} बध्यते^{५२} राजा विपरीतस्तदाऽपरे ॥ २१
सर्वत्रैव प्रयाणेन नृपो येनाभिषिच्यते । रुधिरादिविशेषेण^{५३} सर्वघाताय निर्दिशेत् ॥ २२
मेघाः सविद्युतश्चैव^{५५} सुगन्धाः सुखराश्च^{५६} ये । सुवेषाश्च^{५७} सुवाताश्च^{५८} सुधियाश्च^{५९} सुभिक्षदाः ॥ २३
अभ्राणां यानि रूपाणि सन्ध्यायामपि यानि च । मेघेषु^{६०} तानि सर्वाणि समास-व्यासतो विदुः ॥ २४

1 B C D यदि । 2 C लाक्षा । 3 C विज्ञेयः । 4 C जया । 5 C यदा । 6 C अत्र । 7 C पश्यति ।
8 C दक्षिणः । 9 A B °नाथा; C °शब्दा । 10 A सुखराः; C सुस्विन्नाः । 11 C मधुरतोयाः । 12 C
ज्ञेया । 13 C जलदा । 14 A सद्यो । 15 C मधुरान् । 16 C सुखरान् । 17 A श्रेष्ठि; C मेघम् । 18 A
गजमान; C नहमानेषु । 19 A दुर्जयः । 20 B सिद्धिम्; D शुद्धिः । 21-22 B परिसेनयोः । 23 A
°धासारे । 24 C °काऽपि । 25 C द्रष्टव्यम् । 26 C चमूं । 27 A रक्षे । 28 C विविधाणि वा । 29 A
सिंह । 30 A द्रवन्ति । 31 A यत् । 32 A B D भीम । 33 B पश्यन्ते; C वास्यस्ते; D
वाश्यन्ते । 34 B रुधिरं । * C मांसं वा करकापि व ॥ B करं मासमेव च ॥ D करं मासमेव वा ॥
35 A मरकं । † C ये दिशं दिशि निस्सनाः ॥ 36 B D भवन्तिदृशा । 37 A सुवि । 38 A D सुहृत् ।
39 C करणे । 40 A तथा; C शुभे । ‡ A अशुभे भवति ये मेघा । ¶ C पीडयति निसंशयः । 41 B रौद्रं ।
42 C °स्तु । 43 B दूरं । 44 A यस्या; B वा धनं; C not found. 45-47 A मेघा देशे । 48 C
विनश्यति सराजकः । 49 A यत्रास्य । 50 A वर्षति । 51 A चित्रास्य; B चित्रस्तो; D चित्रस्तो । 52 A
वर्धते; B बध्यते । 53 A B D नृपः सरुधिराज्यं च । 54 A B D सविद्युता । 55 C सौम्याः । 56 C
सुरभाः । 57 C अवेषाः । 58 C सुवेषाः । 59 B सुधीपार्थ; C श्वसनाः; D सुधायाः । 60 C अमेघे ।

उल्कावत् साधनं ज्ञेयं^१ मेघेष्वपि तदाऽऽदिशेत् । अतः परं प्रवक्ष्यामि वातानामपि^३ लक्षणम् ॥ २५

॥ इति नि(नै)ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते मेघकाण्डं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

- अथातः संप्रवक्ष्यामि वातलक्षणमुत्तमम् । प्रशस्तमप्रशस्तं च यथावदनुपूर्वशः ॥ १
- वर्षं भयं तथा क्षेमं राज्ञो जय-पराजयम् । मारुतः कुरुते लोके जन्तूनां पुण्य-पापजम् ॥ २
- *आदानाच्चैव पाताच्च पत(च)नाच्च विसर्जनात् । मारुतः सर्वगर्भाणां बलवान्नायकश्च सः ॥ ३
- दक्षिणस्यां दिशि यदा वायुर्दक्षिणकाष्टिकः । †समुद्रानुशयो^९ नाम स गर्भाणां तु संभवः ॥ ४
- तेन संजनितं गर्भं वायुर्दक्षिणकाष्टिकः । धारयेद् धारणे^{११} मासे पाचयेत् पाचने तथा ॥ ५
- धारितं पाचितं गर्भं वायुरुत्तरकाष्टिकः । प्रमुञ्चति ततस्तोयं वर्षतमरुतोच्यते ॥ ६
- आषाढीपूर्णिमायां^{१३} तु पूर्ववातो यदा भवेत् । प्रया(वा)ति दिवसं सर्वं सुवृष्टिस्तु तदा^{१४} मर्ता^{१५} ॥ ७
- वाप्यानि सर्वबीजानि^{१६} जायन्ते निरुपद्रवम् । शूद्राणामुपघाताय सोऽत्र लोके परत्र च ॥ ८
- दिवसार्धं यदा वाति पूर्वमासौ^{१८} तु सोदकौ^{१९} । चतुर्भागेण मासस्तु शेषो^{२०} ज्ञेयं^{२१} यथाक्रमम् ॥ ९
- पूर्वार्धदिवसे ज्ञेयौ^{२२} पूर्वमासौ^{२३} तु सोदकौ^{२४} । पश्चिमे पश्चिमौ मासौ ज्ञेयौ द्वावपि सोदकौ ॥ १०
- हित्वा पूर्वं तु दिवसं मध्याह्ने यदि वाति^{२५} चेत्^{२६} । वायुर्मध्यममासात्^{२७} तदा मेघो^{२८} न वर्षति ॥ ११
- आषाढीपूर्णिमायां तु दक्षिणो मारुतो यदा । न तदा वापयेत् किञ्चित् ब्रह्म-क्षत्रं च पीडयेत् ॥ १२
- धन-धान्यं न विक्रेयं^{२९} बलवन्तं च संश्रयेत् । दुर्भिक्षं मरणं^{३१} व्याधिर्वासां मासं प्रवर्तते ॥ १३
- आषाढीपूर्णिमायां तु पश्चिमो यदि मारुतः । मध्यमं वर्षणं सस्यं धान्यार्थं मध्यमं तथा ॥ १४
- उद्विजन्ति^{३२} च राजानो^{३४} वैराणि च प्रकुर्वते^{३६} । परस्परोपघाताय स्वराष्ट्र-परराष्ट्रयोः ॥ १५
- आषाढीपूर्णिमायां तु वायुः स्यादुत्तरो यदा । वापयेत् सर्वबीजानि^{३८} सस्यं ज्येष्ठं समृद्धयति^{३९} ॥ १६
- क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं प्रशान्ताः^{४०} पार्थिवास्तथा । बहू^{४१} दकास्तदा मेघा मही^{४२} धर्मोत्सवाकुलाः^{४३} ॥ १७
- आषाढीपूर्णिमायां तु वायुः स्यात् पूर्वदक्षिणः । राज्ञमृत्युर्विजानीयाच्चित्रं सस्यं तथा जलम् ॥ १८
- क्वचिन्निष्प[द्य]ते सस्यं क्वचिच्चापि विपद्यते । धान्यार्थो मध्यमो ज्ञेयो तदाऽग्नेश्च^{४६} भयं^{४८} नृणां^{४९} ॥ १९
- आषाढीपूर्णिमायां तु वायुः स्याद् दक्षिणापरः । सस्यानामुपघाताय चौराणां तु विवृद्धये^{५०} ॥ २०
- भस्म-पांशु-रजैस्कीर्णा तदा भवति मेदिनी । सर्वत्यागं तदा कृत्वा कर्तव्यो धान्यसङ्ग्रहः ॥ २१
- विद्वन्ति च राष्ट्राणि क्षीयन्ते नगराणि च । श्वेतास्थिर्मेदिनी ज्ञेया मांस-शोणित-कर्ममा ॥ २२

1 C सर्व । 2 C समा । 3 B D वात । 4 C संक्रमम् । 5 A पूर्वतः । 6 A पापजाम् ; C पापयोः । * A B अवातं चैव वातं च पाचनश्च विसर्जनः ; D In addition to this line, the line that is found in A and B is also found in this Ms. 7-8 C स्मृतः । † A धारायद्धारणे मे से । 9 B तिस्रो । 10 C मध्यमः । 11 A वारणे । 12 C आषाढः । 13 AB पूर्णिमासी ; D पौर्णमासी । 14-15 B समासदा ; C समास्तदा ; D तमासदा । 16 B जीवालि । 17 C निरुपद्रवाः । 18 A मासे ; C मासं । 19 A C सोदकम् । 20 A शेषो ; BD शेषौ । 21 A ज्ञेयो ; B D ज्ञेयौ । 22 C ज्ञेयो । 23 C मासो । 24 C सोदको । † C पूर्वाह्ने ग्रहरे यत्र पश्चिमेन च वाति चेत् । 25-26 A वा भवेत् । 27 C मासौ । 28 B C D देवो । 29 A ते । 30 A विज्ञेयं । 31 C डामरं । § C तस्कराच्च महज्जयम् । 32 A B D उद्विजन्ते 33-34 A तथा राजा ; B तथा राजौ ; D यथा राजा । 35-36 C वहि कुर्वते ; D प्रवर्तते । 37 A परस्परो यथा तोय । 38 A जीवालि । 39 B प्रवर्द्धते ; D प्रवर्तते । 40 A वसन्तो । 41 C वेहो । 42 A D महा ; C सदा । 43 A D कुलाः ; C वोद्यतः । 44-45 A राज्ञां सुखं । 46-48 C ज्ञे मध्यमं । 49 D भवेत् । 50 A सस्यद्वयः । 51 C रसा ।

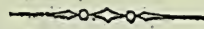
आषाढीपूर्णिमायां तु वायुः स्यादुत्तरापरः । मक्षिका दंशमशका जायन्ते प्रवलास्तदा ॥	२३
मध्यमं कचिदुत्कृष्टं वर्षं सस्यं च जायते । नूनं च मध्यमं किञ्चिद् धान्यार्थं तत्र निर्दिशेत् ॥	२४
आषाढीपूर्णिमायां तु वायुः पूर्वोत्तरो ^५ यदा । वापयेत् सर्ववीजानि *तदा चौरांश्च घातयेत् ॥	२५
स्थलेष्वपि च यद्वीजमुप्यते तत् समृद्धयति । क्षेमं चैव सुभिक्षं च भद्रवाहुवचो ^७ यथा ॥	२६
बहूदका सस्यवती यज्ञोत्सवसमाकुला । प्रशान्तडिम्भ-डमरी ^{१०} शुभी ^{११} भवति मेदिनी ॥	२७
पूर्वो ^{१३} वातः स्मृतः श्रेष्ठः तथा चाप्युत्तरो भवेत् । उत्तमस्तु ^{१४} तथैशानो मध्यमस्त्वपरोत्तरः ^{१५} ॥	२८
अपरस्तु तथा ^{१७} न्यूनः शिष्टो ^{१८} वातः प्रकीर्तितः । पापे ^{२०} नक्षत्र-करणे सुहूर्ते च तथा भृशम् ॥	२९
पूर्ववातं यदा हन्यादुदीर्णो दक्षिणोऽनिलः ^{२१} । न तत्र वापयेद् धान्यं कुर्यात् संचयमेव च ॥	३०
दुर्भिक्षं चाप्यवृष्टिं च शस्त्रं रोगं जनक्षयम् । कुरुते सोऽनिलो घोरं आषाढाभ्यन्तरं परम् ॥	३१
पापघाते तु ^{२२} वातानां ^{२३} श्रेष्ठं ^{२४} सर्वत्र चादिशेत् । श्रेष्ठानपि ^{२५} यदा हन्युः पापीः ^{२६} पापं ^{२७} तदाऽऽदिशेत् ॥	३२
यदा वाताश्चत्वारो भृशं वान्यपसव्यं ^{२८} । अल्पोदं ^{२९} सस्यसङ्घातं ^{३०} भयं व्याधिं प्रकुर्वते ॥	३३
प्रदक्षिणं यदा वाति त एव सुखशीतलाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं राज्यवृद्धिर्जयस्तथा ॥	३४
समन्ततो यदा वान्ति परस्परविघातिनः ^{३१} । शस्त्रं ^{३२} जनक्षयं ^{३३} रोगं सस्यघातं च कुर्वते ॥	३५
एवं विज्ञाय वातानां ^{३४} संयतां ^{३५} भैक्षवर्तिनः । प्रशस्तान्यत्र पश्यन्ति ^{३६} वसेयुस्तत्र निश्चितम् ^{३७} ॥	३६
आहारस्थितयः सर्वे जङ्गमस्थावरास्तथा । जलसम्भवं ^{३८} च सर्वं तस्यापि जननो ^{३९} ऽऽ(कोऽ)निलः ॥	३७
सर्वकालं प्रवक्ष्यामि वातानां लक्षणं ^{४०} परम् । आषाढीवत् तत् साध्यं यत् पूर्वं सम्प्रकीर्तितम् ॥	३८
पूर्ववातो यदा तूर्णं सप्ताहं वाति कर्कशः । स्वस्थाने नाभिवर्षेत महदुत्पद्यते भयम् ॥	३९
प्राकार-परिखानां वा शस्त्राणां च समन्ततः । निवेदयति राष्ट्राणां विनाशं तादृशोऽनिलः ॥	४०
सप्तरात्रं दिनार्धं ^{४२} च यः कश्चिद् वाति मारुतः । महद्भयं च विज्ञेयं वर्षं वाऽर्थं ^{४३} महद् भवेत् ॥	४१
पूर्वसन्ध्यां यदा वायुरपसव्यं प्रवर्त्तते । पुरावरोधं कुरुते यायिनां ^{४५} तु जयावहः ॥	४२
पूर्वसन्ध्यां यदा वायुः संप्रवाति प्रदक्षिणः । नागराणां जयं ^{४६} कुर्यात् सुभिक्षं यायि ^{४७} विद्रवम् ^{४८} ॥	४३
मध्याह्ने चार्धरात्रे च तथा वाऽस्तमनोदये । वायुस्तूर्णं यदा वाति तदाऽवृष्टिर्भयं रुजा ॥	४४
यदा राज्ञः प्रयातस्य प्रतिलोमोऽनिलो भवेत् । अपसव्यो समार्गस्थ ^{४९} (स्थ)स्तदा सेनावधं ^{५०} विदुः ॥	४५
अनुलोमो यदा स्निग्धः संप्रवाति प्रदक्षिणः । नागराणां जयं कुर्यात्सुभिक्षं च प्रदीपयेत् ^{५३} ॥	४६

1 A °काण्डं । 2 A किञ्चि° । 3-4 C नात्र संशयः । 5-6 A स्यात् पूर्व-उत्तरः । * C चौराणां समुपद्रवम् ॥ 7 A °वदे । 8 A सैन्यो° । 9 C प्रशान्ता । 10 C These letters are missing in this Ms. 11 C सदा । 12-13 C पूर्वोत्तरः । 14 A B D उत्तरा । 15 A परोत्तरः; C परोत्तरा । 16 C ततो । 17 A नूनं; B D नूनः । 18-19 A सस्यवाता; C शिष्टोया; D शिष्टा वाताः । 20 A वापे । 21 A दक्षिणानलः; B दक्षिणोऽनलः । 22 A °घातेषु । 23 A नागानाम् । 24 A D श्रेष्ठः । 25 A श्रेष्ठात्तापि । 26-27 A पयोत्युपं । 28 A अपसव्यं; C यसमन्ततः । 29 A B D °पोदकं । 30 A B D पयघातं । 31 A परिविधानिलः । 32 A सत्त्वं । 33 C °भयं । 34 C वातांस्तु । 35 C संचयता । 36 C विज्ञाय । 37 C निश्चिताः । 38 B °सम्भ्रमं । 39 C जलदो । 40-41 A B D लक्षणान्वितम् । ¶ C शस्त्रकोपभयं ततः । 42 A दिवा चार्द्धं; B दिवा चार्द्धं; D दिवा सार्द्धं । 43 A B D वातो । 44 A B D महान् । † A रपरसन्ध्या द्रवात् पुरः; B पर सन्ध्या द्रवात् परम्; D परसन्ध्या प्रवास्यते । 45 B जायिनां; A वापिना° । 46 D भयं । 47 A B D चापि । 48 A विद्रवाम् । 49 B C D वृष्टि° । 50 A राज्ञां; C राज्ञं । 51 A B D समार्गस्थ; C विमार्गस्थो । 52 A °भयं । ‡ C प्रदीपयित्वा तदा क्षिप्रं जयावहः ॥ 53 A D प्रदीपयन् ।

अनुलोमाश्च शब्दश्च तदा क्षिप्रं जयावहः । दशाहं द्वादशाहं वा पापवातो यदा भवेत् ॥	४७
अनुबन्धं तदा विन्ध्याद् राजमृत्युं जनक्षयम् । यदाऽभ्रवर्जितो वाति वायुस्तूर्णमकालजः ॥	४८
पांशु-भस्मसमाकीर्णः सस्यघाती भयावहः । सविद्युत्सरजो वायुरुर्ध्वगो वायुभिः सह ॥	४९
प्रवाति ^१ पक्षिशब्देन क्रूरेण स भयावहः । प्रवान्ति सर्वतो वाता यदा तूर्णं मुहुर्मुहुः ॥	५०
यतो यतोऽभिगच्छन्ति तत्र देशं निहन्ति ते । अनुलोमो यदाऽनीके सुगन्धो वाति मारुतः ॥	५१
आयातश्च ततो राजा जयमाप्नोति सर्वतः । प्रतिलोमो यदाऽनीके दुर्गन्धो वाति मारुतः ॥	५२
तदा यत्नेन साध्यन्ते वीरकीर्तिसुलब्धयः । यदा सपरिधा सन्ध्या पूर्वो वात्यनिलो भृशम् ॥	५३
पूर्वस्मिन्नेव दिग्भागे पश्चिमा बध्यते चमूः । यदा सपरिधा सन्ध्या पश्चिमो वाति मारुतः ॥	५४
अपरस्मिन् दिशो भागे पूर्वा ^३ बध्येत सा चमूः । प्रशस्तस्तु यदा वातः ॥ प्रतिलोमोऽनुपद्रवः ॥	५७
तदा यान्प्रार्थयेत् कामाँस्तान् प्राप्नोति ^७ नराधिपः । अप्रशस्तो यदा वायुर्नाभिपश्यत्युपद्रवम् ॥	५८
प्रयातस्य नरेन्द्रस्य चमूर्हारयते ^८ तदा । तिथीनां करणानां च मुहूर्त्तानां च ज्योतिषाम् ॥	५९
मारुतो बलवान् नेता तस्माद् यत्रैव मारुतः । वायमानेऽनिले पूर्व ^{१०} मेघांस्तत्र समादिशेत् ॥	६०
उत्तरे वायमाने तु ईजलं तत्र समादिशेत् । ईशाने वर्षणं ^{११} ज्ञेयमाग्नेये नैर्ऋतेऽपि च ॥	६१
धाम्ये च सङ्ग्रहं ^{१३} ब्रूयाद् भद्रबाहुवचो यथा । सुगन्धेषु प्रशान्तेषु स्निग्धेषु मार्दवेषु च ।	
वायमानेषु वातेषु सुभिक्षं क्षेममेव च ॥	६२
महतोऽपि समुद्भूतः सतडित् साभिगर्जितः ^{१४} । मेघाँन्निहनते ^{१५} वायुर्नैर्ऋतो ^{१७} दक्षिणाग्निजः ॥	६३
सर्वलक्षणसंपूर्णा मेघा मुख्या जलावहाः । मुहूर्त्तादुत्थितो वायुर्हन्यात् सर्वोऽपि नैर्ऋतः ^{१८} ॥	६४
सर्वथा बलवान् वायुः स्वचक्रे ^{१९} निरभिग्रहः । करणादिभिः संयुक्तो विशेषेण शुभा-ऽशुभः ॥	६५

॥ इति नि(नै)र्ग्रन्थे भद्रबाहुके नैमित्ते वातलक्षणं

नाम नवमोऽध्यायः ॥

* The stanzas from now upto 59 are wrongly numbered as will be seen from the context. This first half should be dropped and the second half of the stanza and the first half of the succeeding stanza should form one whole st. † A B D यदापि गर्जितो वाति । 1-2 B प्रतिपक्षशब्देन । ‡ This line and the following line are not found in C. In B it is thus found:-अपं ततः ततो धर्मांसाप्नोति सर्वतः ॥ ¶ This line is thus found in C:- तदा यत्नेन बध्यन्ते धरातलेषु कीर्तयः । § It is clear from the numbering of the stanzas that two sts. are missing in A. They are also not found in C but they are found as follows in B and D and form a regular part of the text as will be seen:-यदा सपरिधा सन्ध्या दक्षिणो वाति मारुतः...etc ॥ and यदा सपरिधा सन्ध्या उत्तरो वाति मारुतः...etc. etc. ॥ Thus there should be such stanzas to make the sense complete. 3-5 A दक्षिणा बध्यते । ॥ A B D अभिपश्यत्युपद्रवम् ॥ 6 A क्षामाँ । 7 A मासे भिः C लभेत् । ** C प्रतिलोमो विसद्रवः ॥ 8 C नानयते । 9 C तुराः । 10 A D पूर्वः C पूर्णो । § A B D तृतीया-यामनिले विदुः । 11 A B D वर्षं । 12 A B D विशेषं । 13 A B D चापग्रहं । 14 C सह गर्जितान् । 15 A तामेव । 16 C विनाशयेत् । 17 C निर्ऋतो । 18 A नैरितः; B मारुतः । 19-20 A B D सुतर्कनिरवग्रहः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रवर्षणं^१ निबोधत । प्रशस्तमप्रशस्तं च यथावदनुपूर्वशः ॥ १
 ज्येष्ठे^४ मूलमतिक्रम्य पतन्ति^५ बिन्दवो^६ यदा^७ । प्रवर्षणं तदा ज्ञेयं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ २
 आषाढे^८ शुक्लपूर्वा^{१०}सु ग्रीष्मे^{११} मासे तु पश्चिमे । देव^{१२}प्रतिपदायां^{१३} तु यदा^{१५} कुर्यात् प्रवर्षणम् ॥ ३
 चतुःषष्टिमाढकानि^{१६} तदा^{१७} वर्षति^{१८} वासवं^{१९} । निष्पद्यन्ते च सस्यानि सर्वाणि निरुपद्रवम् ॥ ४
 धर्म-कामार्था^{२०} वर्तन्ते^{२१} परचक्रं प्रणश्यति^{२२} । क्षेमं^{२३} सुभिक्षमारोग्यं दशरात्रं^{२४} त्वपग्रहम् ॥ ५
 उत्तरा^{२७}भ्यामाषाढाभ्यां^{२८} यदा देवः^{२९} प्रवर्षति^{३०} । विज्ञेयं^{३१} द्वादशा द्रोणां^{३२} ततो वर्षं सुभिक्षदम्^{३३} ॥ ६
 तदा निम्नानि वातानि^{३४} मध्यमं वर्षणं भवेत् । सस्यानां चापि निष्पत्तिः सुभिक्षं क्षेममेव च ॥ ७
 श्रवणेन^{३५} वारि^{३६} विज्ञेयं^{३७} श्रेष्ठं सस्यं च निर्दिशेत् । चौराश्च प्रवलां^{३८} ज्ञेया व्याधयोऽत्र पृथग्विधाः ॥ ८
 क्षेत्रान्य^{३९}(प्य)त्र न रोहन्ति दद्यानां^{४०} नास्ति जीवितम् । अष्टादशाहं जानीयादपग्रहं^{४१} न संशयः ॥ ९
 आढकानि धनिष्ठ्यां^{४२} सप्तपञ्च^{४३} समादिशेत् । मही^{४५} सस्यवती^{४६} ज्ञेया वाणिज्यं च विनश्यति ॥ १०
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं सप्तरात्रं^{४८}मपग्रहः । प्रवला दंष्ट्रिणो ज्ञेया मूषकाः शलभाः^{५०} शुकाः^{५१} ॥ ११
 खारीस्तु वारिणो^{५३} विन्धात्^{५४} सस्यानां चाप्युपद्रवम्^{५५} । चौरास्तु प्रवला ज्ञेया न च कश्चिदपग्रहः^{५६} ॥ १२
 पूर्वाभाद्रपदायां^{५८} तु यदा मेघः^{५९} प्रवर्षति । चतुःषष्टिमाढकानि तदा^{६०} वर्षति सर्वशः^{६१} ॥ १३
 सर्वधान्यानि जायन्ते बलवन्तश्च तस्कराः । नाणकं^{६२} क्षुभ्यते^{६३} चापि दशरात्रमपग्रहः^{६४} ॥ १४
 नवतिरीढकानि स्युरुत्तरायां समादिशेत् । स्थलेषु वापयेद् बीजं सर्वसस्यं^{६७} समृद्धयति^{६८} ॥ १५
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं विंशद्रात्रं^{६९}मपग्रहः । दिवसानां विजानीयाद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ १६
 चतुःषष्टिमाढकानीह रेवत्यामभिनिर्दिशेत् । सस्यानि च समृद्धयन्ते सर्वाण्येव यथाक्रमम् ॥ १७
 उत्पद्यन्ते^{७८} च राजानः परस्परविरोधिनः^{७४} । यानयुग्यानि^{७५} शोभन्ते बलवद्वाष्ट्रवन्धनम्^{७६} ॥ १८
 एकोनानि^{७७} तु पञ्चाशदाढकानि समादिशेत् । अश्विन्यां कुरुते यत्र प्रवर्षणं संशयः^{८१} ॥ १९
 भवेत्^{८२}(?)मुभये^{८३} सस्यं^{८४} पीड्यन्ते यवनाः शकाः । गान्धारिकाश्च काम्बोजाः^{८५} पाञ्चालाश्च चतुषपदाः ॥ २०

1 A D प्रवर्षन्तः; B मेघवर्ष । 2 A यदा तद° । 3 A B °पूर्वसः । 4 A D ज्येष्ठो । 5 B C D पतन्ते । 6 A ते बिन्दवो । 7 A B D यथा । 8 A C आषाढ- । 9 C-मत्र । 10 C पूर्वा च । 11 D ग्रीष्म° । 12 C D देवः । 13-14 C प्रतिपादनेह । 15 A यद; D तदा । 16 C °आढकानि; D °राढकानि । 17 C स्युस्तदा । 18 A वर्षन्ति । 19 B माधवः । 20 A °कामार्थ°; B °कामार्थ; C धर्मार्थकाम । 21 A D प्रवर्तन्ते । 22 C प्रशाम्यति । 23 B D सुभिक्षं । 24 B D क्षेमं । 25 C दशरात्रा । 26 A त्वथ; C त्वद° । 27 B उत्तराए; C उत्तरां । 28 B मषाढाभ्यां । 29 C देव । 30 C प्रवर्ष । 31 C विज्ञेयं । 32 B द्रोणां; C द्रोणं । 33 A सुभिक्षकम् । 34 B वाप्यानि । 35 A श्रमणेन । 36 A B D खारि । 37 A B D विज्ञेया । 38 B प्रलया । 39 A C D क्षतानि । 40 B न दर्प; C नद्यानां । 41 C अवग्रह । 42 C धनिष्ठानि । 43 A सप्तपञ्च; C सप्तपञ्चाशतं । 44 C वदेत् । 45 A मही; C महीं । 46 C °वन्ती; D °वत्ता । 47 C विन्धात् । 48 C °रात्राणि । 49 A उपग्रहः । 50 B C सुलभाः; D शुलभा° । 51 A शुकाः; B D शुभाः । 52 A D खारि; B खारि । 53 A B वारुणो; D वारुणे । 54 A B D ज्ञेया । 55 A °प्यपद्रवम् । 56 A उपग्रहः । 57 A पूर्व° । 58 A °सद्रपदायां । 59 B C D देवः । 60 A B स्युस्तदा । 61 A माधवः । 62 A नायिक; B नायकं । 63 A जन्याते । 64 A °मुपग्रहः । 65 A B D नवतिम् । 66 A चापि तं । 67 C सर्वमुत्तं । 68 A च जायते; C प्ररोहति । 69 A B D विंशरात्रम् । 70 B चतुःषष्टि; C D चतुःषष्टिः । 71 A C D आढकानि । 72 A B °मपि । 73 C D उद्वेज्यन्ते । 74 A °विरोधकृत; C °विनाशिनः । 75 A B D यानि मुह्यानि । 76 A बलवं । 77 A B दंष्ट्रि° । 78 C °वर्धनम् । 79 C एकान्यूनानि । 80 D णं न सं° । 81 C मथापि वा । 82 B भवेत्; C भयेत्तु । 83 C भवयो । 84 C वापि । 85 A सक्कोचो; B C D शकाम्बोजाः ।

- एकोनविंशतिर्विन्धादाढकानि न संशयः । भरण्यां वासवश्चैव यदा कुर्यात् प्रवर्षणम् ॥ २१
- व्यालः सरीसृपाश्चैव *भरणं व्याधयो^४ रुजः । सस्यं कनिष्ठकं ज्ञेयं प्रजाः सर्वाश्च दुःखिताः ॥ २२
- आढकान्येकपञ्चाशत् कृत्तिकासु समादिशेत् । तदात्वपग्रहो ज्ञेयः सप्तविंशतिरात्रकः ॥ २३
- द्विमासिकस्तदा मेघश्चित्रं सस्यमुपद्रवम् । निम्नेषु वापयेद् बीजं भयमग्नेर्विनिर्दिशेत् ॥ २४
- †आढकान्येकनवतिं †रोहिण्यामभिनिर्दिशेत्^{१०} । अपग्रहं विजानीयात् सर्वमेकादशाहिकाम् ॥ २५
- क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं नैऋतीयं बहुदकम् । स्थलेषु वापयेद् बीजं राज्ञो^{११} विजयमादिशेत् ॥ २६
- §आढकान्येकनवतिं सौम्यर्क्षे वर्षते यदा । †तदाऽप्यपग्रहं विन्धाद्वासराणि^{१३} चतुर्दश^{१४} ॥ २७
- महामात्याश्च पीड्यन्ते §बहुव्याधिं विनिर्दिशेत् । †सुभिक्षं चैव विज्ञेयं दंष्ट्रिणः प्रबलास्तथा ॥ २८
- आढकानि तु द्वात्रिंशद्दार्द्रायामभिनिर्दिशेत् । दुर्भिक्षं^{१७} व्याधिभरणं सस्यघातमुपद्रवम् ॥ २९
- श्रावणे प्रथमे मासे **वर्षित्वा न च वर्षति । प्रोष्ठपदं च वर्षित्वा शेषकालं न वर्षति ॥ ३०
- आढकान्येक[न]वतिं विन्धाच्चैव पुनर्वसोः । सस्यं निष्पद्यते क्षिप्रं व्याधिश्च बलवान् विदुः ॥ ३१
- चत्वारिंशच्च द्वे वाऽपि जानीयादाढकान्यथ । पुष्येण मन्दवृष्टिश्च निम्ने बीजानि वापयेत् ॥ ३२
- पक्षमश्वयुजे मासे पक्षं प्रोष्ठपदे तथा । अपग्रहं विजानीयाद् बहुलेऽपि प्रवर्षणम् ॥ ३३
- ††सस्यघातं विजानीयाद् व्याधिभिश्चोदकेन च । साधवो दुःखिता विन्धात्प्रोष्ठपदमपग्रहः ॥ ३४
- मघासु खारी विज्ञेया सस्यानां च समुद्रवम् । कुक्षिव्याधिश्च बलवाननीतिश्च तु जायते ॥ ३५
- फाल्गुनीषु च पूर्वासु यदा देवः^{१९} प्रवर्षति । खारी तदाऽऽदिशेत् पूर्णा तदा †‡स्त्रीणां च तत्सुखम् ॥ ३६
- सस्यानि फलवन्ति स्युर्वाणिज्यानि^{२०} दिशन्ति^{२१} च । अपग्रहश्चतुर्दशैश्च श्रावणे सप्तरात्रिकः ॥ ३७
- उत्तरायां तु फाल्गुन्यां षष्टिसप्त च निर्दिशेत् । आढकानि सुभिक्षं च क्षेममारोग्यमेव च ॥ ३८
- दानशीलाश्च मनुजा(मानवा) धर्मशीलाश्च साधवः । अप[ग्र]हं विजानीयात् कार्तिके द्वादशाहिकम् ॥ ३९
- पञ्चाशीतिं विजानीयाद् हस्ते प्रवर्षणं यदा । तदा निम्नानि वाप्यानि पञ्चवर्णं^{३३} च जायते^{३५} ॥ ४०
- सङ्ग्रामाश्चात्र वर्धन्ते शिल्पिकानां सुखोत्तमम् । श्रावणा-ऽश्वयुजौ मासौ^{२६} तथा कार्तिकमेव च ॥ ४१
- अपग्रहं विजानीयान्मासे मासे दशाहिकम् । चौराश्च बलवन्तश्च उत्पद्यन्ते च पार्थिवाः ॥ ४२
- द्वात्रिं(विं)शमाढकानि स्युश्चित्रायां वर्षणं यदा । चित्रं विन्धात् तदा सस्यं चित्रं वर्षं विनिर्दिशेत् ॥ ४३
- निम्नेषु^{२९} वापयेद् बीजं स्थलेषु परिवर्जयेत् । मध्यमं^{३०} तं^{३१} विजानीयाद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ ४४
- द्वात्रिंशदाढकानि स्युः स्वातौ प्रवर्षणं यदा । वायुवृष्टिर्नावृष्टिर्मासमेकं च वर्षति ॥ ४५

1 A एकोना; C एकाव्यूना । 2 A B D तदा व्यालः । 3 A B D it is not found in these Mss. * A सृलुव्याधितो विविधैः रुजैः । 4 C व्याधि । 5 C घोरयः । 6 A B D द्वौ । 7 A D मासकः । 8 C देवः । 9 C जय । † C The first quarter is missing in this Ms. ‡ B The three following quarters are not found in this Ms. 10 A B D मपि । 11 C राज्ञश्च । 12 C भयम् । § D This st. is not found in this Ms. ¶ B तदा प्रवर्षणं विन्धात् 13 A सप्त । 14 A मेकादशाहिका । 15 A महामात्रा; B महामत्रा; C महामंत्रा । § A B D चतुर्व्याधिश्च जायते । † A B D क्षेमं सुभिक्ष-मारोग्यं । 16 A द्वाविंश । 17 C D सुभिक्षम् । 18 C क्षेम । ** C वर्षचेव पुनः पुनः । †† This stanza is preceded by the following stanza in B C D :- चतुःषष्टिमाढकानि त्यदा वर्षति वासवः । यथाऽऽश्लेषा-सु प्रथमं कुरुते च प्रवर्षणम् ॥ 19 A मेघः । †† A स्त्री चलतु सुखम् । 20 A वणयो । 21 A निर्विंशन्ति । 22 C चतुर्विंशत् । 23 A पञ्चवर्णं । 24-25 A विज्ञायते । 26 A B D वातः । 27 A दसाधिका । 28 B द्वात्रिंशम् । 29 C निम्नेषु । 30-31 C मध्यमानां समा । 32 C विन्धात् । 33 A ०रदिमः; C ०मदिम । 34 A अन्यवृष्टिः । 35 A B वर्षम् ।

विशाखासु विजानीयात् खारिरेव न संशयः । सस्यं संपद्यते सर्वं वाणिज्यं पीड्यते न हि ॥ ४६
 अपग्रहं तु जानीयाद् दशाहं प्रौष्ठपादिकम् । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं *तां समां नाऽत्र संशयः ॥ ४७
 †जानीयादनुराधायां खारिं प्रवर्षणं यदा । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं परचक्रं प्रशाम्यति ॥ ४८
 दूरं^१ प्रवासिका यान्ति धर्मशीलाश्च मानवाः । मैत्री च स्थावरा ज्ञेया शाम्यन्ते^२ चेतयंस्तदा ॥ ४९
 ज्येष्ठायामाढकानि स्युश्चतुःषष्टिं विनिर्दिशेत् । स्थलेषु वापयेद् बीजं तदा भूदाहविद्रवः ॥ ५०
 मूले खारी विजानीयात् सस्यं सर्वं समृद्धयति । एकमूलानि पीड्यन्ते †चौराश्च प्रबलाश्च ये ॥ ५१
 एतद् व्यासेन कथितं समासेन पुनः शृणु । §भद्रबाहुवचः श्रुत्वा मतिमानवधारयेत् ॥ ५२
 द्वात्रिंशदाढकानि स्युः नक्रमासेषु^{१०}(?) निर्दिशेत्^{११} । समक्षेत्रे^{१२} द्विगुणितं तत् त्रिगुणं^{१३} बाधितेषु^{१४} च ॥ ५३
 उल्कावत् साधनं चात्र †वर्षणं च विनिर्दिशेत् । शुभाऽशुभं ततो वाच्यं सम्यग् ज्ञात्वा यथाक्रमम् ॥ ५४

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते वर्षाध्यायो दशमः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि गन्धर्वनगरं तथा । शुभाऽशुभं^{१५} तु^{१६} भूतानां नैर्ग्रन्थे निपुणे^{१७} यथा^{१८} ॥ १
 पूर्वसूरे यदा घोरं^{१९} गन्धर्वनगरं भवेत् । नागराणां वधं विन्द्यात् तदा^{२०} घोरमसंशयम् ॥ २
 **अस्तं याते यथाऽऽदित्ये गन्धर्वनगरं भवेत् । यायिनां च तदा विन्द्याद् वधं घोरमुपस्थितम् ॥ ३
 रक्तं गन्धर्वनगरं दिशं^{२२} दीप्तां यदा भृशम् । शस्त्रोत्पातं^{२३} तदा विन्द्याद् दारुणं समुपस्थितम् ॥ ४
 पीतं गन्धर्वनगरं दिशं^{२४} याम्यां^{२५} यदा^{२६} भृशम्^{२७} । ††याधिं तदा विजानीयात् प्राणिनां मृत्युसन्निभम् ॥ ५
 कृष्णं गन्धर्वनगरमपरस्यां^{२८} सृतं^{२९} दिशि । वधं^{३०} तदा विजानीयाद् भयं वा शूद्रयोनिजम् ॥ ६
 श्वेतं गन्धर्वनगरं दिशं सौम्यां यदा भृशम् । राज्ञो विजयमाख्याति नगरस्य धनान्वितम्^{३१} ॥ ७
 सर्वास्वपि यदा दिक्षु गन्धर्वनगरं भवेत् । सर्वे वर्णा विरुध्यन्ते सर्वदिक्षु परस्परम् ॥ ८
 कपिलं सस्यघाताय माञ्जिष्टं हरिणं(तं)^{३३} तथैव^{३४} । अव्यक्तवर्णं कुरुते बलक्षोभं समन्ततः^{३५} ॥ ९
 गन्धर्वनगरं स्निग्धं सप्राकारं सतोरणम् । शान्तदिशि समाश्रित्य राज्ञस्तद् विजयङ्करम् ॥ १०
 गन्धर्वनगरं(रे) व्योम्नि^{३६} परुषं^{३७} यदि दृश्यते । वातांशनिनिपातांस्तु^{३८} तत् करोति सुदारुणम्(णान्) ॥ ११
 इन्द्राऽऽयुधसवर्णं^{४१} च धूम्रांमिसदृशं च यत् । तदाम्निभयमाख्याति गन्धर्वनगरं नृणाम् ॥ १२
 खण्डं विशीर्णं^{४३} छिद्रं^{४४} वा^{४५} गन्धर्वनगरं यदा । तदा तस्करसङ्घानाम् स भयो^{४७} जायते भुवि ॥ १३

* C परचक्रं प्रशाम्यति ॥ † C This st. is missing in this Ms. 1 A B D दूरा । 2 A साध्यन्ते; C शस्येते । 3 C च भयं । 4 C उदकं । 5 C रक्तानि । † A B D तदा चौराः प्रवर्द्धते । 6 A B D समासः । 7 A B D श्रूयतां । 8 A B D पुनः । § A मतिमानुपगृह्यत भद्रबाहुप्रवर्षणम्; B D मतिमानुपधारेत् भद्रबाहुप्रवर्षणम् ॥ 9 A B D °त्रिंशमां । 10 C नक्तं भावेषु; D नक्तस्तेषु । 11 D विनिर्दिशेत् । 12 A B D समक्षेत्रेषु । 13 A B D त्रिगुणं । 14 A B D बाह्येषु । † C निर्दिशेत् ज्ञानकोविदः । 15-16 A B D °शुभार्थं । 17-18 A C संप्रभाषितम् । 19 A चौरं । 20 C वधं । 21 C उपस्थितम् । ** C This is missing in this Ms. 22 B निसं । 23 A B °आघातं । 24 C दिशि । 25 A D दीप्तं; B पीतं । 26 C समाश्रितं । 27 A दिशाम्; B भवेत् । †† C the same latter half is found in this Ms as in st. 4. 28 C अपरां । 29 A B मृतं; C संवृतं । 30 A B D वर्षं । 31 C नगरं । 32 C वंधनान्वितम् । 33-34 C हारयेद्भयं । 35 C असंशयः । 36 C पांडु । 37 C पुरुषं । 38 A वाता च । 39 A सन्निपातांस्तु । 40 C चंद्रं । 41 A B D °सुवर्णं । 42 B धूम्रं । 43 C विकीर्णं; D विशीर्णम् । 44 B °वर्णं; D सच्छिद्रं । 45 A D it is not found. B च । 46 A °सन्धानम्; C °संवातम् । 47 A C अनयोः ।

- यदा गन्धर्वनगरं सप्राकारं सतोरणम् । *दृश्यते तस्करान् हन्ति तदा यवांतं (यान् वन) वासिनः ॥ १४
- †विशेष्यतापसव्यं तु गन्धर्वनगरं यदा । परचक्रेण महता नगरं परिवार्यते^३ ॥ १५
- गन्धर्वनगरं क्षिप्रं दक्षिणे जायते यदा । स्वपक्षागमनं चैव जयं वृद्धिं^४ जलं वहेत् ॥ १६
- यदा गन्धर्वनगरं प्रकटं^५ तु द्वाग्निवत् । दृश्यते पुरोधार्यं तद्भवेन्नैत्र संशयः ॥ १७
- अपसव्यं विशीर्णं^६ तु गन्धर्वनगरं यदा । तदा विलुप्यते राष्ट्रं बलक्षोभश्च जायते ॥ १८
- यदा गन्धर्वनगरं प्रविशेच्चामिदक्षिणम् । अपूर्वा लभते राजा तदा स्फीतां वसुन्धराम् ॥ १९
- सध्वजं सपताकं वा सुस्निग्धं सु[प्र]तिष्ठितम् । शान्तां^{११} दिशं प्रपद्येत राजवृद्धिं तदाऽऽदिशेत् ॥ २०
- यदा शुभैर्धनैर्मिश्रं सविद्युत् सबलाहकम् । गन्धर्वनगरं स्निग्धं^{१४} विन्द्यादुदकसंप्लवम् ॥ २१
- सध्वजं सपताकं वा गन्धर्वनगरं यदा । दीप्तां दिशं समाश्रित्य नियतं राजमृत्युदम्^{१६} ॥ २२
- विदिक्षुं चैवं सर्वास्तु गन्धर्वनगरं यदा । सैकरः सर्ववर्णानां तदा भवति दारुणः ॥ २३
- द्विवर्णं वा त्रिवर्णं वा गन्धर्वनगरं यदा । चातुर्वर्ण्यमयं भेदं तदात्रापि विनिर्दिशेत् ॥ २४
- अनेकवर्णसंस्थानं गन्धर्वनगरं भवेत् । क्षुभ्यन्ते^{२०} तत्र राष्ट्राणि ग्रामाश्च नगराणि च ॥ २५
- सङ्ग्रामाश्चानुवर्तन्ते मांस-शोणितकर्दमाः । एतस्मिंल्लक्षणो-त्पाते भद्रबाहुवचो यथा ॥ २६
- रक्तं गन्धर्वनगरं क्षत्रियाणां भयावहम् । पीतं वैश्यान्^{२३} निहन्त्याशु कृष्णं शूद्रान् सितं द्विजान् ॥ २७
- आरण्यानि तु सर्वाणि गन्धर्वनगरं यदा । आरण्यं जायते राष्ट्रं अचिरान्नात्र^{२३} संशयः ॥ २८
- अम्बरेषूदकं विन्द्याद् भयं प्रहरणेषु^{२५} च । अग्निजेषूपकरणेषु भयमग्नेः समादिशेत् ॥ २९
- शुभा-ऽशुभं विजानीयाच्चातुर्वर्ण्यं यथाक्रमम् । दिक्षु सर्वास्तु नियतं भद्रबाहुवचो यथा ॥ ३०
- उल्कावत् साधनं दिक्षु जानीयात् पूर्वकीर्तितम् । सर्वगन्धर्वनगरं यथावदनुपूर्वशः ॥ ३१

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते गन्धर्वनगरं नाम एकादशोऽध्यायः ॥

- अथातः संप्रवक्ष्यामि गर्भान् सर्वान् सुखावहान् । भिक्षुकानां^{२८} विशेषेण परदत्तोपजीविनाम् ॥ १
- ज्येष्ठा-मूलममावास्यां मार्गशीर्षं प्रपद्यते^{२९} । मार्गशीर्षप्रतिपदि गर्भाधानं प्रवर्तते ॥ २
- दिवां समुत्थितो^{३१} गर्भो रात्रौ विसृजते जलम् । रात्रौ समुत्थितश्चापि दिवा विसृजते जलम् ॥ ३
- सप्तमे सप्तमे मासे सप्तमे सप्तमेऽहनि । गर्भाः^{३२} पाकेऽभिगच्छन्ति^{३४} यादृशं तादृशं फलम् ॥ ४

* In C the following latter half is found:— तदाश्चपक्षगमनं जयं वृद्धिं बलं वदेत् ॥
 1 A तस्करो । 2 A ये वत् । † C The following two sts. are not found in C. 3 B परिवर्जयेत् । 4 A वृद्धिं । 5-6 C पांशुधूमः; D सुप्रकरं । 7 C पुरतो वायु । 8 C तद्भयो । 9 A तु सीर्यं । 10 C विसीर्येत । 11 A D निवेश्यतेऽभिः; B निवेश्यते । 12 A साध्यं; B तेषां; D तां । 13 A these two letters are missing. 14 C विद्यात् । 15 C दृश्यते । 16 A छत्रभङ्गदम्; C राजा विनश्यति । 17 A तद्विधु । 18 C वसु । 19 C पर्वासु । ‡ C The second half of this st. and the first half of the following st. are missing in this Ms. So the second half of st. 24 becomes the second half of st. 23. 20 A क्षुभ्यन्ते । 21 A C °श्च । § D The following four sts. are not found in this Ms. 22 A शूद्रान् । 23 C नियमेन न । 24 A अन्तरेषु; B अवरेषु । 25 B प्रकरणेषु । 26 A °ज्येष्ठः; C °तेजो । ¶ C This second half is not found in this Ms. 27 B समं । 28 A भिक्षाचराणां । 29 C प्रवर्तते । 30 A दिवसो । 31 A सुस्थितो । || C This second half is not found in C so that the first half of every succeeding st. becomes the second half of the preceding st. in C. 32 A गर्भो । 33 A not found here; C फलं । 34 C प्रयच्छन्ति ।

पूर्वसन्ध्यासमुत्पन्नः पश्चिमायां प्रयच्छति । पश्चिमायां समुत्पन्नः पूर्वायां च प्रयच्छति ॥ ५
 नक्षत्राणि मुहूर्ताश्च सर्वमेवं समादिशेत् । षण्मासान् समतिक्रम्य ततो देवः प्रवर्षति ॥ ६
 गर्भाधानादि ये मासास्ते च मासा अवधारिणः । विपाचनत्रयश्चापि त्रयः कालाभिवर्षणाः ॥ ७
 शीतवातश्च विद्युच्च गर्जनं परिवेषणम् । सर्वगर्भेषु शस्यते^१ *निर्ग्रन्थाः साधुदर्शिनः ॥ ८
 गर्भस्तु विविधा ज्ञेयाः †शुभा-ऽशुभा यदा तदा । पापलिङ्गा निरुदका भयं द्युरसंशयः ॥ ९
 उत्क्रापाता दिशां दाहा निर्घाताः पांशुवृष्टयः । गृह्युद्धं निवृत्तिश्च ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ॥ १०
 ग्रहाणां चरितं चक्रं साधूनां^३ कोपसंभवम् । गर्भाणामुपघाताय न ते गाह्या विपश्चितैः ॥ ११
 धूमं रजः पिशाचांश्च शस्त्रमुल्कां सनागजैः । तैलं घृतं सुरामस्थि क्षारं^५ लाक्षां वसां^७ मधु ॥ १२
 अङ्गारकान् नखान् केशान् मांस-शोणित-कर्दमान् । विपच्यमाना मुञ्चन्ति गर्भाः पापभयावहाः ॥ १३
 कार्तिकं वाऽथ पौषं च चैत्र-वैशाखमेव च । श्रावणं चाश्विनं सौम्यं गर्भं विन्द्याद् बहूदकम् ॥ १४
 ये तु पुष्येणं दृश्यन्ते हस्तेनाभिजितां तथा । अश्विन्यां संभवन्तश्च ते पश्चान्नैव शोभनाः ॥ १५
 आर्द्राऽऽश्लेषासु ज्येष्ठासु मूले वा संभवन्ति ये । गर्भागमनदक्षा^{१०} तेऽपि तांश्च वरोदकाः^{११} ॥ १६
 †उत्थितं चापि वैशाखं स्रवन्तं कार्तिकं जलम् । हिमागमेन गमिका मन्दोदास्ते प्रकीर्तिताः ॥ १७
 स्वातौ च मैत्रदेवे च वैष्णवे च सुवारुणे^{१८} । गर्भस्तु धारणा ज्ञेया संभवन्तो बहूदकाः ॥ १८
 पूर्वामुदीची(चि)मैशानीं ये गर्भा दिशमाश्रिताः । ते सस्रवन्तस्तोयाद्यास्ते गर्भास्तु सुपूजिताः ॥ १९
 बायव्यां(यायां) तु वारुण्यां गर्भा ये संभवन्ति च । मध्यमं वर्षणं दद्युः सस्यसंपदमेव च ॥ २०
 शिष्टं सुभिक्षं विज्ञेयं जघन्या नात्र संशयः । मन्दगाश्च घना वा च सर्वतश्च सुपूजिताः ॥ २१
 मारुतः तत्प्रभधाः(क्षाः) गर्भा धूयन्ते^{१०} मारुतेन^{१७} च । वाता(तो) वर्षन्तु गर्भाश्च करोत्यपकरोति च ॥ २२
 कृष्णानीलाश्च रक्ताश्च पीताः शुक्लाश्च सर्वतः । व्यामिश्राश्चापि ये गर्भाः स्निग्धाः सर्वत्र पूजिताः ॥ २३
 अप्सराणां तु सदृशाः पक्षिणां जलचारिणाम् । वृक्ष-पर्वतसंस्थाना गर्भाः सर्वत्र पूजिताः ॥ २४
 वापी^{१८}-कूप-तडागानि नद्यश्चापि मुहुर्मुहुः । पूर्यते^{१९} तादृशैर्गर्भैस्तोयक्लिन्नधरावहैः ॥ २५
 नक्षत्रेषु तिथौ चापि मुहूर्ते करणे दिशि । यत्र यत्र समुत्पन्नाः स्निग्धाः सर्वत्र पूजिताः ॥ २६
 *सुसंस्थानाः सुवर्णाश्च सुवेषाः स्वभ्रजौ^{१०} घनाः । सुविन्दवः स्थिता गर्भाः सर्वे सर्वत्र पूजिताः ॥ २७
 कृष्णा रूक्षाः सुखण्डाश्च विद्रवन्तः पुनः पुनः । विस्वरी^{१०} रूक्षशब्दाश्च गर्भाः सर्वत्र निदिताः ॥ २८
 †अन्धकारसमुत्पन्ना गर्भास्ते तु न पूजिताः । चित्राः स्रवन्ति सर्वाणि गर्भाः सर्वत्र निदिताः ॥ २९
 मन्दवृष्टिमनावृष्टिं भयं राजपराजयम् । दुर्भिक्षं मरणं रोगं गर्भाः कुर्वन्ति तादृशम् ॥ ३०

1 A. D °मासं । 2 A वर्षेषु; D वर्षति । * C भद्रबाहुवचो यथा ॥ † C भयदा तोयदा तदा ।
 3 B सधूमः । 4 B सना सजः; C सनीरजा; D सवागजा । 5 A क्षौरं; 6 A च सा; D not found.
 7 A अङ्गारकं; B अङ्गरकान्; C अङ्कारकं । 8 A मुष्येण । 9 A अभिजनाः । 10 A गमनदक्षाः; B
 °गगनगच्छाः; C °गमनपूर्वाः । 11 A ताशु; C पश्चाद् । 12 C दूरोदका । † C This is not found in
 this Ms. 13 A सुदारणे; C सवारुणे; D सदारुणे । † C From this line onwards five lines
 are missing in this Ms. 14 B सस्याः; D संपदं । 15 D सस्यम् । 16 D घ्रियते । 17 B मारुतं;
 C मारुता । 18 A C D वप्रः । 19 A पूर्यते; B D पूर्यते । * C this st. is not found in this
 Ms. 20 A शुभ्रजा । 21 A C D विश्वरा । † Before this stanza, the following st. is
 found in B C D:—अत्युष्णाश्चातिशीताश्च बहूदका विकृताश्च ये । चित्राः स्रवन्ति सर्वाणि गर्भाः सर्वत्र
 निदिताः ॥

मार्गशीर्षे तु गर्भास्तु ज्येष्ठामूलं समादिशेत् । ॐपौषमासस्य गर्भास्तु विन्ध्यादाषाढिकाम् बुधाः ॥ ३१
 माघजात्स्नवणे विन्ध्यात् प्रोष्ठपदे च फाल्गुनात् । चैत्रामश्वयुजे विन्ध्याद्र्भं जलविसर्जनम् ॥ ३२
 मन्दोदाः प्रथमे मासे पश्चिमे ये च कीर्तिताः । शेषा बहूदका ज्ञेयाः प्रशस्तैर्लक्षणैर्यदा ॥ ३३
 यानि रूपाणि दृश्यन्ते गर्भाणां यत्र यत्र च । तानि सर्वाणि ज्ञेयानि भिक्षूणां भैक्षवर्तिनाम् ॥ ३४
 सन्ध्यायां यानि रूपाणि मेघेष्वध्रेषु यानि च । तानि गर्भेषु सर्वाणि यथावस्थं^४ निरीक्षयेत् ॥ ३५
 ये केचिद् विपरीतानि पठ्यन्ते^५ तानि सर्वशः । लिङ्गानि तोय-गर्भेषु भयदेषु भवेत्^६ तदा ॥ ३६
 गर्भा यत्र न दृश्यन्ते तत्र विन्ध्यान्महद्भयम् । उत्पन्ना वा श्रवन्त्याशु भद्रबाहुवचो यथा ॥ ३७
 निर्ग्रन्था यत्र गर्भास्तु न पश्येयुः कदाचन । तं देशं प्रथमं त्यक्त्वा सगर्भं त्वरितं श्रयेत् ॥ ३८

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते गर्भलक्षणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि यात्रामत्रं सुखावहाम् । निर्ग्रन्थदर्शितां^८ तथ्यां^९ पार्थिवाणां जिगीषिणाम् ॥ १
 आस्तिकाय विनीताय श्रद्धधानाय धीमते । कृतज्ञाय सुभक्ताय *यात्रा सिध्यति श्रीमते ॥ २
 अहंकृतं तदा(था)कूरं^{१०} नास्तिकं पिशुनं शिशुम् । कृतघ्नं चपलं^{११} †भीरुं^{१२} श्री^{१३}(?) जहात्यबुधं शठम् ॥ ३
 वृद्धान् साधून् समागम्य दैवज्ञांश्च विपश्चितान्^{१४} । ततो यात्राविधिं कुर्यान्नृपस्तं पूज्यबुद्धिमान् ॥ ४
 राज्ञा बहुश्रुतेनापि प्रष्टव्या ज्ञाननिश्चिताः । अहङ्कारं परित्यज्य तेभ्यो गृहीत निश्चयम् ॥ ५
 ग्रह-नक्षत्र-करणं तिथयो मुहूर्ताः स्वराः । लक्षणं व्यञ्जनो-त्पाता निमित्तं साधुमङ्गलम्^{१५} ॥ ६
 पूर्वं च पूजिता ह्येते निमित्ता भूभृतैरपि । तस्माद्वै पूजनीयाश्च निमित्ताः सततं नृपैः ॥ ७
 हस्त्यश्वरथपादात् बलं खलु चतुर्विधम् । निमित्ते तु तथा ज्ञेयं तत्र तत्र शुभाऽशुभम् ॥ ८
 गति-स्वर-मदोपेता हीयन्ते हस्तिनो यथा । §अहोरात्रान्यमाक्रोदुः(?) तत् प्रधानवधस्तथा ॥ ९
 यावच्छायाकृतिरवैर्हीयन्ते वाजिनो यदा । विमनस्का विगतयः प्रधानस्य वधस्तथा ॥ १०
 मेख-शङ्खस्वनाभाश्च हेम-रत्नविभूषिताः । छायप्रहीणाः^{१६} कुर्वन्ति तत् प्रधानवधस्तथा ॥ ११
 शौर्य-शस्त्र-बलोपेता विख्याताश्च पदातयः । परस्परेण भिद्यन्ते तत् प्रधानवधस्तथा ॥ १२
 *निमित्ते लक्ष्येदेतां चतुरङ्गां तु वाहिनीम् । नैमित्तः स्थपितिवैद्यः^{१७} पुरोधश्च^{१८} ततो^{१९} विदुः ॥ १३

© From the second half of this st. the portion covering some 15 sts. is not found in C and D both. Contextually it is not fitting and hence it is not embodied in the text here but is placed after the seventh stanza in the thirteenth chapter as it is found there in C and D and is contextually fitting also there. 1 C दद्यात् । 2 C °विवर्जितम् । 3 C प्रथमे । 4 A B C यथावत् । 5 A पथ्यन्ते । 6 C न चेत् ; D भयं तेषु । 7 A missing in this Ms. 8 A C D °देशिनाम् । 9 A तस्या । * C यात्रां शिष्य निधीयते । 10 A B D तथा । 11 A च फलं । † C वर्जयेत् नृपं शठं । 12 A भारं । 13 A स्त्री । 14 A विनिश्चितान् । 15 C सर्वलक्षणम् । ‡ A This is not found in this Ms. ¶ A B D यदि दुर्गबलं भवेत् । § A आहारमात्रेयः ; C आहारोऽन्वारप्राणाद्यैः ; D अहोरोमात्रेयः । 16 A °नाभासा ; C °नाम्बाहा । 17 B जाया° । 18 A °प्राचीण । || A this st. is not found in this Ms. ** A B Before this st. one line which is probably latter half of a stanza is found but it is dropped in the constituted text as it is not found in C and D. It is this:-एवमेव जयं कुर्युर्विपरीता न संशयः ॥ 19 A स्थपितो । 20 A तत्पुरेश्च । 21-22 A B D शुभाशुभम् ।

चतुर्विधोऽयं विष्कम्भस्तस्य विम्बाः प्रकीर्तिताः ।

स्निग्धो जीमूतसंकाशः सुखनः^३ सास(शास्त्र)विच्छुम्भः^५ ॥

१४

नैमित्तः साधुसंपन्नो राज्ञः कार्यहिताय सः । संघा(धा)ता पार्थिवो^७ युक्तः समानस्थायकोविदः ॥ १५

स्कन्धावारनिवेशेषु कुशलः स्थपतिः स्मृतः । काय-शल्य-शलकासु विषो^८-न्मादं-ज्वरेषु^{१०} च ॥ १६

चिकित्सानिपुणः^{११} कार्यः राज्ञा वैद्यस्तु यात्रिकः । ज्ञानवानल्पवाग्मी च क्षांतो^{१४} मुक्तो^{१५} स(श)मप्रियः ॥ १७

मानो-न्मानं-प्रमायुक्तो पुरोधो^{१७} गुणवाञ्छितः । *स्निग्धो गम्भीरघोषश्च मासावसं(?)समायुधः ॥ १८

छायो^{१८}-लक्षणपुष्टश्च सुवर्णः पुष्टः(?) सुवाक् । सबलः^{२२} पुरुषो विद्वान् क्रोधनश्चपलः शिशुः ॥ १९

हिंस्रो^{२३} विवर्णः^{२४} पिङ्गो वा †निरोमा निवरोपगत्(?) । रक्तश्मश्रुः^{२५} पिङ्गनेत्रो गौरस्तान्नः पुरोहितः ॥ २०

नित्योद्विग्नो नृपहीनो युक्तः प्राज्ञः^{२७} सदाहितः । एवमेतान् यथोद्दिष्टान् सत्कर्मेषु च योजयेत् ॥ २१

इतरेतरयोगेन न सिद्ध्यन्ति कदाचन । अशान्तः शान्तकरणः शांतः पुष्पभिचारिणाम् (?) ॥ २२

‡यदेवाऽ-सुरयुद्धे च निमित्तं दैवतैरपि । कृतप्रमाणं च यस्मात् यद्वृत्तं^{२८} दैवतैरपि ॥ २३

ज्ञान-विज्ञानभुक्तोऽपि लक्षणैर्यैर्विवर्जितः । तं(न)साधुकार्यगो ज्ञेयो यथा वक्रो रथस्तथा ॥ २४

यस्तु लक्षणसंपन्नो ज्ञानेन च समायुतः । स साधुकार्यगो ज्ञेयो यथा सर्वाङ्गिको^{३०} रथः ॥ २५

अल्पेनापि तु ज्ञानेन कर्मज्ञो लक्षणान्वितः । तद् विन्द्यात् सर्वमतिमान् राजकर्मसु सिद्ध्यति ॥ २६

अपि^{३१} लक्षणवाग्मुख्यः कंचिदर्थं प्रसाधयेत् । ज्ञानेन बलहीनस्तु वेदवानपि साधयेत् ॥ २७

यथाऽन्धः पथिको भ्रष्टः पथि क्षिश्यत्यनायकः । अनैमित्तस्तथा राजा नष्टे श्रेयसि क्षिश्यति ॥ २८

यथा तमसि चक्षुष्मान्न रूपं साधु पश्यति । अनैमित्तस्तथा राजा न श्रेयः साधु यास्यति ॥ २९

‡यथा वक्रो रथो गन्ता चित्रं(?) ताव(?)यथास्वनम् । अनैमित्तस्तथा राजा न सेनाफलमीहते ॥ ३०

चतुरङ्गान्वितो^{३४} युद्धं^{३५} कुलालो वर्तिनं यथा । अवनष्टं^{३६} न गृह्णाति बर्जितं सूत्रतंतुना ॥ ३१

चतुरङ्गबलोपेतस्तथा राजा न शक्नुयात् । अवि(व)नष्टफलं भोक्तुं निमित्तेन विवर्जितम् ॥ ३२

तस्माद्राजा निमित्तज्ञं अष्टाङ्गकुशलं^{४०}(लं) वरम्^{४१} । विभ्रूयात् प्रथमं प्रीत्याऽभ्यर्थयेत् सर्वसिद्धये ॥ ३३

आरोग्यं जीवितं लाभं सुखं मित्राणि^{४२} संपदः^{४३} । धर्माऽ-र्थ-काम-मोक्षाय तदा यात्रा नृपस्य हि^{४५} ॥ ३४

§यथाऽऽसनं थानयुग्मं^{४७} हस्त्य-श्वं स्त्री-नरं स्थितम् । वस्त्रान्त-स्वप्न-योधांश्च यथास्थानं स योक्ष्यति ॥ ३५

1 A B विष्टम्भः । 2 A तस्याम्बा; B तस्याश्चाव । 3 A B D सुखनं । 4-5 A B D सत्स-
विस्सकान् । 6 A D संघातः; B ससंघातः । 7 A पार्थिवो । 8 A B D विशेषः । 9 A °उत्पादः;
C °उत्पातः । 10 A °करेषु । 11 A B D चिकित्सानि । 12 A B D पुनः । 13 A °धान्याल्पः; B
°ध्यानाल्पः । 14 A क्रीतः; । 15 B स्थिरासनं । 16 A मनौन्मायेन । 17 A B D वपुष्मान् ।
18 A D छान्तेयेच्छविः; B शान्तये शुचिः । * This st. and the following three sts. are not
found in this Ms. 19-20 A °वस्थमान् बुधः । 21 B वयो । 22 A साधनं । 23 B हंसो;
D हिंस्रो । 24 B विवर्णः; D नृवर्णः । † B निरोमाविचरोपरान्; D निरोमाविदुरोपरान् । 25 A °साधु ।
26 A प्राङ्मुखः । 27 A समा । ‡ C In place of this line the following is found in C:—पूजयेच्च
सदा नित्यं ततो यात्रा समृद्धति । § C Five sts. including this also are not found in this
Ms. 28 B वृत्तांतः; D निवृत्तं । 29 B D चक्रे । 30 A °रगः; D अथ । 31 A सर्वाङ्गकारयः ।
32 A अपः । ¶ A B D In place of this line the following line is found in these
Mss.:—पथं चौदसिको भ्रष्टः पथिः क्षिश्यत्यनात्मवान् । 33 C सर्वांतिक । § C Three following
sts. including this are not found in this Ms. 34-35 A चतुरङ्गान् विद्युदं । 36 B अनष्टं ।
37 B तत्र । 38-39 A C चतुरङ्गबलोऽपि । 40 C मुख्यं सकुशलं । 41 C शुचिम् । 42 A मित्राणि ।
43 C संततिः । || A B D धर्मार्थ-काम जानीयात् । 44-45 A B D न पश्यति । ** C Four sts.
including this are not found in this Ms. 46 A मृगं । 47 A B °युगं ।

भृत्याऽमात्यास्त्रयः पूज्या राज्ञा स्थाप्याः सुलक्षणाः । एषां कुलक्षणे राजा लक्षणोऽप्यवसीदति ॥ ३६
 तस्माद् देशे च काले च सर्वज्ञानवतां वरम् । सुमनाः पूजयेद् राजा नैमित्तं दिव्यचक्षुषम् ॥ ३७
 न वेदा नापि चाङ्गानि न विद्याश्च पृथक् पृथक् । प्रसाधयन्ति तानर्थान्निमित्तं यत् सुभाषितम् ॥ ३८
 अतीतं वर्तमानं च भविष्यद्यच्च किञ्चन । सर्वं विज्ञायते येन तज्ज्ञानं नेतरं मतम् ॥ ३९
 स्वर्गं प्रीतिफलं प्राहुः सौख्यं धर्मविदो जनाः । तस्मात् प्रीतिः सखा ज्ञेया सर्वस्य जगतः सदा ॥ ४०
 स्वर्गेण तादृशा प्रीतिर्विषयैर्वापि मानुषैः । यदि स्पष्टा निमित्तेन सतां प्रीतिस्तु जायते ॥ ४१
 तस्मात् स्वर्गास्पदं पुण्यं निमित्तं जिनभाषितम् । पावनं प्रवरं श्रीमत् कामदं वा प्रसादतः ॥ ४२
 रोगद्वेषौ च मो(हं)हश्च च वर्जयित्वा निमित्तवित् । देवेन्द्रमपि निर्भीतो यथाशास्त्रं समादिशेत् ॥ ४३
 सर्वोप्यपि निमित्तानि निमित्तान्यपि सर्वशः । निमित्तं पृच्छतो यानि निमित्तानि भवन्ति तु ॥ ४४
 यथान्तरिक्षात् पतितं^३ यथा भूमौ च^४ तिष्ठति । तथाङ्गजनिता चेष्टं(ष्टा)^५ निमित्तं फलमात्मकम् ॥ ४५
 तथैवाम्भो यथा निम्ने सेतुबन्धे च तिष्ठति । चित्ते निम्ने तथा तद् वै विन्द्याद् बन्धफलात्मकम्^६ ॥ ४६
 बहिरङ्गादिविषयमन्तरङ्गाच्च^७ चिन्तितम् । तज्ज्ञः शुभाऽ-शुभं ब्रूयान्निमित्तज्ञानकोविदः ॥ ४७
 सुनिमित्ते^{१०} न संयुक्तस्तर्परः^{११} साधुवृत्तयः^{१२}(?) । अदीनमन-संकल्पो भव्यादि^{१३} लक्षयेद् विधिम्^{१४} ॥ ४८
 कुञ्जरस्तु^{१५} यदा नर्दन्^{१६} ह्यमाने^{१७} हुताशने । स्निग्धमुच्चं च निर्भ्रान्तं राजा विजयमावहेत् ॥ ४९
 एवं हय-वृषाश्चाऽपि सिंह-व्याघ्राश्च सुस्वराः^{१८} । नर्दयन्ति तु सैन्यानि तदा राजा प्रमर्दति ॥ ५०
 स्निग्धोऽल्पघोषो धूम्रोऽथ गौरवर्णो महानृजुः । प्रदक्षिणोऽप्यवच्छिन्नः सेनानी विजयावहः ॥ ५१
 कृष्णो वा विकृतो रूक्षो वामावर्तो हुताशने । हीनार्चिर्धूमवहलः स प्रस्थाने भयावहः ॥ ५२
 सेनाप्रे हूयमानस्य यदि पीता शिखा भवेत् । श्यामाऽथवा यदा रक्ता पराजयति^{१९} सा च^{२०}मूः ॥ ५३
 यदि होतुः पथे शीघ्रं जुह्वतः शृङ्गमग्रतः । पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽपि तदेवं फलमादिशेत् ॥ ५४
 यदि धूमाभिभूता स्याद् वातो भस्म निपातयेत् । आहूतः^{२२} कम्पते वाऽऽच्यं^{२३} न सा यात्रा विधीयते ॥ ५५
 राजा परिजनो वापि कुप्यते मन्त्रशासने^{२४} । होतुराज्यविलोपे च तस्यैवं^{२५} वर्धमादिशेत् ॥ ५६
 यद्याज्यभाजने केशा भस्मास्थीनि पुनः पुनः । सेनाप्रे हूयमानस्य^{२७} मरणं तत्र निर्दिशेत् ॥ ५७
 आपो होतुः पतेद्धस्तात् पूर्णपात्राणि वा भुवि । कालेन स्याद् वधस्तत्र सेनाया नात्र संशयः ॥ ५८
 यदा होता तु सेनायाः प्रस्थाने स्वल्पे मुहुः । बाधयेद्^{२८} ब्राह्मणान् भूमौ तदा स्ववधमादिशेत् ॥ ५९
 धूमः कुणिमगन्धो वा पीतको वा यदा भवेत् । सेनाप्रे हूयमानस्य तदा सेनापराजयः ॥ ६०
 मूषको नकुलस्थाने वराहो गच्छतेतरात् (?) । वामावर्तः पतङ्गो वा राज्ञो व्यसनमादिशेत् ॥ ६१

* C This and the following stanza are not found in this Ms. 1 B D सर्वज्ञ° ।
 2 A प्रसादतः । 3-4 C पतितमग्र । 5 C न । † This line and the following line are not
 found in this Ms. 6 A चेष्टं । 7 A °मात्मिकम् । 8 A वधं; C वन° । 9 C समन्ताच्च । 10 A
 सनिमित्तात्; C श्रुतिमंत्रेण; D सनिमित्तेन । 11 A B D तत्परं । 12 A साधु चेत्तदा; B साधु वेत्तया; D
 साधु वेत्तया । 13 C हन्यादीन् । 14 B द्विधा; D द्विधम् । 15 C गुञ्जरति । 16 C हस्ती । 17 A न
 देदीप्यमाने; D नर्दन्वयमाने । 18 B जायते; C सखनाः । 19 D तदा । 20-21 A माव भूः । † Before
 this stanza, the following additional stanza is found in A:—यदि होतुः पथे शीघ्रं जुह्वतः
 सापि मग्रतः । पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽपिराजा विजयमादिशेत् ॥ 22 A आहूयते । 23 A राज्यं; B वाच्यं; C
 जायि । 24 C °साधने । 25-26 C तस्य व्यसनम् । 27 A हूयमानस्य । † C This and the
 following stanza are not found in this Ms. 28 A वौचये; D याचयत् ।

मक्षिका वा पतङ्गो वा यद्वाऽप्यन्यः सरीसृपः । सेनाग्रे निपतेत् किञ्चिद्भूयमाने वधं वदेत् ॥ ६२
 शुष्कं^१ प्रदहते^२ यदा^३ वृष्टिश्चाप्यपवर्षति^४ । ज्वाला धूमाभिभूता तु ततः सैन्यो(सेना) निवर्तते ॥ ६३
 युद्धं^५ प्रदक्षिणं देवा यदि गच्छन्ति वा दिशम् । राज्ञो विजयमाचष्टे वामतस्तु पराजयम् ॥ ६४
 जुह्वत्युपसंपन्नस्थानं तु यत् पुरोहितः । जित्वा शत्रून् रणे^{१०} सर्वान् राजा तुष्टो निवर्तते ॥ ६५
 *यस्य वा सम्प्रयातस्य प्रमुखे पृष्ठतोऽपि वा । पतत्युल्का सनिर्घाता वधं तस्य निवेदयेत् ॥ ६६
 सेनां यान्ति प्रयातां यां कव्यादाश्च जुगुप्सिताः । अभीक्ष्णं विस्वरा घोरा सा सेना वध्यते परैः ॥ ६७
 प्रयाणे निपतेदुल्का प्रतिलोमा यदा चमूम् । निवर्तयति मासेनं^{११} तत्र यात्रा न सिध्यते^{१२} ॥ ६८
 †छिन्ना भिन्ना प्रदृश्येत यदा संप्रस्थिता चमूः । निवर्तयेत् स शीघ्रं न सा सिद्ध्यति कुत्रचित् ॥ ६९
 यस्याः प्रयाणे सेनायाः सनिर्घाता मही चलेत्^{१३} । न तथा संप्रयातव्यं साऽपि वध्येत सर्वशः ॥ ७०
 अग्रतस्तु सपाषाणं तोयं वर्षति वासवः । सङ्ग्रामं घोरमत्यन्तं^{१४} जयं राज्ञश्च^{१५} शंसति^{१६} ॥ ७१
 प्रतिलोमो^{१७} यदा वायुः सपाषाणो रजस्करः । निवर्तयति प्रस्थाने परस्परजयावहः ॥ ७२
 मारुतो दक्षिणो वापि(ति) यदा हन्ति परां चमूम् । प्रस्थितो प्रमुखं तस्य विन्ध्यात् तत्र पराजयम् ॥ ७३
 यदा सूर्यात्^{१८} परं^{१९} सेनां^{२०} समागत्य महाजनः । तस्य विजयमाख्याति भद्रबाहुवचो यथा ॥ ७४
 हीनाङ्गा जटिला बद्धा व्याधि^{२१}ताः पापपांशवः^{२२} । षण्ढाः पापस्वरा ये च प्रयाणे ते तु निन्दिताः ॥ ७५
 नम्रं प्रव्रजितं दृष्ट्वा मङ्गलं मङ्गलार्थिना । कुर्यादमङ्गलं यस्तु तस्य सोऽपि न मङ्गलम् ॥ ७६
 पीडितोऽपचयं कुर्यादाकुष्टो वध-बन्धनम् । ताडितो मरणं दद्याद् वासितो रुदितं^{२३} तथा ॥ ७७
 पूजितः सोत्तराङ्गे^{२४} लाभं राज्ञः समादिशेत् । तस्मात्तु^{२५} मङ्गलं कुर्यात् प्रशस्तं^{२६} साधुदर्शनम्^{२७} ॥ ७८
 देवतं^{२९} तु यदा बाह्यं^{३०} राजा सत्कृत्य^{३१} स्वं पुरम् । प्रवेशयति तद्राजा बाह्यस्तु लभते पुरम् ॥ ७९
 विजयन्त्यो विवर्णाश्च राज्ञो बाह्यो यदा ग्रहः । पराजयं समाख्याति तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ ८०
 सर्वार्थेषु प्रमत्तश्च यो भवेत् पृथिवीपतिः । हितं न शृणुतश्चापि तस्य विन्ध्यात् पराजयम् ॥ ८१
 अभिद्रवन्ति यां सेनां विस्वरं मृगपक्षिणः । †श्व-मानुष-शृगालां वा सा सेना वध्यते परैः^{३२} ॥ ८२
 भग्नं दग्धं च शकटं यस्य राज्ञः प्रयायिनः । देवोपसृष्टं जानीयान्न तत्र गमनं शिवम् ॥ ८३
 उल्का वा विद्युतोऽभ्रं वा कनकाः सूर्यरश्मयः । स्तनितं यदि वा छिद्रं सा सेना वध्यते परैः ॥ ८४
 प्रयातायास्तु सेनाया यदि कश्चिन्निवर्तते । चतुःपदो द्विपदो वा न सा यात्रा विशिष्यति ॥ ८५
 प्रयातो यदि वा राजा निपतेद् वाहनात् कचित् । अन्यो वाऽपि राजाऽ-श्वो वा साऽपि यात्रा जुगुप्सिता^{३३} ॥ ८६
 कव्यादाः पक्षिणो^{३४} यत्र निलीयन्ते ध्वजादिषु । निवेदयन्ति ते राज्ञस्तस्य घोरं चमूवधम् ॥ ८७

1 A नृपतेः । 2 A युद्धं; C जुहुयात् । 3 A प्रदहे; C प्राप्यते । 4 C वृष्टिम् । 5 C वायुः ।
 6 C उपसर्पति । 7 D जुहुत । 8 A °सर्पणं; C °सख्यं; D °सर्पाणं । 9-10 C शत्रुगणान् । * A B D
 यस्यां चमू प्रवर्त्तायां । 11 A या सेना; B मासेना; D सा सेना । 12 A D क्षिप्यते । † C not found
 in this Ms. 13 C °तले । 14 C आख्याति । 15 A B राजश्च; C राष्ट्रस्य । 16 C संप्रति । 17 A B
 D अप्रतिलोमः । 18 C तु या; D तु याति । 19 C परा; D अपरं । 20 A B D सेना । 21 A B D
 व्याधिताः । 22 C येपि वासवः; D पापसंभवः । 23 C रुधिरं । 24 B D सो तरंगेण; C ततः सम्यक् ।
 25 A °न्न; B D °सं । 26-27 A B कुर्यान्न साधु; D साधु साधुः । 28 A B D °मंगलम् । 29 A
 दैवतं; B दैवतं । 30 A वारा; B बाह्या; D बाह्या । 31 B स्वीकृत्य । † C not found in this Ms.
 ‡ C दिशि दिशं समाश्रित्य । 32 C खरैः । 33 A न क्षिप्यते । 34 A दक्षिणः ।

मुहुर्मुहुर्यदा राजा निवर्तन्तो निमित्तितः । प्रयातः परचक्रेण सोऽपि बध्येत संयुगे ॥	८८
*यदा राज्ञः प्रयातस्य रथश्च पथि भज्यते । युगाद्यं चोपकरणं तस्य राज्ञो वधं दिशेत् ॥	८९
प्रयाणे पुरुषा वाऽपि यदि नश्यन्ति सर्वशः । सेनाया बहुशश्चाऽपि हता दैवेन सर्वशः ॥	९०
यदा राज्ञः प्रयातस्य दानकं ^१ कुरुते ^२ जनः । हिरण्यव्यवहारेषु साऽपि यात्रा न सिध्यते ^३ ॥	९१
प्रवरं घातयेद् भृत्यं प्रयाणे यदि पार्थिवः । अभिषिञ्चेत् सुतं चापि चमूस्तस्यापि बध्यते ॥	९२
विपरीतं यदा कुर्यात् सर्वकार्यं मुहुर्मुहुः । तदा तेन परित्रस्ता सा सेना परिवर्तते ॥	९३
†परिवर्तेद् यदा वातः सेनामध्ये यदा यदा । तदा तेन परित्रस्ता सा सेना परिवर्तते ॥	९४
विशाखा-रोहिणीभ्यां तु नक्षत्रैरुत्तरेष्व यत् । पूर्वाह्णे च प्रयातस्य हतसैन्यो निवर्तते ॥	९५
पुष्येण मैत्रयोगेन ^४ योऽश्विन्यां ^५ च नराधिपः । अपराह्णे विनिर्याति वाञ्छितं स समाप्नुयात् ॥	९६
दिवा हस्ते तु रेवत्यां वैष्णवे ^६ च न शोभनम् । प्रयाणं सर्वभूतानां विशेषेण महीपतेः ॥	९७
हीने मुहूर्ते नक्षत्रे तिथौ च करणे तथा । पार्थिवो योऽभिनिर्याति अचिरात् ^७ सोऽपि बध्यते ॥	९८
‡यथामयुक्तिं(?) वा राजा मात्रामधिकमूषते । तदा ससैन्यो बध्येत यदि नैव निवर्तते ॥	९९
विहारानुत्सवांश्चापि कारयेत् पथि पार्थिवः । स सिद्धार्थो निवर्तेत ^८ भद्रबाहुवचो यथा ॥	१००
वसुधा वारि वा यस्य ^९ यानेषु ^{१०} प्रतिहीयते ^{११} । वज्रादयो निपतन्ते ससैन्यो बध्यते नृपः ॥	१०१
सर्वेषां शकुनानां च प्रशस्तानां स्वरः शुभः । तूर्णं विजयमाख्याति प्रशस्तानां च दर्शनम् ॥	१०२
फलं वा यदि वा पुष्पं ददते यस्य पादपः । अकालजं प्रयातस्य न सा यात्रा विधीयते ॥	१०३
येषां निवसनं ^{१२} किञ्चित् विपरीतं मुहुर्मुहुः । स्थालिकां पिठरो ^{१३} वाऽपि तस्य तद् वधमीहते ॥	१०४
‡आचाराद्यं ^{१४} भवेन्नृणां तद् विनाशाय कल्पते । निवर्तयन्ति ये केचित् प्रयाता बहुशो नराः ॥	१०५
यात्रामुपस्थितोपकरणं तेषां च स्याद् ध्रुवम् ^{१५} वधः । पक्वान्नं विरसं दग्धं दग्धभूमिषु मीहते(?) ॥	१०६
तस्य व्याधिभयं चाऽपि मरणं वा पराजयम् । रथप्रहरणं ^{१६} चैवं ^{१७} ध्वज-ध्यानं ^{१८} यो नृपः ॥	१०७
चित्रं ^{१९} कुर्यात् कचिन्नीलं स च मञ्जी च बध्यते । श्रियते ^{२०} पुरोहितो वाऽस्य छत्रं वा पथि भज्यते ॥	१०८
§..... । अनग्निं ^{२१} ज्वलनं वा स्यात् सोऽपि राजा विनश्यति ॥	१०९
द्विपदश्चतुःपदो वाऽपि स(श)कृन्मुञ्चति ^{२२} विस्वरः ^{२३} । बहुशो व्याधितार्त्ता वा सा सेना विद्रवं ब्रजेत् ॥	११०
सेनायास्तु प्रयातायाः कलहो यदि जायते । द्विधा त्रिधा वा सा सेना **विनश्यति न संशयः ॥	१११
‡जायते चक्षुषो व्याधिः स्कन्धावारे प्रयायिनाम् । अचिरेणेव कालेन साऽग्निना दह्यते चमूः ॥	११२
व्याधयश्च प्रयातानामतिशीतं विपर्ययेत् ^{२४} । अत्युष्णं चातिरुक्षं च राज्ञो यात्रा न सिध्यति ॥	११३
†निविष्टो यदि सेनाग्निः क्षिप्रमेव प्रशाम्यति । उपवह्य सदत्तस्य (?) भज्यते साऽपि बध्यते ॥	११४

* C This and next stanza are not found in this Ms. 1 A दानकाकुशते ।
 2 B दानवं; C नाणकं । 3 A D शिष्यते; C दृश्यते । † D This st. is not found in this Ms.
 4 A B D °भानु । 5 A B D मित्र° । 6 A C °देवेन 7-8 A तेन चेत्; B D देवेन च । 9 C
 ध्यसनः । 10 B विरसः; C विदासौ; D विरस्से । ‡ C not found in this Ms. 11 A न निवर्तते;
 C न वर्तेत । 12 C धूमो । 13 C याने । 14 C उदीर्यते । § C तदा ससैन्यो बध्येत यदा वा वा न
 निवर्तते । 15 B विवसनं; C न विषयं । 16 B D स्फालिका । 17 A B D ऽपि परो । ¶ C This st.
 and next also are not found in this Ms. 18 B आवाराज्यं । 19 B वधो वा; D वधः ।
 20 B not found. 21-22 C °प्रहरणानां च । 23 C ध्वजाथानं । 24 C चिह्नं । 25 A श्रियते ।
 § This first half is not found in any of the Mss. 26 A अग्नेः । 27 B D सकृत्; C कृतं ।
 28 C रवति । 29 C स्वरम् । ** C not found in this Ms. ‖ A विद्रवन्ति तदाऽग्निना । 30 B D
 प्रवर्तते । †† C not found in this Ms. †† A उपवह्य सदत्तस्य; B उपदह्य सदत्तस्य ।

देवतावेष्टने^१ वर्षे^२ क्षीराणां कल्कने^३ तथा । विन्धान्महद्भयम् घोरं शान्तिं तत्र तु कारयेत् ॥ ११५
 देवतान् दीक्षितान् वृद्धान् पूजयेत् ब्रह्मचारिणः । ततस्तेषां तपोभिश्च पापं राज्ञां प्रशाम्यति ॥ ११६
 उत्पातकाश्च जायन्ते हस्त्य-श्च-रथ-पत्तिर्षु । भाजनेषु अनेकेषु राजबन्धश्चमूबन्धः ॥ ११७
 उत्पाता विकृताश्चापि दृश्यन्ते ये प्रयायिनाम् । सेनायां चतुरङ्गायां तेषामौत्पातिकं फलम् ॥ ११८
 *भेरी-शङ्ख-मृदङ्गाश्च प्रयाणे ये यथोचिताः । निवध्यन्ते^५ (?) प्रयातानां विस्वरा वाहनाश्च ये^६ ॥ ११९
 यद्यग्रतस्तु प्रयायेत काकसैन्यं प्रयायिनाम् । विस्वरं निभृतं वाऽपि येषां विद्याच्चमूबन्धम् ॥ १२०
 राज्ञो^९ यदि^{१०} प्रयातस्य गायन्ते^{११} ग्रामिकाः पुरे^{१२} ।

चण्डानिलो^{१५} नदी^{१६} (दिं) शुष्येत्^{१७} †सोऽपि वध्येत पार्थिवः ॥ १२१
 दिवता^{१८}-ऽतिथिभृत्येभ्यो^{१९} ऽदत्त्वा^{२०} तु भुञ्जते यदा । ऽयदा भक्ष्यानि^{२१} भोज्यानि^{२२} तदा राजा विनश्यति ॥ १२२
 द्विपदाश्चतुःपदा वाऽपि यदाऽभीक्ष्णं रसन्ति^{२४} वै^{२५} । परस्परं सुसम्बद्धा सा सेना वध्यते परैः ॥ १२३
 ज्वलन्ति यस्य शस्त्राणि नमन्ते निष्क्रमन्ति^{२७} च । सेनायाः शस्त्रकोशेभ्यः साऽपि सेना विनश्यति ॥ १२४
 नर्दन्ते^{२८} द्विपदा यत्र पक्षिणो वा चतुःपदाः । क्रव्यादास्तु विशेषेण तत्र संग्राममादिशेत् ॥ १२५
 विलोमेषु च वातेषु^{३०} दिनेषु^{३१} वाहनेषु च । शकुनेषु च दीप्तेषु युध्यतां तु पराजयः ॥ १२६
 युद्धेप्रियेषु^{३३} हृष्टेषु^{३४} नर्दत्सु^{३५} वृषभेषु च । रक्तेषु चाभ्रजालेषु^{३६} सन्ध्यायां युद्धमादिशेत् ॥ १२७
 अभ्रेषु च विवर्णेषु युद्धोपकरणेषु च । दृश्यमानेषु सन्ध्यायां सद्यः^{३७} संग्राममादिशेत् ॥ १२८
 कपिले रक्त-पीते वा हरिते च तले^{३८} चर्मैः^{३९} । स सद्यः परसैन्येन वध्यते नाऽत्र संशयः ॥ १२९
 काका गृध्राः शृगालाश्च कङ्का^{४०} ये^{४१} चासिषप्रियाः । पश्यन्ति^{४२} यदि सेनायां प्रयातायां भयं भवेत् ॥ १३०

उल्लूका^{४३} वा विराला वा मूषका वा यदा^{४४} भृशम् ।

वासन्ते^{४६} यदि^{४७} सेनायां नियतं सोऽस्तिको^{४८} (सौप्तिको ?) वधः ॥ १३१

ग्राम्या^{४९} वा यदि वाऽऽरण्या^{५०} दिवा^{५१} व(वा)सन्ति^{५२} निर्भयम् ।

सेनायां संप्रयातायां सोऽस्तिको^{५३} (सौप्तिको ?) ऽत्र भयं भवेत् ॥ १३२

मैथुने^{५४} विपर्यासं यदा कुर्युर्विजातयः । राज्ञो दिवा^{५५} च सेनायां^{५६} सौप्तिको^{५७} (कं) वधमादिशेत् ॥ १३३

1 A चेष्टनो; B वेष्टतो । 2 A वाऽस्य; B वाऽपि; D वाप्य । 3 A B D कल्पना । 4 A C D व्याधिषु । * C this st. is numbered twice in this Ms. 5 C मानादन्ते । 6 C वा भयावहाः । 7 C सद्योऽग्रतः । 8 B °वधाम् । 9 C यदि । 10 C राज्ञो । 11 B मायते; C शान्तये; D गायते । 12 A ग्रामिका; B ग्रामिकां; C ग्रामिके । 13 A C पुरो । 14 A चन्द्रा?; C चन्द्रो । 15 C नीलो । 16 C नदां । 17 C पुष्पो । † C यस्य व्याधिभयंकरं । ‡ This st. is missing in A. 18 B तेवता । 19 B भूतेभ्यः । 20 B D दत्त्वा । § C The following latter half is found in this Ms. भक्षसेन्यानि सेनाया तदा सोऽपि विनश्यति । 21 B भक्ष्यानि; D भक्ष्याणि । 22 D भोज्याणि । 23 D राज्ञा । 24 C दसन्ति । 25 A चेत्; B ते । 26 C सुसम्बद्धा । 27 C ननमन्ति । 28 C नर्दयन् । 29-30 D प्रयातेषु । 31 A B C दिनेषु । 32 A वध्यतां । 33 C युद्धप्रियेषु । 34 C तुष्टेषु । 35 C तद्वत्सु° । 36 C °जलेषु । 37 C तस्य । 38 B तले; C तपेत् । 39 C चर्मम् । 40-41 A B D कङ्केयाः । 42 All Mss. have got पश्यन्ति. It may be पतन्ति or दृश्यन्ते । ¶ C सा सेना वध्यते ध्रुवम् । 43 A उल्लूकाः । 44-45 A B D भृशन्ति वा । 46 C पश्यन्ति । 47 A तेऽभि; B D तेभि । 48 B सेलिको; C सोऽस्तिको; D सोस्तिको । 49 A D ग्रामा; B ग्रामा । 50 D अरण्यां । 51 C यदि । 52 B C पश्यन्ति; D वसन्ति । 53 The same variants as under 48. 54 C मिथुने तु । 55 All the Mss. have either got कुर्यात् or कुर्वन्ति but grammatically कुर्युः is better. 56 A B D दिवाऽपि । 57 A B D वा वासे । 58 The same variants as under 48. But here C has got सौप्तिक which is quite correct.

चतुःपदानां मनुजां यदा कुर्वन्ति वासितम् ।

मृगा वा पुरुषाणां तु तत्रापि^३ सोऽस्तिको^४ (सौप्तिको ?) वर्धः ॥ १३४

एकपादस्त्रिपादो वा त्रिशृङ्गो यदि वाऽधिकः । प्रसूयते पशुर्यत्र तत्रापि सौप्तिको^७ वर्धः ॥ १३५

अश्रुपूर्णमुखादीनां शेरते च यदा भृशम् । पद^{१०}निबिलिखमानास्तु हय^{११} यस्य स बध्यते ॥ १३६

निष्कुटयन्ति^{१३} पादैर्वा^{१४} भूमौ बालान्^{१५} किरन्ति च । ग्रहष्टाश्च प्रपश्यन्ति^{१६} तत्र सङ्ग्राममादिशेत् ॥ १३७

न चरन्ति यदा घ्रास^{१७} न च पानं पिबन्ति वै । श्वसन्ति^{१८} वाऽपि धावन्ति विन्ध्यादग्निभयं तदा ॥ १३८

क्रौञ्चस्वरेण स्निग्धेन मधुरेण पुनः पुनः । हेषन्ते^{१९} गर्वितास्तुष्टास्तदा राज्ञो जयावहाः ॥ १३९

ग्रहेषन्ते^{२०} प्रयातेषु^{२१} यदा वादित्रनिःस्वनैः^{२२} । लक्ष्यन्ते बहवो हृष्टास्तस्य राज्ञो ध्रुवं जयम् ॥ १४०

यदा मधुरशब्देन^{२३} हेपन्ति^{२४} खलु वाजिनः । कुर्यादभ्युत्थितं सैन्यं तदा तस्य पराजयम् ॥ १४१

अभ्युत्थितायां सेनायां लक्ष्यते यच्छुभाऽशुभम् । वाहने प्रहरणे वा तर्तुं^{२६} तर्तुं^{२७} फलं^{२८} समीहते^{२९} ॥ १४२

सन्नाहिको^{३०} यदा युक्तो^{३१} नष्टसैन्यो^{३२} बहिर्गजे^{३३} । तदा राज्यप्रणाशस्तु अचिरेण भविष्यति ॥ १४३

अपवाह्यं^{३४} नरेन्द्रस्य हयमारुहते हयः । सेनायामन्यराजानां^{३५} तदा मार्गान्ति नागरां^{३६} ॥ १४४

अर्द्धयुक्ताः प्रधावन्ति^{३७} वाजिनस्तु युयुत्सवः । हेपमानाः^{३८} प्रमुदितास्तदा ज्ञेयो जयो ध्रुवम् ॥ १४५

पादं^{४०} पादेन^{४१} मुक्तानि^{४२} निःक्रमन्ति^{४३} यदा हयाः । पृथग्पृथग्संस्पृश्यन्ते^{४४} तदा विन्ध्याद्वयावहम् ॥ १४६

यदा राज्ञः प्रयातस्य वाजिनां संप्रणाहिकः । पथि च म्रियते यस्मिन्नचिरात्मानो भविष्यति ॥ १४७

॥ शिरस्यास्ये च दृश्यन्ते यदा हृष्टास्तु वाजिनः । तदा राज्ञो जयं विद्यान्नचिरात् समुपस्थितम् ॥ १४८

हयानां जघने^{४५} पायौ^{४६} पुच्छे पादेषु वा यदि । दृश्येतां^{४७} म्रिरथा धूमो^{४८}स्तदा विद्यान्महद्भयम् ॥ १४९

1 A B D मनुजां । 2 A वासिताम्; B वासिनं; C मासितं । 3 A राज्ञाऽपि; B तत्रास्ति । 4 A सोऽस्तिको; B सोपिको; D सोस्तिको । 5 B विदः । 6 A वपुः; D वस्तुः । 7 A सोऽस्तिको; B सोपिको; D सोस्तिको । 8 B विधः । 9 A अस्तु । 10 A-यदान्; B यदान; C भूमिं । 11 A विलिखनानः; B लिखमानः; D विलिख्यमानाः । 12 C हयः । 13 A B D निष्कुटयन्ति । 14 A B D पादानां । 15 A चालां; B बालां; D बालाः । 16 A B वस्यन्ते; D तस्यन्ते च । 17 A D घ्रासं; B घ्रासं । 18 C श्वसितं । 19 A B D हेषन्ति । 20 A ग्रहेच्यन्ते; B D ग्रहेष्यन्ते । 21 C प्रयातेषु । 22 B D निस्स्रनाः । * A B D ग्रहष्टा यत्र बहुशः । † C तदा युद्धं समादिशेत् । ‡ C This and the following st. are not found in this Ms. 23 B शब्दः । 24 B D मुखायोन । 25 B वेद्येत; D वेद्यत । 26 B D तत्र । 27-28 B D प्रलयम् । 29 B D ईहते । 30 A सन्नाहिकां । 31 A युक्तेषु; B D युक्ते । 32 A सैन्यैः; B तेषु सौन्यैः; D तेषु सैन्ये । 33 B चहि; D बहि । § C The second half and the first half of the next stanza are not found in this Ms. 34 A अपवाह्य; D ओपवाह्य । 35 A राजेन; C D राजानं । 36 D नागरां । 37 C प्रवाधन्ति । 38 A B D यायिनः । 39 B हेय-माना; C हेपमाणाः । 40-41 B पादपादेन । 42 C मुख्यं तु । 43 B निःक्रमन्ति; C निष्क्रमन्तो । 44 A C संस्पृश्य; B स्पृष्टः । The following st. is additionally found in A only but as it is not found in other three Mss. I have not included it in the text:-विन्ध्यात् प-राजाया राज्ञः पश्चिमाद्धं यदा ज्वलेत् पु । पूर्वाद्धं ज्वमासेन हयानां डिजयं वदेत् ॥ १३९ ॥ It occurs in this Ms. after 149th st. ¶ C The second half is found as under in this Ms.:-इत्यात् तं स्वामिनं क्षिप्रं विपरीते धनागमा ॥ 45 C च यदा । 46 C नाभ्यां । 47 B जायेत; C दृश्यन्ते । 48 C धूमं । 49 A महा ।

हेपमानस्य दीप्तास्तु निपतन्त्यर्चिपो ^३ मुखात् । अश्वस्य विजयं श्रेष्ठमूर्द्ध्वदृष्टिश्च ^५ संसते ^५ ॥	१५०
*श्वेतस्य कृष्णं दृश्येत पूर्वकाये तु वाजिनः । हन्यात् तं स्वामिनं ^७ क्षिप्रं ^८ विपरीते ^९ वधागमम् ॥	१५१
वाचकस्य ^{१०} वधं विन्ध्याद् यदा स्कन्धे हयो ज्वलेत् । पृष्ठतो ज्वलमाने तु भयं सेनापतेर्भवेत् ॥	१५२
तस्यैव तु यदा धूमो निर्धौवति प्रहेपितः ^{११} । पुरस्यापि तदा नाशं निर्दिशेत् प्रत्युपस्थितम् ॥	१५३
सेनापतिवधं विद्याद् बालस्थानं ^{१२} यदा ज्वलेत् । त्रीणि वर्षाण्यनावृष्टिस्तदा तद्विषये भवेत् ॥	१५४
अन्तःपुरविनाशाय मेढ्रं ^{१३} प्रज्वलते ^{१४} यदा । उदरं ज्वलमानं च कोर्शनाशाय वा ज्वलेत् ॥	१५५
शेरते दक्षिणे पार्श्वे हयो ^{१५} जयपुरस्कृतः । स्ववन्ध ^{१६} शायिनश्चाहुर्जयमा ^{१७} श्वर्यसाधकः ^{१८} ॥	१५६
वामार्धशायिनश्चैव तुरङ्गा नित्यमेव च । राज्ञो यस्य न संदेहस्तस्य मृत्युं समादिशेत् ॥	१५७
सौसुप्यन्ते ^{२१} (?) यदा नागः पश्चिमश्चरणस्तथा । सेनापतिवधं विद्याद् यदाऽन्नं च न भुञ्जते ॥	१५८
सदन्ताः (:) पादचारी वा नाभिमन्त्रं (न्यं) ति ^{२२} हस्तिनः । यस्यां तस्यां तु सेनायामचिराद्वधमादिशेत् ॥	१५९
निपतन्त्यग्रतो यद्वै त्रस्यन्ति वा रुदन्ति वा । निष्पद्यन्ते ^{२४} समुद्विग्नौ यस्य तस्य वधं वदेत् ॥	१६०
क्रूरं नदन्ति ^{२७} विषमं विस्वरं ^{२८} निशि हस्तिनः । दीप्यमानास्तु केचित्तु तदा सेनावधं ध्रुवम् ॥	१६१
गो ^{३०} नागं ^{३१} वाजिनां स्त्रीणां ^{३२} मुखाच्छोणितविन्दवः । द्रवन्ति बहुशो यत्र तस्य राज्ञः पराजयः ॥	१६२
नरां ^{३३} यस्य विपद्यन्ते प्रयाणे वारणाः ^{३५} पथि ^{३६} । कपालं गृह्य धावन्ति दीनास्तस्य पराजयः ॥	१६३
यदा धुनन्ति सीदन्ति निपतन्ति किरन्ति च । खादमानास्तु ^{३७} खिद्यन्ते तदाऽऽख्याति पराजयम् ॥	१६४
हेपन्त्यभीक्ष्णमश्वास्तु विलिखन्ति खरैर्धराम् । नदन्ति ^{३९} च यदा नागास्तदा विन्ध्याद् ध्रुवं जयम् ॥	१६५
पुष्पाणि पीत-रक्तानि शुक्लानि च यदा गजाः । अभ्यन्तराग्रदन्तेषु दर्शयन्ति तदा जयम् ॥	१६६
यदा मुञ्चन्ति शुण्डाभिर्नागा नादं पुनः पुनः । परसैन्योपघाताय तदा विन्ध्याद् ध्रुवं जयम् ॥	१६७
पादैः पादान् विकर्षन्ति तलैर्वा विलिखन्ति च । गजास्तु यस्य सेनायां विरुध्यन्ते ध्रुवं परैः ॥	१६८
मत्ता यत्र विपद्यन्ते न मद्यन्ते च योजिताः ^{४१} । नागास्तत्र वधो राज्ञो महाऽमात्यस्य वा भवेत् ॥	१६९
यदा राजा निवेशेत् भूमौ कण्टकसङ्कुले । विषमे सिकताकीर्णे सेनापतिवधो ध्रुवम् ॥	१७०
इमज्ञानास्थि-रजःकीर्णे पञ्चदग्धवनस्पतौ । शुष्कवृक्षसमाकीर्णे निविक्षो(ष्टो) वधमीहते ॥	१७१
कोविदारसमाकीर्णे श्लेष्मान्तकमहाद्रुमे । पिल्-कालनिविष्टस्य प्राप्नुयाच्च चिराद् वधम् ॥	१७२
असारवृक्षभूयिष्ठे ^{४६} पाषाण-वृणकुत्सिते । देवतायतनाक्रान्ते निविष्टो वधमाप्नुयात् ॥	१७३

1 C हेपमाणस्य । 2 C अर्थितो । 3-4 C कुर्वन् दृष्ट्य । 5 A B D संशयेत् । * C This st. is not found in This Ms. 6 A पु । 7 B वाजिनः । 8 A क्षिप्रं । 9 A विपरीत । 10 C वाचकस्य । † C This st. occurs in this Ms. after 150th st. 11 A प्रमोहनः; B D प्रमोहतः । ‡ C The order of this st. is interchanged with the next in this Ms. 12 A बालमानं; B बालवानां D बालवानं । 13 C मदे । 14 C प्रज्वलनं । 15 D केशं । 16 A तदा । 17 C समस्ते । 18 C यवानां । 19 A अश्ववन्धसाधकः; B आश्वार्थसाधकः; C आश्वर्यसाधकः । 20 A वामार्धं । § C This and the following st. are not found in this Ms. 21 B सोसुप्यन्ते । 22 A नाभिद्यन्ति; B नातिसञ्जति । 23 A तद्विरुद्धमघाव । § A निष्पेस्यन्ति गृहस्था वै; B D निष्पेस्यन्ति गृहस्थाः स्युः । 24 B D निष्पतन्ति; C साद्विना । 25 C यस्य तुरगाः । 26 C करं; D कुरु । 27 B वदन्ति । 28 C विस्वनं । 29 B दन्तिनः । 30-31 C गवानां । 32 C नृणां । 33 A न सद् । 34 C जस्य । 35 A वारणे; C वरुणा । 36 C यति । 37 A B D खाद्यमानाः । 38 A मेपास्तु; D मेखास्तु । 39 C नदन्ति । 40-41 C पराजयम् । 42 D योजिताः । ¶ A B D भस्मसङ्कुलसङ्कुलम् । || C This and the following st. are not found in this Ms. 43 D वर्णं । 44-45 A चिराद्विपम्; D चिराद्भूतम् । 46 A °मूजिष्टं; C °वाष्टुष्टं ।

अमनोज्ञैः फलैः पुष्पैः पापपक्षिसमन्विते । अधोमार्गे^२ निविष्टश्च युद्धमिच्छति पार्थिवः ॥ १७४
 *नीचे निविष्टस्य सदा नीचेभ्यो भयमादिशेत् । यथा दृष्टेपु देशेपु^३ तज्ञेभ्यः(?) प्राप्नुयात् वधम् ॥ १७५
 यत् किञ्चित् परिहीनं स्यात् तत् पराजयलक्षणम् । परिवृद्धं च यत् किञ्चिद् दृश्यते विजयावहम् ॥ १७६
 दुर्वर्णाश्च दुर्गन्धाश्च कुवेपा व्याधिनस्तथा । सेनाया ये नराश्च स्थुः शस्त्रवध्या भवन्त्यथ ॥ १७७
 तथाज्ञातप्ररूपेण राज्ञो जय-पराजयः(यौ) । विज्ञेयः(यौ) संप्रयातस्य भद्रबाहुवचो यथा ॥ १७८
 परस्य विषयं^५ लब्ध्वा अग्निदग्धा न लेपटेत् । परदारान हिंसेते^७ पशवः^८ पक्षिणस्तथा ॥ १७९
 अग्निं कृतेषु मध्यस्तु शस्त्रान्तरं निधापयेत् । निरापराधचित्तानि नो^{१०}ददीत^{११} कदाचन ॥ १८०
 देवतान् पूजयेद् वृद्धान्^{१२} लिङ्गस्थान् ब्राह्मणान्^{१३} गुरुन्^{१४} । परिहारं नृपतिर्दद्याद्दामाय तज्जिनाम्(?) ॥ १८१
 राजवंशं^{१५} न^{१६} वोच्छिद्याद् बाल-वृद्धांश्च^{१७} पण्डितान् । न्यायेनार्थाः^{१८} समं दद्यात् तथा राज्येन^{१९} वर्धते^{२०} ॥ १८२
 धर्मोत्सवान् विवाहांश्च सुतानां कारयेद् बुधः । न चिरं धारयेत् कन्यां तथा धर्मेण वर्द्धते ॥ १८३
 कार्याणि धर्मतः कुर्यात् पक्षपातं विसर्जयेत् । व्यसनैर्विप्रयुक्तश्च वचोस्तिक्तं^{२२} सुखप्रदं^{२३} ॥ १८४
 यथोचितानि सर्वाणि यथा न्यायेन^{२४} पश्यति^{२५} । राजा कीर्त्तिं समाप्नोति तदा प्रत्ययमोदते ॥ १८५
 इमं^{२७} यात्राविधिं कृत्स्नां योऽभिजानाति तत्त्वतः । न्यायतश्च प्रयुज्जीत प्राप्नुयात्सं महत्^{२९} पदम्^{३०} ॥ १८६

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते यात्राविधिनाम त्रयोदशमोऽध्यायः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि पूर्वकर्मविपाकजान् । सुभा-ऽशुभान् समुत्पातान् राज्ञो जनपदस्य च ॥ १
 प्रकृतेर्यो विपर्यासः स उत्पातः प्रकीर्त्तितः । दिव्या-ऽन्तरिक्ष-भौमाश्च व्यासमेपां निबोधत ॥ २
 यदात्युष्णं भवेच्छीते शीतमुष्णे तथा ऋतौ । तदा तु नवमे मासे दशमे वा भयं भवेत् ॥ ३
 सप्ताहमष्टरात्रं च नवरात्रं दशान्हिकं^{३१} । यदा निर्पतते वर्षं प्रधानस्य वधाय तत् ॥ ४
 पक्षिणश्च यदा मत्ता पशवश्च पृथग्विधाः । विपर्ययेण संसक्ता विन्ध्याज्जनपदे भयम् ॥ ५
 आरण्या ग्राममायान्ति वनं गच्छन्ति नागराः । रुदन्ति चाथ जरुपन्ति तदाऽरण्याय कल्पते ॥ ६
 अष्टादशस्य मासस्य तथा सप्तदशस्य^{३३} च । राजा च म्रियते यत्र भयं^{३४} रोगश्च^{३५} जायते ॥ ७
 स्थिराणां कम्प-सरणे चला^{३७}नामसंभवे हि^{३८} । ब्रूयात् तत्र वधं राज्ञः षण्मासात्पुत्रमन्त्रिणः ॥ ८
 दर्पेण^{४०} हसते^{४१}(ने) चापि क्रन्दनं^{४२} युद्धसंभवे । स्थावराणां वधं^{४३} विद्यात्रिमासं^{४४} स्थावरात्मकम्^{४५} ॥ ९
 पक्षिणः पशवो मर्त्याः प्रसूयन्ति विपर्ययैः । यदा तदा^{४०} तु षण्मासं भयं राजवधस्तदा ॥ १०

1 A B D हत° । 2 A D °मार्गे; B °मग्रेन । * C This st. is not found in this Ms.
 3 B missing in this Ms. 4 A कथम् । † C दर्भवर्णविदग्धश्च । ‡ °सेनायासेन पापेभ्यः शस्त्रमध्यभयं
 तथा ॥ ¶ A C तज्ञातप्रतिरूपेण । 5 A विषयो । 6 A °दद्या । 7 A हिंसन्ते; B हिंसेन; C हिंसेत ।
 8 A तापसः । 9 B वर्ण° । 10 A मा । 11 C नावदीन । 12 C नित्यं । 13-14 C धर्मचारिणम् ।
 § B °दग्धमयजिरं; C विसृजेर्यं; D दग्धमपेज्जिनम् । 15-16 C राजवंशेन । 17 C वाच्छिद्यात् ।
 18 C बाल-वृद्धश्च । ** C ज्ञानार्थात्मसमादाय । 19 A व्यापेतार्था । 20 A राजे न । 21 A वर्तते;
 C राजेन । †† C This and the following stanza are missing in this Ms. 22 A तवोत्तिक्त;
 B C वचोत्तिक्त° । 23 A °सुखप्रभः । 24 A ज्ञायेत । 25 A सपर्वति । 26 A प्रेत्य°; C प्रीत्येह; D
 प्रेत्या च । 27 A इयं । 28 A प्राप्नुयास्तु । 29 B शुभद्वयसुम्; C कीर्त्तिसुत्तम् । 30 A वसुम् । 31 A
 दशरात्रिकम् । 32 A न । 33 A सस्त° । 34 C भङ्गं । 35 C राष्ट्रस्य । 36 A कम्पते । 37 A चलानां ।
 38 A नगे । 39 A चले । 40 B दर्पणे; C सर्पेण । 41 A B D हसते; C सहता । 42 A क्रन्दते;
 B क्रन्दतो; C कुन्दत । 43 C भयं । 44 A नृमासं । 45 C नात्र संशयः । 46 C missing in this Ms.

विकृतैः^१ पाणि-पादाद्यैर्न्यूनैश्चाप्यधिकैस्तथा । यदा त्वेते^४ प्रसूयन्ति क्षुब्धभयानि तदादिशेत् ॥ ११
 षण्मासं द्विगुणं चापि परं वाथ चतुर्गुणम् । राजा च^५ म्रियते तत्र भयानि च न संशयः ॥ १२
 मद्यानि रुधिरा-ऽस्थीनि धान्या-ऽङ्गार-वसास्तथा । *मेघो^७ वा वर्षते यत्र भयं विद्याच्चतुर्विधम् ॥ १३
 प्रसर्पन्ति जलचराः पक्षिणो द्विपदास्तथा । वर्षमाणो जल^{१०} हन्याद् भयमाख्याति दारुणम् ॥ १४
 निरिन्धनो^{१२} यदा^{१३} चाग्निरीक्ष्यते^{१४} सततं पुरे । स राजा नश्यते देशच्छण्मासात् परतस्तदा ॥ १५
 दीप्यन्ते यत्र शस्त्राणि वस्त्राण्यश्वा नरा गजाः । वर्षे च म्रियते राजा देशस्य च महद्भयम् ॥ १६
 चैत्यवृक्षरसा यद्वात् प्रभवन्ति विपर्ययात् । समस्ता यदि वा व्यस्तास्तदा विन्याद् भयागमम् ॥ १७
 दधि क्षौद्रं घृतं^{१६} तोयं^{१७} दुग्धं^{१८} रेतुविमिश्रितम्^{१९} । निश्रवंति यदा वृक्षास्तदा व्याधिभयं विदुः ॥ १८
 रक्ते^{२१} शस्त्रभयं वक्ष्ये नीले^{२२} श्रेष्ठिभयं विदुः । अन्येष्वेषु विचित्रेषु वृक्षेषु तु भयं विदुः ॥ १९
 §विस्वरं रवमानस्तु चैत्यवृक्षो यतः पतेत् । ततो भयं समाख्याति देशजं^{२५} पञ्चमासिकम् ॥ २०
 नानावस्त्रैः समाच्छन्ना यदा दृश्यन्ते वै^{२६} दुर्माः^{२७} । राष्ट्रजं तद् भयं विन्याद् विशेषेण तदा विषे^{२८} ॥ २१
 शुक्लवस्त्रो द्विजान् हन्ति रक्तैः^{२९} क्षेत्रं^{३०} तदाश्रयम् । पीतवस्त्रो यदा व्याधिं तदा च वैश्यघातकः ॥ २२
 नीलवस्त्रो निहन्त्याशु शूद्रांश्च^{३१} प्रभृतिजनान्^{३२} । पशु-पक्षिभयं चित्रं विवर्णः^{३३} स्त्रीभयङ्करः ॥ २३
 मधुराः क्षीरवृक्षाश्च श्वेतपुष्प-फलास्तु ये । सौम्यायां दिशि यज्ञार्थं^{३७} जानीयात् प्रतिपुद्गलाः ॥ २४
 कषायमधुरांस्तिक्तां उष्णवीर्यविलासिनः । रक्तपुष्प-फलाः प्राच्यां सुदीर्घवृक्षत्रयोः^{४४} ॥ २५
 अम्लाः सलवणाः स्निग्धाः पीतपुष्प-फलाश्च ये । दक्षिणां दिशि विज्ञेया वैश्यानां प्रतिपुद्गलाः ॥ २६
 कटु-कण्टकिनो रूक्षाः कृष्णपुष्प-फलाश्च ये । वारुण्यां दिशि^{४६} वृक्षाः स्युः शूद्राणां प्रति पुद्गलाः ॥ २७
 महान्तश्चतुरश्राश्च स्वगाहाश्च वैरोषिताः । वनमध्ये स्थिताः सन्तः स्थावराः प्रतिपुद्गलाः ॥ २८
 ह्रस्वाश्च तरवो येऽन्ये अंत्ये जाता वनस्य च । अचिरोद्भवकारा ये यायिनां प्रतिपुद्गलाः ॥ २९
 ये विदिक्षु विमिश्राश्च विकर्मसु विजातिषु^{५१} । पुद्गलाश्च तु ये येषां ते तेषां प्रतिपुद्गलाः ॥ ३०
 श्वेतो राजा^{५३} द्विजान् हन्ति रक्तः क्षेत्र-नृपान् वदेत् । पीता वैश्यविनाशाय कृष्णः शूद्रनिषूदये^{५४} ॥ ३१

1 A. B विकृतिः । 2 A द्यूतैः । 3 A अधिकैः । 4 C एतेषु । 5 A वस्ति । 6 C मधु । * B This line and the succeeding line are missing in this Ms. 7-8 C मेघवान् । 9 C सरीसृपा । 10-11 C जलादन्यं । 12 A निरुन्धते । 13 A missing in this Ms. 14 A ईक्षते; C दीप्यते । 15 C चित्रं । 16 A घृतं । 17 C दुग्धं । 18 C धिं । 19 C °वर्णं । 20 C °गतिमिश्रकं । † C This appears as 27th stanza in C. 21 C राज्ञो । 22 C पुत्रं । 23 A नीरे । 24 A राष्ट्रं; B D श्रेष्ठं । ‡ A B D विथो मेदं च मन्दे च वृक्षा येषु न संशयः ॥ § C This st. appears in C as 26 th stanza. 25 D दशजं । 26 A ते । 27 C तद्रसाः । 28 A विजोः; C धियो । 29 C द्विजान् हन्ति is twice written here. 30 D क्षेत्रं । 31 A समुद्रान् । 32 C तदा भृत्तिकराजनान् । 33 A B विवर्णं । 34 C तु । 35 C कृष्णं । 36 C उदीच्यां । 37 C दृश्यते । 38 C द्विजानां । 39 A B D °मन्दं । 40 A B D °मधुराः । 41 A B D °विशालता । 42-44 C कृत्तिकायां विवर्द्धयेत् । 45 C D आत्माः । ¶ B This and the next line are missing in this Ms. A D दक्षिण्यां न वायुष्णं । 46 C D वृक्षाः । 47 C श्वेतं । 48 C प्राति । 49 C चितो । 50 A विमिश्राश्च । 51 A D विकर्मं । 52 A °प्रविजाकृतिः; B प्रविजायति । ** C प्रतिपुद्गलाश्च येषां तेषामुत्पातजं फलम् ॥ 53 A रजो; B रिजे; D रिजो । 54 A D स्तु सूयत; B स्तु सूचयेत् ।

परचक्रं नृपभयं क्षुधा-व्याधि-घनक्षयम् । एवं लक्षणसंयुक्ताः सावाः कुर्युर्महद्भयम् ॥ ३२
 कीटदष्टस्य वृक्षस्य व्याधितस्य च यो रसः । विवर्णः^३ स्रवते^४ गन्धं^५ न दोषाय स कल्पते ॥ ३३
 वृद्धा द्रुमा निहन्त्याशु मरणे पर्युपस्थिताः । ऊर्द्धाः शुष्का भवन्त्येते^६ तस्मात् तांलक्षयेद्बुधः ॥ ३४
 यथा वृद्धो^७ नरः कश्चित् प्राप्य हेतुं विनश्यति । तथा वृद्धो द्रुमः कश्चित् प्राप्य हेतुं विनश्यति ॥ ३५
 इतरे-तरयोगास्तु वृक्षादिवर्णनामभिः । वृद्धा-बलो-ग्रमूलाश्च चलच्छैर्याश्च साधयेत् ॥ ३६
 हसने^{११} रोदने^{१२} नृत्ये^{१३} देवतानां प्रसर्पणे । महद्भयं विजानीयात् षण्मासात्रिगुणो^{१४} (णं) परम् ॥ ३७
 चित्राश्चर्यसुलिङ्गानि निमीलन्ति वदन्ति^{१५} वा । ज्वलन्ति^{१६} च विगन्धीनि भयं राजवधोद्भवम् ॥ ३८
 तोय-धान्यानि सहसा रुदन्ति च हसन्ति च । मार्जारवच्च वासन्ति^{१८} तत्र विन्ध्याद् महद्भयम् ॥ ३९
 वादित्रशब्दाः श्रूयन्ते^{२०} देशे यस्मिन् मानुषैः । स देशो राजदण्डेन^{२१} पीड्यते नात्र संशयः ॥ ४०
 तोय-धान्यानि^{२२} सर्वाणि वहन्ति रुधिरं यदा । षष्ठे मासे समुद्भूते संग्रामः शोणिताकुलः ॥ ४१
 चिरस्थायीनि^{२३} तोयानि तूर्णं यान्ति पयःक्षयम्^{२४} । गच्छन्ति वा प्रतिस्रोतः^{२५} परचक्रागमस्तदा ॥ ४२
 वर्धन्ते^{२६} चापि शीर्यन्ते चलन्ते वा तदाश्रयात् । सशोणितानि दृश्यन्ते यत्र तत्र महद्भयम् ॥ ४३
 शस्त्रकोशात् प्रधावन्ते^{२९} नदन्ति^{३०} विचरन्ति वा । यदा रुदन्ति^{३१} दीप्यन्ति संग्रामस्तेषु निर्दिशेत् ॥ ४४
 यानानि वृक्ष-वेष्टमानि धूमायन्ति ज्वलन्ति वा । अकालजं फलं पुष्पं तत्र मुख्यो विनश्यति ॥ ४५
 भवने यदि श्रूयन्ते^{३२} गीत-वादित्रनिस्वनाः । यस्य तद्भवनं तस्य शरीरं जायते भयम् ॥ ४६
 पुष्पे पुष्पं^{३३} फले^{३४} पुष्पं^{३५} फले वा विफलं^{३७} यदा ॥ वध्यते वितथं विन्ध्यात्तथा जनपदे भयम् ॥ ४७
 चतुःपदानां सर्वेषां मनुजानां यदाऽम्बरे^{३८} । श्रूयते^{३९} व्याहृतं^{४०} घोरं तदा मुख्यो विपद्यते^{४१} ॥ ४८
 निर्धत्ते कम्पने^{४२} भूमौ^{४३} शुक्लवृक्षप्ररोहणे । देशपीडां विजानीयान्मुख्यश्चात्र न जीवति ॥ ४९
 स्थिरा^{४५} भूमिं प्रयातस्य यदा सुद्रवतां व्रजेत् । निमज्जन्ति^{४६} च चक्राणि तस्य विन्ध्यात् महद्भयम् ॥ ५०
 वल्मीकस्याशु^{४७} जनने मनुजस्य निवेशने । अरण्यं विशतश्चैवं^{४९} तत्र विद्यान्महद्भयम् ॥ ५१
 महापिपीलिकावृन्दं संद्रकाभृत्य(?)विपुतम् । तत्र तत्र च सर्वं तद्राष्ट्रभङ्गस्य चादिशेत् ॥ ५२

1 A D °जन् । 2 B D °दग्धस्य । 3 A विवर्ण° । 4 A missing in this Ms. 5 A गगने । 6 C श्रवन्ति । 7 A त वेद्धा ते । 8 C यथा । 9 A छन्दो; B छेदः । 10 A नरम् । * A This second half is missing in A but as it fits in with the context and as it is found in B C D it is placed there. † A B D वृद्धादिश्च वर्णना यत् । ‡ A B D वृक्षा बाले तु सूक्ष्माश्च वमाणा उल्काश्च साधयेत् । 11 A B D हसते । 12 A B D रोदते । 13 A B D नित्यं । 14 A B D नृगुणात् । § C चित्राष्वर्धासु निंगानि । 15 C missing in this Ms. 16-17 A कुलं भावे । 18-19 C पश्यते । 20 A पूर्वता । 21 A दांहुन । 22 A B D तोयावहानि । 23 A D °स्थानानि । 24 C तदा जयं । 25 C अतिशोभं । 26 C वध्यन्ते । 27 A D प्रयेत्; B दर्पयेत् । 28 C शास्त्रनैषा; दाश्चकोसा । 29 C प्रवर्धन्ते । 30 A नन्दन्ति; C निर्दति । 31 A C D रुहन्ति । § A This st. is missing in A but as it is found in B C D it has been incorporated in the text. 32 A तूर्यन्ते; D स्तयन्ते । ¶ D This is found in this Ms. as the 51st st. 33 A पुष्पे । 34 A फलं; C यदा । 35 A वाऽपि; C कश्चित् । 36 A वाऽपि । 37 A फलं । || C भयं जनपदं विद्यात् भद्रवाहुचो यथा ॥ 38 A वरे; B D त्वरे । 39 A स्तूयतेऽथा । 40 C व्याधयः । 41 C विनश्यते । 42 A कम्पते; B D कन्दने । 43 A B भूमि; D भूमिः । 44 A शुष्क°; B शुक्ल । 45 D दोष° । ** C In place of this st. the following st. is found in C:- यदा भूधरश्चक्राणि निपतन्ति महीतले । तदा राष्ट्रभयं विद्यात् भद्रवाहुचो यथा ॥ 46 A not found in this Ms. 47 A वल्मीकस्य । 48 A मुजनने; B C °स्यासु । 49 A तु जस्य । 50 A व्यनेनैव; B वसने; D वासने । †† D This is not found in this Ms.

महापिपीलिकाराशिर्विस्फुरन्तो विपद्यते । उह्यानुत्तिष्ठते यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ॥ ५३
 श्वश्वपिपीलिकावृन्दं निम्नमूर्द्ध्वं विसर्पति । वर्षं तत्र विजानीयान्द्रववाहुवचो यथा ॥ ५४
 रौद्रो(जो)पकरणे भग्ने^१ चलिते पातितेऽपि^२ वा । कव्यादसेवने चैव राजपीडां समादिशेत् ॥ ५५
 वाजि-वारण-यानानां मरणे छेदने द्रुते । परचक्रागमं विद्यादुत्पातज्ञो जितेन्द्रियः ॥ ५६
 क्षत्रियाः पुष्पितेऽश्वत्थे^४ ब्राह्मणाश्चाप्युदुम्बरे । वैश्याः पृक्षेऽथ पीड्यन्ते न्यग्रोधे शूद्र-दस्यवः ॥ ५७
 इन्द्रायुधं^६ निशिश्चेतं^७ विप्रान् रक्तं च क्षत्रियान् । निहन्ति पीतकं वैश्यान् कृष्णं शूद्रभयङ्करम् ॥ ५८
 भज्यते नश्यते तत्तु कम्पते शीर्यते जलम् । चतुर्मासं परं राजा म्रियते भज्यते तदा ॥ ५९
 पितामहेषु सर्वेषु धर्मवेन्द्रकृतं जलम् । त्रैमासिकं विजानीयादुत्पातं ब्राह्मणेषु तम् ॥ ६०
 रूक्षा विवर्णा विकृता यदा सन्ध्या भयानका । मारी कुर्युः सुविकृतां पक्षे-त्रिपक्षकं^{११} भयम् ॥ ६१
 यदा वैश्रवणे^{१३} गमने कश्चिदुत्पातः समुदीर्यते । राजानश्च सचिवाश्च पञ्चमासान् स पीडयेत् ॥ ६२
 यदोत्पातोऽयमेकश्चिद्दृश्यते विकृतः^{१५} कश्चित् । तदा व्याधिश्च मारी च चतुर्मासात् परं भवेत् ॥ ६३
 यदा चन्द्रे वरुणे चोत्पातः कश्चिदुदीर्यते । मरकः सिन्धु-सौवीर-सुराष्ट्र-वत्सभूमिषु ॥ ६४
 भोजेषु^{१६} च भयं विद्यात् पूर्वे^{१८} च नृपः । पञ्चमासात् परं विद्याद् भयं घोरमुपस्थितम् ॥ ६५
 रुद्रे^{२०} च वरुणे कश्चिदुत्पातः समुदीर्यते । सप्तपक्षं भयं^{२२} विद्याद् ब्राह्मणानां न संशयः ॥ ६६
 इन्द्रस्य प्रतिमायां तु यद्युत्पातः प्रदृश्यते । सङ्ग्रामे त्रिषु मासेषु राज्ञः सेनापतेर्वधः ॥ ६७
 यद्युत्पातो बलन्देवे^{२३} तस्योपकरणेषु च । महाराष्ट्रान् महायोद्धान् सप्त मासान् प्रपीडयेत् ॥ ६८
 वासुदेवे यद्युत्पातस्तस्योपकरणेषु च । चक्रारूढाः प्रजा ज्ञेयाश्चतुर्मासान् वधो^{२५} नृपे^{२६} ॥ ६९
 प्रद्युम्ने^{२७} वा^{२८} उत्पातो गणिकानां भयावहः । विशालायां च द्रष्टव्यं भयं चेद्वाऽष्टमासिकम् ॥ ७०
 यदार्यप्रतिमायां तु किञ्चिदुत्पातजं भवेत् । चौरा मासा त्रिपक्षाद्वि^{३१} विलीयन्ति रजन्ति वा ॥ ७१
 यद्युत्पातः श्रियाः^{३०} कश्चित् त्रिमासात्कुरुते फलम् । वणिजां पुष्प-वीजानां^{३३} वनिता-लेख्यजीविनाम् ॥ ७२
 वीरस्थाने श्मशाने च यद्युत्पातः समीर्यते^{३२} ।
 चतुर्मासान् क्षुधा-मारी पीड्यन्ते व्रतनिश्चये^{३४} (व्रतिनश्च ये) ॥ ७३
 यद्युत्पातः(ताः) प्रदृश्यते(यन्ते) विश्वकर्मणि(माण)माश्रितः(ताः) ।
 पीड्यन्ते शिल्पिनः सर्वे पञ्चमासात्परं^{३५} भयम् ॥ ७४

* These three sts. are not found in A B D but as they have got fitting context they have been embodied in the text. 1 B after भग्ने, दग्धे is found in this Ms. 2-3 A B these two words are missing in these Mss. 4 A स्वस्थे; B D अस्थे । 5 C °दासकः । 6 C इन्द्रियायुध । 7 C निश्चेतं । † C This is dropped in C. Therefore the first half of the succeeding st. forms the second half of every preceding st. in C. 8 C पिता-महर्षि° । 9 C °सोमेषु । ‡ C धर्मदेशे तथा तले । 10 वर्षान्ते पक्षिकं । 11 B D वर्ष° । 12 C परम् । 13 A वै गमने । 14 A it is not found in this Ms. 15 C च ततः । § A B D तारकेषु तु हारेषु सुराष्ट्रवत् सभूमिषु ॥ 16 A B D भोजनेषु । 17 A B D तत्र । 18-19 A B D सर्वेषु । 20 A चन्द्रे; B सन्धे; D साधे । 21 A उत्पादः । 22 C फलं । 23 C बले कश्चिन् । 24 C सर्वे । 25 C परी भयम् । 26 A भवेत् । 27-28 C प्रक्वचितु । || A विशीलां चैव वृष्टश्च; B D विशीलां चैव इष्टश्च । ¶ A B D सर्वा दुष्टस्य मासिकः । 29 A नृपक्षाय । § C पीड्यन्ते नात्र संशयः । 30 A श्रियः । 31 C मासात् । ** C तथा लेख्योपजीविनाम् । 32 C समीहते । 33 C °चर्या । 34 A व्रतिनश्च ये; B कृतनिश्चयः । 35 A B D °मासातुरं ।

भद्रष्टाली विकुर्वन्ति(न्ती) स्त्रियो^१ हन्तीह सुव्रताः । आत्मानं वृत्तिनो ये च^२ षण्मासात् पीडयेत् प्रजाम् ॥ ७५
 इन्द्रार्ण्याः समुत्पातः कुमार्यः(रीः) परिपीडयेत् । त्रिपर्क्षादक्षिरोगेण कुक्षि-कर्ण-शिरोज्वरैः ॥ ७६
 धन्वन्तरे समुत्पातो वैद्यानां स भयङ्करः । षण्मासिकविकारांश्च रोगजान् जनयेन्नृणाम् ॥ ७७
 जामदग्ने^{१०}(श्ये) यदा^{११} रामे^{१२} विकारः कश्चिदीर्यते । तापसांश्च तपाह्यांश्च^{१३} त्रिपक्षेण जिघांसति ॥ ७८
 पञ्चविंशतिरात्रेण कवन्धं यदि दृश्यते । सन्ध्यायां भयमाख्याति महापुरुषविद्रवम् ॥ ७९
 सुलसायां^{१५} यदोत्पातः षण्मासं सर्पिर्जीविनः । पीडयेद् गरुडे^{१६} यस्य^{१७} वासुकास्तिक^{१८}भक्तिषु ॥ ८०
 भूतेषु^{१९} यः^{२०} समुत्पातः सदेव^{२१}परिवारिकः^{२२} । मासेन पीडयेत्तूर्णं निर्ग्रन्थवचनं यथा ॥ ८१
 अहंस्तु^{२४} वरुणे^{२५} रुद्रे^{२६} गृहे^{२७} शुके^{२८} नृपे^{२९} भवेत् । पञ्चाल-गुरु-शुकेषु^{३१} पावकेषु पुरोहिते^{३२} ॥ ८२
 वाते^{३३}ऽग्नौ^{३४} वासुभद्रे च विश्वकर्म-प्रजापतौ । सर्वस्य तद् विजानीयात् वक्ष्ये^{३५} सामान्यजं फलम्^{३६} ॥ ८३
 चन्द्रस्य वरुणस्यापि रुद्रस्य च वधूषु च । स महाराजसूत्पातो राजाग्रमहिषीषु च ॥ ८४
 एका^{३७} यस्य^{३८} यदा^{३९} भार्या या चान्यः केवलं^{४०} स्त्रियाः^{४१} । कुर्वन्ति किञ्चिद् विकृतं प्रधानस्त्रीषु तद्भयम् ॥ ८५
 एवं देशे च जातौ च कुले^{४३} पाखण्डि^{४३}-भैक्षिषु^{४४} । तज्जातिप्रतिरूपेण स्वैः स्वैर्देवैः शुभं वदेत् ॥ ८६
 उद्गच्छमानः सविता पूर्वतो विकृतो^{४५} यदा । स्थावरस्य विनाशाय पृष्ठतो यायिनाशनः ॥ ८७
 हेमवर्णः सुतोया^{४६} मधुवर्णो भयङ्करः । शुक्ले च सूर्यवर्णेस्मिन् सुभिक्षं क्षेममेव च ॥ ८८
 हेमन्ते शिशिरे रक्तः प्रीतो ग्रीष्म-वसन्तयोः । वर्षासु शरदि शुक्लो विपरीतो भयङ्करः ॥ ८९
 दक्षिणे चन्द्रशङ्के तु यदा तिष्ठति भार्गवः । अभ्युत्कृ(ग)तं^{४७} तदा राजा बलं^{४८} न्यात्सपार्थिवः^{५०} ॥ ९०
 चन्द्रशङ्के यदा भौमस्तिष्ठते^{५१} विकृतो^{५२} भृशम् । प्रजास्तत्र विपद्यन्ते कुरवः^{५३} पार्थिवाश्चलाः ॥ ९१
 शनैश्चरो यदा सौम्यै^{५४}शृङ्गे^{५५} पर्युपतिष्ठति । तदा वृष्टिभयं घोरं दुर्भिक्षं प्रकरोति च ॥ ९२
 भिनन्ति सोमं मध्येन ग्रहेष्वन्यतमो यदा । तदा राजभयं^{५६} विन्ध्यात् प्रजाक्षोभं च दारुणम् ॥ ९३
 राहुणा गृह्यते चन्द्रो यस्य नक्षत्रजन्मनि । रोगं मृत्युभयं वाऽपि तस्य कुर्यान्न संशयः ॥ ९४
 क्रूरग्रहयुतैश्चन्द्रो गृह्यते दृश्यते^{५९}ऽपि^{६०} वा^{६१} । तदा क्षुभ्यन्ति सामन्ता राजा राष्ट्रं च पीड्यते ॥ ९५
 लिखेत^{६२} सोमः शृङ्गेन भौमं^{६४} शुक्रं गुरुं यथा । शनैश्चरं^{६५} चाधिकृतं षड् भयानि तदा दिशेत् ॥ ९६

1 A सृहा; D नृहा । 2 B अहन्ती । 3 C सुव्रतं । * C अन्याश्च प्रतिमा कश्चित् षड्भिर्मलैः प्रदीपयेत् ॥ 4 A वृत्तिवीराश्च । 5 B व्रजम्; D प्रजम् । 6 A B D इन्द्रान्यायः । 7 C स उत्पातः । 8 A नृपक्ष्य; C नृपक्षात् । 9 A विद्यानाम् । 10 B यामदग्ध; C यामदग्नेय; D यामदग्धे । 11-12 C आरामे । 13 B तपाह्यांश्च; C तपोद्याश्च; D तपाह्यांते । 14 A नृ° । 15 A सुलसायां; B सुलमायां; D सुलभायाम् । 16-17 C गरुड्यांश्च । 18 C वास्तुकैर्मृग- । 19 A B D भूते । 20-21 A B D यस्या यदुत्पातः । 22 A सदेव । 23 A B परिचारिकः; C परिवारकः । 24 C अरुणात् । 25 B D वरुणेन्द्र° । 26 B D °भद्रे । 27 A ग्रहे; C शके । 28 A शुके । 29-30 C व्याधिभयं भवेत् । 31 A °काशुके; B °सुषु । 32 A B D पुरोहितः । 33-34 A B D वाताग्नौ । 35 C राज्य° । 36 C भयम् । † C This and the following stanza are not found in this Ms. 37-39 A वेणकायस्पदा । 40-41 D केवलस्तु यः । 42 C कले । 43 A D पाखण्ड° । 44 A C °भिक्षिषु । 45 C विश्वतो । 46 C सुदीप्तोय । 47 B अप्फ; C अभ्यन्तरे; D अभ्युक्षतं । 48 C दलैः । 49-50 C हन्यमसंशयः । 51 A B D तिष्ठति । 52 A B C अविकृतः । 53 A C कुरवः । 54 C शृङ्गे । 55 C भौमः । 56 A सभयं; C राजवधं । 57 C राष्ट्र° । 58 A B D यदा स गृह्यते । 59-61 C सर्वतो भृशम् । 62 C राज । 63 A B D लिखते । 64 A B D सोमं । 65 B शनैश्चरो ।

यदा बृहस्पतिः शुक्रं भिद्येदथ विशेषतः । पुरोहितास्तदाऽमात्याः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ॥ ९७
 ग्रहाः परस्परं यत्र भिन्दन्ति प्रविशन्ति वा । तत्र शस्त्रवाणिज्यानि विन्द्यादर्थविपर्ययम् ॥ ९८
 स्वतो ग्रहमन्यं श्वेतं प्रविशेत लिखेत् तदा । ब्राह्मणानां मिथो भेदं मिथः पीडां विनिर्दिशेत् ॥ ९९
 एवं शेषेषु वर्णेषु स्ववर्णैश्चारायेद् ग्रहः । वर्णतः स्वभयानि स्युस्तद्युतान्युपलक्षयेत् ॥ १००
 श्वेतो ग्रहो यदा पीतो रक्तकृष्णोऽथवा भवेत् । स्ववर्णविजयं कुर्यात् यथास्वं वर्णशङ्करम् ॥ १०१
 उत्पाता विविधा ये तु ग्रहाऽऽवाताश्च दारुणाः । उत्तराः सर्वभूतानां दक्षिणा मृगशृङ्गिणाम् ॥ १०२
 करङ्क^५ शोणितं^६ मांसं विद्युतश्च^७ भयं वदेत् । दुर्भिक्षं जनमार्गं च शीघ्रमाख्यान्युपस्थितम् ॥ १०३
 शब्देन महता भूमिर्यदा रसति^८ कम्पते । सेनापतिरमात्यश्च राजा राष्ट्रं च पीड्यते ॥ १०४
 फले फलं यदा किञ्चित् पुष्पे पुष्पं च दृश्यते । गर्भाः पतन्ति नारीणां युवराजा च वध्यते ॥ १०५
 नर्तनं जल्पनं^९ हासमुक्तीलनं^{१०} निमीलने । दिवा यत्र प्रकुर्वन्ति तत्र विन्द्यान्महद्भयम् ॥ १०६
 पिशाचा यत्र दृश्यन्ते देशेषु नगरेषु वा । अन्यराजा भवेत्तत्र प्रजानां च महद्भयम् ॥ १०७
 भूमिर्यत्र^{११} नभो^{१२} याति विशति^{१३} वसुधै^{१४} जलम् । दृश्यन्ते वाऽम्बरे देवास्तदा राजवधो ध्रुवम् ॥ १०८
 धूम-ज्वालां रजो भस्मं^{१५} यदा मुञ्चन्ति देवताः । तदा तु म्रियते राजा मूर्खतस्तु^{१६} जनक्षयः ॥ १०९
 मृग-पक्षि^{१७} -पशूनां च भाषणे उवलने गमे । जनक्षयाः प्रभूतास्तु विकृते वा नृपवधः ॥ ११०
 विकृताकृति-संस्थाना जायन्ते यत्र मानवाः । तत्र राजवधो ज्ञेयो विकृतेन मुखेन वा ॥ १११
 वधः सेनापतेश्चापि^{१०} भयं दुर्भिक्षमेव च । अग्नेर्वा ह्यथवा^{११} वृष्टिस्तदा स्यान्नात्र संशयः ॥ ११२
 द्वारं शस्त्रगृहं^{१२} वेश्म राज्ञो देवगृहं तथा । धूमायन्ते यदा राज्ञस्तदा मरणमादिशेत् ॥ ११३
 परिधा^{१३}ऽर्गलं^{१४} कपाटं द्वारं रुन्धन्ति वा स्वयम् । पुरोधस्तदा विन्द्यान्नैगमानां महद्भयम् ॥ ११४
 यदा द्वारेण नगरं शिवा प्रविशते दिवा । वास्यमाना विकृता वा तदा राजवधो ध्रुवम् ॥ ११५
 अन्तःपुरेषु द्वारेषु विष्णुमित्रे(तीर्थे) तथा पुरे । अट्टालकेऽथ हट्टेषु मधु लीनं विनाशयेत् ॥ ११६
 धूमकेतुहतं मार्गं शुक्रश्चरति वै यदा । तदा तु सप्त वर्षाणि महान्तमनयं वदेत् ॥ ११७
 गुरुणा प्रहतं मार्गं यदा भौमः प्रपद्यते । **भयं स(सा)र्वजनिकं करोति बहुधा नृणाम् ॥ ११८
 भौमेनापि हतं मार्गं यदा सौरिः^{१६} प्रपद्यते^{१७} । तदाऽपि शूद्र-चौराणामनयं^{१८} कुरुते नृणाम् ॥ ११९
 सौरेण तु हतं मार्गं वाचस्स^{१९}(वाचस्पतिः) प्रपद्यते^{२०} । भयं सर्वजनानां तु करोति बहुधा तदा ॥ १२०
 रौजदीपो निपतते भ्रश्यतेऽधः कदाचन । षण्मासात्पञ्चमासाद्वा नृपमन्यं^{२१} निवेदयेत् ॥ १२१

* C this is missing in C. † B This second half is not found in this Ms.
 1 C शास्त्रं । 2 A B D °विवर्धनम् । 3 A सुवर्णं । 4 A स्वर्णसंकरम्; C स्वं चार्यं शंकरम्; D सुव-
 र्णशंकरम् । 5 B C D करं । 6 A B D प्राणितं । 7 A C D विकृताश्च । 8 A रसवि । 9 A B D
 जलनं । 10 C सम्मीलन । ‡ this is not found in A B D. 11 A सूर्यं च । 11-12 C नभयं
 भूमिमां । 13 A C D विशति । 14 A वपु च; B वपुषं; D वपुषं । 15 A यस्य । 16-17 C चोरश्चैव ।
 18 C स्थिरमासं । § A B D सत्यं जना सदं वा च । § C पीडा तत्र प्रजानां च विकृते तु नृपो वधः ॥
 19 A B D राज्ञः । 20-21 A वृद्धिर्व्यथा । 22 A °भयं । || C missing in this Ms. 23-24 A
 परिसार्यका । ¶ C this st. is found with some variations in the following manner in
 this Ms.—गृहे अन्तःपुरे द्वारे मंडे गोपुरोद्भवः । अट्टालकेऽथवागेषु मधु लीनं न शोभनम् ** C क्षत्रियाणां
 बहुविधं तदाऽपि भयमादिशेत् ॥ 25-26 A वाचस्सं । 27 A प्रतिपद्यते । 28 D अज्ञक्षयं । 29 B चोभयं;
 C यदा सौरिः; D चावश्यं । 30 A B D प्रतिपद्यते । †† A B D राजाप्रदीपो नृपतेर्भज्यते वा कदाचन ।
 31 C °मृत्युं ।

निर्जीवाभाषणे हासे जलरोधे ^१ प्रधावने । जातमात्रस्य तु शिशोः सुमहद्भयमादिशेत् ॥	१२२
निवर्तते ^२ यदा छाया परिग्रस्तां जलाश्रयात् । प्रदृश्यते च दैत्यानां ^३ सुमहद्भयलक्षणम् ॥	१२३
अद्वारे द्वारकरणं कृतस्य च विनाशनम् । हतस्य ग्रहणं वाऽपि तदा ह्युत्पातलक्षणम् ॥	१२४
यजने छादनं यस्य ज्वलिताङ्गमथाऽपि वा । स्पन्दते वा स्थिरं किञ्चित् कुलहानि तदाऽऽदिशेत् ॥	१२५
दैवज्ञा भिक्षवः प्राज्ञाः साधवश्च पृथग्विधाः । परित्यजन्ति तं देशं ध्रुवमन्यत्र शोभनम् ॥	१२६
युद्धानि कलहा बाधा विरोधा-ऽरिविवृद्धयः । अभीक्ष्णं यत्र वर्तन्ते तं देशं परिवर्जयेत् ॥	१२७
विपरीता यदा छाया दृश्यन्ते वृक्ष-वेष्टमनि । यदा ग्रामे पुरे वाऽपि प्रधानवधमादिशेत् ॥	१२८
महावृक्षो यदा शाखासुत्करां ^५ मुञ्चते द्रुतम् । भोजकस्य वधं विन्ध्यात् सर्पाणां वधमादिशेत् ॥	१२९
पांशुवृष्टिस्तथोल्का च निर्घाताश्च सुदारुणाः । यदा पतन्ति युगपद् भ्रान्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥	१३०
रसाश्च विरसा यत्र नायकस्य च दूषणम् । तुलामानस्य ^७ हसनं राष्ट्राशाय तद्भवेत् ॥	१३१
शुक्लप्रतिपदि चन्द्रे समं भवति मण्डलम् । भयंकरं तदा तस्य नृपस्याथ न संशयः ॥	१३२
समाभ्यां यदि शृङ्गाभ्यां यदा दृश्येत चन्द्रमाः । धान्यं भवेत् ^९ तदा ^{१०} न्यूनं ^{११} मन्दवृष्टिं विनिर्दिशेत् ॥	१३३
वामशृङ्गं यदा वा स्यादुद्यतं दृश्यते भृशम् । तदा सृजति लोकस्य दारुणत्वं न संशयः ॥	१३४
ऊर्ध्वस्थितं नृणां पापं तिर्यक्ष्यं राजमन्त्रिणाम् । अधोगतं च वसुधां सर्वा हन्यादसंशयम् ॥	१३५
शस्त्रं रक्ते भयं पीते धूमे दुर्भिक्षविद्वे । चन्द्रे तदोदिते ज्ञेयं भद्रबाहुवचो यथा ॥	१३६
दक्षिणात्परतो दृष्टं चोरदूतं भयङ्करम् । अपरे तोयजीवानां वायव्ये हन्ति वै ^{१३} गर्दम् ॥	१३७
शस्त्र-कीटेषु बालेषु विवादेषु च लिङ्गिषु । वाहनेषु च दृष्टेषु विन्ध्याद्भयमुपस्थितम् ॥	१३८
ऊर्ध्वं वृषो ^{१५} यदा नर्दते ^{१६} तदा स्याच्च भयङ्करः । कुकुदं ^{१७} चलते ^{१८} वापि तदाऽपि स भयङ्करः ॥	१३९
व्याधयः प्रबला यत्र माल्य(यं)गन्धं ^{२०} न वायते ^{२१} । आहूतिपूर्णकुम्भाश्च विनश्यन्ति भयं वदेत् ॥	१४०
नववर्षं ^{२२} प्रसङ्गे ^{२३} ज्वलते ^{२४} मधुरीं गिरां ^{२५} । अरुन्धतीं ^{२७} न पश्येत स्वदेहं यदि दर्पणे ॥	१४१
न पश्यति स्वकार्याणि परकार्यविशारदः । मैथुने यो निरक्तश्च न च सेवति मैथुनम् ॥	१४२
न मित्रचित्तो ^{२८} भूतेषु ^{२९} स्त्री वृद्धं सेवते ^{३०} शिशुम् । विपरीतश्च सर्वत्र सर्वदा स भयावहः ॥	१४३
अभीक्ष्णं पापस्वप्नस्य(श्च) निरुत्साहो विचिन्तितः ^{३१} । अलक्ष्मीपूर्णां ^{३२} चिरात् ^{३३} प्राप्नोति स महद्भयम् ॥	१४४
क्रव्यादाः शकुना यत्र बहुशो विकृतस्वनाः । यत्रेन्द्रियार्थाः पिशुनाः ^{३५} श्रियां ^{३६} हीनाश्च मानवाः ॥	१४५
निपतति द्रुमशिख्रो वपुश्च ^{३७} हयलक्षणम् । रत्नानि यस्य नश्यन्ति बहुशः प्रज्वलन्ति वा ॥	१४६

1 D ललोधः । 2 A B C न is additionally found before this word in these Ms.
3 C परितच्छा । 4 A D दैत्यानां; C दैत्यायाः । * A this st. is missing in this Ms. † C सर्वमुत्पातलक्षणम् ॥ ‡ B this is not found in this Ms. 5 A B C °मुत्तरे । 6 A तथोष्णा; B D तथोक्ता । 7 C मानुषस्य । 8 A B D तुलामानस्य । § A B D समं चन्द्रमसंशयम् । 9 B भवति; C तदा । 10-11 B दुर्भिक्षं; 10 D दुःखं । ¶ B D दारुणत्वमयं भयम् । 12 A बोद्धतं च; B चौरोधत । || A चयो व्यहन्ति चां वधाम् । 13-14 B D चावधम् । 15 B D वृषो; C वृक्षो । 16 A नादि; C गर्जेत् । 17 C कुकुटाः । 18 C लभते । 19 A प्रलया । 20 A बन्धन । 21 C दापयेत् । \$ C आहुति पूतिगन्धाच विनाशाय न संशयः । 22 A च । 23 A प्रमूहोत; B D प्रसूहोत । 24 A ज्वलतो । 25-26 C वा न संपदा । 27 A B अनुदरी । ** C मिहमुंचति यो नरः । 28 A B °भूतो; D °चित्तो । 29 A वित्तेषु; B वृत्तेषु । 30 C नविधः । 31 A विधं वित्तः; C अल्पविस्मृतिः । 32-34 A अचिरान्नितम् । 35 C विगुणाः । 36 A C स्त्रिया । †† C not found in this Ms. 37 A स्वमः ।

क्षीयते वा म्रियते वा पञ्चमासात् परं नृपः । गजस्यारोहणे यस्य यदा दन्तैः प्रभिद्यते ॥ १४७
दक्षिणे राजपीडा स्यात्सेनायास्तु वधं वदेत् । मूलभङ्गस्तु यातारं करिकानं^२(?) नृपं वदेत् ॥ १४८
मध्यमं रोगजाध्यक्षमग्रजे सपुरोहितम् । विडाल-नकुलो-लूक-काक-कङ्कसमप्रभाः ॥ १४९
यदा भङ्गो भवत्येषां तदा ब्रूयादसत् फलम् । शिरो-नासाग्रकण्ठेन सानुस्वारं निशंसनैः ॥ १५०
साक्षार्थी^३ सञ्चितं यच्च न तद् ग्राह्यन्तु वाजिनाम् । नाभ्यङ्गतो महोरस्कः कण्ठे वृत्तो मुखेरितः ॥ १५१
स पार्श्वे रुदन्वानुचो नो गृह्यते हि सः(?) । अन्योन्यसमुदीक्षन्ते हेष्यस्थानगता हयाः ॥ १५२
शयना-ऽऽसने परीक्षा ग्राममारीं वदेत् ततः । सन्ध्यायां सुप्रदीप्तायां यदा सेनामुखा^५ हयाः ॥ १५३
त्रासयन्तो विभेषन्तो घोरात् पादसमुद्धृताः । दिवसं यदि वा रात्रं हेषन्ति सहसा^६ हयाः^७ ॥ १५४
सन्ध्यायां सुप्रदीप्तायां तदा विन्ध्यात् पराजयम् । उज्जुकां (उन्मुखा) रुदन्तो वा दीनं दीनं समन्ततः ॥ १५५
हया यत्र तदोत्पातं निर्दिशेद्राजमृत्यवे । विच्छिद्यमाना^{१०} हेषन्ते^{११} यदा रूक्षस्वरं हयाः ॥ १५६
खरवद्धीमनादेन तदा विन्ध्यात् पराजयम् । उत्तिष्ठन्ति निषीदन्ति विश्वसन्ति^{१२} भ्रमन्ति च ॥ १५७
रोगार्ता इव हेषन्ते तदा विन्ध्यात् पराजयम् । ऊर्ध्वमुखा विलोकन्ति विन्ध्याज्जनपदे भयम् ॥ १५८
शान्ताः प्रहृष्टा धर्मात्तां विचरन्ति यदा हयाः । बालानां^{१३} वीक्ष्यमाणान्ते न ते ग्राह्या विपश्चितैः^{१५} ॥ १५९
मूत्रं पुरीषं बहुशो विलुप्तार्ङ्गाः प्रकुर्वतः । हेषन्ते दीननिद्रार्तास्तदा कुर्वन्ति ते जयम् ॥ १६०
स्तम्भयन्तोऽथ लाङ्गूलं हेषन्तो दुर्मना हयाः । मुहुर्मुहुश्च जृम्भन्ते तदा शस्त्रभयं वदेत् ॥ १६१
यदा विरुद्धं हेषन्ते स्वल्पं विकृतिकारणम् । तदोपसर्गो व्याधिर्वा सद्यो भवति रात्रिजः ॥ १६२
भूम्यां प्रसित्वा प्रासं तु हेषन्ते प्राङ्मुखा यदा । अश्वारोधाश्च^{१७} वद्धाश्च^{१८} तदा क्षिप्यति क्षुब्धयम् ॥ १६३
शरीरं केसरं पुच्छं यदा ज्वलति वाजिनः । परचक्रं प्रयातं च देशभङ्गं च निर्दिशेत् ॥ १६४
यदा बालाः प्रक्षरन्ते पुच्छं चटपटायते । वाजिनः सस्फुलिङ्गा वा तदा विन्ध्यान्महद्भयम् ॥ १६५
हेषन्ते तु यदा राज्ञः^{२१} पूर्वाह्णे नाग-वाजिनः । तदा सूर्यग्रहं विन्ध्यादपराह्णे तु चन्द्रजम् ॥ १६६
शुष्कं काष्ठं तृणं वाऽपि यदा संदंशते हयः । हेषन्ते सूर्यमुद्गीक्ष्य तदाऽग्निभयमादिशेत् ॥ १६७
यदा शेवालजलेवाऽपि मग्नं कृत्वा मुखं हयाः । हेषन्ते विकृता यत्र तदाप्यग्निभयं भवेत् ॥ १६८
उल्कासमाना हेषन्ते संदंश्य दशनान् हयाः । सङ्ग्रामे विजयं क्षेमं भर्तुः^{२३} पुष्टिं^{२४} विनिर्दिशेत् ॥ १६९
प्रसारयित्वा ग्रीवां च स्तम्भयित्वा च वाजिनाम् । हेषन्ते विजयं ब्रूयात्सङ्ग्रामे नात्र संशयः ॥ १७०
श्रमणा ब्राह्मणा वृद्धा न पूज्यन्ते यथा पुरा । सप्तमासात् परं यत्र भयमाख्यात्युपस्थितम् ॥ १७१
अनाहतानि तूर्याणि नर्दन्ति विकृतं यदा । षष्ठे मासे नृपो वध्यः भयानि च तदाऽऽदिशेत् ॥ १७२
कृत्तिकासु यदोत्पातो दीप्तायां दिशि दृश्यते । आग्नेयीं वा समासृत्य त्रिपक्षादग्नितो भयम् ॥ १७३
रोहिण्यां तु यदा^{२५} घोषो^{२६} निर्वातो^{२७} यदि दृश्यते । सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते षण्मासात्परतस्तदा ॥ १७४
उल्कापातः सनिर्घातः सवातो यदि दृश्यते । रोहिण्यां पञ्चमासेन कुर्याद्द्वोरं^{२८} महद्भयम्^{२९} ॥ १७५

* C From here onwards some six sts. are not found in this Ms. 1 B D हतः ।

2 A करिजं; D करिकाणं । 3 A साक्षाक्षी । 4 A B D महा । 5 B D °मुखाः । 6 A D संवयो; B संघयो । 7 A हन्ना । 8 A B D उत्तमानां । 9 A D रुदती च; B रुदन्ति च । 10 A B D विच्छिद्यते । 11 A B D हेषंहेषं । 12 A B D वित्रसन्ति । 13 C बोला । 14 C संवीक्षमाणा । 15 C निमित्ततः । 16 A विष्णुतः । 17-20 C अवरोहावरुद्धाश्च । 21 C प्राङ्गे । † C पूर्वनागा सवाजिनाम् । ‡ B यदास्तेजो-
सेवापि; C यदा सेनाजले वाऽपि । 22 C तदा संदंशना । 23 C कर्तुः । 24 C वृष्टिम् । 25 A B महा । 26 B मेघो । 27 A D निर्वातो; B निर्वाते । 28-29 A B कलहमृत्युदम् ।

एवं नक्षत्रशेषेषु यद्युत्पाताः पृथग्विधाः । देवतार्जनलीनं^१ च प्रसाध्यं भिक्षुणा सदा ॥ १७६
 वाहनं महिषीं पुत्रं बलं सेनापतिं पुरम् । पुरोहितं नृपं^३ वित्तं^४ घ्नन्त्युत्पाताः समुच्छ्रिताः ॥ १७७
 एषामन्यतरं हत्वा निर्वृतिं यान्ति ते सदा । परं द्वादशरात्रेण सद्यो नाशयिता पिता ॥ १७८
 यत्रोत्पाताश्च^५ दृश्यन्ते यथाकालमुपस्थिताः । तेन संचयदोषेण राजा देशस्य नश्यते ॥ १७९
 देवान् प्रव्रजितान् विप्रांस्तस्माद्राजाऽभिपूजयेत् । तदा शाम्यति तत् पापं यथा साधुभिरिरितम् ॥ १८०
 यत्र देशे समुत्पाता दृश्यन्ते भिक्षुभिः क्वचित् । ततो देशादतिक्रम्य ब्रजेयुरन्यतस्तदा ॥ १८१
 संचिते^६ भिक्षुदे^७ देशे निरुत्पाते प्रियातिथौ । विहरन्ति सुखं तत्र भिक्षवो धर्मचारिणः ॥ १८२

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते उत्पातकाण्डं नाम चतुर्दशमोऽध्यायः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि ग्रहचारं जिनोदितम् । तत्रादितः प्रवक्ष्यामि शुक्रचारं निबोधत ॥ १
 भूतं भव्यं भवदृष्टिमवृष्टिं भयमग्निना । जया-ऽजय-रुग-ऽर्थाश्च सर्वान् सृजति भार्गवः ॥ २
 त्रियते वा प्रजा तत्र वसुधा च प्रकम्पते । दिवि मध्यं यदा गच्छेदर्धरात्रेण भार्गवः ॥ ३
 दिवि मध्ये यथा दृश्येच्छुक्रः सूर्यपथास्थितः^{११} । सर्वभूतभयं कुर्याद्विशेषाद्वर्णसङ्करः ॥ ४
 अकाले उदितः शुक्रो निवृत्तो वा यदा तदा । त्रिसांवत्सरिकं ग्रीष्मं शारदं चेतिभिर्भवेत् ॥ ५
 गुरु-भार्गव-चन्द्राणां रश्मयस्तु यदा हताः । एकाहमपि दीप्यन्ते^{१२} तदा विन्ध्याद्वयं खलु ॥ ६
 भरण्यादीनि चत्वारि चतुर्नक्षत्रकाणि ह । षडैव मण्डलानि स्युस्तेषां नामानि लक्षयेत् ॥ ७
 सर्वभूतहितं रक्तं परुषं रोचनं तथा । ऊर्ध्वं^{१३} चण्डं^{१४} च तीक्ष्णं च निरुक्तं तानि साधयेत् ॥ ८
 प्रथमं च द्वितीयं च मध्यमे शुक्रमण्डले । तृतीयं पञ्चमं चैव मण्डले साधुनिन्दिते ॥ ९
 चतुर्थं चैव षष्ठं च मण्डले प्रवरे स्मृते । आद्ये द्वे मध्यमे विन्ध्यान्निन्दिते त्रिकपञ्चमे ॥ १०
 श्रेष्ठे चतुर्थ-षष्ठे च मण्डले भार्गवस्य तु । शुक्रपक्षे प्रशंसन्ति सर्वेष्वस्तमनोदयम् ॥ ११
 अथातो वक्रगतिमान् भार्गवो नाभिवर्षति । विकृतानि च वर्तन्ते सर्वमण्डलदुर्गते ॥ १२
 प्रथमे मण्डले शुक्रो यदास्तं यात्युदेति वा । मध्यमा सस्यनिष्पत्तिर्वर्ष^{१५} च मध्यमं नृणाम्^{१६} ॥ १३
 भोजान् कलिङ्गानुङ्गांश्च काश्मीरान् दस्यु-मालवान् । यवनान् सौरसेनान्श्च गो-द्विजान् शवरान् वधेत् ॥ १४
 पूर्वतो^{१७} नरकालिङ्गो मागधो^{१८} जयते^{१९} नृपः । सुवृष्टिं क्षेममारोग्यं मध्यदेशे विनिर्दिशेत् ॥ १५
 यदा चान्ये तिरोहन्ति^{२०} तत्रस्थभार्गवं ग्रहाः । कुण्डो निजङ्गा^{२१} वधयः^{२२} क्षत्रिया लंबशाकुनाः^{२५} ॥ १६
 धर्मिणः^{२६} सुश्रु^{२७} रसेनाश्च मत्स्यकीरौ^{२८} अनेकशः । किराता महिषाश्चैव पीड्यन्ते शुक्रपीडिते^{२९} ॥ १७
 द्वितीयमण्डले शुक्रो यदास्तं यात्युदेति वा । शारदस्योपघाताय विषमां वृष्टिमादिशेत् ॥ १८
 अहिच्छत्रं च^{३०} कच्छं^{३१} च^{३२} सूर्यावर्त्तं च पीडयेत् । पुरोहिता अमात्याश्च भोजराजा विनश्यति ॥ १९

1 A दत्वाब्दनि; B देवता च नि; C देवताश्च नि । 2 D °रक्तं । 3-4 A नृपचित्तं । 5 A घातत्या; B वातोत्पाता । * A तदा कलहं समुच्छ्रितम्; B तथा कलहमुच्छ्रितं । † B not found in this Ms. 6 C सुवृत्तो; D सुवृत्ते । 7 C भक्षवो; D भिक्षवो । 8 A D °भाषितम्; C विशेषतः । ‡ This second half is missing in this Ms. 9-11 C सूर्यं यदाऽऽश्रितः; 10 C °रथः; 11 A B प्रस्थितो । 12 C पीड्यन्ते । 13-14 A ऊर्ध्वतोऽव; 14 B D दण्डं । § C D अथ गोमूत्रमतिमासम् । 15 C चित्रं वर्ष । 16 C missing in this Ms. 17 A D सात्वोसी । 18 B गंधो । 19 C जायते । 20 A D अभिरोहन्ति । 21-23 C कंडीवाद्याः सावरयः; 21 B D कुण्डी; 22 A विजङ्गा; 23 A विजय । 24-25 C कलशानके । 26 C निवृष्टाः । 27 C मङ्गकाच्छान । 28 A पीड्यते; B °पीडिता । 29-31 A चक्रवन्तं ।

यदा वाऽन्ये तिरोहन्ति तत्रस्थं भार्गवं ग्रहाः । निषादाः पाण्डि(ण्डु)का^१ म्लेच्छाः संकुलस्थाश्च साधवः ॥ २० ॥
 कोटिकाः^२ पुरुषादाश्च शिल्पिनो वर्धराः शर्काः । बाहिका यवनाश्चैव मण्डूकाः केकरास्तथा ॥ २१ ॥
 पाञ्चालाः कुरवश्चैव पीड्यन्ते शङ्कु-ग(गा)न्ध(धा)राः^३ । एकमण्डलसंयुक्ते भार्गवे पीडिते फलम् ॥ २२ ॥
 तृतीये मण्डले शुक्रो यदास्तं यात्युदेति वा । तदा धान्यं सनिचयं पीड्यन्ते मूढकेतवः ॥ २३ ॥
 वाटधानाः^{१०} कुनाटाश्च कालकूटश्च पर्वतः । † रिषयः कुरु-पाञ्चालाश्चातुर्वर्णश्च पीड्यते ॥ २४ ॥
 † वाणिजाः कुलजाः पण्या वनवासी तथाऽश्मकाः ।
 अवन्ती(आवन्त्या)श्चापरान्ताश्च सपल्याः^{१३}(?) सचराचराः ॥ २५ ॥
 पीड्यन्ते भय-शस्त्राभ्यां क्षुधारोगेण चार्दिताः । स्नेहसंस्थानवर्णैश्च ॥ विचार्य नृपपीडनम् ॥ २६ ॥
 चतुर्थे मण्डले शुक्रो कुर्यादस्तमनोदयम् । तदा सस्यानि^{१५} जायन्ते महामेघाः सुभिक्षदाः ॥ २७ ॥
 पुण्यशीलो जनो राजा प्रजाश्चापि पुरोहितः^{१६} । बहुधान्या^{१७} महीं विद्यादुत्तमं देव^{१८}वर्षणम् ॥ २८ ॥
 अन्तधा(जा)श्चाप्यावन्तश्च मूलिका-श्यामकास्तथा । बाहो^{१९} विद्धि^{२०}श्च दन्ताश्च^{२१} पीड्यन्ते सर्षपास्तथा ॥ २९ ॥
 यदा चान्ये ग्रहा यान्ति सौरेयां(?) म्लेच्छसङ्कुलाः । टङ्कनाश्च^{२२} पुलिन्दाश्च किराताः सौष्टर्कणिकाः(?) ॥ ३० ॥
 पीड्यन्ते पूर्ववत् सर्वं दुर्भिक्षेण भयेन च । ऐक्ष्वाको म्रियते राजा शेषाणां क्षेममादिशेत् ॥ ३१ ॥
 यदा वा पञ्चमे शुके कुर्यादस्तमनोदयौ । अनावृष्टिभयं घोरं दुर्भिक्षं जनयेत् तदा ॥ ३२ ॥
 सर्वं श्वेतं तदा धान्यं क्रैतव्यं^{२४} सिद्धि^{२५} मिच्छता । त्याज्या देशास्तथा चेमे निर्गन्धैः साधुवृत्तिभिः ॥ ३३ ॥
 क्षीराज्यं^{२६} ताम्रकर्णाश्च कर्णाटाः कमनोत्कटाः^{२७} । बाल्हीकाश्च^{२८} विदर्भाश्च^{२९} मत्स्य-काशी-सतस्कराः ॥ ३४ ॥
 स्फीताश्च रामदेशाश्च^{३०} सूरसेनास्तथैव च । जायते^{३१} वत्सराजानः परं यदि तदा हताः ॥ ३५ ॥
 क्षुधा-मरण-रोगेभ्यश्चतुर्भांगो भविष्यति । एषु देशेषु चान्येषु^{३३} भद्रबाहुवचो यथा ॥ ३६ ॥
 यदा चान्येऽभिगच्छन्ति तत्रस्थं भार्गवं ग्रहाः । सुराष्ट्राः सिन्धु-सौवीराः मन्ति^{३४}(ति)साराश्च साधवः ॥ ३७ ॥
 आनर्त्त^{३५}-कच्छ-सैधेयाः^{३६} साम्बष्टाश्चाजुना जनाः । पीड्यन्ते तेषु^{३७} देशेषु म्लेच्छस्य म्रियते नृपः ॥ ३८ ॥
 यदा तु मण्डले षष्ठे कुर्यादस्तमनोदयम् । शुक्रस्तदा प्रकुर्वीत भयानि तत्र क्षुद्भयम् ॥ ३९ ॥
 वच्छाः पाञ्चाल-बाल्हीका गन्धाराश्च^{३९} गमेलकाः^{४०} । विदर्भाश्च^{४१} दशार्णाश्च पीड्यन्ते नात्र संशयः ॥ ४० ॥
 द्विगुणं धान्यमर्धेण^{४२} नोत्तरं वर्षयेत्^{४३} तदा । क्षत्रैः^{४४} शस्त्रं च व्याधिं च मूर्च्छयेत् तादृशेन^{४५} यत्^{४६} ॥ ४१ ॥

1 B पंडिता; C पंडिका । 2 C सकलस्थाः । 3 A कोटिकाः; B D कोडिकाः । 4 C पौरुषादाः ।
 5 A वर्धरा सका । 6 C कलाः । 7 C बाल्हिकाः । 8 B D सयुगंधराः; C सांयुगाद्वराः । 9 B व्यूढकेतवः;
 C हाटकेश्याः; D स्यूढकेतवः । 10 A वाटधानाः । 11 C कुनाटाः; D कुनाडाः । * C पार्वतो ऋषयस्तथा ।
 † C पाञ्चालाः कुरवश्चैव पीड्यते नात्र संशयः । ‡ C चातुर्वर्णास्तथा पांत्या सर्वे च वनवासिनः । 12 B
 वाणिजाः; D वाणजाः । 13 B सापल्याः; C गोमत्याः; D सावत्याः । 14 B सचराचराः; C सधराचराः; D
 सधराचराः । १५ C विचर्षं मंदपीडितम् । 15 A साध्यानि । 16 B हिता । 17 A C °धान्यं । 18 A
 मेघ°; C मंद° । § B अत्रैधाश्चाप्यवन्तश्च मूलकाश्चामकास्तथा । C अन्ते पश्चावावविश्व कुलेकश्चात्मकास्तथा । D
 अन्ते पश्चाप्यवन्तिश्च मूलकाश्चामकास्तथा । 19-20 C बाहो विद्याः; D बाहोविद्याः । 21 C D कामाः । 22 A
 शौरिकाः; B सौरितुं । 23 C कौकणाः । 24 B क्रतव्यं; C कर्तव्यं । 25 C भूति । 26 B त्रिराज्यं; C D
 त्रैराज्यं । 27-28 A कुवाला सुतयेत् कलाः; B कुनाला सुरयेत्कलाः; 28 D क्रममोत्कटाः । 29 C काश्मीराः ।
 30 C बहुवाः । 31 A B D °देवाः । 32 A जयते । 33 C नान्येषु । 34 A B मन्ति°; C मत्ति°; D
 मन्त्रि° । 35 A B D आवर्त्त° । 36 C °धौधेयाः । 37 A सन्धिस्ताः । 38 A वसु° । 39 C गश्च ।
 40 B गमेलिकाः; C तमेलिकाः । 41 A B विवसाः । 42 C महावर्षण । 43 B D वर्षणं । 44 A C
 क्षत्रे । 45 D तादृशे । 46 C यः ।

- यदा वाऽन्येऽभिगच्छन्ति तत्रस्थं भार्गवं ग्रहाः । हिरण्यौषधयश्चैव शौण्डिका^१ दूतलेखकाः ॥ ४२
- काश्मीरा वर्बराः^२ पौण्ड्रा^३ भृगुकच्छम (च्छा) अनु (नू) प्र(प)जाः^४ ।
- पीड्यन्तेऽवन्तिगाश्चैव म्रियन्ते च नृपास्तथा ॥ ४३
- नागवीथीति विज्ञेया भरणी-कृत्तिकाऽश्विनी । सत्त्वानां^५ रोहिणी चार्द्रा गजवीथीति निर्दिशेत् ॥ ४४
- ऐरावणपथं विन्यात् पुष्याऽऽश्लेषा-पुनर्वसुः । फाल्गुनौ च मघा चैव वृषवीथीति संज्ञिता ॥ ४५
- गोवीथी रेवती चैव द्वे च प्रोष्ठपदे तथा । जरद्वपथं विद्याच्छ्रवणं वसु-वारुणम्^६ ॥ ४६
- अजवीथी विशाखा च चित्रा स्वातिः करस्तथा । ज्येष्ठा-मूला-ऽनुराधासु मृगवीथीति संज्ञिता ॥ ४७
- अभिजिद् द्वे तथाषाढे वैश्वानरपथः स्मृतः । शुक्रस्याग्रगताद्वर्णात् संस्थानाच्च फलं वदेत् ॥ ४८
- तज्जातिप्रतिरूपेण जघन्यो-त्तम-मध्यमम् । स्नेहादिषु शुभं ब्रूयाद् भक्षा(क्ष्या)दिषु^७ भयं वदेत् ॥ ४९
- तिष्यो ज्येष्ठा तथाऽऽश्लेषा सन्ध्यानां^८(यां) मूलमेव च । हस्तं चित्रा मघा-ऽऽषाढे शुक्रो दक्षिणतो ब्रजेत् ॥ ५०
- शुष्यन्ते^९ तोय-धान्यानि राजानः क्षत्रियास्तथा । उग्रभोगांश्च पीड्यन्ते धननाशो^{१०} विनाशकः^{११} ॥ ५१
- वैश्वानरपथो नामा यदा हेमन्त-ग्रीष्मयोः । मारुता-ऽग्निभयं मृत्युः खारी च चतुःषष्टिका ॥ ५२
- एतेषामेव मध्येन यदा गच्छति भार्गवः । विषमं सर्वमाख्याति बीजानि तु स्थले वपेत् ॥ ५३
- खारी द्वात्रिंशिका ज्ञेया मृगवीथीति संज्ञिता । व्याधयश्च त्रिषु^{१२} ज्ञेया यदा चरति भार्गवः ॥ ५४
- एतेषां तु यदा शुक्रो ब्रजत्युत्तरतस्तथा । विषमं सर्वमाख्याति भृशं निम्ने^{१३} वपेत्तदा^{१४} ॥ ५५
- कोद्रवाणां बीजानां खारी षोडशिका वदेत् । अजवीथीति विज्ञेया पुनरेषा न संशयः ॥ ५६
- कृत्तिका रोहिणी चार्द्रा मघा मैत्रं पुनर्वसुः । स्वातिस्तथा विशाखासु फाल्गुन्योरुभयोस्तथा ॥ ५७
- दक्षिणेन यदा शुक्रो ब्रजत्येतैर्यदा समम् । मध्यमं वर्षमाख्याति समे बीजानि वापयेत् ॥ ५८
- *निष्पद्यते तथा शस्थं मन्देनाप्यथ वारिणा । जरद्वपथश्चैव खारी द्वादशिका भवेत् ॥ ५९
- एतेषामेव मध्येन यदा गच्छति भार्गवः । तदाऽपि मध्यमं वर्षं मीषत्^{१५} पूर्वा^{१६} विशिष्यते ॥ ६०
- सर्वं निष्पद्यते धान्यं न व्याधिर्नापि चेतयः । खारी तदाऽष्टिका ज्ञेया सौ^{१७} वीथी सार^{१८}संज्ञिता^{१९} ॥ ६१
- एतेषामेव^{२०} यदा शुक्रो ब्रजत्युत्तरतस्तदा । मध्यमं सर्वमाचष्टे नेतयो नापि व्याधयः ॥ ६२
- निष्पत्तिः सर्वधान्यानां भयं चात्र न मूर्च्छति^{२१} । खारीचतुष्कं विज्ञेयं वृषवीथीति संज्ञिता ॥ ६३
- अभिजिच्छ्रवणं चापि धनिष्ठा वारुणं तथा । रेवती भरणी चैव तथा भाद्रपदाऽश्विनी ॥ ६४
- †निचयास्तदा विपद्यन्ते खारी विन्याच्च पञ्चिका । ऐरावणपथो ज्ञेयो श्रेष्ठ^{२२} एवं^{२३} प्रकीर्तितः ॥ ६५
- ए[ते]षां^{२४} यदा दक्षिणतो भार्गवः प्रतिपद्यते । बहूदकं तदा विद्यात् महा(हृद्)धान्यं स्थले वपेत् ॥ ६६
- जलजानि तु शोभन्ते ये च जीवन्ति वारिणा । खारी तदाष्टिका ज्ञेया गजवीथीति^{२५} संज्ञिता ॥ ६७

1 A सौण्डिकाः । 2 C दुर्वराः । 3 A पौद्रः ; B योज्याः । 4 A मेरु° ; B भद्र° ; C दारु° । 5 B अनुप्रजाः ; C D पकूपजाः । 6 A सन्ध्यानां ; B सौम्यानां । 7 C D राज° । 8 A °वारणम् । 9 C °नुगतत् । 10 B C तज्जातः ; D ते जात । 11 C वृक्षा° । 12 B सन्ध्यानां ; C सत्त्वानां ; D सन्ध्यानां । 13 A पीड्यन्ते । 14 C अग्रतोयाः । 15 A °मासो । 16 A B विनायकम् ; D विनाशिकः । 17 A C तृषु । 18-19 C न च येत्तदा । * A This is not found in this Ms. 20 A इषि । 21 A पूर्वात् । † C This second half and the next stanza are missing in this Ms. 22 A स । 23 A सा च । 24 A संज्ञिता । 25 A B C एषामेव । 26 C मुञ्चति । ‡ C This st. follows the next st. in this Ms. 27-28 A अष्टापच । 29 A एषा । § D This st. is not found in this Ms. 30 C राजवीथी ।

ए(ते)षामेव तु मध्येन यदा याति^१ तुं भार्गवः । स्थलेषूप्रानि^३ बीजानि जायन्ते निरुपद्रुतम् ॥ ६८
 *निचर्याश्च विनश्यन्ति खारी द्वादशिका भवेत् । दानशीला नरा हृष्टा नागवीथीति संज्ञिता ॥ ६९
 ए[ते]षामेव यदा शुक्रो व्रजत्युत्तरतस्तदा । स्थले धान्यानि जायन्ते शोभन्ते जलजानि^८ वा ॥ ७०
 सर्वोत्तरा नागवीथी सर्वदक्षिणतोऽग्निर्जा^{१०} । गोवीथी मध्यमा ज्ञेया मार्गाश्चैव त्रयः स्मृताः ॥ ७१
 उत्तरे उत्तरं विन्द्यान्मध्यमे मध्यमं फलम् । दक्षिणे तु जघन्यं स्याद् भद्रवाहुवचो यथा ॥ ७२
 †यत्रोदितश्च^{११} विचरेन्नक्षत्रं भार्गवस्तथा । नृपं पुरं धनं^{१२} मुख्यं पशुं हन्याद्विलम्बकः ॥ ७३
 आदित्ये विचरेद्रोगं मार्गेऽतुल्यामयं भयम् । गर्भोपघातं कुरुते ज्वलनेनाविलम्बितम्^{१३} ॥ ७४
 इ(ई)ति^{१४} व्याधि-भयान् घोरान् कुरुते तत् प्रकोपनम् । प्रविशन् भार्गवः सूर्ये जिह्वेनाथ विलम्बिता ॥ ७५
 प्रथमे मण्डले शुक्रो विलम्बी डमरायते^{१७} । पूर्वापरा दिशो हन्यात्पृष्ठे तेन विलम्बिता ॥ ७६
 §द्वितीये मण्डले शुक्रश्चिरगो मण्डलेरितः^{१८} । हन्याद्देशान्^{१९} धनं^{२०} तोयं सकलेन विलम्बिता ॥ ७७
 तृतीये चिरगो^{२१} व्याधिं मृत्युं सृजति भार्गवः । चलितेन विलम्बेन मण्डलोक्ताश्च या दिशः ॥ ७८
 ||चतुर्थे विचरन् शुक्रो संयी(?) हन्यात् सुयानकां^{२३} । शस्त्रं^{२४} शो(शो)षं^{२५} च सृजते निन्दितेन विलम्बिता ॥ ७९
 पञ्चमे^{२६} विचरन् शुक्रो दुर्भिक्षं जनयेत् तदा । हन्यात्तं मण्डलं देशं क्षीणेनाथ विलम्बिता ॥ ८०
 यदा तु मण्डले षष्ठे भार्गवश्चिरगो भवेत् । तदा तं मण्डलं देशं हन्ति लम्बेन^{२७} पाशिना^{२८} ॥ ८१
 हीने चारे^{२९} जनपदानतिरिक्ते नृपं वधेत्^{३०} । समे तु समतां विद्याद्विषमे विषमं वदेत् ॥ ८२
 कृत्तिकां रोहिणीं चित्रां मैत्रमैन्द्र^{३१} तथैव व । वर्षासु दक्षिणाद्येषु^{३२} यदा चरति भार्गवः ॥ ८३
 व्याधिश्चेति^{३३,३४} दुर्वृष्टिस्तदा धान्यं^{३५} विनाशयेत्^{३६} । महार्धं^{३८} जनमारिश्च जायते नात्र संशयः ॥ ८४
 एतेषामेव मध्येन **मध्यमं फलमादिशेत् । उत्तरेणोत्तरं^{४०} विन्द्यात् सुभिक्षं क्षेममेव च ॥ ८५
 मघायां^{४१} च विशाखायां^{४२} वर्षासु मध्यमं स्थितं^{४३} । तदा संपद्यते सस्यं^{४५} समर्थं^{४६} च सुखं^{४७} शिवम् ॥ ८६
 पुनर्वसुमाषाढां^{४८} च याति मध्येन भार्गवः । तदा व्याधिश्च^{४९} वृष्टिश्च^{५०} सर्वतः^{५१} समुदीर्यते ॥ ८७
 आषाढां श्रवणं चैव यदि मध्येन गच्छति । स्कन्धे प्रसरा दृश्यन्ते पीड्यन्ते आर्यवासिनः ॥ ८८
 ††जापत्यमाषाढां च यदा मध्येन गच्छति । तदा व्याधिश्च^{५२} चौराश्च^{५३} पीडयन्ते वणिजस्तथा ॥ ८९

1-2 C गच्छति । 3 A स्थलेष्वप्रानि; C स्थलेवसानि; D स्थलेपूतानि । 4 B निरुपद्रवे; C निरुपद्रवा; D निरुपद्रवा । * C This st. follows the next one in this Ms. 5 A निवयान् । 6-7 A व्रजेत् पुरतः । 8-9 B यानि वापयेत् । 10 A अग्निजा । † A ततोदितस्य वरिष्ठे । 11 C यात्रो- । 12 A B वनं । †† A मार्गमालया सर्वभयम्; B मार्गमलयायसंभवम्; D मार्गमालयाशयी भयम् । 13 B विलम्बकेन; C विलम्बिनः; D विलम्बनम् । 14 B एते । 15 A अन्तः । 16 A प्रकोपजम् । † A This st. is not found in this Ms. 17 C तिमिरायते । § C This st. is missing in this Ms. 18 A रिता । 19-20 हन्याद्देशान् वनं; 19 B देशं; 20 B वनं । 21 C चैवगो । || This st. is missing in this Ms. 22 A सवी; B सपी । 23 A सप्रापिकां; B सयानकाः । 24 A चतुः; D कासं । 25 A सोख । 26 C चतुर्थे । 27 C विलम्बेन । 28 A पांशुनाम्; B पाशिना; C पुंसन । 29 A वारे । 30 C वदेत् । 31 A मित्रं; C खलु । 32 A वृष्टिः । 33-35 B C D चैवानावृष्टिः । 36 A चान्यं । 37 A विपद्यते । 38 D महार्थं । ** A B यदा गच्छति भार्गवः । 39-40 A B उत्तरे उत्तरं । 41 C D मघानां । 42 C D विशाखानां । 43-44 C मध्यगच्छतः । 45 A missing in this Ms. 46 A समर्थं । 47 C सुखमं । 48 B मघाढां; C मेघाषाढा; D मखाढां । 49 A B सुवृष्टिः; D सुवृष्टिः । 50 A B D विन्द्यात् । 51 A B D व्याधिः । †† A In this Ms. the second half is as follows:-तदा व्याधिषु चौराश्च स्कन्धे प्रसरा दृश्यन्ते ॥ In C it is as follows:-कुमाराश्चैव पीड्यन्ते अनार्याश्चांतवासिनः ॥ †† B this is not found in this Ms. 52-53 A वासिना खराम्; 52 C वणिजाः ।

वंगा दुकूलं(?)चाण्डालाः पार्वतेयाश्च ये नराः । इक्षुमं(म)त्याश्च पीड्यन्ते आर्द्रमारोहणं यदा ॥ ११०
 पणीभीमरथीनां(?)तु शुक्रोऽश्लेषां यदाऽऽरुहेत् । वामगः सृजति व्याधिं दक्षिणो हिंसति प्रजाः ॥ १११
 मघानां दक्षिणं पार्श्वं भिनत्ति यदि भार्गवः । आढकेन तदा धान्यं प्रियं विन्ध्यादसंशयम् ॥ ११२
 विलम्बेन यदा तिष्ठेन् मध्ये भित्त्वा यदा मघाम् । आढकेन हि धान्यस्य प्रियो भवति ग्राहकः ॥ ११३
 मघानामुत्तरं पार्श्वं भिनत्ति यदि भार्गवः । कोष्ठागाराणि^१ पीड्यन्ते धान्यार्थमुपहिंसति ॥ ११४
 प्राज्ञां महान्तः पीड्यन्ते ताम्रवर्णास्तदा नृपाः । प्रदक्षिणे विलम्बश्च महानु^३ (महदु)त्पादयेज्जलम् ॥ ११५
 पूर्वाफाल्गुनीं सेवेत गणिकां रूपजीविनः । पीडयेद् वामगः कन्यामुग्रकर्माणं^{१५} दक्षिणः ॥ ११६
 शबरान्^{१६} प्रतिलिङ्गानि पीडयेदुत्तरां गतः । वामगः^{१७} स्थाविरान्^{१८} हन्ति दक्षिणः^{१९} स्त्रीर्निपीडयेत्^{२०} ॥ ११७
 काशानि^{२१} रेवती-हस्ते पीडयेद् भार्गवः स्थितः । दक्षिणेचौरघाताय वामश्चौरजयावहः^{२२} ॥ ११८
 चित्रस्थं^{२३} पीडयेत् सर्वं विचित्रं गणितं लिपिम् । कौशलान्^{२४} मेखलान् शिल्पं द्यूतं कनकं^{२५} वाणिजम् ॥ ११९
 आरूढं^{२६} पल्लवान्^{२७} हन्ति^{२८} सि(शि)लीन्^{२९} रूक्षं^{३०} कौशलान् । सार्जार-नकुलान्^{३१} च पीडति ॥ १२०
 चित्रचूलां^{३२} चित्रपुरीं वातन्वतमथापि च (?) । वामगः सृजते व्याधिं दक्षिणो गणिकां^{३३} वधेत् ॥ १२१
 स्वातौ^{३४} दशार्णाश्चेति सुंराष्ट्रं चोपहिंसति । आरूढो नायकं हन्ति वामो^{३५} वातेऽस्तु^{३६} दक्षिणः ॥ १२२
 विशाखायां समारूढो वामवासी^{३७} भवेत्तमः । अर्थं^{३८} विन्ध्यात् महापीडां^{३९} पीडयेदुशनास्तथा ॥ १२३
 दक्षिणस्तु मृगान् हन्ति पक्षिणश्चलितो यतः^{४०} । अग्निर्कर्मणि वामस्थो^{४१} हन्ति सर्वाणि भार्गवः ॥ १२४
 मध्येन प्रज्वलन्^{४२} गच्छन् विशाखामश्वजं नृपम् । उत्तरोऽवन्तिजान् हन्ति त्रैराज्यस्थांस्तु दक्षिणः ॥ १२५
 अनुराधास्थितो शुक्रो याचिनः प्रस्थितान् वधेत्^{४३} । मर्दने च मिथो भेदं दक्षिणे^{४४} न तु वामगः^{४५} ॥ १२६
 मध्यदेशे^{४६} तु दुर्भिक्षं जयं विन्ध्यादुदये^{४७} ततः^{४८} । फलं^{४९} वाप्यन्ति^{५०} चारेण^{५१} भद्रबाहुवचो यथा ॥ १२७
 ज्येष्ठास्थः पीडयेज्ज्येष्ठान् ईक्ष्वंकानक्षारपट्टिकान् (?) । मर्दना-रोहणे हन्ति मध्यदेशे मत्तान् वधेत् ॥ १२८
 दक्षिणः क्षेमकृज्ज्ञेयो वामगस्तु भयङ्करः । प्रशस्तवर्णो विमलः स विज्ञेयो सुखावहः ॥ १२९
 हन्ति मूल-फलं मूले कन्दानथ वनस्पतिम् । औषध्यो (धी)र्मलयं चाऽपि साल्य-काष्ठोपजीविनः ॥ १३०

1 A वगाः । 2 A दमूल° । 3 B पर्वतेयाः; C सर्वतोयाः । 4 A इमं क्षुमत्याः; B इक्षुमन्त्याः;
 C इक्षुमन्ती च । 5 B वर्णा भीमरथीनां; C वल्गा भीमरनासेव; D पर्णा भीमरथानां तु । 6 A not found
 in this Ms. 7 C ब्रजेत्; * C This first half is missing in this Ms. 8 C °काराणि ।
 9 C A धन्यार्थम्; B धान्यार्थम् । 10 A शक्रः; C प्रजा । 11 A B महन्तः; C महन्ते । 12 A B
 °कर्णाः । 13-14 A B समुद्रुत्पातयेत् । 15 A B D दुर्गकर्माणि । 16 C सचिरां । 17 C missing.
 18 A स्तु वरान्; B C स्थावरान् । 19 B स्त्रीन्; C तृप्ति । 20 C मारयेत् । 21 B C D कासानि ।
 22 B भयावहः । 23 C चिडस्थं । 24 A केसला; B कसला; C काशला । 25 C गणि° । 26 C
 आरूढाः; D आरूढः । 27 B °कुलवा; C सवरां; D पल्लवा । 28 A लेढि; B लोदा; D लोदा । 29 A
 विविम°; B D तिलिङ्गं । 30 C कोव° । 31 C °धसलान् । † C This second half is not found
 in this ms. 32 B कक्ष°; D काक्ष° । 33 A °तुला; B °चूला; D °चला । 34 B वणिजां । 35 A
 स्वातौ । ‡ A चतुराद्रानृप हिंसति; B चतुराद्रान् पहिंसति । 36 C वामे । 37 C वातेऽस्थ । 38 C
 वामावाप्ति । 39 C मनं तयां । § C अनुरुध्या सुविद्यं च । 40 A अत्र । 41 B D असह्यं च । 42 A B
 दक्षिणः । 43 A धतः । 44 A सग्नि° । 45 D वातस्थः । 46 B प्रबलान् । 47 A ब्रजेत् । 48 C
 missing in this ms. 49 C समागमे । 50-51 C मध्येन खलु । 52-53 C अभेदतः । 54 C कर्क° ।
 55 C वाप्यन्त । 56 A वारे च । ¶ B मक्षक क्षरमद्रिकम्; C इक्षां काक्षारुपद्रवम् । 57 C मघान् ।

यदाऽऽरुहेत् प्रमर्देत् कुटुंबाभूश्च दुःखिताः (?) । कन्दमूलं फलं हन्ति दक्षिणो वामगो जलम् ॥ १३१
 भूमि-जलचरान् सर्वे आपाढस्थः प्रपीडयेत् । शातकेशांश्च मरीचं तालीरारोह-मर्दने ॥ १३२
 दक्षिणः स्थावरान् हन्ति वामगो जलजं जलम् । मध्यगः सुप्रसन्नश्च भार्गवः सुखमावहेत् ॥ १३३
 यद्युत्तरासु तिष्ठेच्च पाञ्चालान् मालवत्रयान् । पीडयेन्मर्दयेद्गोहाद्विधासाद्भेदकृत्तथा ॥ १३४
 दक्षिणः स्थावरान् हन्ति वामगो भयमावहेत् । सुवर्णो मध्यमः स्निग्धो भार्गवः सुखमावहेत् ॥ १३५
 अभिजित्स्थः कुरुन् हन्ति कौरव्यान् क्षत्रियांस्तथा । नद्यश्च साधर्वश्चापि पीड्यन्ते रोह-मर्दने ॥ १३६
 यदा प्रदक्षिणं गच्छेत् पञ्चकं कुरुमादिशेत् । वामतो गच्छमान (?) स्तु ब्राह्मणानां भयङ्करः ॥ १३७
 सौरसेनांश्च मत्स्यांश्च श्रवणस्थः प्रपीडयेत् । वज्राङ्ग-मगधान् हन्यादारोहण-प्रमर्दने ॥ १३८
 दक्षिणे श्रवणं गच्छेद् द्रोणमेघं निवेदयेत् । वामगस्तूपघाताय नृणां च प्राणिनां तथा ॥ १३९
 धनिष्ठास्यो धनं हन्ति समृद्धांश्च कुटुम्बिनः । पाञ्चालान् सू(सौ)रसेनांश्च मत्स्यानारोह-मर्दने ॥ १४०
 दक्षिणो धनिनो हन्ति वामगो व्याधिकृद् भवेत् । मध्यगः सुप्रसन्नश्च संप्रशस्यति^१ भार्गवः ॥ १४१
 शलाकिनः^{११} शिलाकृतान्^{१२} वारुणस्थः प्रहिंसति । कालाकूटान् कुनाटांश्च हन्यादारोह-मर्दने ॥ १४२
 दक्षिणो नीचकर्माणि हिंसते नीचकर्मिणः । वामगो दारुणं व्याधिं ततः सृजति भार्गवः ॥ १४३
 यदा भाद्रपदां सेवेत् धूर्तान् दूतांश्च हिंसति । मलयान्मालवान् हन्ति मर्दना-रोहणे तथा ॥ १४४
 दूतोपजीविनो वैद्यान् दक्षिणस्थः प्रहिंसति । वामगः स्थावरान् हन्ति भद्रबाहुवचो यथा ॥ १४५
 उत्तरा^{१४} तु^{१६} यदा सेवेज्जलजान्^{१०} हिंसते सदा । वत्सान् वाल्हीकगान्धारनारोहण-प्रमर्दने ॥ १४६
 दक्षिणे स्थावरान् हन्ति वामगः स्याद् भयङ्करः । मध्यमः सुप्रसन्नश्च भार्गवः सुखमावहेत् ॥ १४७
 भयांतिकं^{१७} नागराणां^{१८} नागरांश्चोपहिंसति । भार्गवो रेवतीप्राप्तो दुःप्रभश्च^{१९} कृशो यदा ॥ १४८
 मर्दना-रोहणे हन्ति नाविकानथ नागरान्^{२१} । दक्षिणे^{२३} गोपिकान्^{२३} हन्ति उत्तरे भूषणानि तु ॥ १४९
 हन्यादश्विनीप्राप्तः सिन्धु-सौवीरमेव च । मत्स्यान्^{२५} कुनटान्^{२५} रूढो^{२५} मर्दमानश्च हिंसति ॥ १५०
 अश्व-पण्योपजीविनो दक्षिणो हन्ति भार्गवः । तेषां व्याधिं तथा मृत्युं सृजत्यथ तु भार्गवः ॥ १५१
 भृनु(ति)करान्^{२७} यवनांश्च भरणीस्थः प्रपीडयेत् । किरातान्^{२७} मद्रदेशानां^{२७} भीरान्^{२७} मर्द-रोहणे ॥ १५२
 प्रदक्षिणं प्रयातस्य द्रोणं मेघं निवेदयेत्^{३०} । वामगः संप्रयातस्य^{३१} रुद्रकर्मणि हिंसति ॥ १५३
 एवमेतत् फलं कुर्यादनुचारं^{३३} तु भार्गवः । पूर्वतः पृष्ठतश्चापि समाचारे तु यल्लु^{३५} ॥ १५४
 उदये च प्रवासे च ग्रहाणां कारणं रविः । प्रवासं^{३५} छादयन्^{३५} कुर्यात् सुब्रह्मानस्तथोदयम् ॥ १५५
 प्रवासाः पञ्च शुक्रस्य पुरस्तात् पञ्च पृष्ठतः । मार्गे^{३७} तु^{३८} मार्गसन्ध्याश्च वक्रे वीथीषु^{३९} निर्दिशेत् ॥ १५६

1 B कुंड°; C क्षुद्रं । * A B D वामभूमिजलेचरान् । 2 A सूर्यस्य; B चमर्द्याश्च; D चमर्द्याश्च ।
 3-4 भयमावहेत् । † A महति उपभयङ्करः B समन्युः पंचसंकरः; ‡ C This and the following st.
 are missing in this ms. 5 C मलयः । 6 C रोग° । 6-7 C रोमदर्शने । 8 D वज्रान् । 9 C D
 सुप्रशस्यति । 10 A missing in this ms. 11 A शलाकिना । 12 A शल्यकृता; C शिल्पकृत् ।
 13 C नील° । 14 A B उत्तरा । 15 A not found in this ms. 16 A B D जलजं ।
 17-18 A B D संजातनागरिकानां । 19-20 C दुष्प्रबलं । 21 A पुरन्तरम्; B पुरंतनम्; D पुरान्तरम् ।
 22 A दक्षिण; C D दक्षिणो । 23 C गोमर्ती । § A नाविका न पुरन्तरम् । 24 C वरसाम् । 25 A रूपः ।
 ¶ C अश्वपत्यांश्च व्याधांश्च; D अश्वस्य पुष्पौपजीविनः । 26 B भर्तृकरान्; C कृत्तिकास्थः; D भर्तृकरांश्च ।
 27 B विराटी । 28 A B पहरादासान्; D मधुदासान् । 29 A भीधन; B नाभीन् । 30 C निपातयेत् ।
 31 C सुप्रधानः । 32 B भद्र° । 33 A B दुद्रुवारा; D दुद्रुवारा । 34 यल्लुप्यु; C यल्लुप्युम् । 35 A
 ग्रहाणां । 36 A छादनं । 37-38 C मार्गेषु । 39 C वीथीति ।

त्रैमासिकः प्रवासः स्यात् पुरस्ताद् दक्षिणे^१ पथि । पञ्चसप्ततिर्मध्ये स्यात् पञ्चाशीतिस्तथोत्तरे ॥ १५७
 चतुर्विंशत्यहानि स्युः पृष्ठतो दक्षिणे पथि । मध्ये पञ्चदशाहानि षडहान्युत्तरे^२ पथि ॥ १५८
 ज्येष्ठा-नुराधयोश्चैव द्विमासं^३ पूर्वतो विदुः । अपरेणाष्टरात्रं तु तौ च सन्ध्ये स्मृते^४ बुधैः^५ ॥ १५९
 मूलादिदक्षिणो मार्गः फाल्गुन्यादिषु मध्यमः । उत्तरश्च भरण्यादिर्ज्वन्यो मध्यमोऽन्तिमौ ॥ १६०
 वामो^६ऽथ दशकां^७ खारी विंशकां^८ त्रिंशकां^९मपि । करोति नैगवीथीस्थो^{१०} भार्गवश्चारमार्गतः^{११} ॥ १६१
 विंशका त्रिंशका खारी चत्वारिंशतिकाऽपि वा । वामे शुके तु विज्ञेया गजवीथीमुपागते ॥ १६२
 ऐरावणपथे त्रिंशच्चत्वारिंशदथापि वा । पञ्चा^{१२}शीतिर्का^{१३} ज्ञेया^{१४} खारी तुल्या^{१५} तु भार्गवः ॥ १६३
 विंशका त्रिंशका खारी^{१६} चत्वारिंशतिकाऽपि वा । वामगो^{१७}वीथिमागम्य करोत्यर्थं^{१८} च^{१९} भार्गवः ॥ १६४
 चत्वारिंशत् पञ्चाशद् वा षष्टिं^{२०} वा^{२१}ऽथ^{२२} समादिशेत्^{२३} । जरद्वयं^{२४}पथं प्राप्ते भार्गवे खारिसंज्ञार्थं^{२५} ॥ १६५
 सप्ततिं चाथ वाऽशीतिं नवतिं वा तथा दिशेत् । अजवीथीगते शुके भद्रबाहुवचो यथा ॥ १६६
 शतिका द्विशता खारी त्रिशता वा तदा भवेत् । मृगवीथीमुपागम्य विवर्णो भार्गवो यदा ॥ १६७
 विच्छिन्नविषं^{२६} (विस) मृणालं नै^{२७} च पुष्पं फलं यदा । वैश्वानरपथं प्राप्नो^{२८} यदा वामस्तु भार्गवः ॥ १६८
 तेषां विजयं^{२९}माख्याति प्रतिलोमः पराजयम् । उदयास्तमने^{३०} शुको बुधश्च कुरुते यदा ॥ १६९
 मार्गमेकं समास्त्य सुभिक्ष-क्षेमदस्तदा । यस्य देशस्य नक्षत्रं शुको हन्याद्विचारगः^{३१} ॥ १७०
 तस्मात् भयं परं विन्ध्याच्चतुर्मासं न चापरम् । शुकोदये ग्रहो याति प्रवासं यदि कश्चनः ॥ १७१
 क्षेमं सुभिक्षमाख्याति महद् वर्षं च तत्तथा । बलक्षोभो भवेच्छ्रयामे मृत्युः^{३२} कपिल-कृष्णयोः^{३३} ॥ १७२
 नीले गवां^{३४} तु मरणं रुक्षे वृष्टिर्क्षयः^{३५} क्षुधा । वाताक्षिरोगो माज्जिष्ठे पीते शुके ज्वरो भवेत् ॥ १७३
 कृष्णे^{३६} विचित्रे वर्णे च क्षयं^{३७} लोकस्य निर्दिशेत् । नभस्तृतीयभागं च आरुहेत्स्वरितो यदा ॥ १७४
 नक्षत्राणि च चत्वारि वा(मा)साभ्यामारुहंश्चरेत् । एकोनविंशद्विंशकाणि^{३८} मासानष्टौ^{३९} च भार्गवः ॥ १७५
 चत्वारि पृष्ठतश्चारं^{४०} प्रवासं कुरुते ततः । द्वादशैकोनविंशद्वा द्वादशाहं च भार्गवः ॥ १७६
 एकैकस्मिन् नक्षत्रे चरमाणोऽवतिष्ठति^{४१} । सप्तभागेषु^{४२} सप्ताहं समक्षेत्रे दशाहिकम् ॥ १७७

शेषेषु पृष्ठतो विन्ध्यात् एकविंशमहोनिशम् ।

§[पूर्वतः समचारेण पञ्च पक्षेण भार्गवः ॥]

पञ्चाहं^{४३} हति ऋक्षाणि भद्रबाहुवचो यथा ॥ १७८

1 C दक्षिणो । 2 B षोडशान्युत्तरे; C षडाहान्युत्तरे । 3 C द्वे मासे । 4-5. A D स्मृताबुधौ; C द्विधा मतौ । 6 C आषाढो । 7 A व्यामः । 8 C दक्षिकाम् । 9 C विंशति । 10 C शतिकां । 10-11 C मागवीथी । 12 A स्यात् । 13 A C °मागतः । 14 A सर्पवा° । 14-15 C पञ्चाशीतिं । 16 C कुरुते । 17 A C °मृत्युं । 18 C चेव । * C इयामागोवी; धिरारोग्यं । 19 A वामे गो° । 20-21 A आर्थेण; B वर्षेण; D अर्थेण । 22-24 A पणामादिशेत्; B वा केणमादिशेत्; D वा तथाऽऽदिशेत् । 25 A जरगेन; B जरंगम् । 26 A संजुया; B संचया । 27 A C °वृष° । 28 A न । 28-29 B तच्च; D तयं च । 30 C These two letters are missing in this Ms. 31 A These two letters are missing in this Ms.; C इयामाः । 32 A चेज्य°; C विषयम् । 33. B °मनो; D मनं । 34 A B D हन्ति । 35 A B D अविकारतः । 36 C चातु° । 37 A B D मृत्युम् । 38 A °वर्णयोः; B °उष्णयोः; C °विग्रहे । 39 A वां; C गवा; D गंवां । 40 B क्षये; C क्षते । 41 B उष्णे । 42 C वयं । 43 A तरुः; B नाभः; D नरः । † C प्रदहन्युदिता ग्रहाः । 44 A एकोनविंश; C एकविंशति । 45 A मजाणि; C रिक्षाणि । 46 A नाप्ये । 47 C चारं । ‡ C द्वादशकोऽत्रविंशत्या । 48 A वरमाणः; B चरमानः । 49 B च तिष्ठते । 50 C नक्षत्रेषु । 51 C मेयेषु । ¶ C एकविंशदहानितः । § A B D This second half is additionally found in these Mss. but as it is not fitting contextually, I have placed it in rectangular brackets. 52 C यदाम । 53 C भाक्षाणि ।

ततः पञ्चदशर्क्षाणि ^१ सुरत्यसरत्युशनाहतः (?) । पञ्चिर्मासैस्ततो ज्ञेयः प्रवासः पूर्वतः पुनः ॥	१७९
द्वादशेति ^४ पडशीतिश्चतुरशीतिर्भागवः । भक्तं समेषु भागेषु प्रवासं कुरुते समम् ॥	१८०
द्वादशाहं च विंशाहं दशपञ्च च भागवः । नक्षत्रे तिष्ठते त्वेवं समचारेण पूर्वतः ॥	१८१
प्रांशुवातो रजो धूमं शीतोष्णं ^५ वा प्रवर्षणम् । विद्युदुल्काश्च कुरुते भागवोऽस्तमनोदये ॥	१८२
सितकुसुमनिभस्तु भागवः प्रचलति वीथीषु सर्वदेशशोकदः ^६ ।	१८३
घटं-गृह-जल-पोत ^{१०} स्थितोऽभूद् बहुजलकृच्च ततः सुखदश्चारुः ॥	१८४
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वक्रं ^{१२} चारं निबोधते ^{१३} । भागवस्य ^{१४} समासेन तथ्यं निर्ग्रन्थभाषितम् ॥	१८५
पूर्वेण विंश ऋक्षाणि ^{१६} पश्चादेकोनविंशतिः । चरेत् ^{१७} प्रकृतिचारेण समं ^{१८} हीनातिरिक्तयोः ^{१९} ॥	१८६
एकविंशं यदा गत्वा याति विंशतिमं ^{२०} पुनः । भागवोऽस्तमने काले तद्वक्रं विकृतं ^{२१} भवेत् ॥	१८७
प्रदह्य ग्राम-नगरं लभते दृश्यतो व्रजेत् । धन-धान्यं च विविधं हरन्ति च दहन्ति च ॥	१८८
द्वाविंशतिं यदा गत्वा पुनरायाति विंशतिम् । भागवोऽस्तमने काले तद्वक्रं ^{२२} शोभनं भवेत् ॥	१८९
ऋक्षिप्रमोदं ^{२३} च वस्त्रं च पल्लवा औषधीस्तथा । हृद्वा ^{२४} नदीश्च कूपाश्च ॥ शोषयत्युशनाहतम् ॥	१९०
त्रिविंशतिं यदा गत्वा पुनरायाति विंशतिम् । भागवोऽस्तमने काले तद्वक्रं दीर्घमुच्यते ॥	१९१
गृहाणि वनखण्डांश्च दहत्यग्निरीक्षणशः । दिशो वनस्पतींश्चापि रविर्दहति रश्मिभिः ॥	१९२
एतानि त्रीणि वक्राणि कुर्यात् ^{२६} पूर्वेण ^{२७} भागवः । इमाश्च(नि)पृष्ठतो विन्ध्यात् वक्राणि शुक्रस्य ^{२८} संयतं ^{२९} ॥	१९३
विंशतिं तु यदा गत्वा पुनरेकोनविंशतिम् । आयात्यस्तमने काले वायव्यं वक्रमुच्यते ॥	१९४
वायुवेगसमां विन्ध्यान्महीं वातसमाकुलाम् । छिष्टां मात्येन जालेन जनेनान्येन ^{३१} सर्वशः ॥	१९५
एकविंशतिं यदा गत्वा पुनरेकोनविंशतिम् । आयात्यस्तमने काले भस्मं तद् वक्रमुच्यते ॥	१९६
ग्रामाणां नगराणां च प्रजानां ^{३२} च दिशो ^{३३} दिशम् ^{३४} । नरेन्द्राणां च चत्वारि भस्मभूतानि निर्दिशेत् ॥	१९७
एतानि पञ्च वक्राणि कुरुते यानि भागवः । अतिचारं प्रवक्ष्यामि फलं यच्चास्य किञ्चन ^{३५} ॥	१९८
यदाऽतिक्रमते चारमुशनां ^{३६} दारुणं फलम् । तदा सृजति लोकस्य दुःख-क्लेश-भयावहम् ॥	१९९
तदान्योऽन्यं तु राजानो ^{३७} ग्रामांश्च नगराणि च । समयुक्तानि धावन्ति नष्टकर्म ^{३८} -जयार्थिनिः ^{३९} ॥	२००
धर्मा-र्थ-कामा लुप्यन्ते जायते वर्णसंकरः । शस्त्रेण संक्षयं विद्ध्यान्महान्जनगतं ^{४३} तदा ^{४४} ॥	२०१
मित्राणि स्वजनाः पुत्रा गुरुद्वेष्या जनास्तथा । जहन्ति प्राण-वर्णांश्च ^{४५} कुरुते तादृशेन यत् ^{४६} ॥	२०२
विलीयन्ते ^{४७} च ^{४८} राष्ट्राणि दुर्मिक्षेण भयेन च । चक्रं ^{४९} प्रवर्तते दुर्गं भागवस्यातिचारतः ॥	२०३

1 A सर्वाणि । 2 A सुरति; C समाचरेत् । 3 C गुरुः । * C Instead of this second half the following second half is found in this Ms. तत्रै तिष्ठते चैवं समाचारेण सर्वतः ॥ † C This st. and the next one are not found in this Ms. 4 A द्वाशीति । 5 A सीतः । 6 D भित्ते । 7 B D missing in these Mss. 8 A सोदकः । 9 A पट° । 10 A मोदक; B D मोदति । 11 B D बहुलकृत; C बहुजलत° । 12 B शुक्र; C D चक्र । 13 B निबोधितः । 14 C शरीरस्य । 15 A °रिक्षाणि । 16 A वार; C चारे । 17 A अकृति° । 18 A B D भयं । 19 C सीमानिरीक्षयोः । † A B D एकविंशतिमङ्गत्वा । 20 A B D द्वाविंशतितमम् । 21 C D विकृति । † C लुप्यन्ते दस्युभिस्तदा । 22 C वक्रं । § C तदायामाश्चशामश्च । 23 D स्व° । 24 B दुमाः । ॥ C आशोष्या वै भवंति तु । 25 C तीव्रम् । § C एक-द्वि-त्रीणि चत्वारि । 26 A कुरुते । 27 A यानि । 28 A शुक्रस्य । 28-29 C शुक्रनृपं यतः । ¶ C This second half as well as three succeeding lines are not found in this Ms. 30 D ऊनेन । 31 D अल्पेन । 32-34 C विदिशादिशां । 35 B D भागवः । 36 A मृशना । 37 C राजानां । 38 C °धर्म° । 39 C °जल° । 40 B D °अर्थिभिः । 41 C द्यात् । 42 B D अहा° । 43-44 A महाजनपदागतम् । 45 A प्रतिचक्रांश्च; B प्रतिबंधांश्च; D प्रतिबुद्धाः । 46 C ये । 47-48 A B D विलीभवन्ति । 49 A C वक्रं ।

ततः स्मंशानभूतास्थि कृष्णभूता मही तदा । वसा-रुधिरसंकुला कांक-गृध्रसमाकुला ॥	२०४
वक्राप्युक्तानि सर्वाणि फलं यच्चातिचारकम् । वक्रचारं प्रवक्ष्यामि पुनरस्तमनोदयात् ॥	२०५
वैश्वानरपथं प्राप्तः पूर्वतः प्रविशेद् यदा । षडशीतिं तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२०६
१मृगवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं यदि गच्छति । चतुरशीतिं ^३ तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२०७
अजवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं यदि गच्छति । ५अशीतिं पडहानि तु गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२०८
जरद्ववपथप्राप्तः प्रवासं यदि गच्छति । ॥सप्ततिं पञ्च वाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२०९
६गोवीथीं समनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । सप्ततिं ^६ तु तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२१०
७वृषवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । पञ्चषष्टिं ^{१०} तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२११
ऐरावणपथं प्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । षष्टिं ^{११} तु स तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ॥	२१२
गजवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । पञ्चाशीतिं ^{१४} तदाऽहानि ^{१०} गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ^{१७} ॥	२१३
नागवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । पञ्चपञ्चाशत्तदाऽहानि ^{१९} गत्वा दृश्येत पृष्ठतः ^{२३} ॥	२१४
वैश्वानरपथं ^{२४} प्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । चतुर्विंशत्तदाऽहानि गत्वा दृश्येत पूर्वतः ॥	२१५
मृगवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । द्वाविंशतिं ^{२७} तदाऽहानि ^{२९} गत्वा दृश्येत पूर्वतः ॥	२१६
अजवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । तदा ^{३३} विंशतिं ^{३४} रात्रेण पूर्वतः प्रतिदृश्यते ॥	२१७
जरद्ववपथं ^{३५} प्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । तदा ^{३६} सप्तदशाहानि ^{३८} गत्वा दृश्येत पूर्वतः ॥	२१८
गोवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । चतुर्दश ^{४०} दशाहानि ^{४२} गत्वा दृश्येत पूर्वतः ॥	२१९
वृषवीथी ^{४४} मनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । तदा ^{४५} द्वादशरात्रेण ^{४६} गत्वा दृश्येत पूर्वतः ॥	२२०
ऐरावणपथं प्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । तदा ^{४७} स दशरात्रेण पूर्वतः प्रतिदृश्यते ॥	२२१
गजवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । अष्टरात्रं तदा गत्वा पूर्वतः प्रतिदृश्यते ॥	२२२
नागवीथीमनुप्राप्तः प्रवासं कुरुते यदा । षडहं तु तदा गत्वा पूर्वतः प्रतिदृश्यते ॥	२२३
एते प्रवासाः शुक्रस्य पूर्वतः पृष्ठतस्तथा । यथा शास्त्रे समुद्दिष्टा वर्ण-पाकौ ^{४८} निबोधत ॥	२२४
शुक्रो नीलश्च कृष्णश्च पीतश्च हरितस्तथा । कपिलश्चाग्निवर्णश्च विज्ञेयः स्यात् कदाचन ॥	२२५

* A B D श्मशानभूता चेनास्थि । 1 C कंकाला । † A This quarter is not found in this Ms.
† B This st. is not found in this Ms. § D This st. is not found in this Ms. 2 C नाग° । 3 C षष्टिं तु । § C षष्टिं तु तदाहानि । ¶ B This st. precedes the last one in this Ms.
4 C ऐरावण° । ॥ C अशीतिं स तदाऽहानि ; D अनुप्राप्तः । 5 C गज° । 6 C अशीतिं । *** B This and the following three sts. are numbered as 218, 219, 220, and 221 in this Ms.
7-8 C राजन्नयपथं प्राप्तः । †† A पञ्चहानि प्रकुर्वन्ति प्रवासं कुरुते यदा 9-10 A षष्टिं तु स । §§ C गोवीथीस-मनुप्राप्तः । 11-12 C सप्ततिं । 13 C वृष° । 14-16 C तदा सप्तदशाहानि । 17 C पूर्वतः । 18 C अज° । 19-20 A चतुर्विंशत् । 19-22 C तदा सप्तदशाहानि । 23 C पूर्वतः । 24 B This st. is numbered as 215 in this Ms. C गोवीथीं । 25 B द्वाविंशतिं ; C चतुर्दश । 26 A This st. is missing in this Ms. 27-29 C तदा द्वादशरात्रेण । 30 A अथ । 30-32 C ऐरावणपथं प्राप्तः । 33-34 C तदा तु दश । 35 C गजवीथीमनु° । 36-38 C अष्टरात्रं ततो । 39 C नागवीथीम् । 40-42 B अष्टरात्रं तदा ; C षडहं तु तदा । 43 B गज° ; 43-44 C जरद्ववपथं ; D ऐरावणपथं । 45-46 B अष्टरात्रं तदा ; 46 C सप्तदशाहानि । 47 A missng in this Ms. †† B C This and the following st. are not found in these Mss. †† D This st. is doubly written in this Ms. once with the second half of the last st. 48 B °पाकः ; D एको ।

हेमन्ते शिशिरे रक्तः शुक्रः सूर्यप्रभानुर्गः । पीतो वसन्त-ग्रीष्मे च शुक्रः स्यान्नित्यसूर्यतः^१ ॥ २२६
 अतो^२ऽस्य येऽन्यथाभावा^३ विपरीता भयावहाः । शुक्रस्य^४ चतुरो^५ लोके^६ कृष्णे नक्षत्रमण्डले ॥ २२७
 पूर्वोदये फलं यत् तु पच्यते^७ऽपरतस्तु तत् । शुक्रस्यापरतो^{१०} यत्तु पच्यते^{११} पूर्वतः फलम् ॥ २२८
 एवमेवं विजानीयात् फल-पाकौ^{१२} समाहितः । कालातीतं यदा कुर्यात् तदा घोरं समादिशेत् ॥ २२९
 सवक्रचारं यो वेत्ति^{१४} शुक्रचारं स बुद्धिमान् । श्रमणः^{१५} स सुखं याति क्षिप्रं^{१६} देशमपीडितम् ॥ २३०
 यदाऽग्निवर्णो रविसंस्थितो वा^{१७} वैश्वानरं^{१९} मार्गसमाश्रितस्य ।

तदा भयं शंसति सोऽग्निजातं तज्जातजं साधयितव्यमन्यतः ॥

२३१

इति नैर्ग्रन्थे श्रीभद्रबाहुके निमित्ते शुक्रचारो नाम पञ्चदशमो-
 ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथातः परं शनैश्चरचारं प्रारभ्यते लोकहितेच्छया ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभा-ऽशुभविचेष्टितम् ।

यच्छु^{२३}र्वाऽवहितः^{२४} प्राज्ञो भवेन्नित्यमतमन्तः^{२५} ॥

१

प्रवासमुदयं^{२६} वक्रं गतिं वर्णं फलं तथा । शनैश्चरस्य वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः^{२८} ॥ २ (C-1)

प्रवासं दक्षिणे मार्गे मासिकं मध्यमे पुनः । दिवसाः^{२९} पञ्चविंशतिस्त्रयोविंशतिरुत्तरे ॥ ३ (C-2)

चारंगतो^{३२} यदा भूयः सन्तिष्ठति महाग्रहः । एकोत्तरेण^{३३} वक्रेण भौमवत् कुरुते फलम् ॥ ४ (C-3)

संवत्सरमुपस्थाय नक्षत्रं विप्रमुञ्चति । सूर्यपुत्रस्ततश्चैव प्रजानां^{३५} हितकाम्यया^{३६} ॥ ५ (C-4)

द्वे नक्षत्रे यदा सौरिर्वर्षेण चरते यदा ।

राज्ञामन्यो^{३७}ऽन्यभेदश्च शस्त्रकोपश्च जायते ॥

६ (C-5)

दुर्गे भवति संवासो मर्यादा च विनश्यति ।

वृष्टिश्च^{३८} विषमो^{३९} ज्ञेया व्याधिकोपश्च जायते ॥

७ (C-6)

यदा तु त्रीणि^{४०} चत्वारि^{४१} नक्षत्राणि शनैश्चरः ।

मन्दवृष्टिं च दुर्मिक्षं शस्त्रं व्याधिं च निर्दिशेत् ॥

८ (C-7)

चत्वारि वा यदा गच्छेन्नक्षत्राणि महाद्युतिः ।

तदा युगान्तं^{४२} जानीयाद् यान्ति मृत्युसुखं प्रजाः^{४४} ॥

९ (C-8)

उत्तरे पतितो मार्गे यद्येषो^{४५} नीलतां^{४६} व्रजेत्^{४७} ।

स्त्रिगुणं तदा फलं^{४८} ज्ञेयं^{४९} नागरं^{५०} जायते^{५१} तदा^{५२} ॥

१० (C-9)

1 C °न्यः । 2 BD वसन्ते । 3 C नृपूजितः । 4 AC अथो । 5 C वर्णाः । 6 C शुक्रं । 7 C व ।
 चरते । 8 C यच्च । 9 C प्राप्यते । 10 C स्य पुरतो । 11 C ते सखे । 12 A B °पाकं; C °सुकं । 13 C
 समासतः । 14 A अवति । 15 A B C श्रवणः । 16 C क्षिप्र । 17 C संपडितम् । * D This st. is
 not found in this Ms. । 18 A not found. । 19-21 C वैश्वानरमार्गेण समाश्रितस्य; 21 A
 °समाश्रितस्य । 22 A अपि । † B C D not found in these Mss. । ‡ C not found in this
 Ms. । 23 A कृत्वा । 24 BD च हितः । 25 A °नृपः; B अतिद्वितः । 26 A प्रतिवास्तुदयं । 27-28 B
 शुभाशुभविचेष्टितम् । 29-30 C These two words are not found in this Ms. 31 C पञ्चविंशतिम् ।
 32 A B विरागतः; D चिरागतः । 33 A B D एकान्तरेण । 34 A चक्रेण । 35-36 A B D गौतम-
 नाम शनैश्चरः । 37 C राष्ट्रमान्यः । 38-39 A अतिप्रमा; 39 C विषया । 40-41 C चरते त्रीणि । 42 B
 युगं । 43 D जानी । 44 B यथा । 45 A B D यदि स । 46 A C D नीलवान् । 47 A D भवेत्; C
 लवश । 48-49 C पलायन्ते । 50-52 C नागराणां जयावहः ।

रतिप्रधाना मोदन्ति^१ राजानस्तुष्टभूमयः ।

सं(क्ष)मां मेघवतीं विद्यात् सर्वबीजप्ररोहिणीम् ॥

११ (C-10)

मध्यमे तु यदा मार्गे^४ कुर्यादस्तमनोदयौ ।

मध्यमं वर्षणं सख्यं सुभिक्षं क्षेममेव च ॥

१२ (C-missing)

दक्षिणे तु यदा मार्गे यदि स नीलवा(तां) भवेत् (व्रजेत्) ।

(C-missing)

नागरा यायिनश्चापि पीड्यन्ते च भर्तृव्रजाः ॥

१३ (C-first half of 11 th)

गोपालं^८ वर्जयेत् तत्र दुर्गाणि च समाश्रयेत् ।

(C-second half of 11 th)

कारयेत् सर्वशस्त्राणि बीजानि च न वापयेत् ॥

१४ (C-1st half of 12 th)

प्रदक्ष्णं तु ऋक्षस्य यस्य याति शनैश्चरः ।

(C-2nd half of 12th)

स च राजा विवर्धेत सुभिक्षं^{१०} क्षेममेव च ॥

१५ (C-1st half of 13 th)

अपसव्यं तु नक्षत्रं यस्य याति शनैश्चरः । (C-2nd half of 13 th)

स च राजा विपद्येत दुर्भिक्षं^{११} क्षयमेव च ॥ १६ (C-1st half of 14 th)

चन्द्रः सौरिं^{१२} यदा प्राप्तः परिवेषेण^{१३} रुध्यते^{१४} । (C-2nd half of 14 th)

अवरोधं^{१५} विजानीयान्नगरस्य महीपतेः ॥ १७ (C-first half of 15 th)

चन्द्रः शनैश्चरं प्राप्तो मण्डलं^{१६} वाऽनुरोहति^{१७} । (C-2nd half of 15 th)

यमुनां राष्ट्रसौवीरं चारुणं(णीं) भजते^{१८} दिशम् ॥ १८ (C-1st half of 16 th)

आय(न)र्त्ताः^{२०} सौरसेनाश्च दशार्णा द्वारिकास्तथा । (C-2nd half of 16 th)

अ(आ)वन्त्या अपरान्ताश्च यायिनश्च तदा^{२३} नृपाः ॥ १९ (C-1st half of 17 th)

यदा वा युगपदं^{२५} युक्तं^{२६} सौरिमध्येन नागरैः^{२७} । (C-2nd half of 17 th)

अन्योऽन्यभेदं जानीयान्नागराणां परस्परम् ॥ २० (C-1st half of 18 th)

महात्मानश्च ये सन्तो महाभोगपरिग्रहाः । (C-2nd half of 18 th)

उपसर्गं^{२८} निगच्छन्ति^{२९} धनं^{३०} धान्यं च वध्यते^{३१} ॥ २१ (C-1st half of 19 th)

देशा महान्तो योधाश्च तथा नगरवासिनः । (C-2nd half of 19 th)

ते सर्वत्रोपतप्यन्ते वधे^{३२} सौरस्य तादृशे^{३३} ॥ २२ (C-1st half of 20 th)

ब्राह्मी सौम्या प्रतीची च वायव्या च दिशो यदा । (C-2nd half of 20 th)

वाहिनीं यो जयेत्तासुं नृपो देवहतस्तदा ॥ २३ (C-1st half of 21 st)

कृत्तिकासु च यद्यार्किं^{३५} विशाखासु बृहस्पतिः । (C-2nd half of 21 st)

समन्तादारुणं विन्द्यात् देवश्चात्र प्रवर्षति ॥ २४ (C-1st half of 22 nd)

1 C नोदन्ति । 2-3 C तुष्टिमेव तत् । * C दक्षिणे च यदा मार्गे कुर्यादस्तमनोदये । 4 A missing in this Ms. 5 B चशः; C तद्गतः; D वट° । 6 C गौरण्यं । 7 B वर्जयेत् । † C घोरं च बल्यं विद्यात् सङ्ग्रहं तत्र कारयेत् । 8 B धारयेत् । 9 A विपद्येत । 10 A दुर्भिक्षम् । 11 A C क्षेमम्; B भयम् । 12 A सौरं; C सौर; D सौरिं । 13 A परेवेपेण । 14 A संघति; B D रुध्यते । 15 B अवरोधं; C अपभ्रंशं । 16 B D नागरस्य । 17 A B D मण्डली । 18 B अनुरोहति; C तिरोहति । ‡ C यवनां सराष्ट्रां सौरियां चारुणां च भजेदशाम् । 19 A D भजते । 20 C आनंता । 21 B ज्वरकाः । ¶ B D गुर्वीतपरिताश्च । 22 B जायिनः । 23-24 D मदारुणाः । 25-26 A युगपतः; C ह्यगवत् । 27 A नागराः । 28 C उपसर्गाः । 29 C न यच्छन्ति । 30 A C महा° । 31 C वधते; D वेध्यते । 32 C व्याधि । 33 A निर्दिशेत् । 34 C अभ्रं । 35 C सौरः ।

कीटाः पतङ्गाः शलभा वृश्चिका मूषकास्तथा । (C-2nd half of 22 nd)
 अग्निश्चौरा बलीयांसस्तस्मिन् वर्षे न संशयः ॥ २५ (C-1st half of 23 rd)
 श्वेते सुभिक्षं जानीयात् पाण्डु-लोहितके भयम् । (C-2nd half of 23 rd)
 पीतो जनयते^१ व्याधिं^२ शस्त्रकोपञ्च दारुणम् ॥ २६ (C-1st half of 24 th)
 कृष्णे शुष्यन्ति सरितो वासवश्च न वर्षति । (C-2nd half of 24 th)
 स्नेहवानत्र गृह्णाति रुक्षः शोषयते^३ प्रजाः ॥ २७ (C-1st half of 25 th)
 सिंहलानां किरातानां मद्राणां मालवैः^४ सह । (C-2nd half of 25 th)
 द्रविडानां^५ च भोजानां^६ कोंकणानां^७ तथैव च ॥ २८ (C-1st half of 26 th)
 ध्रुवकानां^८ पुलिन्द्राणां पल्हवानां शकैः^९ सह । (C-2nd half of 26 th)
 यवनानां पुराणानां स्थावराणां तथैव च ॥ २९ (C-1st half of 27 th)
 अङ्गेयानां^{१०} सुराणां^{११} च दस्यूनां च शनैश्चरः । (C-2nd of half 27 th)
 एषां विनाशं कुरुते यदि बध्येते^{१२} संयुगे ॥ ३० (C-1st half of 28 th)
 यस्य यत्^{१३} तु नक्षत्रे^{१४} कुर्यादस्तमनोदयौ । (C-2nd half of 28 th)
 तस्य देशान्तरे द्रव्यं हन्यते^{१५} वासिन्^{१६} च ये^{१७} ॥ ३१ (C-29 th; 1st half of 29th missing)
 शनैश्चरं चारमिदं^{१८} च भूयो^{१९} यो वेत्ति^{२०} विद्वान्^{२१} निभृतो^{२२} यथावत् । of 29th missing)
 स पूजनीयो^{२३} भुवि लब्धकीर्तिः^{२४} सदा महानेव^{२५} हि^{२६} दिव्यचक्षुः^{२७} ॥ ३२

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते संहिते(तायाम्) शनैश्चरचारो

नाम षोडशमोऽध्यायः ॥

(C-30 th)

वर्णं गतिं च संस्थानं मार्गमस्तमनोदयौ^१ । गौतमस्य^२ प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः^३ ॥ १
 मेचकः कपिलः श्यामः पीतः पाण्डुः स नीलवान् । रक्तश्च धूम्रवर्णश्च न^४ प्रशस्तो^५ ऽगिरास्तदा ॥ २
 मेचकश्चेन्मृतं^६ सर्वं^७ वसुं^८ पाण्डुर्विनाशयेत्^९ । पीतो व्याधिं भयं शिष्टे^{१०} धूम्राभश्च^{११} सृजेज्जलम् ॥ ३
 उपसर्पति^{१२} मित्रादि पुरतः स्त्री प्रपद्यते । त्रि^{१३}-चत्वारि च नक्षत्रैस्त्रिभिरस्तमनं व्रजेत् ॥ ४
 कृत्तिकादिभगान्तश्च मार्गः^{१४} स्यादुत्तरः स्मृतः । अर्यमादिरथाप्यन्तो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ ५
 विश्वादिसमयान्तश्च दक्षिणो मार्ग उच्यते । एते बृहस्पतेर्मागा नवनक्षत्रजास्त्रयः ॥ ६
 मूलमुत्तरतो याति स्वातिं दक्षिणतो व्रजेत् । नक्षत्राणि तु शेषाणि^{१५} समन्ताद्दक्षिणोत्तरे ॥ ७
 मूषके^{१६} तु यदा ह्रस्वो^{१७} मूलं^{१८} दक्षिणतो व्रजेत् । दक्षिणतस्तदा विन्वादनयोर्दक्षिणे^{१९} पथि^{२०} ॥ ८

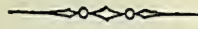
1 C वयम् । 2 A B D व्याधिं । 3 A D जनयति; B नरो याति । 4 C रुद्रः । 5 C शोषयते । 6 C प्रजाम् । 7 D मालवैः । 8 A B D द्रमिलानां । 9 A पुराणां च । 10 A स्थावराणाम् । 11 A चिबुकानां; B चुचुकानां; D चुचुकानां । 12 A B D शनैः । 13 C शङ्केयानां । 14 A D कुरूणां । 15 A बाध्येत; B C मध्येन । 16-18 C यदा वै जन्मनक्षत्रे । 19-22 C हन्यात्तं चापि नाशयेत् । 23-24 C महर्थं । 25-27 C वेदयित्वा नृपभः । 28-29 C सर्वव्रजनीयः । 30 C कीर्तिमांश्च । 31-34 C भवत्यसौ दिव्यदृक् महा-स्मतिः । 35 अनोदयात् । 36 C चक्रं फलं । 37-38 C गौतमस्य निबोधत । 39-40 C प्रभाशस्तः । 41-43 C चेन्निसासर्गं । 44-46 C वसुपानां विनाशकः । 47 C दुष्टं । 48-51 C मारुतः सृजते फलम् । * C The whole stanza in this Ms. is as follows:-उपसर्पति मासं हि पुनस्त्री प्रतिपद्यते । चरित्वा खलु नक्षत्रं त्रीणि दिक्षमनुचरेत् ॥ 52 B D उपसर्पन्ति । 53 A नृ । 54 A नार्यं । 55 A अयामा । 56-57 A not found; B अशेषाणि; 57 C शिष्टाणि । 58 A समायात्; B समीयात्; D साभीयात् । 59 C प्रवके । 60 C प्रास्वः । 61 C बलं । 62-64 C एषो यो दक्षिणो पथः ।

अनावृष्टिहता देशा रुक्षज्वरविनाशिताः । चक्रारूढाः प्रजास्तत्र वध्यन्ते^३ जातशं(सं)कराः^४ ॥ ९
यदा चोत्तरर्तः स्वार्ति^५ दीप्तो यायाद् बृहस्पतिः । उत्तरेण तदा विन्ध्याद् दारुणं भयमादिशेत् ॥ १०
लुप्यन्ते च क्रियाः सर्वा नक्षत्रे गुरुपीडिते । दस्यवः प्रवला ज्ञेया न^६ च^७ वीजं^{१०} प्ररोहति ॥ ११
दक्षिणेन तु वक्रेण^{११} पञ्चमे पञ्चमुच्यते । उत्तरे पञ्चके पञ्च मार्गे चरति गौतमः ॥ १२
हस्वे^{१२} भवति दुर्भिक्षं निष्प्रभे^{१३} व्याधिजं भयम् । विवर्णे पापसंस्थाने मंदपुष्प-फलं भवेत् ॥ १३
प्रतिलोमानुलोमो वा पञ्चसंवत्सरो यदा । नक्षत्राण्युपसर्पेण^{१४} तदा सृजति^{१५} दुस्समे^{१६} ॥ १४
सस्यनाशो अनावृष्टिर्मन्युस्तीव्राश्च व्याधयः । शस्त्रकोपोऽग्निमूर्च्छा च षड्विधं मूर्च्छने भयम् ॥ १५
सप्तार्धं यदि वाऽष्टार्धं षडर्थं निष्प्रभोदितः । पञ्चार्धं चाथवार्धं^{१७} च यदा^{१८} संवत्सरं चरेत्^{१०} ॥ १६
सङ्ग्रामा निरुदाराश्च^{१९} मेघाश्च^{२०} स्नेहदुर्बलाः । श्वेतास्थी पृथिवी भ्रान्ता क्षुधा-रोगैः कुवायुभिः^{२१} ॥ १७
पुष्यो यदा^{२२} द्विनक्षत्र(त्रे) सप्रभश्चरते समः । षड्^{२३} भयानि^{२४} तदा हर्त्वा^{२५} विपरीतं^{२६} सुखं^{२७} सृजेत्^{२८} ॥ १८
नृपाश्च विषमच्छाया^{२९}श्चतुर्षु^{३०} वर्तते^{३१} हितम् । सुखं प्रजाः प्रमोदन्ते स्वर्गवर्त्तं साधुवत्सलाः ॥ १९
विशाखा कृत्तिका चैव मघा रेवतिरेव च । अश्विनी श्रवणश्चैव तथा भाद्रपदा भवेत्^{३२} ॥ २०
बहूदकानि जानीयात् तिष्ययोगसमप्रभे । फाल्गुन्यैव च चित्रा^{३३} च वैश्वदेवश्च मध्यमः ॥ २१
ज्येष्ठा मूलं च सौम्यं च जघन्या सोमसंपदा । कृत्तिका रोहिणी मूर्तिराश्लेषा हृदयं गुरुः ॥ २२
आर्ष्यं ब्राह्म्यं च वैश्वं^{४०} च नाभिः पुष्य-मघाः स्मृताः । एतेषु च विरुद्धेषु ध्रुवस्य फलमादिशेत् ॥ २३
द्विनक्षत्रस्य चारस्य यत् पूर्वं परिकीर्तितम् । एवमेव^{४१} तु^{४२} जानीयात् षड्^{४३} भयानि^{४४} समादिशेत् ॥ २४
इमानि यानि बीजानि विशेषेण विचक्षणः । व्याधयो मूर्तिघातेन हद्रोगो हृदये हते^{४५} ॥ २५
पुष्ये हते हतं पुष्पं फलानि कुसुमानि च । आग्नेया^{४६} मूषकाः सर्पा दाघश्च^{४७} शलभाः शुकाः ॥ २६
ईतयश्च महाधान्ये जाते च बहुधा स्मृताः । स्वचक्रमीतयश्चैव परचक्रं निरम्बु च ॥ २७
अंत्यम्बु च विशाखायां सोमे संवत्सरे विदुः । शेषं^{४९} संवत्सरे ज्ञेयं शारदं तत्र^{५०} नेतरम्^{५१} ॥ २८
मार्गमल्लपोदकं विन्ध्यात् फाल्गुने दुर्भगाः स्त्रियः । चैत्रं^{५३} चित्रं विजानीयात् सस्यं तोयं सरिसृपाः ॥ २९
वैशाखे^{५४} नृपभेदश्च पूर्वतोयं विनिर्दिशेत् । ज्येष्ठा-मूले जलं^{५६} पश्चाद् मित्रभेदश्च जायते ॥ ३०

1 A धुक्ष; B भुक्ष; C भुक्त्वा । 2 B °विनाशनः; D °विनाशिनः । 3 D वध्यन्ते । 4 A D °तस्कराः; B तस्करौ । 5 C चंद्ररवः । 6 C स्वाते । 7 B यथा; C याया । 8 C तत्र । 9-10 A B D बीजानि न । * C दक्षिणेन तु वक्रपंच मध्यमे पंचपंचके । उत्तरे पंच मार्गे तु चरति गौतमो यदा ॥ 11 A चक्रेण । 12 A ज्ञेये । 13 A वृषभे । 14 C अकल्पेत । 15 B स is additionally found between तदा and सृजति । 16 B समम् । 17 C द्व्यंगुलार्द्धं । 18 C पौष्णं । 19 A B D वरम् । 20 B D निरुदा मेघाः; C च अनावृष्टिः । 21 BC तदा; D सदा । 22-24 BD स्नेहश्च दुर्बलः; C स्नेहश्च दुर्लभः । 25 C च पीडयते । 26 A यद्वा; B D यदि वा । 27-28 C महद्भयं । 29 C गत्वा । 30 C विपरीतात् । 31 A C D सुखं । 32 B व्रजेत् । 33 C °स्याः; D °आच्छायाः । 34-35 C चतुर्थवर्षतः । 36 C स्वर्गवर्त्मा । 37 C युधस्थलाः । 38 C वदेत्; D च चेत् । 39 A B D मित्रा । 40 A भैत्रं । † D This st. is found missing in this Ms. 41-42 C एतत्तु । 43 C पीडायाम् । 44-45 C सहजानि । 46 B महत्; C भवेत् । 47 A अमेयाः । 48 C सहीनाः । † C अंलं व्रजति शाखायां सौम्यं संवत्सरो विदुः । D This first half has been erroneously considered as a whole stanza and hence anomaly in numbering in this Ms. 49 C शेषं । 50-51 C शरदानवम् । ‡ C तातारामार-प्यमालोक्य; B This first half has been considered as a whole stanza in this Ms. and hence anomaly in numbering. 52 A साधं । 53 ABD भैत्रं । 54 AD विशाखा; B B विला । 55 D नृ । 56 A B D च ।

आषाढे तोयसंकीर्णं सरीसृपसमाकुलम् । श्रावणे दंष्ट्रिणश्चौरा व्यालाश्च प्रबलाः स्मृताः ॥ ३१
 संवत्सरे भाद्रपदे शस्त्रकोपाग्निमूर्च्छनम्^३ । सरीसृपाश्चाश्वयुजे बहुधा वा भयं विदुः ॥ ३२
 एते संवत्सराश्चोक्ताः पुष्यस्य चरतोऽपि वा^४ । रोहिण्यार्द्रा तथाऽऽश्लेषा हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः ॥ ३३
 अभिजिच्चानुराधा च मूलो वासव-वारुणाः । रेवती भरणी चैव विज्ञेयानि बृहस्पतौ ॥ ३४
 कृत्तिकायां गतो^७ नित्यमारोहण-प्रमर्दने । रोहिण्यास्त्वभिघातेन प्रजाः सर्वाः सुदुःखिताः ॥ ३५
 शस्त्रघातस्तथाऽऽर्द्रायामाश्लेषायां विषाद्^{१०} भयम् । मन्दहस्तपुनर्वस्वोस्तोयं^{१२} चौराश्च दारुणाः ॥ ३६
 वायव्ये^{१८} वायवो^{१४} दृष्टा^{१५} रोगदं वा^{१६}जिनां भयम् । अनुराधानुघाते च मैत्रीसिद्धिः^{१७} प्रहीयते^{१८} ॥ ३७
 तथा मूलाभिघातेन दुष्यन्ते मण्डलानि च । वायव्यस्याभिघातेन पीड्यन्ते धनिनो^{१९} नराः^{२०} ॥ ३८
 वारुणे जलजं तोयं फलं पुष्पं च शुष्यति^{२१} । अकारा^{२२}न्नाविकांस्तोयं पीडयेद्रेवती^{२४} हता ॥ ३९
 वामं करोति नक्षत्रं यस्य दीप्तो बृहस्पतिः । लब्ध्वाऽपि सोऽर्थं विपुलं न भुञ्जीत^{२५} कदाचन ॥ ४०
 प्रदक्षिणं तु नक्षत्रं यस्य^{२६} कुर्यात्^{२७} बृहस्पतिः । यायिनां विजयं विन्द्यात् नागराणां पराजयम् ॥ ४१
 प्रदक्षिणं तु कुर्वीत सोमं यदि बृहस्पतिः । नागराणां जयं विन्द्याद् यायिनां च पराजयम् ॥ ४२
 उपघातेन^{२८} चक्रे^{२९} मध्यगन्तां बृहस्पतिः । निहन्याद् यदि नक्षत्रं यस्य तस्य पराजयम् ॥ ४३
 बृहस्पतेर्यदा चन्द्रो रूपं संछादयेत्^{३२} भृशम् । स्थावराणां वधं कुर्यात् पुररोधं च दारुणम् ॥ ४४
 †स्निग्धप्रसन्नो^{३४} विमलोऽभिरूपो^{३५} महाप्रमाणो द्युतिमान् स पीतः^{३६} ।
 गुरुर्यदा चोत्तरमार्गचारी तदा प्रशस्तः प्रतिपक्षहन्ता ॥ ४५

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते संहितायाम् बृहस्पतिचारं नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥

गतिं^{३८} प्रवासमुदयं वर्णं ग्रहसमागमम् । बुधस्य^{३९} संप्रवक्ष्यामि^{४०} फलानि^{४१} च^{४२} निबोधतः (त) ॥ १
 सौम्या विमिश्राः संक्षिप्तास्तीव्रा घोरास्तथैव^{४३} च^{४४} । दुर्गा^{४५} (उग्राश्च) गतयो^{४६} ज्ञेया बुधस्य^{४७} च^{४८} विचक्षणैः^{४९} ॥ २
 सौम्यां गतिं समुत्था^{५०} त्रिपक्षे^{५१} दृश्यते बुधः । विमिश्रायां गतौ पक्षे^{५२} संक्षिप्तायां षड्नके^{५३} ॥ ३
 तीक्ष्णायां दशरात्रेण घोरायां तु^{५४} षडाहिके^{५५} । पापिका^{५६}यां त्रिरात्रेण दुर्गा^{५७} (उग्रा)यां^{५८} सम्यगक्षये ॥ ४

1 A after these two letters there is a gap in this Ms. upto प्रबलाः स्मृताः ॥ 2 D
 °दर्शनम् । 3-4 C चरतीवरे । 5 C °धारणे । 6-7 C विहृतायागतो । 8 A B मारो; D not found.
 9 C समुत्पातः । 10 ABD विशात् । 11 C मंदं । 12 B वोषा; C तोय । 13 C वायवे । 14 A वायवौ ।
 15 A दृष्टा; C पुष्टाः । 16 A रोगदं; C रोगदाः । 17 A स्त्रीसिद्धश्च; स्त्रीसिद्धश्च । 18 C प्रजायते ।
 19-20 A B D धनिनो त्तराः । 21 B पुष्यति । 22 A आकारान् । 23 A D पीडये । 24 D रेती° ।
 25 A भुञ्जते । 26 C यदि । 27 C याति । * C This line and the next line are not found
 in this Ms. । 28 A B D रूपघातेन । 29 B D वक्रेण । 30 C गत । 31 A B C बृहस्पतिः ।
 32 A संवादने; B छादयेत्; D संस्थादयेत् । 33 C These two letters are not found in this
 Ms. † C This st. is preceded by the following line in this Ms:-उपघातेन वक्रेण स्वनक्षत्रे तु
 पीडिते । 34 C missing. 35 A विरूपः; B °अतिरूपः; C हिसमो । 36 A D सपीतुः; C सप्रणीतः ।
 37 A D प्रविबद्ध°; B प्रतिबद्ध° । 38 A C D गति° । 39 C बुधचारं । 40 C प्रवक्ष्यामि । 41-42 C
 फलं चापि । 43-44 A अथ पापिका; B अथ यायिका; D दयायिकाः । 45 B दुर्गा च; D दुर्गा च ।
 45-46 C दुर्गां चिह्नातरा ज्ञेया । 47-48 C बुद्धमेतां । 49 C विचक्षणः । 50 B D मुच्छाय; C समुत्थाय ।
 51 A नृपका; C पक्षेऽं; D नृपका । 52 C मासे । 53 C द्विरूनके । 54 C ति । 55 C मदाहिकं । 56 D
 पापकायां । 57 D दुर्गायां ।

सौम्याः विमिश्राः संक्षिप्ता बुधस्य गतयो हिताः । शेषाः पापाः समाख्याता विशेषेणोत्तरोत्तराः ॥ ५
 नक्षत्रं^१ शकवाहेन^२(?) जहाति समचारतः । एषोऽपि नियतश्चारो भयं कुर्यादतोऽन्यथा ॥ ६
 नक्षत्राणि चरेत्पञ्च पुरस्तादुत्थितो बुधः । ततश्चास्तमितः षष्ठे सप्तमे दृश्यतेऽपरः ॥ ७
 उदितः पृष्ठतः सौम्यश्चत्वारि^५ चरेत्^६ ध्रुवम् । पञ्चमेऽस्तमितः षष्ठे दृश्यते पूर्वतः पुनः ॥ ८
 चत्वारि षट् तथाष्टौ च कुर्यादस्तमनोदयो^७ । सौम्यायां तु विमिश्रायां संक्षिप्तायां यथाक्रमम् ॥ ९
 नक्षत्रमनुगृह्णाति^९ गतिभिस्तिष्ठतिभिर्यदा । पूर्वाभिः पूर्वसस्यानां तदा संपत्तिरुत्तमा ॥ १०
 बुधो यदोत्तरे मार्गे सुवर्णः पूजितस्तदा । मध्यमे मध्यमो ज्ञेयो जघन्यो दक्षिणे^{१०} पथि ॥ ११
 वस्तुं कुर्यादतिस्थूलं^{१३} ताम्रः शस्त्रप्रकोपनः । अर्जुंश्चारुणवर्णश्च बुधः सर्वत्र पूजितः ॥ १२
 पृष्ठतः पुरलम्भाय पुरस्तादर्थवृद्धये । स्निग्धो रूक्षो बुधो ज्ञेयः सदा सर्वत्रगो बुधैः^{१०} ॥ १३
 गुरोः शुक्रस्य भौमस्य वीथीं विद्याद् यथा^७ बुधः । दीप्तोऽतिरूक्षः सङ्ग्रामं^{१०} तदा घोरं निवेदयेत् ॥ १४
 भार्गवश्चोत्तरां वीथीं चन्द्रशङ्खं च दक्षिणम् । बुधो यदा निहर्न्यात्तानुर्भेयोर्दक्षिणापथे ॥ १५
 राज्ञां^{२३} चक्रधराणां^{२३} च सेनानां^{२४} शस्त्रजीविनाम् । पौर-जानपदानां^{२६} च क्रियां^{२७} कौचिन्न सिध्यति ॥ १६
 शुक्रस्य दक्षिणां वीथीं चन्द्रशङ्खमधोत्तरम् । भिद्याल्लिखेत् तदा सौम्यस्ततो रोगां^{२३} भिजं भयम् ॥ १७
 यदा^{३०} बुधो^{३०} ऽरुणा^{३१}भिः स्यादुच्चगो^{३२} वा निरीक्ष्यते । तदा स स्थावरान्^{३३} हन्ति ब्रह्म-क्षत्रं च पीडयेत् ॥ १८
 चन्द्रस्य दक्षिणां वीथीं भित्त्वा^{३४} तिष्ठेद्यदा^{३०} ग्रहः । रूक्षः स कालं^{३३} सङ्काशस्तदा^{३३} चित्रविनाशनम् ॥ १९
 चित्रमूर्तिश्च चित्रांश्च शिल्पिनः^{३५} कुशलांस्तथा । तेषां च बन्धनं^{४४} कुर्यात्^{४५} मरणाय समीहते ॥ २०
 भित्त्वा यदोत्तरां वीथीं दारुकाशो^{४६}(?) ऽवलोकयेत् । सोमस्य चोत्तरं शृङ्गं लिखेद्भ(भा)द्रपदां वधेत्^{४७} ॥ २१
 *शिल्पिनां दारुजीवीनां तदा पाण्मासिको वधः । अकर्मसिद्धिः कलहो मित्रभेदः पराजयः^{४८} ॥ २२
 पीतो^{४९} यदोत्तरां वीथीं गुरुं भित्त्वा प्रलीयते । तदा चतुष्पदं गर्भो(र्भ) कोशं^{५०} धान्यं बुधो वधेत्^{५१} ॥ २३
 वैश्यश्च(श्यानाम्) शिल्पिनां चापि भयं भवति दारुणम् । सो नयेद्भजते मासं भद्रबाहुवचो यथा ॥ २४
 विभ्राजमानो रक्तो वा बुधो दृश्येत कश्चनः । नागराणां च स्थिराणां च दीक्षितानां च तद्भयम् ॥ २५
 कृत्तिकास्वप्निदो रक्तो रोहिण्यां स क्षयं^{५३} ङ्करः । सौम्ये रौद्रे तथाऽऽदित्ये^{५३} पुष्ये^{५४} स(सा)पे^{५५} बुधैः^{५५} स्मृतैः^{५५} ॥ २६
 पितृदेवं^{५७} तथाऽऽश्लेषां कलुषो यदि सेवते । पितृ^{५८}स्तान् विहङ्गांश्च^{५९} सस्यं स भजतेऽनयोः ॥ २७

1 A पणे । 2 A नक्षत्रान् । 3 B °वाहेन; C संतवाहेन; D सकवाहेन । 4 A D समचारताम्; B समचारता । 5 C चत्वारः । 6 C चरितः । 7 A B अनोदयः; C अनोदयात् । 8 A संक्षयां । 9 A °अन्यविन्हाति; B अन्यचिह्नाति; D अन्यचित्कालि । 10 A दक्षिणो । 11 A D वस्तुं; C न्यस्तं । 12-13 C दंडशूल । 14 A अन्तः; B D अतः । 15 B °दग्धं; C दर्पं । 16 C बुधः । 17 A यदा । 18 A निरूक्षः; C तुरुक्त । 19 A मंग्रामं; C संग्रामो । 20 A निहत् । 21 A अनुशोनयः; B तान् स्योनयोः; C स्योनयो । 22 A राज्ञीं; C राष्ट्र । 23 C °वर्गाणां । 24 A missing. 25 B D °जनपदानां; C राजपदानां । 26 B क्षत्रिया । 27 B कांचिन्न । 28 B राजा° । 29 A तदा । 30-31 A बुधोरुणासः; 31 B रुणस्या स्या; D रुणस्ये स्या । 32 A दुन्वेगो; B दुर्भंगः; C रत्नरोति । 33 B D पारसवान्; C परंभवा । 34-36 A भिष्टेत्तदा । 37 C रेक्षः । 38 B D कल°; C करल° । 39-41 A B D तत्रदा चित्रनाशयेत् । 42 C लिपिनां । 43 C कुलान् । 44 C वचनं । 45 C भूयः । 46 B दाशकांसो; C दारुकाशो । 47 B वचेत्; C बुधेत् । * In this Ms. this st. and the following one are not found. 48 B ययोक्तरः; D ज्वरो भयः । 49 A पातो । 50 B D कोशि° । 51 A B वदेत् । † In A B D this first half is thus found with some unimportant varints:-वैश्याश्च शिल्पिनश्चापि गर्भमासं च सारथिः । 52 C भयं । 53 A ज्ञेयः । 54 A बुध्यः । 55 A B D जले । 56 A B D बुधः । 57 C मित्रदेवं । 58-60 C पितृश्चा विशाषांश्च ।

बुधो विवर्णो मध्येन विशाखां यदि गच्छति । ब्रह्म-क्षत्रविनाशाय तदा ज्ञेयो न संशयः ॥ २८
 मासो^२दितोऽनु^३राधायां यदा सौम्यो निपेवते^४ । मूर्कान्ध^५-वधिरा^६श्चैवं तदा पीडयते भृशम्^७ ॥ २९
 श्रवणे^{१०} राज्यविभ्रंशो^{१२} ब्राह्मे^{१४} ब्राह्मणपीडनम् । धनिष्ठायां च वैवर्ण्य^{१५} धनं हन्ति धनेश्वरम् ॥ ३०
 उत्तराणि^{१६} च पूर्वाणि^{१७} यास्यायां^{१८} यदि हिंसति । धातु^{१९}वादविदो हन्या^{२०}त्तज्ज्ञा^{२१}श्च परिपीडयेत् ॥ ३१
 ज्येष्ठायां^{२२}मनुपूर्वेण^{२३} स्वातौ च यदि तिष्ठति । बुधस्य चरितं घोरं महाजनिकमुच्यते ॥ ३२
 उत्तरे^{२४} त्वनयोः^{२५} सौम्यो^{२६} यदा दृश्येत पृष्ठतः । पितृदेवमनुप्राप्तस्तदा मासमुपग्रहः^{२७} ॥ ३३
 पुरस्तात् सह शुक्रेण यदि तिष्ठति सुप्रभः । बुधो विसृजते^{२८} काले^{२९} तदा मेघा^{३०}[न^{३१}]वहूदकाकाः^{३२}[कान्^{३३}] ॥ ३४
 दक्षिणेन^{३४} तु^{३५} पार्श्वेण^{३६} यदा गच्छति दुःप्रभः । तदा सृजति लोकस्य शोकं^{३७} महद्भयङ्करः^{३८} ॥ ३५
 धनिष्ठायां जलं^{३९} हन्ति वारुणे^{४०} जलजं वधे^{४१} । वर्णहीनो यदा याति बुधो दक्षिणतस्तदा ॥ ३६
 तनुः^{४२} समागो^{४३} यदि सुप्रभोऽजितः समप्रसन्नो गतिमार्ग^{४४}तोन्नतिम्^{४५} ।
 यदा न रुक्षो न च दूरगो बुधस्तदा प्रजानां सुखमूर्जितं^{४६} सृजेत्^{४७} ॥ ३७

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते बुधचारो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥

चारं^{४७} प्रवासं वर्णं च दीप्तिं^{४८} काष्ठं गतिं फलम् । वक्रानुवक्र^{४९}नामानि लोहितस्य निबोधत ॥ १
 चारेण विंशति मासानष्टौ वक्रेण^{५०} लोहितः । चत्वारस्तु प्रवासेन समचारेण^{५१} गच्छति ॥ २
 अमृतं^{५२} पुरुषः^{५३} श्यामो ज्वलितो धूमवान्^{५४} शिखी^{५५} । विवर्णो वामगो व्यस्तः^{५६} क्रुद्धो ज्ञेयः सदा^{५७}ऽशुभः ॥ ३
 यदाऽष्टौ^{५८} सप्त मासान् वा दीप्तः पुष्टः^{५९} प्रजोपतिः । तदा सृजति कल्याणं शस्त्रमूर्च्छां^{६०} तु निर्दिशेत् ॥ ४
 मन्ददीप्तश्च दृश्येत यदा भौमो^{६१} तेजवान् । तदा नानाविधं दुःखं प्रजानामहितं सृजेत् ॥ ५
 ताम्रो दक्षिणकाष्ठस्थः प्रशस्तो दस्युनाशनः । ताम्रो यदोत्तरे काष्ठे तस्य दस्यु (स्योः) तदा^{६२} हितम्^{६३} ॥ ६
 रोहिणीं स्यात् परिक्रम्य लोहितो दक्षिणं^{६४} व्रजेत् । सुरा-सुराणां^{६५} मार्गाणां सर्वेषामभयं^{६६} वदेत् ॥ ७
 क्षत्रियाणां विषादश्च दस्यूनां शस्त्रविभ्रमः । गावो^{६७} गोष्ठ-समुद्राश्च विनश्यन्ति विचेतसः ॥ ८
 स्पृशेल्लिखेत् प्रमर्देद् वा रोहिणीं यदि लोहितः । तिष्ठते दक्षिणो-वाऽपि तदा शोकं^{६८}-भयङ्करः ॥ ९
 सर्वद्वाराणि दृष्ट्वा^{६९}ऽसौ^{७०} विलम्बं यदि गच्छति । स च लोकहितो ज्ञेयो दक्षिणोऽसृग्^{७१} लोहितः ॥ १०

1 A °क्षेत्रे; B D °क्षेत्रं । 2-3 C मासं चिरं । 4 B D न सेवते । 5-8 A B D पशुधनचरां धान्यं ।
 9 A नृणाम् । 10 A श्रमणे; C श्रावणे । 11 A B D राजः । 12 A °विध्वंसं; B D °विभ्रंसं । 13 B
 ब्रह्मे; C ब्राह्मे । 14 C ब्रह्माणं । 15 A B D वैवर्ण्यं । 16 B उत्तराणां । 17 B पूर्वाणाम् । 18 A B
 यास्यं च; C वायव्यं । 19 A धातुः; C चातुः । 20 A B D धान्यं । 21 A C D तज्ज्ञाः । 22 A
 ज्येष्ठाम् । 23 A अतिपूर्वेण; C मथ पूर्वेण । 24-26 C उत्तराया वा सौम्येन । 27 A B D अपग्रहः ।
 28-29 A B D मध्यशरीरे च । 30-31 C मेघा च दूषकान् । 32 A दक्षिणे । 33 A तनुपार्श्वेन ।
 34 C मार्गेण । 35-36-37 B महाशोकमहद्भयम्; C D सानयं तद्भयंकरः ॥ 38 C धनं । 39 B वारणे;
 C वारुणे । 40 C वदेत् । 41 B मनु; C तत्रा । 42 C सुमार्गे । 43 C °आश्रितं । 44 C सतं । 45 A
 भूर्जितं । 46 A ध्रुवम्; B व्रजेत् । 47 A वारं । 48 2 B D दीप्तां । 49 B वक्रानु च । 50 A चक्रेण ।
 51 C समाचारान् । 52 A अमृतं; C अन्यजः । 53 A B C पुरुषः । 54 C धूमवान् । 55 B सखी ।
 56 A धान; B ध्वान; D ध्वानु । 57 A B D तदा । 58 C सदा स्वष्टौ । 59 A not found; C प्रष्टः ।
 60 B प्रजं । 61-62 B सस्त्रमूर्च्छति । * A This st. is missing in this Ms. 63-64 B D
 चलेत् वा । 65-66 C रुदादृगता । 67 A दक्षिणाम् । 68 C सुराणाम् । 69 B D उभयं; C महर्षं ।
 70-71 B गावोष्ठं; C काष्ठा । 72 A सीश; B D आसीत् स । 73 C पूर्वं । 74-75 C सर्वाणि ।
 76-77 C सर्वं । 78 A सृजं; B °सृज; D अचज । 78-79 C स्त्रियगो हितः ।

पञ्च वक्राणि^१ भौमस्य तानि भेदेन द्वादश । उष्णं शोषमुखं व्यालं लोहितं लोहमुद्गरम् ॥ ११
 उदयात् सप्तमे ऋक्षे नवमे वाऽष्टमेऽपि वा । यदा^२ भौमो निवर्तेत तदुष्णं वक्रमुच्यते ॥ १२
 सु(अ)वृष्टिः प्रबला^३ ज्ञेया विष-कीटा-ग्नि-मूर्च्छनम् । ज्वरो जनक्षयो वाऽपि तज्जातां^४ (तस्य) विनाशनम् ॥ १३
 एकादशे यदा भौमो द्वादशे दशमेऽपि वा । *निवर्तेत तदा वक्रं^५ तच्छोषमुखमुच्यते ॥ १४
 अपो^६ऽन्तरिक्षात् पतितं दूषयति^७ तदा^८ रसान् । ते सृजन्ति रसान् दुष्टान् नानाव्याधीस्तु भूतजान्^९ ॥ १५
 शुष्यन्ति^{१०} तडागानि सरांसि सरितस्तथा । बीजं न रोहते तत्र जलमध्येऽपि वापितम्^{११} ॥ १६
 त्रयोदशे^{१२}ऽपि^{१३} नक्षत्रे यदि वाऽपि चतुर्दशे^{१४} । निवर्तेत यदा^{१५} भौमस्तद् वक्रं व्यालमुच्यते ॥ १७
 पतङ्गाः सविषाः कीटाः सर्पा जायन्ति तामसाः । फलं^{१६} न^{१७} बध्यते^{१८} पुष्पे बीजमुप्तं^{१९} न रोहति ॥ १८
 यदा पञ्चदशे ऋक्षे^{२०} षोडशे वा निवर्तेत । †लोहितो लोहितं वक्रं^{२१} कुरुते गुणजं तदा ॥ १९
 देश-स्नेहा-म्भसां^{२२} लोपं^{२३} (पो) राज्यभेदश्च^{२४} जायते । सङ्ग्रामाश्चात्र वर्तन्ते मांस-शोणित-कर्दमाः ॥ २०
 यदा सप्तदशे ऋक्षे पुनरष्टादशेऽपि वा । प्रजापतिर्निवर्तेत तद् वक्रं लोहमुद्गरम् ॥ २१
 निर्दया निरनुक्रोशा लोहमुद्गरसंनिभाः । प्रणयन्ति नृपा दण्डं क्षीयन्ते येन^{२५} तत्प्रजाः ॥ २२
 धर्मा-र्थ-कामा हीयन्ते^{२६} विलीयन्ते^{२७} च दस्यवः^{२८} । तोय-धान्यानि शुष्यन्ति रोगमारी बलीयसी ॥ २३
 वक्रं^{२९} कृत्वा यदा भौमो विलम्बेते^{३०} गतिं प्रति । वक्रा-नुवक्रयोर्घोरं मरणाय समीहति ॥ २४
 कृत्तिकादीनि सप्तैव वक्रेणाङ्गारकंश्चरेत् । हत्वा वा दक्षिणस्तिष्ठेत् तत्र वक्ष्यामि यत् फलम् ॥ २५
 साल्वांश्च सारदण्डांश्च विप्रान् क्षत्रांश्च पीडयेत् । मेखलांश्च त्रयो^{३१} घोरं तदा^{३२} प्राप्नोत्यंशंशयम्^{३३} ॥ २६
 मघादीनि च सप्तैव यदा वक्रेण^{३४} लोहितः । चरेद्^{३५} विवर्णंस्तिष्ठेद् वा तदा विवर्णमहद्भयम् ॥ २७
 सोराष्ट्र-सिन्धु-सौवीरान् प्रासीलान्^{३६} (?) द्राविडागैर्नाम्^{३७} ।
 पाञ्चालान् सौरसेनान् वा बाल्हीकान् नकुलान् वधेत् ॥ २८
 मेखलान् वाऽप्यावन्त्यांश्च पार्वतांश्च नृपैः सह । जिघांसन्ति तदा भौमो ब्रह्म-क्षत्रं (त्रान्) विरोधयेत् ॥ २९
 मैत्रादीनि च सप्तैव यदा सेवेत^{३८} लोहितः । वक्रेण^{३९} वाऽपगत्या वा महता^{४०}मैनयं^{४१} वदेत्^{४२} ॥ ३०
 राजानश्च विरुध्यन्ते चातुर्वर्णो^{४३} विलुप्यते । कुरु-पाञ्चालदेशानां मूर्च्छति^{४४} च^{४५} भयानि च ॥ ३१
 धनिष्ठादीनि सप्तैव यदा वक्रेण लोहितः । सेवेत क्रुद्धगत्या वा तदाऽपि स जुगुप्सितः ॥ ३२

1 A वक्राणि । 2 A यादि । 3 B D सुवृष्टिः; C अनावृष्टिः । 4 B D रुप्रबला; C तु प्रबला ।
 5 C तज्जातं । * C In place of this second half the first half, as it is, is repeated in this Ms. 6 A चक्रं । 7-8 B आपीतरिक्षात्; C D आपः । 9 A C दूषयति । 10 A यदा । 11 A D रसम्; C रसः । 12 A तु जाम्; C भूमिजान्; D भूभुजाम् । 13 A सुखान्ते । 14 C रोपितम् । 15-16 C कुर्वादेशेन । 17 C चतुर्भुजे । 18 A B D तदा । 19 A B D क्रुद्धः । 20-21 B फलेन । 22 B मध्यतः ।
 23 A उक्तं; B उक्तं । 24 A missing in this Ms. † C This second half and the following first half of the stanza are missing in this Ms. 25 A चक्रम् । 26 D रुशो । 27 A D लोपान् । 28 A सद्यतेदः । 29 A B जेन; C तेन । 30 C हीने च । 31 C क्षीयन्ते । 32 C तदा शवः ।
 33 A चक्रं । 34 C विलम्बेन । 35 A B D वक्रानुवक्रं तं । 36 A चक्रेणां । 37 A गौरकः । 38 A D अनूयोः; B स्वादयोः । 39-41 B D मरणाय समीहते (D समीहति) । 42 A चक्रेण । 43 C चरते ।
 44 C वर्णं । 45 B भिद्येद्वा । 46 C प्राणीडं; D प्राशीलान् । 47 A B D द्रमिलं । 48 A नगाम्; C त्रयं; D ननमान् । 49 C वक्रेण । 50 A चक्रेण । 51-53 C तन्महान्धभयं भवेत् । 54 A B D दर्शो ।
 55 A स्वच्छन्ते; C मूर्च्छन्ते । 56 A तद् ।

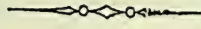
धनिनो जलजीवांश्च तथा^३ चैव^३ हयान् गजान् । उदीच्यान् नाविकांश्चापि पीडयेल्लोहितस्तदा ॥ ३३
 भौमो वक्रेण युद्धे^४ वा यां वीथीं^६ चरते^६ हि^७ सः^८ । तेषां भयं विजानीयाद् येषां ते प्रतिपुद्गलाः ॥ ३४
 क्रूरः क्रुद्धश्च ब्रह्मघ्नो^९ यदि तिष्ठेद् ग्रहैः सह । परचक्रागमं विन्ध्यात् तासु नक्षत्रवीथिषु ॥ ३५
 धान्यं तदा न विक्रेयं संश्रयेच्च बलीयसम्^{१०} । चिनुयात्तु^{११}षर्धान्यानि^{१३} दुर्गाणि च समाश्रयेत् ॥ ३६
 उत्तराफाल्गुनीं भौमो यदा^{१४} लिखति^{१५} वामतः^{१६} । यदि वा दक्षिणं गच्छेत् धान्यस्याघो^{१७} महा^{१८} भवेत् ॥ ३७
 यदाऽनुराधां प्रविशेन्मध्ये^{१९}२० २१ २२ लिखेत्तथा^{२३} । मध्यमं तं विजानीयात् तदा भौमविपर्यये^{२०} ॥ ३८

स्थूलः सुवर्णो द्युतिमांश्च पीतो रक्तः सुमार्गश्च सुखी प्रजानाम् ।

कान्तः प्रसन्नः समगो विलम्बी भौमः प्रशस्तः सुखदः प्रजानाम् ॥

३९

इति निर्ग्रन्थभद्रबाहुके निमित्ते अङ्गारकचारो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥

राहुचारं प्रवक्ष्यामि क्षेमाय च^{२१} सुखाय^{२२} च^{२३} । द्वादशाङ्गविद्धिः प्रोक्तं निर्ग्रन्थैस्तत्त्ववेदिभिः^{२०} ॥ १
 श्वेतो रक्तश्च पीतश्च विवर्णः कृष्ण एव च । ब्राह्मण-क्षत्र-वैश्यानां विजाति-शूद्रयोर्मतः^{२१} ॥ २
 षण्मासाः^{२२} प्रकृतिज्ञेया^{२३} ग्रहणं वार्षिकं भयम् । त्रयोदशानां मासानां पुररोधं समादिशेत् ॥ ३
 चतुर्दशानां मासानां विन्धाद् वाहनजं भयम् । अथ पञ्चदशे मासे बालानां^{२५} भयमादिशेत्^{२७} ॥ ४
 षोडशानां तु मासानां महामन्त्रिभयं वदेत् । अष्टादशानां मासानां विन्धाद् राज्ञस्ततो^{२८} भयम् ॥ ५
 एकोनविंशकं^{२९} पर्वविंश^{३०} कृत्वा^{३१} नृपं वधेत्^{३२} । अतः परं च यत् सर्वं विन्धात्^{३३} तत्र^{३४} कलिं^{३५} भुवि ॥ ६
 पञ्चसंवत्सरं घोरं चन्द्रस्य ग्रहणं परम् । विग्रहं तु परं विन्धात् सूर्यद्विदशवार्षिकम् ॥ ७
 यदा प्रतिपदि चन्द्रः प्रकृत्या विकृतो भवेत् । अथ^{३६} भिन्नो^{३७} विवर्णो वा तदा ज्ञेयो ग्रहागमः ॥ ८
 लिखेद् रश्मिभिर्भूयो वा यदाऽऽच्छाद्येत भास्करः । पूर्वकालेन^{३८} सन्ध्यायां ज्ञेयो राहुसर्दागमः ॥ ९
 पशु-न्याल-पिशाचानां सर्वतोऽपरदक्षिणम् । तुल्यान्यभ्राणि वातोत्के^{३९} यदा राहुः^{४०} (होस्) तदाऽऽगमः ॥ १०
 सन्ध्यायां तु यदा शीतं अपरेसा(शा)सनं ततः (?) । सूर्यः पाण्डुश्चला भूमिस्तदा ज्ञेयो ग्रहागमः ॥ ११
 सरांसि सरितो वृक्षा वल्लयो गुल्म-लतावनम् । सौख्यभ्राश्रवले वृक्षा(?) राहु (होः) ज्ञेयस्तदाऽऽगमः ॥ १२
 छादयेच्चन्द्र-सूर्यौ च यदा मेघाः सिताम्बरे । सन्ध्यायां च^{४१} तदा^{४२} ज्ञेयं^{४३} राहोरीगमनं^{४४} ध्रुवम्^{४५} ॥ १३
 एतान्येव तु लिङ्गानि भयं^{४६} कुर्युर्पर्वणि^{४७} । वर्षासु वर्षदानि स्युर्भद्रबाहुवचो यथा ॥ १४

1 A °विजाश्च; B °विप्राश्च; D °विद्याश्च । 2-3 A ह्यष्टं मज्झं; B द्यूतं मध्यं; D द्यूतं मद्यं । 4 C क्रुद्धः । 5 A पृथिवी°; C भूमि° । 6 C सुञ्चते । 7-8 A B D हितः । 9 C प्रकृष्टः । 10 C बलीयसान् । 11 A B D विजानीयात् । 12 A तुषं; B ध्रुवं; D तुवं । 13 A धान्यं; B D धाजं । 14-15-16 C यदा वर्णं लिखेत् त्रिधा । 17 A °अघः; B °अघः; D अर्थः । 18 A B महान् । 19-24 A B D प्रविशेनांतेन वा लिखेत् । 25 A भौमे । 26 A विपर्ययः । 27-28 A विजयाय । 28-29 B सुखावहम् । 30 C °दर्शिभिः । 31 A मीतम्; B D मतम् । 32 A D मासान् । 33 A D प्रकृत° । 34 A D ज्ञेय° । * C This second half and the first half of the following st. are not found in this Ms. 35-37 C पुररोधं च समादिशेत् । 38 A B D °मन्त्र° । 39 A राजः । 39-40 C राजसुतः । 41 C एकोनविंशतिः । 42 C सर्वं । 43-44 C विंशकं वा । 45 C वधः । 46-48 A तद्विनोति कला°; B तच्चिनोति; D तच्चिनोति कली । 49 C पूर्वयोः । 50-51 A अनभिज्ञे; B अनभिज्ञः; D अनभिज्ञः । 52 C सर्व° । 53 A D °कालम् । 54 B C D तदा । † C D सरांसि सरितो वृक्षान् वल्ली-गुल्म-लतावनम् ॥ १० ॥ 55 A वीभोक्ता । 56 A missing in this Ms. ‡ This and the next st. are missing in this Ms. 57 A पाशु । 58-60 C उदये चैव । 61-63 C तदा ज्ञेयो ग्रहागमः । 64-66 C भयरूपाणि पर्वणि । 67 C वर्षाणि ।

शुक्लपक्षे द्वितीयायां सोमशृङ्गं यदा (S) शुभम् । स्फुटिताग्रं द्विधा वाऽपि विन्ध्याद् राहु(हो)स्तदाऽऽगमम् ॥ १५
 चन्द्रस्य चोत्तरा कोटी द्विशृङ्गं दृश्यते यदा । धूम्रो विवर्णो ज्वलितस्तदा राहोर्धुवागमः ॥ १६
 उदयास्तमने भूयो यदा यश्चोदयो^{१५}रवौ^{१६} । इन्द्रो वा यदि^{१७} दृश्येत तदा ज्ञेयो ग्रहागमः ॥ १७
 कवन्ध-परिधा-मेघा धूम-रक्तपट-ध्वजाः । उद्गच्छमाने दृश्यन्ते सूर्ये राहोस्तदाऽऽगमः ॥ १८
 कवन्धो^{१९} महिषाकारः शकटस्थो^{१९} यदा शशी । उद्गच्छन् दृश्यतेऽष्टम्यां तदा ज्ञेयो ग्रहागमः ॥ १९
 सिंह-मेघो-धूसंकाशः परिवेषो यदा शशी । अष्टम्यां शुक्लपक्षस्य^{२०} तदा ज्ञेयो ग्रहागमः ॥ २०
 श्वेतके सरसंकाशे रक्त-पीतोऽष्टमो^{२१} यदा^{२१} । यदा चन्द्रः प्रदृश्येत तदा ब्रूयाद् ग्रहागमः ॥ २१
 उत्तरतो दिशः श्वेतः पूर्वतो रक्तकेसरैः । दक्षिणतो^{२२}ऽथ^{२२} पीता^{२२}ः प्रतीच्यां कृष्णकेसरः ॥ २२
 यदा गच्छन् गृहीतोऽपि क्षिप्रं चन्द्रः प्रमुच्यते । परिविष्टो^{२३} दिनं^{२३} चन्द्रे विमर्दते^{२४} विमुञ्चति^{२५} ॥ २३
 द्वितीयायां यदा चन्द्रः श्वेतवर्णः प्रकाशते । उद्गच्छमानः सोमो^{२६} वा^{२७} तदा गृह्येत राहुणा ॥ २४
 तृतीयायां^{२८} यदा सोमो विवर्णो दृश्यते यदि^{२९} । पूर्वरात्रे तदा राहुः पौर्णमास्यामुपक्रमेत् ॥ २५
 अष्टम्यां तु यदा चन्द्रो दृश्यते रुधिरप्रभः । पौर्णमास्यां तदा राहुरर्धरात्रमुपक्रमेत् ॥ २६
 नवम्यां तु यदा चन्द्रः परिवेश्य^{३०} तु^{३१} सुप्रभः । अर्धरात्रमुपक्रम्य तदा राहुमुपक्रमेत् ॥ २७
 कृष्णप्रभो^{३२} यदा सोमो दशम्यां परिविष्यते । पश्चाद् रात्रं तदा राहुः सोमं गृह्णात्यसंशयः ॥ २८
 अष्टम्यां तु यदा सोमं श्वेताभ्रं^{३३} परिवेषते । तदा^{३४} परिधं^{३५} वै राहुर्विमुञ्चति न संशयः ॥ २९
 कनकाभो यदाऽष्टम्यां परिवेषेण^{३६} चन्द्रमा^{३७} । अर्धग्रासं^{३८} तदा कृत्वा^{३९} राहुरुद्गिरते पुनः ॥ ३०
 परिवेषो^{४०}द्वयोऽष्टम्यां^{४१} चन्द्रमा रुधिरप्रभः । सर्वग्रासं तदा कृत्वा राहुश्चन्द्रं^{४२} विमुञ्चति^{४३} ॥ ३१
 रक्तपीता यदा कोटिर्दक्षिणः स्याद्ब्रह्मः सितः । पीता यदाऽष्टम्यां कोटी तदा श्वेतं ग्रहं वदेत् ॥ ३२
 दक्षिणा मेचकाभा तु कपोतग्रहमादिशेत् । कपोतमेचकाभा तु कोटी ग्रहमुपानयेत् ॥ ३३
 रक्तोत्तरा^{४४} सितकोटिर्दक्षिणा^{४५} स्याद् यदाष्टमी । कपोतग्रहमाख्याति^{४६} पूर्वपश्चात् सितप्रभम् ॥ ३४
 पीतोत्तरा यदा कोटिर्दक्षिणो रुधिरप्रभः । कपोतग्रहं विन्ध्याद् ग्रहं पश्चात् सितप्रभम् ॥ ३५
 यतोऽध्रस्तनितं विन्ध्यात् मारुतं करकाशनी । रुतं वा श्रूयते किञ्चित् तदा विन्ध्याद् ग्रहागमम् ॥ ३६
 मन्दक्षीरा^{४७} यदा वृक्षाः सर्वदिक् कलुषा भवेत् । क्रीडते च यतो बालस्ततो विन्ध्याद् ग्रहागमम् ॥ ३७
 ऊर्ध्वं प्रस्पन्दते चन्द्रश्चित्रः संपरिवेष्ट्यते । कुरुते मण्डलं^{४८} स्पष्टं^{४९}स्तदा विन्ध्याद् ग्रहागमम् ॥ ३८

1 B C D प्रभम् । 2-3 A राहुवचो यथा । 4 B द्विशृङ्गो; C द्वेशृङ्गम् । 5 A B D पश्चादयो । 6 C रवे ।
 7 A B D यदा । 8 C वा दृश्येत् । 9 A B क्रमं च; D क्रमं च । 10 B रज्जु; C रज्जु; D रज्जु ।
 11 C यथा । 12 A B D मार्गवान् । 13 A B D शकटं वा । 14 C शुक्रजस्तस्य । 15 A B अष्टमी ।
 15-16 C सितोष्टमी । 17 A B D सर्वः । 18-20 C दक्षिणो भयभीताभः । 21 C उदयं । 22-23 C
 परिविष्टाभृतं । 23 A दिनः । 24 B विमर्दने; D विमर्दने । 24-25 A परिवेश्यासुरप्रभः । 26-27 A
 श्वेतो वै । 28 C द्वितीयायाम् । 29 A प्रभः; C पुनः । 30 C पूर्वमास्याम् । 31-33 A परिवेश्यासुरप्रभः ।
 34 C प्रदः । * A this st. is not found in this ms. 35 C श्वेतता । 36-37 C यदा तं परिलीढं ।
 38 A चन्द्रमाः । 39 A रुधिरप्रभः । 40 A B D रात्रं । 41 A B D रात्रा । 42-44 C यदाष्टम्यां
 परिविष्टः । 45-47 C पुनरुद्गिरते गृह्णाः; 45-46 B जं च; D जं च । † C This st. is preceded
 by the following st. in this Ms. -परिविष्यते यदाऽष्टम्यां चन्द्रमाः कृष्णसन्निभः । सर्वग्रासं तदा
 सोमो राजं जीर्णं विमुञ्चति ॥ This and the following st. are numbered as 35-36 in this
 Ms. † C कपोतमेचकाहंसवकोग्रहमुपानयेत् । 48 B D रक्तोऽन्तरा । 49-50 A B D दक्षिणस्य । 51 C
 ग्रहणं । 52 C विन्ध्यात् । 53 C ग्रहं । † C This st. is not found in this Ms. 54 B क्षाराः ।
 55-56 A मण्डलस्फोटो ।

यतो विषयघातश्चायतयः पशु-पक्षिणः । तिष्ठन्ति मण्डलायन्ते ततो विन्धाद् ग्रहागमम् ॥	३९
पाण्डुर्वा द्वावलीढो वा चन्द्रमा यदि दृश्यते । व्यथितो हीनरश्मिश्च यदा तत्त्वे ^१ निवेशनम् ॥	४०
यतः प्रबध्यते वेषस्ततो विन्धाद् ग्रहागमम् । यतो वा मुच्यते वेषस्ततश्चन्द्रो विमुच्यते ॥	४१
गृहीतो विष्यते चन्द्रो वेषमावेव(?) विष्यते । यदा तदा विजानीयात् षण्मासाद्ग्रहणं ^४ पुनः ॥	४२
प्रत्युत्तमुत्तमादित्यं यदा गृह्येत चन्द्रमाः । भयं तदा विजानीयात् ब्राह्मणानामुपस्थितम् ॥	४३
प्रातराशे यदा सोमो गृह्यते राहुणाऽऽवृतः । भयं तदा विजानीयाद्मात्यानां विशेषतः ॥	४४
मध्याह्ने तु यदा चन्द्रो गृह्यते कनकप्रभः । क्षत्रियाणां नृपाणां च तदा भयमुपस्थितम् ॥	४५
व्यावृत्ते यदि मध्याह्ने राहुणा गृह्यते शशी । भयं तदा विजानीयात् वैश्यानां समुपस्थितम् ॥	४६
नीचावलंबी ^{११} सोमस्तु यदा गृह्येत राहुणा । सूर्यपाकारं ^{१२} तदाऽऽनर्त्तं मरुकच्छं च पीडयेत् ॥	४७
अल्पचन्द्रं ^{१३} च द्वीपाश्च स्लेच्छाः पूर्वापरौ द्विजौ ^{१४} । दीक्षिताः क्षत्रियामार्याः शूद्राः पीडामवाप्नुयुः ॥	४८
यतो राहुर्ग्रसेच्चन्द्रं ततो यात्रां ^{१५} निवेशयेत् ^{१६} । वृत्ते निवर्तते ^{१७} यात्रां यतो ^{१८} तस्मान्मंहद् भयम् ॥	४९
गृहीयादेकमासेन चन्द्र-सूर्यौ यदा तदा ^{१९} । रुधिरं ^{२०} वर्णं ^{२१} संसर्त्तां सङ्ग्रामे जायते मही ॥	५०
चौराश्च यायिनौ स्लेच्छां व्रन्ति साधून्नायकान् ^{२२} । विरुध्यन्ते ^{२३} गणांश्चापि नृपाश्च विषमे चराः ॥	५१
पूर्वं ^{२४} हंतुं ^{२५} यदा ^{२६} हत्वा ^{२७} राहुर्निष्क्रमते शशी । रूक्षो वा हीनरश्मिर्वा पूर्वो ^{२८} राजा विनश्यति ॥	५२
दक्षिणाभेदने गर्भं दाक्षिणात्यांश्च पीडयेत् । अपराभेदने चैवं नाविकांश्च जिघांसति ॥	५३
निश्चलः सुप्रभः कान्तो यदा निर्याति चन्द्रमाः । राज्ञां विजय-लाभाय तदा ज्ञेयः शिवङ्करः ॥	५४
एतान्वेव तु लिङ्गानि सूर्ये ^{२९} ज्ञेयानि धीमता । कृष्णपक्षे यदा चन्द्रः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥	५५
उत्पाताश्च निमित्तानि शकुन-लक्षणानि च । पर्वकाले यदा सन्ति तदा राहोर्भुवागमः ॥	५६
रक्तो राहुः शशी सूर्यो हन्युः क्षत्रान् सितो द्विजान् । पीतो वैश्यान् तमः ^{३१} शूद्रान् द्विवर्णस्तु ^{३२} जिघांसति ॥	५७
चन्द्रमाः पीडितो हन्ति नक्षत्रं यस्य यद्यर्त्तः । रूक्षः पापनिमित्तश्च विकृर्त्तश्च विनिर्गतः ^{३३} ॥	५८
प्रसन्नः साधुकान्तश्च दृश्यते ^{३४} सुप्रभः शशी । यदा तदा नृपान् हन्ति प्रजाः पीतः सुवर्चसा ॥	५९
राज्ञो राहुः प्रवासे यानि लिङ्गान्यस्य पर्वणि । यदा गच्छेत् प्रशस्तो वा राजा राष्ट्रविनाशनः ॥	६०

1 C तो । 2 C निषेवणम् । * C This second half is missing in this. Moreover this st. is followed by the following st.—ऊर्ध्वं प्रसंदते चन्द्रो लक्षो माली च वीक्षते । यदा तदा विजानीयात् षण्मासाद् ग्रहणं पुनः ॥ † C This st. is not found in this ms. 3-5 A ब्राह्मणानामुपस्थितम् । 6-7 A B प्रत्युत्तमं तमादित्यं ; C प्रत्ययस्तमनादिभ्ये । 8-9 A षण्मासाद्ग्रहणं पुनः ; C दस्युना-मुपस्थितम् । ‡ C this and the next st. are missing in this Ms. 10 C दिना° । 11 C °वलम्बे । § C सूर्यां शूद्रांतनका वर्त्तां तरुं च प्रपीडयेत् । 12 B सूर्याकारं । 13 C अल्पाभेदे च । 14-15 C पर्वतराजिताः । 16 C धन्याः । 17 C अवर्णयात् । 18 C रात्रौ । 19 C निवेदयेत् । 20 C निवृत्ते । 21 C यात्राया । 22-23 C तस्यामासु । 24 C ग्रहः । 25-27 C तदा रुधिरसंसर्त्ता । 28 A D अनायकम् ; C सनायकम् । 29 A निरुध्यन्ति । 30 C रुणे । 31 A चितयमुच्चराः ; B D विषयमुच्चराः । ¶ B D This st. is preceded by the following st. in these Mss.—यतास्साहं (D यतोस्सहं) तु हित्वा तु राहुः निष्क्रमते शशी । तदा क्षेमं सुमिक्षं च मदुरोगांश्च निर्दिशेत् ॥ । 32-34 A यतोऽनित्यः ; 32-35 C यदोत्तरं हंतुं भित्वा ; 33 D पूर्वः ; 35 D हित्वा । 36 C हरो । 37 C श्रेष्ठो । 38 A B D रक्तान् । 39 C राहोः । 40 B C सर्व° । 41 A B D कृष्णः । 42 C D विवर्णः । 43 A B D विजानितु । 44 A यद्यतः ; C तज्जवेत् । 45 A विकृतिः ; C पीतः । 46 C विनिवर्त्तते । 47 C °कर्ता । 48 A B C मुच्यते । 49 C सुप्रदः । 50 C प्राज्ञः । 51 B C सुवर्चसः ; D सबसर्चः ।

यतो राहुप्रमथने^१ ततो यात्रा न सिध्यति । प्रशस्ताः शकुना यत्र सुनिमित्ता सुयोजिताः ॥

६१

राहुश्च चन्द्रश्च तथैव सूर्यो यदा सवर्णा न परस्परवर्त्ताः ।

काले च राहुर्भजते रवीन्दू तदा सुभिक्षं विजयश्च राज्ञः ॥

६२

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते विंशोऽध्यायः ॥

कोणजान्^५ पापसंभूतान् केतून्^६ वक्ष्यामि ज्योतिषि ।

मृदवो^७ दारुणैश्चैव तेसामासं^८ (समासेन) निबोधन्तं ॥

१

एकादिषु शतान्तेषु वर्षेषु^{११} च विशेषतः । केतवः संभवन्त्येवं विषमाः पूर्वपापजाः ॥

२

पूर्वलिङ्गानि केतूनामुत्पाताः^{१२} सदृशा पुनः^{१३} । ग्रहास्तमनान्ताश्च दृश्यन्ते^{१४} चापि^{१५} लक्षयेत्^{१६} ॥

३

शतानि चैव केतूनां प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक् । उत्पाता यादृशा उक्ता ग्रहास्तमनान्यपि ॥

४

अन्यस्मिन्^{१७} केतुभवने^{२१} यदा केतुश्च दृश्यते । तदा जनपदव्यूहः प्रोक्तान् देशान् स हिंसति ॥

५

एवं दक्षिणतो विन्ध्यादपरेणोत्तरेण च । कृत्तिकादियमान्तेषु^{२३} नक्षत्रेषु यथाक्रमम् ॥

६

धूम्रः क्षुद्रश्च यो ज्ञेयः केतुर्^{२४} अङ्गारको^{२५} । प्राणसंत्रासयत्राणी स प्राणीसंशयस्तथा ॥

७

त्रिशिरस्के द्विजभयं वरुणे^{२६} युद्धमुच्यते । अरश्मिके^{२७} नृपापायो विरुध्यन्ते परस्परम् ॥

८

विक्षिले^{२८} विक्षिलं सर्वं क्षिली^{२९} सर्वपराजयम् । शृङ्गे शृङ्गीवधं पापः कबन्धे जनमृत्युदः^{३०} ॥

९

रोगं (गो) सस्यविनाशश्च दुःकालो मृत्युविद्रवः । मांस-लोहितकं ज्ञेयं फलमेवं च पञ्चधा ॥

१०

मानुषः^{३१} पशु-पक्षीणां समयस्तापसक्षयी । विषाणी^{३२} दंष्ट्रिघाताय सस्यघाताय शङ्करः^{३३} ॥

११

अङ्गारकोऽग्निसंकाशो धूमकेतुस्तु धूमवान् । नालीसंस्थानसंस्थानो वैदूर्यसदृशप्रभः ॥

१२

कनकाभा शिखा यस्य स केतुः कनकः स्मृतः । यस्योर्ध्वगां शिखा शुक्ला स केतुः शुक्ल उच्यते ॥ १३

त्रिवर्णश्चन्द्रवद् वृत्तः समसस्यं च दङ्कुरः^(?) । त्रिभिः शिरोभिः शि(त्रि)शिरो गुल्मकेतुश्च गुल्मवत् ॥ १४

विक्रान्तस्य शिखे दीप्ते ऊर्ध्वगे च प्रकीर्तिते । ऊर्ध्वमुण्डा शिखा यस्य स खिली^{३४} केतुरुच्यते ॥ १५

शिखे विषाणवद् यस्य स विषाणी प्रकीर्तितः । व्युच्छिद्यमानो भीतेन रुक्षी^{३५} च क्षिलिका शिखा ॥ १६

शिखाश्चतस्रो ग्रीवार्धं कबन्धस्य विधीयते । एकरश्मिः प्रदीप्तस्तु स केतुर्दीप्ति उच्यते ॥ १७

शिखा मण्डलवद् यस्य स केतुर्मण्डली स्मृतः । मयूरपक्षी विज्ञेयो^{३६} हसनः^{३७} प्रभयाऽल्पया^{४०} ॥ १८

1 C प्रतयते; D प्रथमने । 2 C प्रशान्ताः । 3 A B D सुबोधितः । 4 A यस्य रज्जाः । 5 C कलिजान् । 6 C केचित् । 7 A B D मृतयः । 8 C अरुणाः । 9-10 A B D समासादं सदन्वया । * C This is missing. 11 A वर्षेषु । 12 A D सर्वपापदाः; D पूर्वपापदाः । † C In this Ms. the following st. is found in its place.—धूमाद्याः श्वेतपर्यन्ताः वर्षाणि विषयानि च । केतवः खे समुत्पन्ना पीडयन्ति दिशं पुताम् ॥ । 13-15 B प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक् । 14-15 C ग्रहणा य च । 16 B उत्पातास्तदृशा उक्ता; C उदयास्तमने चापि । 17-19 B ग्रहास्तावनवानपि; ग्रहाणां निरुधे क्षयेत् । ‡ B C not found. 20-21 C प्राद्वारके तथे यस्मिन् । 21 C संभति । 22 C ससनक्षत्रे । 23-25 C अंगारश्चाग्निं भयम् । § C कनकप्रमाणसंत्रासी तालीसः अरश्मिके प्राणसंक्षयम् ॥ 26 C आरण्ये । 27 A B D रश्मिकेतु । 28 B विखिले; C विजिपः । 29 A B खिली । 30 C तु महद्भयम् । ¶ C संग्रामाश्च प्रवर्तन्ते मांसशोणितकर्मसाः । 31 C मनुष्यः । 32 C विषमं । 33 A यज्ञः; B D यस्य । 34 B भंकरः; C मंहच । 35 B D भद्राः । § C त्रिवर्णा क्लेशप्रोक्तः महाकेतुः महाद्युतिः । द्विशिरः द्विशिरः स्वादु गुल्मश्चैव तु गुल्मवान् ॥ ॥ C This and the next three lines are not found in this Ms. so that the second half of the 17th stanza forms the second half of the 15th st. 36 B खली । 37 B सुक्ष्मा । ** A B D एकस्मिन् प्रदीप्तो वा सेसमरोहितजा शुभाः ॥ 38 C संस्थाने । 39 C हसनश्च । 40 C प्रभाषया ।

*श्वेतः सुभिक्षदो ज्ञेयः सौम्यः शुक्रः शुभार्थिषु । कृष्णादिषु च वर्णेषु चातुर्वर्ण्यं विभावयेत् ॥	१९
केतोः समुत्थितः केतुरन्यो यदि च दृश्यते । क्षु-च्छस्त्र-रोग-विघ्नस्थां प्रजां गच्छति संक्षयम् ॥	२०
एते च केतवः सर्वे धूमकेतुसमं फलम् । विचार्य वीथिभिश्चापि प्रभाभिश्च विशेषतः ॥	२१
यां दिशं केतवोऽर्चिर्भिर्धूमयन्ति दहन्ति च । तां दिशं पीडयन्त्येते क्षुधाद्यैः पीडनैर्भृशम् ॥	२२
नक्षत्रं यदि वा केतुर्गृहं वाऽप्यथ धूमयेत् । ततः शस्त्रोपजीवांश्च स्थावरांश्च स हिंसति ॥	२३
स्थावरे धूमिते तज्ज्ञा यायिनो ^६ व्यापिर्नस्तथा । [प्राप्नुवन्]त्यनयान् घोरान् भयैरुग्रैः प्रपीडिताः ॥	२४
शुक्रं दीप्त्या यदि हन्याद्भूमकेतुरुपागतः । तदा सस्य-नृपान् नागान् दैत्यान् शूरांश्च पीडयेत् ॥	२५
शुकानां शकुनानां च वृक्षाणां चिरजीविनाम् ^७ । शकुनि-ग्रहं पीडायां फलमेतत् समादिशेत् ॥	२६
शिंशुमारं ^{११} यदा केतुरुपागत्य प्रधूमयेत् ^{१२} । तदा जलचरं ^{१३} तोयं ब्रह्मवक्षांश्च ^{१४} (?) हिंसति ॥	२७
सप्तर्षीणामन्यतमो यदा केतुः प्रधूमयेत् । तदा सर्वभयं विन्ध्यात् ब्राह्मणानां न संशयः ॥	२८
बृहस्पतिं यदा हन्याद् धूमकेतुरथार्चिर्भिः । † वेदविद्याविदो ^{१५} वृद्धान् नृपांस्तज्ज्ञांश्च हिंसति ॥	२९
एवं शेषान् ग्रहान् केतुर्यदा हन्यात् स्वर् ^{१६} रश्मिभिः ^{१७} । ग्रहयुद्धे तदा प्रोक्तं फलं तत्तु समादिशेत् ॥	३०
नक्षत्रे ^{२०} पूर्वदिग्भागे ^{२१} यदा केतुः प्रदृश्यते । तदा देशान् दिशां ^{२२} मुग्धां ^{२३} भञ्जन्ते पापदां ^{२४} नृपां ^{२५} ॥	३१
वैज्जानज्ज्ञान् कलिज्ज्ञांश्च मगधान् काशनन्दनान् ^{२६} । पट्टचावांश्च कोशवीं धेणुसारं सदाहवम् ॥	३२
तोसलिज्ज्ञान् सुलान् नेद्रान् माक्रन्दामलदांस्तथा । कुनटान् सिथलान् महिषान् माहेन्द्रं पूर्वदक्षिणः ॥	३३
वेणान् विदर्भमालान् अश्मकांश्च छर्वणान् । द्रविडान् वैदिकान् द्रादेकलान् दक्षिणापथे ॥	३४
कोङ्कणान् दंडकान् भोजान् गोमान् सूर्परिकं चनम् । किष्किंधान् वनवासांश्च लङ्कां हन्यात् स नैरुतैः ॥	३५
अङ्गान् सुराष्ट्रान् समुद्रान् भरुकच्छादसेरकान् । शूत्रान् हृषिजलरुहान् केतुर्हन्याद्यदुत्तराः ॥	३६
काम्बोजान् रामगांधारान् आभीरान् यवरच्छकान् । चैत्रसोत्रेयकान् सिन्धुमहामन्ययुवायुजः ॥	३७
बाह्लीकान् वीनविषयान् पर्वतांश्चाप्यदुस्वरान् । सौधेयं कुरुवैदेहान् केतुर्हन्याद्यदुत्तराः ॥	३८
चर्मसुवर्णं कलिं च किरातान् बर्बरान् द्विजान् । वैदिस्तमिपुलिन्दांश्च हन्ति सात्यां समुच्छ्रितः ॥	३९
सहशाः केतवो हन्युस्तासु मध्ये वधं वदेत् । व्याधिं शस्त्रं क्षुधां मृत्युं परचक्रं च निर्दिशेत् ॥	४०
न काले नियता वेनु(?) न नक्षत्रं दिशस्तथा । आकस्मिको भवत्येव कदाचिदुदितो ग्रहः ॥	४१
षट् त्रिंशत् तस्य वर्षाणि प्रवासः परमं ^{४१} स्मृतः । मध्यमः सप्तविंशं तु जघन्यस्तु त्रयोदश ॥	४२
एते प्रायेण ^{४३} दृश्यन्ते येऽन्ये ^{४०} तीव्रभयादृते ^{४०} । प्रवासं शुक्रवच्चास्य विन्ध्यादु(दौ)त्पातिकं महत् ॥	४३
धूमध्वजो धूमशिखो धूमार्चिर्धूमतारकः । विकेशी विशिखश्चैव मयूरो विद्धमस्तकः ॥	४४
महाकेतुश्च ^{४५} श्वेतश्च ^{४५} केतुमान् केतुवाहनः । उत्काशिखश्च ^{४५} जाज्वल्यः ^{४५} प्रज्वाली वांबरीषकः ॥	४५

* A B D श्वेतः सुभिक्षं डमरं यस्य चाग्नेवद शिखा । 1 A B D °विघ्नान्ता । 2 A प्रजा । 3 ABD संशयम् । 4 C हेम° । 5 C यायिनां । 6 C धूमिते । 7 C फलसंयुतम् । 8-9 C शुकेचैतेन । 10 C केतुः । 11 A सशिरमारः; B शिशिरमारः; D शशिरमारः । 12 A B प्रधावयेत् । 13 A B D जलधराः । 14 A जहा शूष्यः; B यस्या दूपः; D जहाद्यथश्च । † C देशांश्च ब्राह्मणान् विद्वान् । 15 B not found. 16 B D विद्वान् । 17-19 A आदित्या गुरुस्मिभिः; 17 B यस्य; D जहा । 20 A B D नक्षत्रं । 21 A B D पूर्वदिक्षु । 22-23 B दशानुगां; C अयोमुगां । 24 C पापजां । 25 C दिशाम् । † Most of the names of the countries occurring in the sts. from 32 to 39 are unintelligible; but I have not tried to emend them as their meaning is clear. 26 A B °चंदनान्; C काशिकांस्तथा । 27 A B D परतः । 28 C प्रयाणा । 29 C येने । 30 C मयाहितः । 31 A विवासः; B D विसरी । 32 C श्वेतः । 33 C केतुः । 34 C not found. 35 not found.

हेन्द्रस्वरो हेन्द्रकेतुः शुक्रवासोऽन्यदन्तर्कः । विद्युत्समो^१ विद्युलतो विद्युद्विद्युत्सुफुल्लङ्कः ॥ ४६
 विक्षणो^३ ह्यरुणो गुल्मः कवन्धो^४ ज्वलिताङ्कुरः । तालीशः^५ कनकश्चैव विक्रान्तो मांसरोहितः ॥ ४७
 *वैवस्वतो धूममाली महार्चिश्च विधूमितः । दारुणाः केतवो ह्येते भयमिच्छन्ति दारुणम् ॥ ४८
 जलदो जलकेतुश्च^६ जलरेणुसमप्रभः । रूक्षो वा जलवान् शीघ्रं विप्राणां भयमादिशेत् ॥ ४९
 शिखी^७ शिखण्डी^८ विमलो विनाशी^९ धूमशासनः^{१०} । विशिखानः^{११} शतार्चिश्च^{१२} शालकेतुरलक्तकः ॥ ५०
 घृणो^{१३} घृतार्चिश्चयवने^{१४}श्चित्रपुष्पविदूषणः । विलम्बी विषमो^{१५} मिश्र वा(पा) तकी^{१६} हसनः शिखी^{१७} ॥ ५१
 कुटिलः^{१८} कट्वखिलः^{१९}(?) कुचित्रगोऽथ निश्चयी^{२०} । [ज्ञेयानि]नामानि[नि]रुक्तैश्च येषां नोक्तं तु लक्षणम् ॥ ५२
 येऽन्तरिक्षे जले भूमौ गोपुरेऽट्टालके गृहे । वस्त्रा-भरण-शस्त्रेषु ते^{२१} उत्पाता^{२२} न केतवः ॥ ५३
 दीक्षितान् पितृदेवांश्च विप्रान् भूतान् वनीपकान् । पूजयेच्छान्तिपुष्ट्यर्थं पापकेतुसमुत्थिते ॥ ५४
 पौरा जानपदा राजा विप्रार्थं वणिजो नराः । दान-पूजां ध्रुवं^{२३} कुर्युः^{२४} केतोः प्रीतिकरोऽन्यतः(?) ॥ ५५
 यथा हि बलवान् राजा सामन्तैः सारपूजितः । नात्यर्थं बाध्यते तत्तु तथा केतुः सुपूजितः ॥ ५६
 सर्पो^{२५} दष्टो^{२६} यदा मन्त्रैरगदैश्च चिकित्स्यते । केतुर्दष्टस्तथा लोकैर्दान-जपैश्चिकित्स्यते ॥ ५७

यः केतुचारं निखिलं यथावत् पठेत् सुयुक्तं श्रमणः सुमेधः ।

स केतुदग्धांस्त्यजते हि देशान् प्राप्नोति पूजां च नरेन्द्रमूलात् ॥

५८

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते एकविंशोऽध्यायः ॥

सर्वग्रहेश्वरः सूर्यः प्रवासमुदयं प्रति । तस्य चारं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत तत्त्वतः^{३३} ॥ १
 मुरश्मी रजतप्रख्यः^{३४} स्फटिकाभो^{३५} महाद्युतिः । उदये दृश्यते सूर्यः सुमिक्षं नृपतेर्हितः ॥ २
 रक्तः शस्त्रप्रकोपाय भयाय च महार्घदः^{३६} । नृपाणामहितश्चापि स्थावराणां च कीर्तितः ॥ ३
 पीतो लोहितरश्मिश्च व्याधि-मृत्युकरो रविः । विरश्मिधूमकृष्णाभः क्षुधार्त्त(र्त्ति)सृष्टि^{३७} रोगदः ॥ ४
 कवन्धेनाऽऽवृतः सूर्यो यदि दृश्येत प्राग् दिशि । वज्रानङ्गान् कलिङ्गांश्च काशी-कर्णाट-मेखलान् ॥ ५
 मागधान् कटकालांश्च^{३८} कालवक्रो^{३९} कर्णिकान् । महेन्द्रसंश्रिता^{४०}नुड्गां^{४१}स्तदा हन्याच्च भास्करः ॥ ६
 कवन्धो^{४२} वामपीतो वा दक्षिणेन यदा रविः । चर्विलान्(?) मलयानुड्गां^{४३} खीराज्यं वनवासिकान् ॥ ७
 किष्किन्धांश्च कुनाटांश्च^{४४} ताम्रकर्णास्तथैव च । स वक्र-चक्र-क्रूरांश्च कुणपांश्च स हिंसति ॥ ८

1 C स्यदत्तकः । 2 A B D °स्तम्भः । 3 A चिक्लपः; B चिकित्किलपी; D कित्तिचलयः । 4 A कर्मदः । 5 A B D लातोली । * C Before this st. the following st. is additionally found in this Ms. कवग्रो यूपकेतुश्च रश्मिमाली च कीर्तितः । धूमार्चिरं कुशो धूमो विषाणी भृशिरस्तथा ॥ 6 A रेणुश्च । 7 A B D खिली । 8 A सिलीडी । 9 A विनामी; C विरानी । 10 A D सांबनः; B सांबरः । 11 C दिविशाखः । 12 A सनार्चिश्च । 13 A घृषः; B D कृषः । 14 B पवतः; C पणवः । 15 C विपदः । 16 A B D पताकी । 17 A सखी; C शिखः । 18 A B D कुडुलः । 19 A B D उदग-कुफलिखः । 20-21 केतुश्च । 22-25 A तत्रत्या वा न केतवः; C तथैतदुप-पाचके । 26 A वणिपाः । † C कुर्यांश्च-पूर्वजान् सत्रान् च केतोः प्रशमा इव । 27-29 A कुर्युः शस्त्राणि पूजार्थं । 30-31 A सर्प-दष्टौ । 32 A समेकः । 33 D यत्नतः । 34 B रजतः प्राख्यः; D रजतः प्रख्यः । 35 A D स्फुटिकामः । 36 A D महार्घदः; B महाम्रभः । 37 A धूमधूमः । 38 A °वृष्टिः; B °सृष्टिः; C दृष्टिः । 39 B कटकाभान्; C केवलान् गाढान् । 40 B C D °चक्रः । 41 A B D संवृतान् । 42 A D ताद्रान्; B चाद्रान् । 43 A कमंथः; C कन्वं वा । D कर्मांथः । 44 A वामः; सपीतः । 45 B रुचिरान्; C रविर्विलाः; D चञ्चिरा । 46 A B D भङ्गान् । 47 C कर्णाटान् । 48 A °कुण्डान् । ‡ C स चक्रां चक्रां क्रिडान् कल्यांश्च सहि तां सति ।

- अपरेण च कबन्धस्तु दृश्यते युतितो यदा । युगन्धरावर्ण^१(?) मरुत्सराष्ट्रान् कच्छ-गौरिजान् ॥ १
 कोङ्कणानपरान्तांश्च भोजांश्च कालजीविनः । अपरांस्तांश्च सर्वान् वै निहन्यात् तादृशो रविः ॥ १०
 उत्तरे उदयो^४ कस्य कबन्धसदृशस्तदा । क्षुद्रकान् मालवान् हन्ति सिन्धु-सौवीर-ददुरान् ॥ ११
 काश्मीरान् दरदांश्चैव पलवां(पल्लवान्)^{१०} मागधांस्तथा ।
 साकेतान् कोशलान् काञ्चीमहिच्छत्रं च^{११} हिंसति ॥ १२
 कबन्धमुदये भानोर्यदा मध्ये प्रदृश्यते । मध्यमा मध्यसाराश्च पीड्यन्ते मध्यदेशजाः ॥ १३
 नक्षत्रमादित्यवर्णो यस्य दृश्येत भास्करः । तस्य पीडा भवेत् पुंसः प्रयत्नेन^{१४} शिवः^{१५} स्मृतः ॥ १४
 स्थालीपिठरसंस्थाने सुभिक्षं क्षुद्भयं नृणो^{१६} (णाम्) ।
 विदुला(रा)भे^{१७}(?) तु राज्यस्य मृत्युः पिठरसंस्थिते^{१८} ॥ १५
 सुवर्णवर्णे वर्ष^{१९} वीं मासं^{२०} वीं रजतप्रभे^{२१} । शस्त्रं शोणितवत् सूर्यो दाघो वैश्वानरप्रभे ॥ १६
 शृङ्गी राज्ञां विजयदः कोश^{२२}-बाहनवृद्धये । चित्रः सस्यविनाशाय भयाय च रविः स्मृतः ॥ १७
 अस्तंगते यदा सूर्ये चिरं^{२३} रक्तो वसुन्धर^{२४} । सर्वलोकभयं विन्द्यात् तदा वृद्धानुशासने ॥ १८
 उदयास्तमने ध्वस्तो^{२५} यदा वै कुरुते रविः । महा(हृद्)भयं तदानीके^{२६} सुभिक्षं क्षेममेव च ॥ १९
 एतान्यैव तु लिङ्गानि पर्वण्यां चन्द्र-सूर्ययोः । तदा राहुरिति ज्ञेयो विकारश्च न विद्यते ॥ २०
 शेषमौत्पातिकं^{३०} प्रोक्तं विधानं भास्करं प्रति । ग्रहयुद्धे च वक्ष्यामि सर्वगत्यां^{३१} च^{३२} साधयेत् ॥ २१

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

- मासे मासे समुत्थानं चन्द्रं पश्यति^{३३} बुद्धिवान् । वर्ण-संस्थान(?)रात्रौ तु ततो ब्रूयात् शुभा-शुभम् ॥ १
 स्निग्धः श्वेतो विशालश्च पवित्रश्चन्द्रः शस्यते । किञ्चिदुत्तरशृङ्गश्च दस्यून्हन्यात् प्रदक्षिणम् ॥ २
 अश्मकान् भरतानुद्भान् काशि-कलिङ्गमालवान् । दक्षिणद्वीपवासांश्च हन्यादुत्तरशृङ्गवान् ॥ ३
 क्षत्रियान् यवनान् बालहीन् हिमवच्छूमास्थितान् । युगन्धर-कुरुन् हन्याद् ब्राह्मणान् दक्षिणोन्नतः ॥ ४
 भस्माभो निःप्रभो रुक्षः श्वेतशृङ्गोऽतिसंस्थितः । चन्द्रमा न प्रशस्येत सर्ववर्णभयङ्करः ॥ ५
 शबरान् दण्डकानुद्भान् मद्रांश्च द्रविडांस्तथा । शूद्रान् महासनान् वृ(ब्रा)ह्मणान् समस्तान् सिन्धु-सागरान् ॥ ६
 आनर्त्तान्मलकीरांश्च कोङ्कणान् प्रलयंविनः^{३४} । रामां^{३५}वृत्तान् पुलिन्द्रांश्च मारुश्च^{३६} च कच्छजान् ॥ ७
 प्रायेण हिंसते देशानेतां^{३७} स्थूलस्तु चन्द्रमाः । समे शृङ्गे च विद्वेष्टी^{४१}(?) तथा यात्रां न योजयेत् ॥ ८

* C युगचरामत्तपुरा । 1 D °वर्ण । 2 D °मसच्छु । 3 A गौरिजान् । 4 C तु यथा । 5 C कबन्धः । 6-7 C प्रतिदृश्यते । 8 C °दुर्भगान् । 9 C दलवान् । 10 A D पालतान् ; C सोयारंभान् । 11 A B D सखान् । 12 C महीनर । 13 A °वेशजाः । † C नक्षत्रं शिवमानस्य विवर्णो यस्य भास्करः । 14-15 A प्रभसेत ; B प्रसमेति ; D सप्रमेत । 16 B D सृणौ ; C धनौ 17 A विदुलाम् ; B D विभेलासे । 18 C विवरं स्मृतेः । 19-20 C व शिवम् । 21 C वर्ष । 22-23 C रजनि° सन्निभे । 24 A केशे । 25-27 C दाघो वैश्वानरप्रभो । 28 A ध्वंसो । 29 C नीचैः । † B This st. is not found in this Ms. 30 A उद्योतिप° ; C उत्पादिकं । 31-32 C सर्वादिसह । † C Regarding this chapter almost all the stanzas are different and very corrupt, so their readings have not been noted. 33 A पश्येत् ; D दृश्यते । 34 A पूर्णिमाम् । 35 A तु । 36 A बिसस्थिति । 37 B प्रलयं विना । 38 A D रोमा° । 39 B मरुश्चभ्रं ; D मरुश्चभ्र । 40 A शांता° । † B this second half is missing in this Ms. 41 विद्वेष्टी ।

चतुर्थीं पञ्चमीं षष्ठीं विपर्ययो विवर्णः शशी । यदा मध्येनैवा याति पार्थिवं हन्ति मालवम् ॥ ९

काञ्चीं किरातान् द्रमिलान् (द्रविडान्) शाक्यान् लुब्धां(?)स्तु सप्तमी ।

कुमारं युवराजानं चन्द्रो हन्यात् तथाऽष्टमी ॥

१०

नवमी मन्त्रिणश्चौरान् रथगान् वरसंनिभान् । दशमी स्थविरान् हन्यात् तथा वै पार्थिवान् प्रियान् ॥ ११

एकादशी भयं कुर्यात् ग्रामीणांश्च तथा गवाम् । द्वादशी राजपुरुषांश्च वस्त्रं सस्यं च पीडयेत् ॥ १२

त्रयोदशीचतुर्दश्योर्भयं शस्त्रं च मूर्च्छति^{११} । संग्रामः संभ्रमश्चैव जायते वर्णसंकरः ॥ १३

नृपा भृत्यैर्विरुध्यन्ते राष्ट्रं चौरैर्विलुप्यते । पूर्णिमायां^{१२} हते चन्द्रे ऋक्षे वा विकृतप्रभे ॥ १४

ह्रस्वो रुक्षश्च चन्द्रश्च^{१३} श्यामश्चापि भयावहः । स्निग्धः शुद्धो मही(हा)श्रीमांश्चन्द्रो नक्षत्रवृद्धये ॥ १५

श्वेतः पीतश्च रक्तश्च कृष्णश्चापि यथाक्रमम् । सुवर्णसुखदश्चन्द्रो विपरीतो भयावहः ॥ १६

चन्द्रं प्रतिपदे(दि) योऽन्यो ग्रहः प्रविशते शुभः । संग्रामं जायते तत्र सप्तरोष्ट्रविनाशनैः ॥ १७

द्वितीयायां^{१७} तृतीयायां^{१८} गर्भनाशाय कल्पते । चतुर्थ्यां च सुघाती च मन्दवृष्टि(ष्टि)च निर्दिशेत् ॥ १८

पञ्चम्यां ब्राह्मणं सिद्धान् दीक्षितांश्चापि पीडयेत् । यवनाय च कस्तानि(?)षष्ठ्यां पीडां व्रजन्त्यतः ॥ १९

महाधनाश्च^{१९} पीड्यन्ते क्षिप्रमैश्वर्यं^{२०}स्तथा । ईतयश्चापि जायन्ते सप्तम्यां^{२१} सोमपीडने ॥ २०

विवर्णपुरुषश्चन्द्रो स्त्रीणां राजा निषेवते^{२२} । कपिलोऽपि^{२३} दक्षिणे मार्गे विन्द्यादग्निभयं तदा ॥ २१

सन्ध्यायां^{२४} कृत्तिकां ज्येष्ठां रोहिणीं पितृदेवताम् । चित्रां विशाखां मैत्रं च चरेद् दक्षिणतः शशी ॥ २२

सर्वभूतभयं विद्यात् तदा घोरं तु मासिकम् । सस्यं वर्षं च वर्धन्ते चन्द्रस्तद्वर्द्धं विपर्ययात् ॥ २३

रेवती-पुष्ययोः सोमः श्रीमानुत्तरगो यदा । महावर्षाणि कल्पन्ते तदा कृतयुगं यथा ॥ २४

गोवीथीमजवीथीं वा वैश्वानरपथं तथा । विवर्णः सेवते चन्द्रः सदाऽल्पमुदकं भवेत् ॥ २५

गजवीथ्यां नागवीथ्यां सुभिक्षं क्षेममेव च । सुप्रभे प्रकृतिस्थे च महा(हृद्)वर्षं च निर्दिशेत् ॥ २६

वैश्वानरपथं प्राप्ते^{२६} चतुर्ङ्गं तु दृश्यते । सोमो विनाशकृल्लोके तदा वाऽग्निभयङ्करः ॥ २७

अजवीथीमागते चन्द्रे क्षुत्तृषाम्निभयं^{२७} नृणाम्^{२८} । विवर्णो हीनरश्मिर्वा भद्रबाहुवचो यथा ॥ २८

गोवीथ्यां नागवीथ्यां च चतुर्थ्यां दृश्यते शशी । रोहिणी-शस्त्राणि वैराणां(णि)वर्षस्य(र्षाणि) च विवर्धयेत् ॥ २९

ऐरावणे चतुष्प्रस्थो^{३१} महावर्षः स उच्यते । इन्द्रः प्रकृतिसंपन्नः सुरश्मिः श्रीरिवोज्ज्वलः ॥ ३०

श्यामच्छिद्रश्च पक्षादौ यदा दृश्यते पां^{३२}(?)सितः । चन्द्रमा सैस(रौर)वं घोरं नृपाणां कुरुते तदा ॥ ३१

धनुषा यदि तुल्यः स्यात्पक्षादौ दृश्यते शशी । ब्रूयात् पराजयं पृष्ठे^{३३} पद्यो^{३४}(?) प्रतिविनिर्दिशेत् ॥ ३२

वैश्वानरपथेऽष्टम्यां तिर्यक्स्थो वा भयं भवेत् । परस्परं विरुध्यन्ते नृपाः प्रायः सुवर्चसः ॥ ३३

दक्षिणं मार्गमाश्रित्य^{३५} वध्यन्ते^{३६} प्रवरा नराः । चन्द्रस्तूत्तरमार्गस्थः क्षेम-सौभिक्षकारकः ॥ ३४

चन्द्र-सूर्यौ विशृङ्गौ तु मध्यच्छिद्रौ हतप्रभौ । युगान्तमिव कुर्वन्तौ तदा यात्रा न शस्यते ॥ ३५

1-2 A मध्ये मवा । 3 A स्थाक्या । 4 A लुब्धसु । 5 B D चर° । 6 D पार्थिवैः । 7 D प्रियान् । 8-9 B मासि नीचं; D गामिनी च । 10 D गवी । 11 B मूर्च्छितः; D मूर्च्छति । 12 B D पूर्णिमायां । 13 A missing. 14 A महीमान्; D महीश्रीमान् । 15 B °राष्ट्रं । 16 A विनाशनम्; B विनाशते । 17 B चन्द्रेण द्वितीयायां । 18 B not found. 19 A B महावनाश्च । 20 A ऐश्वर्यकाः । 21 A स भूम्यां । 22 A निरोचते; D निवेशते । 23 A कतोऽपि । 24 D सन्ध्यायाम् । 25 A not found. 26 D not found. 27-28 A क्षुद्रशस्त्राग्निजं भयम् । 29 A D राग° । 30 B चौराणां । 31 B चतुर्थस्थः; D चतुर्थस्थौ । 32 A या । 33 B D पृष्ठः । 34 B पद्यो; D दृश्यो । 35 B आसत्या । 36 A वध्यन्ते ।

यस्य नक्षत्र-गतौ^१ कुर्यात् तां^(?)वर्णसंकरम्^(?) । विनाशं तत्र जानीयाद् विपरीते जयं वदेत् ॥ ३६
 बहुबोदयको^२(?)वाऽथ ततो भयप्रदो भवेत् । मंदघाते फलं मन्दं मध्यमं मध्यमेन^३ तु ॥ ३७
 चन्द्रर्माः सर्वघातेन सोष्ट्रजाश्च^(?)भयङ्करः । तथापि^४ नागरान् हन्यात् यदा ग्रहसमागमे ॥ ३८
 नागराणां तदा भेदो विज्ञेयस्तु पराजयः । यायिनामपि विज्ञेयं तदा युद्धं परस्परम् ॥ ३९
 स्थावरा गुरवः प्राप्तो पुष्पोभिच्छत्रया^(?)सह । शक्यं^{१०} चापरूपं^{११} च ब्राह्मी^{१३} गुदभट्टशाम्^{१५} (?) ॥ ४०
 क्षत्रियाश्च भुवि ख्याताः कोशाम्बी देवता अपि । पीड्यन्ते तद्भक्ताश्च सङ्ग्रामाश्च गुरोर्वधः^{१०} ॥ ४१

पशवः पक्षिणो वैद्या महिषाः शवराः शर्काः ।

सिंहलाः द्रामिलाः(द्रविडाः)^{१०} काचा^{२०} बंधुकाः^{२१} पल्लवा^{२२} नृपाः ॥

पुलिन्द्राः कोङ्कणा भोजाः कुरवो दस्यवः क्षमाः । शनैश्चरस्य घातेन पीड्यन्ते यवनैः सह ॥ ४२

यस्य यस्य च नक्षत्रमेकशो द्वन्द्वशोऽपि वा । ग्रहा वामं प्रकुर्वन्ति तं तं हिंसन्ति सर्वशः ॥ ४३

जन्मनक्षत्रघातेऽथ राज्ञो^{२४} यात्रा न सिद्ध्यति । नागरेण^{२५} हतश्चाल्पः स्वपक्षाय न यो भवेत् ॥ ४४

जा^{२७} चावनिजा गर्भा नागरा दारुजीविनः । गोपा गोजीविनश्चापि धनुस्सङ्ग्रामजीविनः ॥ ४५

तिलाः कुलस्था^{२८} माषाश्च माषा मुद्राश्चतुष्पदाः । पीड्यन्ते बुधघातेन स्थावरं यच्च किञ्चन ॥ ४६

कनकं मणयो रत्नं शकाश्च यवनास्तथा । गु(ह्य)हारा^{२९}ः पल्लवा मुख्याः क्षत्रिया मन्त्रिणो बलम् ॥ ४७

स्थावरस्य(राश्च)वनीका^{३१}कुनये^{३२}(?)सिंहला नृपाः ।

वणिजां (जो^{३३}) वनशख्यं^{३४}(?)च पीड्यन्ते सूर्यघातने ॥

पौरेयाः^{३५} शूरसेनाश्च शका बालहीकदेशजाः । मत्स्याः कच्छाश्च वस्याश्च^{३६} सौवीराः सौधिकास्तथा ॥ ४०

पीड्यन्ते केतुघातेन^{३८} ये च सत्त्वास्तथाश्रयाः । निर्घाता पापवर्षं वा विज्ञेयं बहु^{३९}स्तथा ॥ ४१

पाण्ड्याः केरलाश्चोर्लाः सिंहलाः साविकास्तथा । कुपनास्तेतयार्याश्च मूलका वनवासकाः ॥ ४२

किष्किंधाश्च कुनाटाश्च प्रत्यग्राश्च वनेचराः । रक्त-पुष्प-फलाश्चैव रोहिण्यां चन्द्र-सूर्ययोः ॥ ४३

एवं च जायते सर्वं कुर्वन्ति विकृतिं यदा । तदा प्रजा विनश्यन्ति दुर्भिक्षेण भयेन च ॥ ४४

अर्धमासं यदा चन्द्रं ग्रहा यान्ति विदक्षिणम् । तदा चन्द्रो जयं^{४३} कुर्यान्नागरस्य महीपतेः ॥ ४५

हीयमानं यदा चन्द्रं ग्रहाः कुर्वन्ति वामतः । तदा विजयमाख्याति नगरस्य महीपतेः ॥ ४६

गति-मार्गा-कृति-वर्णमण्डलान्यपि^{४५} वीथयः । चार-नक्षत्रचारांश्च ग्रहाणां शुक्रवद् विदुः ॥ ४७

चन्द्रस्य चारं चरतोऽन्तरिक्षे सुचारदुश्चारसमं प्रचारम् ।

चर्यायुतः खेचरसुप्रणीतो यो वेद भिक्षुः स चरेन्नृपाणाम् ॥

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते चन्द्रचारसंज्ञो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

1 A D गोत्रे । 2 B D ता । 3 B बहुबोदधिकः; D बहुबोदधिकः । 4-5 B D मरणं तथा ।
 6 A मरणं । 7 B सोष्ट्रद्राजा; D सौष्ट्रद्राजा । 8 A नागरा । 9 A missing. 10-11 A सकस्य वायरूपं ।
 10-15 D सहसकस्य वि परषं पंच च ब्रह्मी गुदसदृशान् । 16 B बुधः । 17 B विद्याः । 18 A शुकाः ।
 19 B D द्रामिलाः । 20 D काचाः । 21 B D चुंचुकाः । 22 A B पल्लवाः । 23 A B वृषाः । 24 A
 राज्यं । 25 A नागराणां । 26-27 A राजाच्च । 28 A कुलस्थाः । 29 B तथैव च । 30 D गुणराः ।
 31 B वीनाटाः । 32 B कुनाशः । 33 D वसिजां । 34 D वनसंख्याः । 35 B गोरेयाः । 36 D वास्याः ।
 37 A B सौगन्धिजाः । 38 A षातेन । 39 A बहुता । 40 A खण्डयाः । 41 A खोलाः । 42 A वनक-
 सक । 43 A ंदयं । 44 A मंडलान् । 45 A पथ । 46 B चार्याः; D वायां ।

- अथातः संप्रवक्ष्यामि ग्रहयुद्धं यथा तथा । जन्तूनां ज्ञायते^१ येन जयस्तूर्ण^२ पराजयौ^३ (यः) ॥ १
- गुरुः सौरश्च^४ नक्षत्रं बुधकाश्चैव^५ नागराः । केतुरङ्गारकः सोमो राहुः शुक्रश्च यायिनः ॥ २
- श्वेतः पाण्डुश्च पीतश्च कपिलः पद्मलोहितः । वर्णास्तु नागरा ज्ञेया ग्रहयुद्धे विपश्चितैः ॥ ३
- कृष्णोऽनीलश्च श्यामश्च कपोतो भस्मसन्निभः । वर्णास्तु वाजि(यायि)नो ज्ञेया स्वर(ग्रह)युद्धे विपश्चितैः ॥ ४
- उल्का ताराशोऽनिर्दिष्टं विद्युतोऽभ्राणि मारुतः । समस्त्रिको^{११} गणो^{१२} ज्ञेयो वधस्थीपि शुभा-शुभे ॥ ५
- नातु(ग)रेऽस्य पिथः^{१४} (?) शीघ्रः संयायीत्यभिधीयते । मन्दगो यायिनोऽधस्तान्नागरं संयुगे भवेत् ॥ ६
- नागरे तु हते विन्द्यान्नागराणां महद्भयम् । एवं यायिवधे^{१६} ज्ञेयं यायिनां तन्महद्भयम् ॥ ७
- ह्रस्वो विवर्णो रूक्षश्च श्यामः कान्तोऽपसव्यगः । विरदिमश्चाप्यरदिमश्च हतो ज्ञेयो ग्रहो युधि ॥ ८
- स्थूलः स्निग्धः सुवर्णश्च सुरदिमश्च प्रदक्षिणः । उपरि^{१८}त्प्रकृतिमान्^{१९} ग्रहो जयति तादृशः ॥ ९
- उल्कादयो हरा^{२०} हन्युर्नागरं^{२१} संयुगे ग्रहौ^{२२} । नागराणां तदा विन्द्याद्भयं घोरमुपस्थितम् ॥ १०
- यायिनो वामतो^{२३} हन्युर्ग्रहयुद्धे विमिश्रकाः^{२४} । पीड्यन्ते भौमपीडायां भयः सर्वत्र संयुगे ॥ ११
- सौम्यजातं^{२५} तथा विप्राः सोम-नक्षत्र-राशयः । उदीर्च्याः^{२६} पार्वतेयाश्च पाञ्चालाद्यास्तथैव च ॥ १२
- पीड्यन्ते सोमघातेन नभो^{२७} धूमाकुलं भवेत् । तन्नामधेयास्तद्भक्ताः सर्वे पीड्यन्ते तान्समान् ॥ १३
- वर्बराश्च किराताश्च पुलिन्दा द्रमिला (विडा) स्तथा । मालवा मलया वङ्गाः कलिङ्गाः पार्वतास्तथा ॥ १४
- सूपका^{३०}श्च सुराः क्षुद्राः पिशाचा वनवासिनः । तन्नामधेयास्तद्भक्ताः पीड्यन्ते राहुघातेन^{३१} ॥ १५
- यायिनः ख्यातयाः^{३२} (?) सस्यः^{३३} (?) सोलषा^{३४} (?) द्रमिला (विडा) स्तथा ।
- अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च सौरसेनाश्च क्षत्रियाः ॥ १६
- वाराश्चोग्राश्च भोजाश्च यज्ञे^{३६} चन्द्रश्च^{३७} साधवः । पीड्यन्ते शुक्रघातेन सङ्ग्रामश्चाकुलो^{३८} भवेत् ॥ १७
- श्वेतः श्वेतं ग्रहं यत्र हन्यात् सुप्रतिसो^{३९} (सुप्रसितो) यदा । ब्राह्मणानां मिथो भेदो नागराणां तु निर्दिशेत् ॥ १८
- लोहितो लोहितं हन्यात् यदा ग्रहसमागमे । क्षत्रियाणां मिथो भेदं नागराणां तु निर्दिशेत् ॥ १९
- पीतः पीतं यदा हन्याद् ग्रहं ग्रहसमागमे । वैश्यानां नागराणां च मिथो भेदं तदाऽऽदिशेत् ॥ २०
- कृष्णः कृष्णं यदा हन्यात् ग्रहं ग्रहसमागमे । शूद्राणामनयं घोरं यायिनां चैवमादिशेत् ॥ २१
- श्वेतो नीलश्च पीतश्च कपिलः पद्मलोहितः । विपद्यते यदा वर्णो नागराणां तदा भयम् ॥ २२
- श्वेतो वाऽत्र यदा पाण्डुग्रहं संपद्यते स्वयम् । यायिनां विजयं ब्रूयाद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ २३

1 A D जायते । 2-4 B D तूर्णं जयपराजयौ । 5 A °भौमश्च । 6A °कन्यैव । 7 D पण° । 8 A यायिनः । 9 A स्वर° । * D This st. is not found in this Ms. 10 A सुनि । 11 A सामस्त्रिकः; D सामिस्त्रिकः । 12 A णकः । 13 A D वयस्य । 14 A D जः । 15 A सन्ध्यायाम् । 16 A वचो । 17 A चिरसि । 18-19 A उपरि सृष्यु कृतिमान् । 20 A दरः । 21 A न तिरं । 22 A B ग्रहः । 23 A यो मतः; B नामतः । 24 A D विमिश्रकः । 25 B नयः; D नय । 26 B सौम्यानां । 27 A राशुभः; B °राशुशः । 28 A सोम° । 29 B D ततो । 30 A सूर्यकाः; D सूर्यकाः । 31 D °घातेन । 32 A B ख्यातयः । 33 A सस्यौ; B साहसौ । 34 A सौलषाः; B सोलष । 35 D सोजाः । 36 A जज्ञे; D यज्ञे । 37 D चन्द्रस्य । 38 A अनुलः । 39 A प्रसतिसो; D प्रतिसो । † B This st. is there in this Ms. but as it is not numbered there is anomaly in numbering from this st. onwards. ‡ B This st. is also not numbered so this st. and the next st. make one stanza in this Ms. 40 B not found. § A This st. follows the next st. in this Ms.

- कृष्णो नीलस्तथा श्यामः कपोतो भस्मसंन्निभः । विपद्यते यदा वर्णो न तदा यायिनां भयम् ॥ २४
- एवं शिष्टेषु वर्णेषु नागरेषु विचारतः । उत्तरं उत्तरा वर्णा यायिनामपि निर्दिशेत् ॥ २५
- रक्तो वा यदि वा नीलो ग्रहः सम्पद्यते स्वयम् । नागराणां तदा विन्यात् जयं वर्णमुपस्थितम् ॥ २६
- नीलाद्याः सूर्ये वर्णा उत्तरा उत्तरं पुनः । नागराणां विजानीयात् निग्रन्थे (निर्ग्रन्थ !) ग्रहसंयुगे ॥ २७
- ग्रहो ग्रहं यदा हन्यात् प्रविशेद् वा भयं तदा । दक्षिणः सर्वभूतानामुत्तरोऽण्डजपक्षिणाम् ॥ २८
- ग्रहौ गुरु-बुधौ विन्यादुत्तरद्वारमाश्रितौ । शुक्र-सूर्यौ तथा पूर्वा राहु-भौमौ च दक्षिणाम् ॥ २९
- अपरां चन्द्र-सूर्यौ तु मध्ये केतुमसंशयम् । क्षेमङ्करो भ्रुवाणां च यायिनां च भयङ्करः ॥ ३०
- अहश्च पूर्वसन्ध्या च स्थावरप्रतिपुद्गलाः । रात्रिश्चापरसन्ध्या च यायिनां प्रतिपुद्गलाः ॥ ३१
- रोहिणीं च ग्रहो हन्यात् द्वौ वाऽथ बहवोऽपि वा । अपग्रहं तदा विन्याद् भयं वाऽपि न संशयः ॥ ३२
- शुक्रः शङ्खनिकाशः स्यादीषत्पीतो बृहस्पतिः । प्रवालसदृशो भौमो बुधस्त्वरुणसंनिभः ॥ ३३
- शनैश्चरश्च नीलाभः सोमः पाण्डुर उच्यते । बहुवर्णो रविः केतू राहुर्नक्षत्र एव च ॥ ३४
- उदकस्य प्रभुः शुक्रः सस्यस्यं च बृहस्पतिः । लोहितः सुख-दुःखस्य केतुः पुष्प-फलस्य च ॥ ३५
- बुधस्तु बल-वित्तानां^४ सर्वस्य च रविः स्मृतः । दोकान्दनां^५ (?) वल्लीनां च शशाङ्कः प्रभुरुच्यते ॥ ३६
- धान्यस्यार्थं^६ तु नक्षत्रं तथाऽऽरः सर्वशः प्रभुः । शनिश्च सुख-दुःखस्य सर्वे ह्येते त्रिदण्डवत् ॥ ३७
- वर्णानां शङ्करो विन्याद् द्विजातीनां भयङ्करः । स्वपक्षे परपक्षे च चातुर्वर्ण्यं विभाव्यते ॥ ३८
- वातः श्लेष्मा गुरुर्ज्येश्चन्द्रः शुक्रस्तथैव च । वातिकौ^७ बुध-सौरौ तु पैत्तिको भौम उच्यते ॥ ३९
- पित्तश्लेष्मान्तिकः सूर्यो नक्षत्रं देवता भवेत् । राहुस्तु भौमो विज्ञेयः प्रकृतौ च शुभा-शुभे ॥ ४०
- आर्यस्तं मादितं (?) पुष्यो धनिष्ठा पौष्णवी च भूत् । केतु-सूर्यौ तु वैशाखौ राहुर्वरुणसंभवः ॥ ४१
- शुक्रः सोमश्च स्त्रीसंज्ञः शेषास्तु पुरुषा ग्रहाः । नक्षत्राणि विजानीयान्नामभिर्देवतैस्तथा ॥ ४२
- ग्रहयुद्धमिदं कृत्स्नं यः सम्यगवधारयेत् । स विजानाति निर्ग्रन्थो लोकस्य तु शुभा-शुभम् ॥ ४३

इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते ग्रहयुद्धं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

- नक्षत्रं ग्रहसंपत्त्या कृत्स्नस्याघं शुभा-शुभम् । तस्मात् कुर्यात् सदोच्छ्रायं नक्षत्रं^{१०} ग्रहं^{११} दर्शने ॥ १
- सर्वे^{१२} यदुत्तरे काष्ठे ग्रहाः स्युः स्निग्धवर्चसः । तदा वस्त्रं च न ग्राह्यं सुसमासाम्यमर्घताम् (?) ॥ २
- क्ष(क्षा)^{१३} रीः क्षौद्रं यवाः कंगुरुदाराः सस्यमेव च । दुर्भाग्यं सन्निगच्छन्ति नैवानिचया यद्बुधः (?) ॥ ३
- षष्टिकानां विरागानां द्रव्यस्य^{१४} प्रणस्यं^{१५} च । सन-कोद्रव-कंगूनां नीलाभानां शनैश्चरः ॥ ४
- यव-गोधूम-व्रीहीणां शुक्रधान्य-मसूरयोः । शूलीनां चैव द्रव्याणां शुक्रस्य प्रतिपुद्गलाः ॥ ५
- मधु-सर्पिः-शृगालानां क्षीराणां च तथैव च । कुसुंभस्यातसीनां च गर्भाणां च बुधः स्मृतः ॥ ६
- कोशधान्यं सर्षपाश्च पीतं रक्तमथाग्निजम् । अङ्गारकं विजानीयात् सर्वेषां प्रतिपुद्गलाः ॥ ७

* D This st. ought to have been numbered as 23 but it has been numbered as 24 thus making it tally with A. † A This st. is missing in this Ms. 1 A ग्रन्थ°. 2 A पूर्व°. 3 B शशस्य. 4 B D चलचित्तानाम्. 5 B D दोदकानां. 6 B वान्यधर्मः; D धन्यार्थ°. 7-8 B वातकेतु च. 9 A अर्थ°. 10 D नक्षत्रं. 11 D तु. 12 A D सर्वा. † A सुसमासाम्यमर्घता; B सुसामान्यमर्घता. 13 B क्षवा. 14-15 A वणकस्य.

महाधान्यस्य महतामिक्षूणां शर-वंशयोः । गुरुणां मन्द-पीतानामथो^३(थ)ज्ञेयो बृहस्पतिः ॥ ८
मुक्ता-मणि-जलेशानां सूर-सौवीर-सोमिनाम् । शृङ्गिणामुदकानां च सौ(सो)म्य(म)स्य प्रतिपुद्गलाः ॥ ९
उद्भिजा(जा)नां च जन्तूनां^५ कन्द-मूल-फलस्य च । उष्णवीर्यविपाकस्य रवेस्तु प्रतिपुद्गलाः ॥ १०
नक्षत्रे^६ भार्गवः सोमः शोभन्ते(ते)सर्वशो यथा । यथाद्वारं तथा विन्द्यात् सर्ववस्तु यथाविधि ॥ ११
विवर्णा यदि सेवन्ति(न्ते)ग्रहा वै^७ राहुंसहस्रमाः । दक्षिणा दक्षिणे मार्गे वैश्वानरपथं प्रति ॥ १२
गिरिनिम्ने^{१०} च निम्नेषु नदी-पल्लववारिषु । एतेषु वापयेद् बीजं स्थलं वर्ज्ज(ज्य) तथा भवेत् ॥ १३
मलदा^{१३} मलवेदेषु राष्ट्राणां^{१४} सिन्धुसागरे । एतेष्वपि तदा मुष्णं(?) प्रियमन्यत् प्रसूयते ॥ १४
कृत्तिका-रोहिणीयुक्ता^{१५} बुध-चन्द्र-शनैश्चराः । यदा सेवन्ते सहितास्तदा विन्द्यादिदं फलम् ॥ १५
आज्यविकं^{१६} गुडं तैलं कार्पासो मधु-सर्पिषी । सुवर्ण-रजते मुद्राः शालयस्तिलमेव च ॥ १६
स्निग्धे याम्योत्तरे^{१७} मार्गे पञ्चद्रोणेन शालयः । दशाढकं^{१८} प्रसक्तं स्यात् दक्षिणेन षडाढकम् ॥ १७
उत्तरेण तु रोहिण्यां चतुष्कं कुम्भमुच्यते । दशकं प्रसङ्गतो विन्द्यात् दक्षिणेन चतुर्दशम् ॥ १८
नक्षत्रस्य यदा गच्छेद् दक्षिणं शुक्र-चन्द्रमाः । सुवर्णं रजतं रत्नं कल्याणं प्रियतामियुः ॥ १९
धान्यं^{१९} यत्र^{२०} प्रियं विन्द्याद्भावो नालर्थदोहिनाः(?) । उत्तरेण यदा याति नैतानि चिनुयात् तदा ॥ २०
उत्तरेण तु पुष्यस्य यदा युज्यति^{२१} चन्द्रमाः । भौमस्य^{२३} दक्षिणे पार्श्वे मघासु यदि तिष्ठति ॥ २१
मलदा(यां) माल^{२५}-वैदेहा यौधेयाः संज्ञिनायकाः । सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्ता तथा प्रियम् ॥ २२
चन्द्रः शुक्रो गुरुस्सोमो^{२३} मघानां यदि दक्षिणे । वस्त्रं च द्रोणमेधं^{२०} च निर्दिशेन्नात्र संशयः ॥ २३
आहट्टालिश्च^{२०} वापी च भद्रं^{३१} चैव यदोत्तरे^{३२} । ग्रहैर्युक्तस्तु त(य)दा कुम्भं तु पञ्चकम् ॥ २४
राहुः केतुः शशी शुक्रो भौमश्चोत्तरतो यदा । सेवन्ते चोत्तरं द्वारं यालस्तं वा कदाचन ॥ २५
निवृत्तिं चापि कुर्वन्ति भयं देवेषु सर्वशः । बहुतोयान् समान् विद्यान्महाशीलीश्च^{२३} वापयेत्^{३५} ॥ २६
कार्पासास्तिल-माषाश्च सर्पिश्चात्र प्रियं तथा । आर्शुवाप्यानि वर्धन्ते योगक्षेमं च हीयते ॥ २७
चन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे भार्गवो वा विशेषतः । उत्तरांस्तारकान् प्राप्य तदा विन्द्यादिदं फलम् ॥ २८
महाधान्यानि पुष्पाणि हीयन्ते चाशुभास्तथा । कार्पास-तिल-माषाश्च सर्पिश्चैवार्घते^{३८} तदा ॥ २९
चित्रायां दक्षिणे पार्श्वे शिखरी^{३०} नाम तारका । तयेन्दुर्यदि दृश्येत तदा बीजं न वापयेत् ॥ ३०
गवाक्षे(ग्रे)ण हिरण्येन सुवर्ण-मणि-मौक्तिकैः । महिष्यजादिभिर्वर्धन्यं क्रीत्वा न वापयेत् ॥ ३१
चित्रायां तु यदा युक्तश्चन्द्रो भवति दक्षिणः । षड्गुणं जायते धान्यं योगक्षेमं च जायते ॥ ३२
इन्द्रा-प्रदेवसंयुक्ता यदि सर्वे ग्रहाः कृशाः । अभ्यन्तरेण मार्गस्थास्तारका यास्तु बाह्यतः ॥ ३३
कंगु-दार-तिला मुद्राश्चणकाः षष्टिकाः शुक्राः । चित्रायोगं न सर्पेत चन्द्रमा उत्तरो भवेत् ॥ ३४

1 A रस°; D सर° । 2 A मंत°; D अथ । 3 B महोर्धो; D महा । 4 A सौव° । 5 A D जम्बू-
नाम् । 6 B D नक्षत्रः । 7-9 B चोराहु सस्रमा । 10-11-12 A निस्रवनेषु । 13 A मलदा । 14 B D सुरा-
ष्ट्रान् । 15 A शुक्रः । 16 B D अजाविकं । 17 A यस्सोत्तरे । 18 A प्रशङ्कं । 19-20 B धान्यमंत्र; D
धान्यमत्र । 21 B नालर्थदोहिनाः; D नालर्थहितः । 22 B पुष्यसि । 23 A तैमेडस्य । 24 B मलदाः ।
25 D मल° । 26 A पौषधेयाः; B बोधेयाः । 27 B संज्ञि°; D संज्ञि° । 28 B भौमः । 29 A °मयं;
D missing । 30 B आहट्टालिकः । 31 B चन्द्रः । 32 A D उत्तरा । 33 A मसा° । 34 B °सिचन ।
35 B चापयेत् । 36 A D असु° । 37 B चामराः; D वासुरः । 38 A अर्थते; D अर्थते । 39 B शिखरी ।
40 B माम । 41 A ते इन्द्रुः । 42 B D ति° । 43 A B इन्द्राणि° । 44-45 B D षष्टिकासुकाः ।

संग्राहं च तदा धान्यं योगक्षेमं च जायते । अल्पसारा भवन्त्येते चित्रा वर्गा ^१ न संशयः ॥	३५
विशाखामध्यगः शुक्रस्तोयदो धान्यवर्धनः । समर्थ ^२ यदि विज्ञेयं दशद्रोणक्रयं ^३ वदेत् ॥	३६
यायिनौ चन्द्र-शुक्रौ तु दक्षिणामुत्तरो तदा(?) । तारा-विशाखयोर्धार्ता ^४ तदाऽर्धन्ति चतुष्पदाः ॥	३७
दक्षिणेनानुराधायां यदा च व्रजते शशी । अप्रभश्च प्रहीणश्च वस्त्रं द्रोणाय कल्पयेत् ॥	३८
ज्येष्ठा-मूलौ यदा चन्द्रो दक्षिणं व्रजते प्रभः । तदा सस्यं च वस्त्रं च वरीरी ^५ (?) वार्थ ^६ (?) विनश्यति ॥	३९
प्रजानामनयो ^७ घोरस्तदा जायति ^८ तामसः । प्रत्यक्षस्य वस्त्रस्य तेन क्षीयन्ति ^९ तां प्रजाम् ॥	४०
मूलं मन्देव(?) सेवन्ते ^{१०} (वेत) यदा दक्षिणतः शशी । प्रजातसर्वधान्यानां आढका तु तदा भवेत् ॥	४१
कृत्तिकां रोहिणीं चैव पुष्यं-श्लेषां-पुनर्वसून् ^{११} । व्रजते दक्षिणश्चन्द्रो दशप्रस्यं तदा भवेत् ॥	४२
मघां विशाखां च ज्येष्ठाऽनुराधे मूलमेव च । दक्षिणे व्रजते शुक्रश्चन्द्रे तदाऽऽढकमेव च ॥	४३
कृत्तिकां रोहिणीं चित्रां विशाखां च मघां यदा । दक्षिणेन ग्रहा यान्ति चन्द्रस्त्वाढकविक्रयः ॥	४४
गुरुः शुक्रश्च भौमश्च दक्षिणाः सहिता यदा । प्रत्यक्षं तदा वस्त्रैर्यान्ति मृत्युमुखं प्रजाः ॥	४५
उत्तरं भजते मार्गं शुक्रपृष्ठं तु चन्द्रमाः । महाधान्यानि वर्धन्ते कृष्णधान्यानि दक्षिणे ॥	४६
दक्षिणं चन्द्रशृङ्गं ^{१२} च यदा वृद्धतरं भवेत् । महाधान्यं तदा वृद्धं ^{१३} कृष्णधान्यमथोत्तरम् ॥	४७
कृत्तिकानां मघानां च रोहिणीनां विशाखयोः । उत्तरेण महाधान्यं कृष्णधान्यं च दक्षिणे ॥	४८
यस्य देशस्य नक्षत्रं पीड्यते ^{१४} हि ^{१५} यदा यदा ^{१६} । तं देशं भिक्षवः स्फीताः संश्रयेयुस्तदा तदा ॥	४९
धान्यं वस्त्रमिति ज्ञेयं तस्यार्धे ^{१७} च शुभा-शुभम् । ग्रहनक्षत्रसंप्रत्य(प्राप्तौ?) कथिता(तं) भद्रबाहुना ॥	५०

॥ इति नैर्ग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते संग्रहयोगार्थकाण्डं^{१८}

नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

नमस्कृत्य महावीरं सुरा-सुरनमस्कृतम् । स्वप्राध्यायं ^{२०} प्रवक्ष्यामि शुभा-शुभसमीरितम् ॥	१
स्वप्रमाला दिवास्वप्नो ^{२१} नष्टचिन्तामयः ^{२२} फलाः । प्रकृता-कृतस्वप्नैश्च नैते ग्राह्या निमित्ततः ॥	२
कर्मजा द्विविधा यत्र शुभाश्चात्राशुभास्तथा । त्रिविधाः संग्रहाः स्वप्राः कर्मजाः पूर्वचिन्तिताः ॥	३
भवान्तरेषु चाभ्यस्ता भावाः सफल-निष्फलाः । तान् प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन शुभा-शुभफला ^{२३} निर्मा ^{२४} ॥	४
जलं जलरुहं धान्यं सदलान्भोजभाजनम् । मणि-मुक्ता-प्रवालांश्च ^{२५} स्वप्ने पश्यन्ति श्लेष्मिकाः ॥	५
रक्त-पीतानि द्रव्याणि यानि ^{२६} पुष्टान्य ^{२७} भिसंभवान् ^{२८} । तस्योपकरणं विन्ध्यात् स्वप्ने पश्यन्ति पैत्तिकाः ॥	६

1 B °वर्षा। 2 A समर्थ। 3 B °क्रमं; D °क्षयं। 4 B D °उत्तरा। 5 B दात्ता; D दतो।
6-7 B सरी चाप्य; D रारी वाप्य। 8 D आमयः। 9 A यान्ति। 10 A तां समाम्; D तातसाम्।
11 A प्रस्त°। 12 B दीयन्ति। 13 B संतेच; D मंतेव। 14-16 B चैत्र-पुष्य-पुनर्वसु; D चैत्र is not found in this Ms. The rest is just like B. * B This second half is not found in this Ms. 17 A शुक्रः। 18 A कृत्तिका°। 19 A °मृत्यु। 20 D ज्ञेयं। 21-22 A न पीड्यन्ते।
23 A तदा। 24 A °अर्थ। 25 B D ग्रहसंयोगार्थकाण्डं। 26 A B स्वमान्यहं। 27 B °सुप्तः।
28 B °मथो। 29 A वा न्यस्ता। 30-31 A °फलस्थितान्; D फलं त्विमम्। 32 A °मुक्ति°; D °मुक्ति°। 33 D °प्रवालाग्रं। 34-36 B यान्युज्जा-न्यभिसन्निभां; D यान्युज्जा-न्यभिसन्निभां।

व्यवनं^१ प्लवनं यानं पर्वताग्रे दुमं गृहम् । आरोहन्ति नराः स्वप्ने वातिकाः पक्षगामिनः ॥ ७
 सिंह-व्याघ्र-गजैर्युक्तो गो-वृषा-धैर्नरैर्युतः । रथमारुह्य यो याति पृथिव्यां स नृपो भवेत् ॥ ८
 प्रासादं कुञ्जरवरानारुह्य सागरं विशेत् । तथैव च विकथेत् तस्य नीचो नृपो भवेत्(?) ॥ ९
 पुष्करिण्यां तु यस्तीरे भुञ्जीत शालिभोजनम् । श्वेतं गजं समारूढः स राजा न चिराद् भवेत् ॥ १०
 सुवर्ण-रूप्यभाण्डे वा यः पूर्वनवरा(?)स्तुयात् । प्रासादे वाऽथ भूमौ वा याने वा राज्यमाप्नुयात् ॥ ११
 श्वेते पुरीषे मूत्रेऽथ यः स्वप्ने च विकृष्यति । राजा राज्यफलं वाऽपि सोऽचिरात् प्राप्नुयान्नरः ॥ १२
 यत्र वा तत्र वा स्थित्वा जिह्वायां लिखते नखः । दीर्घया रक्तया स्थित्वा स नीचोऽपि नृपो भवेत् ॥ १३
 भूमिं ससागरजलां सशैल-वन-काननाम् । बाहुभ्यामुद्धरेद्यस्तु स राज्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ १४
 आदित्यं वाऽथ चन्द्रं वा यः स्वप्ने स्पृशते नरः । इमशानमध्ये निर्भीकः परं हर्त्वा चमूपतिम् ॥ १५
 सौभाग्यमर्थ^{१६} लभते लिङ्गच्छेदात् स्त्रिया नरः । भगच्छेदे तथा नारी पुरुषात् प्राप्नुयात् फलम् ॥ १६
 शिरो वा छिद्यते यस्तु सोऽसिना छिद्यतेऽपि वा । सहस्रलाभं जानीयाद् भोगांश्च विपुलान् नृपः ॥ १७
 धनुरारोहते यस्तु विस्फारण-समार्जने । अर्थलाभं विजानीयात् जयं युधि^{१५} रिपोर्वधम् ॥ १८
 द्विगाढं(?) हस्तिनारूढः शुक्लो वा समलङ्कृतः । यः स्वप्ने जायते भीतः समृद्धिं लभते सतीम् ॥ १९

देवान् साधु-द्विजान् प्रेतान् स्वप्ने पश्यन्ति पुष्टिभिः^{१०} ।

रोहिता सुखमिच्छन्ति^{१८} विपरीते विपर्ययः ॥

गृहद्वारं विवर्ण^{१९}मभिच्याद्वी^{२०} यो^{२१} गृह^{२२} नरः । व्यसनान्मुच्यते शीघ्रं स्वप्नं दृष्ट्वा हि तादृशम् ॥ २१
 प्रापन्^{२४} यः पिवेत्पानं वद्धो वा योऽभिमुच्यते । विप्रस्य सोमपानाय शिष्याणामर्थवृद्धये ॥ २२
 निम्न^{२६} कूपजलं^{२७} छिद्रान् यो भीतः स्थलमारुहेत् । स्वप्ने स वर्धते सस्य-धन-धान्येन मेधसा ॥ २३
 इमशाने शुष्कदारुं वा बलिं^{३०} शुष्कद्रुमं तथा । यूप^{३१} वा योऽधिरूढः स्यात् स्वप्ने व्यसनमाप्नुयात् ॥ २४
 त्रपु-सीसा-यसं रज्जुं नानकं^{३२} मक्षिकायुतम्^{३३} । यस्मिन् स्वप्ने^{३४} प्रयच्छन्ति तस्यासौ ध्रुवो भवेत् ॥ २५
 अकालजं फलं पुष्पं काले वा यच्च गर्हितम्^{३५} । यस्मै स्वप्ने प्रदीयेते तदस्यायासलक्षणम् ॥ २६

अलक्तकं वाऽथ^{३६} रोगो(गं) वा निवातं यस्य वेदमनि ।

गृहदाघ(ह)मवाप्नोति चौरैर्वा शस्त्रघातनम् ॥

अगम्यागमनं^{३७} चैव सौभाग्यायामिवृद्धये ।

अलं कृत्वा यया पीत्वा यस्य^{३८} वल्लयाश्च यद् भवेत् (?) ॥

सुनि(शुनी)^{३९} चतुष्पदं स्वप्ने यो भयं विश्य बुध्यते । पुनर्न भवति भार्या सुरूपा सुपरिच्छदा ॥ २९
 वीणां विषं^{४१} चैव वल्लकीं स्वप्ने गृह्य विबुध्यते । कन्यां तु लभते भार्या कुलरूपविभूषिताम् ॥ ३०

1 व्यवनं; D व्यसनं । 2 A पक्षगामिनः; D पित्तगामिनः । 3 A यथा; D युतां । 4 B तथामा । 5 B विकथ्यैव; D विकाघृत । 6-7-8 A These are missing in this Ms. 9 B दीर्घः; D दीर्घजा । 10 B जरे । 11A अपि तिष्ठन् । 12 B तूचो; D कच्चा । 13 A सर्व; D महर्ष । 14 A B पुरुषः । 15 D बुधे । 16 A तुष्टिभिः । 17 D missing. 18 D मुच्छन्ति । 19 BD विवृणुम् । 20 D अस्मिन्वात् । 21-22 B D योग्यं । 23 BD वासनाम् । 24 A प्रापतः; B प्रापनो । 25 A यत् । 26 A C D निम्नान् । 27 B D ०जलान् । 28 A चलम् । 29 A तुष्या; D तु स्यात् । 30 D बाल्यं । 31 B रूपं; D यूपं । 32 B नानाकं । 33 B D मधु । 34 D प्रश्ने । 35 B गर्हितम्; D गर्भितम् । 36 B बाध्यः; D बाध्यः । 37 A गमनम् । 38 D not found. 39 D शकुनिं । 40 A अनुरूपा । 41-42 A विपन्ती; D विपंच ।

विषेण श्रियते यस्तु विषं वाऽपि पिबेन्नरः । न भीतो धन-धान्येन बध्यते^१ न चिराद्धि सः ॥ ३१
 उपाचरेदासवाज्ये मृतो गत्वा (?) अकिंचनः । ब्रूयाद् वा सद्बचः किञ्चिन्नसत्वं वृद्धये हितम् ॥ ३२
 प्रेतयुद्धं^३ समारूढो दंष्ट्रियुक्तं च यो रथम् । दक्षिणाभिमुखो याति श्रियते सोऽचिरान्नरः ॥ ३३
 बराहयुक्ता या नारी ग्रीवाबद्धं^४ प्रकर्षति^५ । सा तस्य पश्चिमा रात्री^६ नगे भवति पर्वते ॥ ३४
 खर-शूकरयुक्तेन खरोष्ट्रेण वृकेर्णं^७ वा । रथेन दक्षिणं याति दिशं^८ स श्रियते नरः ॥ ३५
 कृष्णवासो यदि भूत्वा प्रवासं नावगच्छति । मार्गे स भयमाप्नोति नारी दक्षिणगां वधम् ॥ ३६
 यूपमेकखरं शूलं^{११} यः स्वप्रेष्वभिरोहति । सा तस्य पश्चिमा रात्री यदि साधु न पश्यति ॥ ३७
 दुर्वासाः कृष्णभस्मश्च वामतैलविपक्षितम्^{१३} (?) । सा तस्य पश्चिमा रात्री यदि साधु न पश्यति ॥ ३८
 अभक्ष्यभक्षणं चैव पूजितानां च दर्शनम् । कालपुष्पफलं चैव लभ्यतेऽर्थस्य सिद्धये^{१४} ॥ ३९

नराग्रवेश्मनः सालो^{१६} यः स्वप्रे वदते^{१७} नरः ।

सोऽचिराद्^{१८} वमते^{१९} लक्ष्मीं क्लेशं चाप्नोति दारुणम् ॥

दर्शनं ग्रहणं भग्नं^{२०} शयना-सनमेव च । प्रशस्तमाममा(मां)सं च स्वप्रे वृद्धिकरं हितम् ॥ ४१
 पक्वमांसस्य घासाय(सस्य)^{२१} भक्षणं ग्रहणं तथैव । स्वप्रे व्याधिभयं विन्द्याद् भद्रबाहुवचो यथा ॥ ४२
 छर्दने मरणं विन्द्यादर्थनाशो विरेचने । छत्रो यानाद्यधान्यानां^{२४} ग्रहणं मार्गमादिशेत् ॥ ४३
 मधुरे निवेशे^{२५} स्वप्रे दिवा च यस्य वेश्मनि । तस्यार्थनाशं नियतं मृतो वाऽप्यभिनिर्दिशेत् ॥ ४४
 यः स्वप्रे गायते हसते नृत्यते पठते नरः । गायते(ने) रोदनं विन्द्यात् नृत्यते(नर्तने)^{२६} बंध-बंधनम्^{२७} ॥ ४५
 हसने शोचनं ब्रूयात् कलहं पठने तथा । बंधने स्थानमेव स्यात् मुक्तौ^{२९} देशान्तरं वदेत्^{३०} ॥ ४६
 सरांसि सरितो वृद्धान् पर्वतान् कलशान् गृहम्^{३१} । शोकार्त्तः पश्यते स्वप्रे स च शोकोऽभिवर्धते ॥ ४७
 आसनं शयनं यानं गृहं वस्त्रं च भूषणम् । स्वप्रे यस्याभिदीयन्ते सुखिनः श्रियमाप्नुयात् ॥ ४८
 अलङ्कृतानां द्रव्याणां वाजि-वारणयोस्तथा । वृषभस्य च शुक्लस्य दर्शने प्राप्नुयाद् यशः ॥ ४९
 पताकामसियष्टिं वा शक्तिं मुक्तान्^{३२} सकाञ्चनान् । दीपिकां लभते स्वप्रे योऽपि ते लभते धनम् ॥ ५०
 मुत्रं^{३३} वा कुरुते स्वप्रे पुरीषं वा सलोहितम् । प्रतिबुध्येत थायश्च^{३४} (?) लभते सोऽर्थनाशनम् ॥ ५१

अहिर्वा वृश्चिकः कीटो यं स्वप्रे दशते नरम् ।

प्राप्नुयात् सोऽर्थवान्^{३५} यः^{३६} स^{३७} यदि भीतो न शोचते ॥

पुरीषं छर्दितं यस्तु भक्षयेन्न च कुत्सते^{३८} । मूत्रं रेतश्च रक्तं च स शोकात् परिमुच्यते ॥

कालेयं चन्दनं रोध्रं वर्षणे^{३९} न प्रशस्यते । अत्र^{४०} लेपानि^{४१} पिष्टानि तान्येव धनवृद्धये ॥

* A This line and the next line are not found in this Ms. 1 D बध्यते ।
 2 B युक्तं । 3 A ० युद्धं । 4 B प्रवर्षति । 5 B रात्री । 6 A वृषेण । 7 A दिवसं । 8-9 A मागधम् ।
 10 A द्वय । 11 D मूलं । 12 B वाय°; D चाय° । 13 B विपक्षितान्; D विभाक्षितं । 14 A वृद्धये ।
 15 A वराग्रं । 16 B शीलः । 17 B चदते । 18 B चिरात् । 19 A वचते; D वेमते । 20 A भक्षः; B
 missing in this Ms. 21 A या सटया; D या । 22 A not found. 23 B अर्थ° । 24 A
 घातानां; D वानानां । 25 B निवेशा । 26-28 D मृत्युमेव निबंधनम् । 29 A युक्तौ । 30 B व्रजेत् ।
 31 B D ग्रहान् । 32 A शुक्लां; D उत्कां । 33 A पुत्रं । 34 B तपायान्; D थायश्च । 35 D अर्थशः ।
 36-37 B पश्यन्; D not found. 38 D कुच्छते । 39 A यः । 40-41 B अनलेपनानि; D
 अकुलेपनानि ।

रक्तानां करवीराणामुत्पलानामुपानयेत्(?) । लम्भो(भे)वा दर्शने^१ स्वप्ने प्रयाणावा(यं) विधीयते ॥ ५५
 कृष्णं वासो^४(?) हयं^५ कृष्णं योऽभिरूढः प्रयाति च । दक्षिणां दिशमुद्विग्नः सोऽपि^७ प्रेतायं तत्त्वतः ॥ ५६
 आसनं शाल्मलीं वापि कदलीं पारिभद्रकम् । पुष्पितं यः समारूढः सवित्तमधिरोहति ॥ ५७
 रुद्राक्षी विकृता काली नारी स्वप्ने च कर्षति । उत्तरं^{११} दक्षिणां दिशं मृत्युः शीघ्रं समीहते ॥ ५८
 जटीं मुण्डीं विरूपाक्षां^{१२} मलिनं मलिनवाससाम् । स्वप्ने यः पश्यति ग्लानिं समूहे भयमादिशेत् ॥ ५९

द्वादशं^{१३}(दक्षिणं) पुण्डरीकं^{१४} वा सव्यं कमलमेव^{१५} च ।

दृष्ट्वा स्वप्ने विबुध्येत ग्लानिं तस्य समादिशेत् ॥

६०

स्थले वाऽपि विकीर्येत जले वा नाशं प्राप्नुयात् । यस्य स्वप्ने नरस्यास्य तस्य विन्यान्महद्भयम् ॥ ६१
 वल्ली-गुल्ममयो वृक्षो वल्मीके यस्य जायते । शरीरे तस्य विज्ञेयं तदा^{१६} गर्भं^{१७}(तदङ्गस्य) विरेचनम् ॥ ६२
 मालो^{२०} वा वेणुगुल्मो वा खर्जूरौ हरितो^{२१} द्रुमः । मस्तके जायते स्वप्ने तस्य साप्ताहिकः स्मृतः ॥ ६३
 हृदये यस्य जायन्ते हृद्रोगेण विनश्यति । अनङ्ग(यदङ्गे) जायमानेषु तदङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥ ६४
 रक्तमाला तथा माला रक्तं वा सूत्रमेव च । यस्मिन्नेवावबध्येत तदङ्गे न विकृश्यति ॥ ६५
 ग्राहो^{२२} नरो(रं) नगं कञ्चित् यदा स्वप्ने च कर्षति । वद्धस्य मोक्षमाचष्टे मुक्तिं वद्धस्य निर्दिशेत् ॥ ६६
 पीतं पुष्पं फलं यस्मै रक्तं वा संप्रदीयते । कृताकृतं सुवर्णं वा तस्य सौभस्यं(?) वर्णभाक् ॥ ६७
 श्वेतमांसासनं यानं सितमाल्यस्य धारणम् । श्वेतानां वाऽपि द्रव्याणां स्वप्ने दर्शनमुत्तमम् ॥ ६८
 बलीवर्दयुतं यानं योऽभिरूढः प्रधावति । प्राचीं दिशमुदीचीं वा सोऽर्थलाभमवाप्नुयात् ॥ ६९
 नग-वेश्म-पुराणां तु दीप्तानां तु शिरस्थितः । यः स्वप्ने मानवः सोऽपि महीं भोक्तुं विरामये^{२५}त् ॥ ७०

मृन्मयं(यां) नाग(व)मारूढः सागरे प्लवते हि^{२६} तैः (सः) ।

तथैव च विबुध्येत सोऽचिराद् वसुधाधिपः ॥

७१

पाण्डुराणि च वेश्मानि पुष्प-शाखा-फलान्वितात् । यो वृक्षात् पतति स्वप्ने स फलं चेष्टते तदा ॥ ७२
 वासोभिर्हरितैः शुक्लैर्वेष्टितः प्रतिबुध्यते । दह्यते योऽग्निना वाऽपि बध्यमानो^{२८} विमुच्यते ॥ ७३
 दग्धतैल-घृतानां वा क्षीरस्य च विशेषतः । प्रशस्तं दर्शनं स्वप्ने भोजनं न प्रशस्यते ॥ ७४
 अङ्ग-प्रत्यङ्गयुक्तस्य शरीरस्य विवर्धनम् । प्रशस्तं^{३१} दर्शनं स्वप्ने नख-रोमविवर्धनम्^{३२} ॥ ७५
 उत्सङ्गः पूर्यते^{३३} स्वप्ने यस्य धान्यैर^{३४} निन्दितैः । फल-पुष्पैश्च संप्राप्तः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ ७६

कन्या वाऽऽर्या^{३५}दि^{३७} वा कन्या रूपमेव(?) विभूषिता ।

प्रकृष्टां प(ट्)श्यते स्वप्ने लभते योषितः श्रियम् ॥

७७

प्रक्षिप्यति यः शस्त्रैः^{३९} पृथिवीं पर्वतान् प्रति । शुभमारोहते यस्य सोऽभिवेकमवाप्नुयात् ॥

७८

1 B दर्शने; D दर्शने । 2 A प्रणया वा; D प्रायाणा वा । 3-5 A not found in this Ms. 6-9 B सोऽभिप्रेतो यतस्ततः; D सोऽभिप्रेणे यतस्ततः । 10 B D सवित्तम् । 11 B D उदयं । 12 A D विरूपा वा । * A this is not found in this Ms. † A स्वप्ने वरत्तापसं पाण्डुराणं वा सव्यकपिलमेव च । 13 D वायसं । 14 D पुण्डरागं । 15 D कपिलम् । 16-17 A समवाप्नुयात् । 18-19 B तदागं च; D तदागस्य । 20 B नीलः; D ताणः । 21 A रोहति । 22 B D ग्रहः । 23 A D कृताकृतिः । 24 B D सोभस्य । 25 B निरामयः; D निरमयः । 26-27 D हतः । 28 A लक्ष्मानः; B लक्ष्यमानः । 29 A परस्य । 30 A च । 31 A not found. 32 A विवर्जितम् । 33 B पूर्यते । 34 A not found; B धन्यैः । 35-37 A B वा यदि । 38 A प्रकृष्टा । 39 D शस्त्रैः । 40 B वृषेकम् ।

- नारी पुंस्त्वं नरः स्त्रीत्वं लभते स्वप्रदर्शने । वध्येते तावुभौ शीघ्रं कुटुम्बपरिवृद्धये ॥ ७९
- राजा राजसुतश्चौरो नो^१ सहा(?) धन-धान्यतः । स्वप्ने संजायते कश्चित् स राज्ञामभिवृद्धये ॥ ८०
- रुधिराभिषिक्तां^२ कृत्वा यः स्वप्ने परिणीयते । धन-धान्य-श्रिया^३ युक्तो न चिरात् जायते नरः ॥ ८१
- शस्त्रेण छिद्यते^४ जिह्वा स्वप्ने यस्य कथञ्चन । क्षत्रियो राज्यमाप्नोति शेषा वृद्धिमवाप्नुयुः ॥ ८२
- देव-साधु-द्विजातीनां पूजनं शान्तये हितम् । पापस्वप्नेषु कार्य(य)स्य^५ शोधनं चोपवासनम् ॥ ८३
- एते स्वप्ना यथो^६दिष्टाः प्रायशः फलदा नृणाम् । प्रकृत्या^७ कृपया^८ चैव शेषाः साध्या निमित्ततः ॥ ८४
- स्वप्नाध्यायममुं मुख्यं योऽधीयेत शुचिः स्वयम् ।
स^{१०} पूज्यो^{११} लभते राज्ञो नाना^{१२}पुण्यश्च^{१३} साधवः(?) ॥ ८५

॥ इति नैग्रन्थे भद्रबाहुके निमित्ते स्वप्नाध्यायः षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

शुभं भवतु ॥ ठ ॥ श्रीग्रन्थाग्रं श्लोक १५६४ ॥

संवत् १५०४ वर्षे ॥ चैत्र सुदि ५ भूमेवार ॥ ठ ॥

इति श्री महाग्रन्थे लिखिता ॥ आंवा लिखितम् ।

साह वाछा लिखावितम् ॥ ठ ॥ श्री ॥ ठ ॥ ठ ॥

1-2 B नामह्या; D नोमह्या । 3 A D रुधिराभिसिक्तः । 4 A स्त्रिया । 5 B विद्यते । 6 A कायस; B वायोस । 7 A यवो । 8 D प्रकृत्वा । 9 B जयवा; D क्षयवा । 10-11 A D सप्तजा । 12 A नाना । 13 A पुण्यैश्च ।

भद्रबाहुसंहितागतविषयाणां शब्दानां च वर्णानुक्रमेण सूची

[N. B. Figures in black indicate the numbers of the Adhyāyas;
the remaining figures indicate those of the stanzas.]

अ	अन्तरिक्ष १३; ४५	अर्थ ९; १४; १३; ३४; १५; २
अङ्गेय १६; ३०	अन्ध १८; २९	अर्थनाश २६; ४४, ५१
अङ्ग १३; ३८; १५; १३८	अन्धकार १२; २९	अर्थवृद्धि २६; २२
अङ्गनाश २६; ६४	अन्यदन्तक २१; ४६	अर्थसिद्धि २६; ३९
अङ्गारक १२; १३; १९; २५; २१; १२	अपगति १९; ३०	अर्हत १४; ८२
अङ्गिरा १७; २	अपग्रह १०, ५, ९, ११, १२, १४,	अलक्तक २१; ५०
अकरण (अनुचितानाम्) १३;	१६, २३, २५, २७, ३३, ३७,	अल्पोद ९; ३३
१८२-१८६	३९, ४२, ४७; २४; ३२	अल्पोदक १७; २९
अकर्मसिद्धि १८; २२	अपचय १३; ७७	अवधारित १२; ७
अकालदर्शन (पुष्पस्य) १३; १०३	अपरा ११; ६	अवृष्टि ९; ३१, ४४; १५; २, ३२,
अक्षिरोग १४; ७६	अपरान्त १६; १९	९४, १०३
अगम्यागमन २६; २८	अपर्वन् २०; १४	अशनि २; ६, ८; ३; ६; ११; ११
अग्नि ७; ८; १०; २४; ११; १२;	अपसव्य ११; १५, १८; १६; १६	अशन्याकाराणि ३; ७-१२
२९; १६; २५	अपान १३; १३८	अशुभ १३; ४७
अग्निज ११; २९	अप्रशस्त १७; २	अश्रवण (वादिनशब्दानाम्) १४; ४०
अग्निदर्शन (हयानामवयवेषु) १३;	अप्सरस १२; २४	अश्व १३; ८, ३५, ८२
१४९	अफल ५; २४	अश्वत्थ १४; ५७
अग्नि (निरिन्धन) १४; १५	अभय १९; ७	अश्वयुक् १०; ३३, ४१
अग्निभय ५; १६; ९; १९; १३; १३८	अभिजित् १२; १५	अश्वयुज १२; ३२; १७; ३२
अग्रदन्त १३; १६६	अभोजन १३; १५८	अश्विनी १०; १९; १२; १५; १३; ९६;
अचरण (आसानाम्) १३; १३८	अञ्ज १; १५; ६; १, २, ६, ९,	१७; २०
अचिरात्मा १३; १४७	२०, २२, २४, २५; ७; १०,	अष्टाङ्गकुशल १३; ३३
अजय १५; २, १६९	११, २४; १२; ३५; १३; ८४	अस्तमन १५; १६९, १८२, १८७;
अजवीची १५; ४७, ५६, १६६; २०८,	अभ्रगन्ध ६; २१	१८९, १९१, १९४, १९६; १७; ४
२१७	अभ्रवर्ण ६; १२, २१, २२, २३, २७,	अस्तमनोदय १६; १२, ३१; १७; १;
अतिचार (भार्गवस्य) १५; १९८-२०४	२८, २९	१८; ९
अतिथि १३; १२२	अभ्रशक्ति ४; २५, २६; ६; २६	अस्थि ८; १९; १२; १२; १३; ५७
अत्यम्बु १७; २८	अभ्राकार ६; ८, १०, ११, १३, १४,	अहिच्छत्र १५; १९
अनमिज्वलन १३; १०९	१५, १६, २७	अहित १९; ५
अनय १४; ११७; ११९; १९; ३०	अमात्य १३; ३६; १४; ९७; १५; १९	आ
अनावृष्टि ७; २२; ८; १६; १०; ४५;	अमावास्या १२; २	आगति ३; ६८
१२; ३०; १३; १५४; १७; ९, १५	अंबर ११; २९	आगमलक्षण (राहोः) २०; १०-१३५
अनिल १३; १२१	अरण्य ११; २८	१५, १६, १७; १८, १९, २०,
अनीति १०; ३५	अरुण २१; ४७	२१, २२, २३, २४, २५, २६,
अनुपद्रव ९; ५७	अरुन्धती १४; १४१	२७, २८, ३६, ३७, ३८, ३९,
अनुराधा १०; ४८; १९; ३८	अर्क ३; ४२, ४३, ४४, ४५, ४६; ५;	४१, ५६
अनुवक्र १९; १	१८, १९, २१	आज्य १३; ५५
अनैमित्त १३; २८, २९, ३०	अर्गला १४; ११४	आज्यभाजन १३; ५७
	अर्चिस १३; १५०	

आढक १०; ४, १०, १३, १५, १७, १९, २१, २३, २५, २७, २९, ३१, ३२, ३८, ४३, ४५, ५०, ५३; १५; ९४; २५; ४३, ४४
 आदान ९; ३
 आदित्य ७; २, ३, ४, ५, ६, १०, १६, १७, १८; ११; ३; १५; ७४
 आनर्त्त १५; ३८; २०; ४७
 आन्तरिक्ष १४; २
 आपरान्त १५; २५
 आप १३; ५८
 आभीर १५; १५२
 आरोग्य ३; ३४; ९; १७
 आरोग्य ३; ३४; ९; १७, ३४; १०; ५, ११, १६, २६, ३८, ४७, ४८; १३; ३४; १५; १५
 आरौहण (हयस्य हयोपरि) १३; १४४
 आर्कि १६; २४
 आर्द्रा १०; २९; १२; १६
 आर्यप्रतिमा १४; ७१
 आवन्त्य १५; २५, ४३, १२५; १६; १९
 आश्लेषा १२; १६; १७; २२
 आश्विन १२; १४
 आषाढ १०; ३; १७; ३१
 आषाढिका १२; ३१
 आषाढी ९; ३८
 आषाढीपूर्णिमा ९; ७, १२, १४, १६, १८, २०, २३, २५
 आसन १३; ३५
 इ
 इक्षुमस्य १५; ११०
 इन्द्र १४; ६७
 इन्द्रसंपदा १; १८
 इन्द्राणी १४; ७६
 इन्द्रायुध ४; ८; ११; १२; १४; ५८
 ई
 इति १०; ४९; १५; ५; १७, २७
 ईषि १५; १०४
 उ
 उग्र १५; ५१
 उग्र १५; १४
 उत्तर १६; ३, १०; १७; ७, १०, १२
 उत्तरगमन (नक्षत्रस्य शुक्रचन्द्रयोः) २५; २०

उत्तरमार्गचारी १७; ४५
 उत्तरा १३; ९५
 उत्तराफाल्गुनी १०; ३८; १९; ३७
 उत्तरायण १५; १०९
 उत्तराषाढा १०; ६
 उत्पात १; १६; १३; ६, ११८; १४; १, ६०, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८०, ८१, ८४, १०२, १२४, १५६, १७३, १७६, १७७, १७९, १८१; २१; ५३
 उत्पातक १३; ११६
 उत्सव १३; १००
 उदक ११; २९
 उदकप्रभु (शुक्र) २४; ३५
 उदकसंभव ५; ५, ६, ७, १५, १८, २२; ११; २१
 उदय १५; १५५, १६९, १८२; १६; २; २२; १
 उदय (गृहस्थाकस्मिकः) २१; ४१
 उदर १३; १५५
 उदीचि १२; १९
 उदुम्बर १४; ५७
 उपकरण १३; १०६
 उपग्रह १८; ३३
 उपघात १५; ९९
 उपद्रव ९; ५८
 उल्का १; १५; २; ४, ५; ३; १, २, ३, ४, ५, ६, १४, १५, १६, १७, २०, २१, २२, २६, २८, ३४, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६८, ६९, ७; ३९; १२; १२; १३; ६६, ६८, ८४; १४; १३०, १६९, १७५; १५; १८२
 उल्काकाराणि ३; ७-१२
 उल्कापात १२; १०
 उल्कालक्षण २; ११
 उल्कावर्ण ३; २३, २५
 उल्काविकार २; ६
 उल्काशिश २१; ४५

उल्कासंस्थान ३; २३, २५, २७, ३२, ३३
 उशना १५; १९९
 उष्ट्र १५; १०४
 उष्ण १९; ११
 उष्ण (व्याख्या) १९; १२
 उष्णशैत्य १४; ३
 ऊ
 ऊर्ध्वदृष्टि (अश्वस्य) १३; १५०
 ऐ
 ऐक्ष्वाक १५; ३१
 ऐरावणपथ १५; ४५, ६५, ९६, १६३, २१२, २२१
 ऐशानी १२; १९
 औ
 औषध १; १८
 क
 कक्षमार्ग १५; १२०
 कच्छ १५; ३८
 कनक २१; १३, ४७
 कपिल-कृष्ण १५; १७२
 कपोतग्रह २०; ३४-३५
 कबन्ध १४; ७९; २१; ९, १७, ४७
 कम्पन १४; ४९
 कम्पन (भूमेः) १४; १०४
 कम्पन (स्थिराणाम्) १४; ८
 करक १४; १०३
 करण १; १७; ३; ६७; ८; १७; ९; २९; ९; ५९; १२; २६; १३; ६
 करण (उचितानाम्) १३; १८२-१८६
 करहाटक १५; ९८
 कर्णरोग १४; ७६
 कर्णाट १५; ३४
 कर्दम १२; १३
 कलह १३; १११
 कलिङ्ग १५; १४
 कल्कन १३; ११५
 काकसैन्य १३; १२०
 काम १३; ३४
 कामप्राप्ति ९; ५८
 कामभोज १०; २०
 कार्तिक १०; ३९, ४१; १२; १४; १७
 काल ३; ६८

कालकूट १५; १४२
कालाभिवर्षण १२; ७
काश १५; ११८
काशी १५; ३४
काश्मीर १५; १४, ४३
काष्ठ १९; १
काष्ठोपजीवी १५; १३०
किरात १५; १७, ३०, १५२; १६; २८
कीट १६; २५
कीर १५; १७
कीर्ति ९; ५३
कुक्षिरोग १४; ७६
कुचित्रग २१; ५२
कुञ्जर १३; ४९
कुटिल २१; ५२
कुटुम्बवृद्धि २६; ७९
कुण्ड १५; १७
कुनाट १५; २४, १४२, १५०
कुमारी १४; ७६
कुम्भ २५; १८, २४
कुम्भ (आहुतिपूर्ण) १४; १४०
कुरु १४; ९१; १५; २२, २४, १३६, १३७
कुलहानि १४; १२५
कूप १२; २५
कृतविनाशन १४; १२३
कृत्तिका १६; २४; १७; ५, २०; २१; ६
कृत्तिकादिसप्तक १९; २५
कृष्ण १२; २३, २८; १५; १७४; १६; २७
कृष्णधान्य २५; ४६, ४७
केकर १५; २१
केतु २१; १, २, ३, ४, ५, ७, २८, ३०, ५६, ५७, ५८
केतु (पूर्वदिशि दर्शनं) २१; ३१
केतुफल २१; १०, ११, १९, २०, २२, २३, २४, २५, २६, २७, ४९
केतुमान् २१; ४५
केतुवाहन २१; ४५
केरल १५; ९८
केश ८; १९; १२; १३; १३; ५७
भ० सं० १०

केसर १४; १६४
कोङ्कण १६; २८
कोटि २०; १६
कोटिक १५; २१
कोशल १५; ११९, १२०
कोष्ठागार १५; ११४
कन्याद १३; ६७, ८७; १४; १४५
कुङ्कुमगति १९; ३२
कुंश १५; १९९
क्षत्र ९; १२; १४; २५; १४; ३१
क्षत्रिय ११; २७; १४; ५७, ५८; १५; १७
क्षमा १६; ११
क्षय ३; ५४; १५; १७४; १६; १६
क्षार १२; १२
क्षारपट्टिक १५; १२८
क्षिली २१; ९
क्षुब्ध ४; १४, २९; १४; १६३
क्षुधा ३; २९; १४; ३२; ७३; १५; ३६, ३९
क्षेत्र १०; ९
क्षेम ३; ३४, ६५, ४; ५; ६; ७; ७; ७; ९; २, १७, २६, ३४, ६२; १०; ५, ७, ११, १६, २६, ३८, ४७, ४८, १४; ८८, १६९; १५; १५, ३१, ८५, १२९, १७०, १७२; १६; १२, १५
क्षोभ (प्रजायाः) १४; ९३
क्षोभ (सामन्तानाम्) १४; ९५
क्षौद्र ८; १९
ख
खारी १०; १२, ३५, ३६, ४६, ४८, ५१; १५; ५२, ५४, ५६, ५९, ६१, ६३, ६५, ६७, ६९, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६७, १६८
खिली २१; १५
ग
गंज १३; १६६, १६८
गजवीथी १५; ४४, ६७, १६२, २१३, २२२
गणिका १४; ७०, १५; १२१
गणित १५; ११९

गति १३; ९; १६; २; १७; १; १८; १; १९; १
गद १४; १३७
गन्धर्वनगर १; १६, ११; १, २, ३, ४, ६, ७, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २१, २२, २३, २४, २५, २७, २८
गमन १३; ८३
गमेलक १५; ४०
गरुड १४; ८०
गर्जन १२; ८
गर्जित ८; ९
गर्भ १; १६; १२; १, ३, ४, ९, ११, १३, १४, १६, १८, १९, २२, २३, २४, २५, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८
गर्भभय ३; २२
गर्भाधान १२; २, ७
गर्भोपघात १५; ७४
गान्धार १५; २२, ४०, १४६
गान्धारिक १०; २०
गुरु १४; ९६, ९७; १५; ६; १७; ११, ४५
गुल्म २१; ४७
गुल्मकेतु २१; १४
गो १५; १४
गोजीवी १५; १०६
गोपाल १६; १४
गोपिक १५; १४९
गोवीथी १५; ४६, ७१, २१०, २१९
गौतम १७; १, १२
ग्रह ३; ६७; ४; २३, २४, ३३, ३७, ३८; ६; २४; १३; ६; १८; १
ग्रह (नागर) २४; २
ग्रह (पुरुष) २४; ४२
ग्रह (यायिन्) २४; २
ग्रह (हत) २४; ८
ग्रहचार १; १६
ग्रहण १२; १०; २०; ३, ४२
ग्रहण (चन्द्रस्य) २०; ७
ग्रहण (सूर्यस्य) २०; ७
ग्रहयुद्ध १; १६; ६; २४; १२; १०, २१; ३०; २४; १, ३, ४

ग्रहागम २०; ८
 ग्रहाघात १४; १०२
 ग्राम ११; २५
 ग्रामगमन (आरण्यानाम्) १४; ६
 ग्रामिक १३; १२१
 ग्रीष्म १०; ३
 ग्लानि २६; ५९, ६०

घ

घन १२; २७
 घात (क्षत्रस्य) १४; २२
 घात (तापसानाम्) १४; ७८
 घात (द्विजस्य) १४; २२
 घात (वैश्यानाम्) १४; २२
 घात (शूद्राणाम्) १४; २३
 घातफल (कृष्णस्य कृष्णेन) २४; २१
 घातफल (चन्द्रस्य) २३; ३८
 घातफल (जन्मनक्षत्रस्य) २३; ४५
 घातफल (पीतस्य पीतेन) २४; २०
 घातफल (राहुणा) २४; १५
 घातफल (रोहिण्याम्) २४; ३२
 घातफल (लोहितस्य लोहितेन) २४;
 १९

घातफल (शुकेण) २४; १७
 घातफल (श्वेतस्य श्वेतेन) २४; १८
 घातफल (सोमस्य) २४; १३
 घृण २१; ५१
 घृत १२; १२
 घृतार्चिस २१; ५१

च

चंद्र ४; ५, १०, १२, १९, ३०, ३१,
 ३६, ३८; ५; १८, १९, २१;
 १४; ६४, ९३, ९४, ९५, ९६;
 १३२, १३३, १३६; १५; ६; १६;
 १७, १८, २३; २
 चन्द्र (कृत्तिकारोहिणीयुक्त) २५;
 १५

चन्द्र (भयावह) २३; १५
 चन्द्र (मघानां दक्षिणे) २५; २३
 चन्द्रयोग (पुष्यस्योत्तरे) २५; २१
 चन्द्र (श्वेतशृङ्ग) २३; ५
 चन्द्र (सुखद) २३; १६
 चन्द्रग्रह १४; १६६
 चन्द्रग्रहणमोक्ष २०; ३१

चन्द्रघातफल (केतुना) २३; ५१
 ,, (बुधेन) २३; ४७
 ,, (शनेश्वरेण) २३; ४३
 ,, (सूर्येण) २३; ४९

चन्द्रफल (अन्यग्रहप्रवेशेन) २३;
 १७-२०

,, (अष्टम्याम्) २३; १०
 ,, (उत्तरशृङ्ग) २३; २, ३
 ,, (एकादश्याम्) २३; १२
 ,, (चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीषु) २३; ९
 ,, (त्रयोदशीचतुर्दशयोः) २३; १३
 ,, (दक्षिणचारिणः) २३; ५५
 ,, (दक्षिणशृङ्ग) २३; २
 ,, (दक्षिणोन्नत) २३; ४
 ,, (दशम्याम्) २३; ११
 ,, (द्वादश्याम्) २३; १२
 ,, (नवम्याम्) २३; ११
 ,, (पूर्णिमायाम्) २३; १४
 ,, (रोहिण्याम्) २३; ५३
 ,, (विविधनक्षत्रेषु नस्यचारेण) २३;
 २२-२४
 ,, (विविधवीथीषु तस्य सेवनेन) २३;
 २५-२९

,, (शुक्रवत्) २३; ५७
 ,, (सप्तम्यां) २३; १०
 ,, (हीयमानः) २३; ५६
 चन्द्रशृङ्ग २५; ४७; १४; ५०; १५;
 ९२, ९७

चक्रधर १८; १६
 चक्षुर्व्याधि १३; ११२
 चतुरङ्ग १३; ३१, ३२
 चतुष्पद १०; २०
 चमरी १५; १३२
 चमू १३; ५३, ६८, ६९, ७३, ९२,
 १२९

चमूदहन १३; ११२
 चमूनाश ८; १८
 चमूपराजय ९; ५९
 चमूवध ६; २०; ९; ५४, ५७; १३;
 ८७, ११७, १२०
 चमूविद्रव ८; १२
 चल ६; २९
 चाण्डाल १५; ११०
 चातुर्वर्ण्य ११; २४, ३०

चार १५; ८२, १२७, १६१, १७६,
 १८५, १८६

चारु १५; १८४
 चिक्षण २१; ४७
 चित्र १२; २९; २२; १७
 चित्रचूला १५; १२१
 चित्रपुरी १५; १२१
 चित्रा १०; ४३; १७; २१
 चित्रायोग २५; ३४
 चिह्न १; १८
 चेष्टा १३; ४५
 चैत्र १२; १४, ३२
 चोल १५; १८
 चौर १०; ८, १२, १४, ४२, ५१;
 १४; ७१, ११९; १५; ८९,
 ११८, १६; २५
 चौरघात ९; २५
 चौरवृद्धि ९; २०

छ

छत्र १३; १०८
 छायादर्शन (विपरीत) १४; १२८
 छायाग्रहीण १३; ११

ज

जटिल १३; ७५
 जनक्षय ३; २९; ४; १२; ९; ३१,
 ३५; ४८; १४; ११०
 जनपदव्यूह २१; ५
 जनमारि ४; १४
 जन्मनक्षत्र ३; ६१

जय ४; २५; ६; ७, १०, ११, १२;
 २६, ३०; ७; ७, ९; ९; २, ३४;
 ११; १६; १३; १४५, १५६;
 १६५, १६६, १६७, १७६, १७८;
 १४; १६०, १७०; १५; २, १२७,
 १६९; १७; ४१, ४२; २६; १८

जय (क्षत्रियाणां) ७; ४
 जय (नागराणां) ७; २; ९; ४३,
 ४६; २४; २६
 जय (परस्परस्य) १३; ७२
 जय (ब्राह्मणानां) ७; ३
 जय (यायिनां) ७; २
 जय (यायिनां) ९; ४२
 जय (राज्ञः) ९; ५२; १३; ७१,
 १३९, १४०, १४८

जय (वैश्यानां) ७; ५	तूर्य १४; १७२	देवता १३; १२२
जय (शूद्राणां) ७; ६	तैल १२; १२	देवतार्जन १४; १७६
जरद्वयपथ १५; ४६, ५९, १६५, २०९, २१८	तैलिक १५; १०४	देवतावेष्टन १३; ११५
जल ८; २, ३, ५, ६, ७, ९, ९;	तोय १२; १९; १५; ७७	देवप्रतिपदा १०; ३
१८, ६१; ११; १६; १२; ३,	तोयजीव १४; १३७	देशनाश ९; ५१
१६; १४; ५९, ६०; १५; ९१;	त्रास ९; १३	देशपीडा १४; ४९
१७; ३	त्रिचिरस २१; १४	देशभङ्गा १४; १६४
जलकेतु २१; ४९	त्रैराज्य १५; १२५	देशभय (अनिष्टसूर्यदर्शनात्) २२;
जलचारिन् १२; २४	द	६-१०
जलद २१; ४९	दंशमशक ९; २३	„ „ (अप्रशस्तचन्द्रदर्शनेन) २३;
जलरेणु २१; ४९	दंष्ट्रिन् १०; ११, २८	६, ७
जलरोध १४; १२२	दक्षिण ११; १६, १९; १६; ३, १३;	„ „ (केतोर्दर्शने) २१; ३२-३९
जलवान् २१; ४९	१७; ५, ७, १२	द्युत १५; ११९
जलावह ५; ९; ९; ६४	दक्षिणगमन (नक्षत्रस्य शुक्रचन्द्रयोः)	द्रविड १६; २८
जाज्वल्य २१; ४५	२५; १९	द्रुमदर्शन (शुक्लवस्त्रादिसमाच्छादित)
जामदग्न्य १४; ७८	दर्पण १४; १४१	१४; २१-२३
जिन १३; १८१	दर्शन (काकगृध्रशृगालानाम्) १३;	द्रोण १०; ६; १५; १०५, १०८;
जिनभाषित २; २; ३; ६९; १३; ४२	१३०	१३९, १५३; २५; २३, २५, ३६
जिह्वा १५; ७५	दर्शन (शुभ) १३; १०२	द्वादशाङ्ग १; ५, १३
जीवित १३; ३४	द्वाम्नि ११; १७	द्वादशाङ्गविद् २०; १
ज्येष्ठा १०; २, ५०; १२; २, १६,	दशार्ण १५; ४०, १२२; १६; १९	द्वादशाङ्गविशारद २; १
३१; १७; २२	दस्यु १४; ५७; १५; १४; १६; ३०;	द्वारिका १६; १९
ज्योतिष १; १८. ९; २९	१७; ११	द्विज ११; २७; १४; ३१; १५; १४
ज्वर १४; ७६. १५; १७३. १७; ९	दानक १३; ९१	द्वेष १३; ४६
ज्वलन (शस्त्राणाम्) १३; १२४	दारुजीवी १८; २२	ध
ज्वलिताङ्कुर २१; ४७	दासक १५; १०६	धन ९; १३; १५; ७७, १८८; २६;
ज्ञान १३; ३९	दाह १२; १०	५०, ५४, ६९, ८१
ट	दिग्वासाः २; १	धनक्षय १४; ३२
टङ्कन १५; ३०	दिग्य १४; २	धनिष्ठा १०; १०
ड	दीक्षित १८; २५	धनिष्ठादिसप्तक १९; ३२
डिम्भडमर ९; २७	दीन १३; १६३	धन्वतर १४; ७७
त	दीप्त १५; १९१; २१; १७	धर्म १३; ३४
तडाग १२; २५	दीप्ता ११; ४, २२	धर्मोत्सवाकुला ९; १७
तत्त्वनिवेशन २०; ४०	दीप्ति १९; १	धातुवाद १८; ३१
तरु १४; २९	दुर्गा १६; १४	धान्य ९; १३, १४, ३०; १४; १३३;
तस्कर ११; १३, १४	दुर्गन्ध ९; ५२	१५; २३, ३३, ७०, ८४, ९४,
तामस २५; ४०	दुर्भिक्ष ७; २२; ८; १६; ९; १३, ३१;	१८८
ताम्रकर्ण १५; ३४	१०; २९; १२; ३०; १४; ९२,	धान्यसंग्रह ९; २१
ताम्रवर्ण १५; ११५	१०३, ११२; १५; ३१, ३२, ८०,	धान्यार्थ १९; ३७
तारा २; ६, ७, ९	९४; १२७; १६; ८, १६; १७; १३	धान्यार्थ ९; २४
तालीश २१; ४७	दुर्घृष्टि ४; ९; १५; ८४	धिषण्य २; ६, ७; ३; ६
तिथि १; १७; ३; ६७; ६; २४; ८;	दुःख १५; १९९	धूम ८; १९; १२; १२; १३; ६०;
१७; ९; ५९; १२; २६; १३; ६	दूत १४; १३७; १५; ४२	६३, १५३; १४; ११३; १५;
तिथि (हीन) १३; ९८	देव १२; ६; १६; २४	१८२; २१; ७

धूमकेतु ४; ३६; १४; ११७; २१;
२१, २५, २९
धूमतारक २१; ४४
धूमध्वज २१; ४४
धूममाली २१; ४८
धूमशिख २१; ४४
धूमशासन २१; ५०
धूमार्चिः २१; ४४
ध्रुवक १६; २९

न

नकुल १३; ६१; १५; १२०
नक्षत्र ३; १, २; ३; ६७; ४; २३,
२४, ३६, ३७, ३८; ६; २४; ७;
९; ८; १७; ९; २९; १२; ६, २६;
१३; ६; १६; ५, ६, ८, ९, १६,
३१; १९; ३५
नक्षत्रघात ३; ३८
नक्षत्र (हीन) १३; ९८
नख १२; १३
नगर ११; २५
नगरक्षय ९; २२
नम्र १३; ७६
नदन १३; १६५
नदी १२; २५
नर १३; १६३
,, (व्याध्यादिग्रस्त) १३; १७७
नराधिप १३; ९६
नर्तन (देवतानाम्) १४; ३७
नर्दन १३; १६१
,, (क्रव्यादानाम्) १३; १२५
,, (चतुष्पदानाम्) १३; १२५
,, (द्विपदानाम्) १३; १२५
,, (वृषभाणाम्) १३; १२७
नववस्त्र १४; १४१
नाग १३; १६९
नागर ११; २; १३; १४४; १५;
१४८, १४९; १६; १७
नागवीथी १५; ४४, ६९, ७१, १६१,
२१४, २२३
नाणक १०; १४
नाविक १५; १४९
नाश (अन्तःपुरस्य) १३; १५५
,, (कोशस्य) १३; १५५
,, (पुरस्य) १३; १५३

,, (मुख्यस्य) १४; ४५
,, (राज्ञः) १३; १०९
,, (सेनायाः) १३; १२४
निजङ्घ १५; १७
निमित्त १; १७; ३; ६८; ६; २५;
१३; ६, ७, ८, १३; १३; २३;
३२, ३८, ४१, ४२, ४४, ४५,
४७, ८८
निमित्तज्ञ १३; ३३
निमित्तवित् १३; ४३
निरंजु १७; २७
निर्ग्रन्थ १२; ८, ३८; १३; १; १४;
८१; १५; ३३, १८५; २०; १;
२४; २७, ४३ -
निर्ग्रन्थशासन ४; २८
निर्घात १२; १०; १३; ७०; १४;
४९, १३०
निर्वर्तन (छायायाः) १४; १२३
निवृत्ति १२; १०
निवेशन (विविधवृक्षाणामुपरि) १३;
१७१-१७४
निष्कृदन (हयानाम्) १३; १३७
निष्क्रमण (हयानाम्) १३; १४६
निस्त्रवण (दध्यादीनां वृक्षेभ्यः) १४;
१८
नील १२; २३; १५; १७३
नीलता १६; १३
नृपत्व (स्वमफलम्) १६; ८, ९,
१०, ११, १२, १३, १४, १७,
७१
नृपपीडा ३; ५४
नृपबंध ३; ६०
नृपभेद १७; ३०
नृपवध ३; ५०
नृपशांति ९; १७
नृपापाय ११; ८
नैमित्त १३; १३, १५, ३७
नैर्ग्रन्थ ११; १
न्यग्रोध १४; ५७
प
पञ्चाल १४; ८२
पक्वान्न १३; १०६
पक्षिन् १२; २४; १३; ८२, ८७
पतङ्ग १३; ६१; १६; २५

पतन ९; ३
पदाति १३; १२
पयःक्षय १४; ४२
परचक्र १०; ५, ४८; ११; १५; १४;
३२, १६४
परचक्रभय ३; २९
परचक्रागम ३; १६; १४; ४२, ५६
परस्परपघात ९; १५
पराजय ७; ७; ९; २; १३; ७३,
८०, ८१, १०७, १२६, १६३,
१६४, १७६, १७८; १४; १५५,
१५८; १७; ४१, ४२, ४३
,, (राज्ञः) १३; ६४, १४१,
१६२
,, (सेनायाः) १३; ६०
परिघ ८; ११; २०; २९
परिघा ३; ५३; १४; ११४
परिवेष १; १५; ४; १, ५, ६, ७, ८,
१०, १२, १३, १४, १७, १८,
१९, २०, २२, २३, २४, २७,
२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४,
३६, ३७, ३९; ७; १४, १७;
१६; १७
परिवेषण १२; ८
पर्वत १२; २४
पर्वन् २०; ६०
पल्लव १६; २९,
पाक १; १७
पांशु ८; १९; १५; १८२
पांशुभस्समाकीर्ण ९; ४९
पांशुवृष्टि १२; १०
पांशुवृष्टि १४; १३०
पाञ्चाल १०; २०; १५; २२, २४,
४०, १३४, १४०
पाण्डुक १५; २०
पाण्डुगिरि १; २
पाण्ड्य १५; ९८
पात ९; ३
पातकी २१; ५१
पादात १३; ८
पाप १२; १३
पापकेतु २१; ५४

पापघात ९; ३२
पापद ८; १७
पापघात ९; ४७
पार्थिव १३; १००
पार्वतेय १५; ११०
पिठर २२; १५
पितामह १४; ६०
पिपीलिका १४; ५२, ५३, ५४
पिशाच १२; १२; १४; १०७
पीडा १४; १७४
,, (प्रजायाः) १४; ७५
,, (राज्ञः) १४; ६२, ९५, १०४, १४८
,, (राष्ट्रस्य) १४; ९५, १०४
,, (सचिवस्य) १४; ६२, १०४
पीत १२; २३; १५; १७३; १६; २६
पुनर्वसु १०; ३१
पुर १३; ७९
पुररोध ४; ३१; ११; १७; १४; ११४;
१७; ४४. २०; ३
पुरलंभ १८; १३
पुरावरोध ९; ४२
पुरुषाद १५; २१
पुरोधस् १३; १३, १८
पुरोहित १३; २०, ६५; १४; ८२,
९७; १५; १९
पुलिन्द १५; ३०
पुलिन्द १६; २९
पुष्पप्रभु (केतुः) २४; ३५
पुष्प (फले) १४; ४७
पुष्य १०; ३२; १२; १५; १३; ९६,
१६६
पूर्णपात्र १३; ५८
पूर्वघात ९; ७
पूर्वसन्ध्या १२; ५
पूर्वसूर ११; २
पूर्वा १२; १९
पूर्वाफाल्गुनी १०; ३६
पूर्वाभाद्रपदा १०; १३
पूर्वाषाढा १०; ३
पृथिवीपति १३; ८१
पैत्तिक २४; ३९
पौण्ड्र १५; ४३
पौष १२; १४, ३१

प्रकृति (राहोः) २०; ३
प्रजापति १९; २१
प्रज्वाली २१; ४५
प्रणाश (राज्यस्य) १३; १४३
प्रतिपक्ष ११; ४५
प्रतिपुद्गल १४; २४, २६, २७,
२८, २९, ३०; १९; ३४; २५; ९
,, (स्वेः) २५; १०
प्रतिराजभय ३; ६०
प्रतिसूर्य ७; १५
प्रतिसेनावध ३; ४७
प्रतिस्रोत १४; ४२
प्रतीची १६; २३
प्रदक्षिण १६; १५
प्रद्युम्न १४; ७०
प्रधावन (हयानाम्) १३; १४५
प्रभाव ३; ६८
प्रमाण ३; ६७
प्रयाण १३; ९७
प्रयायी १३; ११२, ११८, १२०
प्ररोहण (शुक्लवृक्षस्य) १४; ४९
प्रवर्षण १; १५; १०; १, २, ३, ७,
१३, १९, २१, २४, ३२, ३३,
४०, ४३, ४५, ४८
प्रवास १६; २, ३, १८; १. १९; १.
२१; ४२, ४३, २२; १
,, (शुक्लस्य) १५; १५५, १५६,
१५७, १७१, १७६, १७९, १८०,
२०७, २०८, २०९, २१०, २११,
२१२, २१३, २१४, २१५, २१६,
२१७, २१८, २१९, २२०, २२१,
२२२, २२३, २२४
प्रवासिक १०; ४९
प्रव्रजित १३; ७६ १४; १८०
प्रसूति (विकृत) १४; ११
,, (विचित्र) १३; १३५
,, (विपरीत) १४; १०
प्रस्थ २५; ४२, ४५
प्रहरण ११; २९
प्राणीसंशय २१; ७
प्रीति १३; ४०
प्रोष्ठपद १०; ३०, ३३, ३४, ४७;
१२; ३२

प्लक्ष १४; ५७
फल ३; ६८; १६; २; १९; १
,, (अकालजं) १४; ४५
,, (उष्णवक्रस्य) १९; १३
,, (गृहयुद्धे) २४; १०, ११
,, (ग्रहणस्य) २०; ३-६
,, (चंद्रग्रहणस्य) २०; ४३, ४४,
४५, ४६, ४७
,, (चंद्रसूर्यग्रहणस्यैकमासे) २०;
५०-५५
,, (पीडितचन्द्रस्य) २०; ५८
,, (पुष्पे) १४; ४७
,, (राहोर्वेणस्य) २०; ५७
,, (लोहमुद्गरवक्रस्य) १९; २२-
२३
,, (लोहितवक्रस्य) १९; २०
,, (वक्रीभौमस्य) १९; ३४-३५
,, (वक्रीभौमस्य धनिष्ठादिषु) १९;
३३
,, (वक्रीभौमस्य मघादिषु) १९;
२७-२९
,, (वक्रीभौमस्य मैत्रादिषु) १९;
३१
,, (व्यालवक्रस्य) १९; १८
,, शोषमुखवक्रस्य) १९; १५-१६

फ

फल-पाकौ (शुक्लप्रवासस्य) १५;
२२४-२३१
फलप्रभु (केतुः) २४; ३५
फाल्गुन १२; ३२
फाल्गुनी १७; २१
वन्ध (नृपस्य) १३; १०१
,, (पार्थिवस्य) १३; ९८, १३६
,, (मन्त्रिणः) १३; १०८
,, (राज्ञः) १३; ११६

व

वन्धन १३; ७७
वद्ध १३; ७५
वद्धमोक्ष २६; ६६, ७३
वधिर १८; २९
वर्बर १५; २१, ४३
बल ३; ६८; १३; ८, १२

बलन्देव १४; ६८
 बलक्षोभ ११; ९, १८; १५; १७२
 बलप्रभु (बुधः) २४; ३६
 बहुजलकृत १५; १८४
 बहुदक ९; १७, २७; १२; १४, १८,
 ३३; १७; २१; १८; ३४
 बांबरीपक २१; ४५
 बाल्हिक १५; २१, ३४, ४०, १४६,
 बिन्दु (शोणितस्य) १३; १६२
 बीज ९; ८, १६, २५; १५; ६८
 बुध १५; १६९; १८; १, २, ३, ५,
 ७, ११, १२, १३, १४, १५,
 १८, २३, २५, २६, २८, ३२,
 ३४, ३६, ३७
 ,, (कृत्तिकारोहिणीयुक्त) २५; १५
 बृहस्पति १५; ९२, ९५; १६; २४;
 १७; ६, १०, ३४, ४०, ४१, ४३,
 ४४; २१; २९; २५; ८
 ब्रह्म ९; १२
 ब्राह्मण १४; ५७, ५८, ६६
 ब्राह्मी १६; २३
 भ
 भग १७; ५
 भगच्छेद (स्वप्ने) २६; १६
 भटव्रज १६; १३
 भद्रबाहु १; ४; ३; ३१, ६४; ६;
 १७; ७; १९; ९; २६, ६२; १०;
 १६, ४४, ५२; ११; २६, ३०;
 १२; ३७; १३; ७४, १००,
 १७८; १४; ५४, १३६; १५;
 ३६, ७२, १२७, १४५, १६६,
 १७८; १८; २४; २०; १४; २४;
 २३; २६; ४२
 भद्रशाली १४; ७५
 भद्रेय १५; १००
 भय ३; १, २, ३, ४, ५, ६, १६,
 १७, २३, ३८, ३९, ४५, ४८,
 ५८, ६२, ६३; ४; २४, ३८; ६;
 २३; ७; ७, २३; ८; १७; ९; २,
 ३३, ३९; ११; ६, १२, १३,
 २४, २७, २९; १२; १३, ३०,
 ३७; १३; ११५, १३०, १७५,

१४९; १४; ३, ५, ७, १०,
 १२, १३, १४, १६, १७, १९,
 २०, २१, २३, ३२, ३७, ३८,
 ३९, ४३, ४६, ४७, ५०, ५१,
 ५३, ५८, ६१, ६५, ६६, ७०,
 ७४, ७७, ७९, ८९, ९६, ९७,
 १००, १०३, १०६, १०७, ११२,
 ११४, ११८, १२०, १२२, १२३,
 १३२, १३६, १३७; १३८, १४०,
 १४३, १४४, १५८, १६५, १७१,
 १७२, १७५; १५; ४, ६, ३१,
 ३२, ३९, ४९, ७४, ७५, ९४,
 ९७, १२९, १३५, १३७, १४७,
 १४८, १७१, १९९; १६; २५;
 १७; ३, १०, २४; १९; २७,
 ३४; २६; ६१
 ,, (अग्नेः) १४; १६७, १७३
 ,, (अग्नेः) १५; २, ५२, २३१
 ,, (उग्र) ३; ५७
 ,, (क्षुधः) १४; ११
 ,, (घोर) ३; ५२
 ,, (नागराणाम्) २४; २२
 ,, (यायिनाम्) २४; २४
 ,, (राज्ञः) १४; ९३
 ,, (वृष्टेः) १४; ९२
 ,, (व्याधेः) १४; १८
 ,, (सेनापतेः) १३; १५२
 ,, (सौप्तिक) १३; १३२
 भयङ्कर (यायिनाम्) २४; ३०
 भयावह ९; ४९; १३; ५२, १४६
 भरणी १०; २१
 भस्म १३; ५५, ५७; १५; १९६
 भस्मपांशुरजस्कीर्णा ९; २१
 भस्मपात (देवताभिः) १४; १०९
 भाद्रपद १७; ३२
 भाद्रपदा १७; २०
 भार्गव १४; ९०; ९६, ९७; १५; २,
 ३, ६, १२, १६, २०, ३७, ४२,
 ५३, ५४, ६०, ६६, ६८, ७३,
 ७५, ७८, ८१, ८२, ८७, ९०,
 ९१, १०५, ११८, १२४, १३३,
 १४१, १४३, १४७, १४८, १५१,
 १५४, १६१, १६३, १६४,
 १६५, १६७, १६८, १७५, १७६,

१८०, १८१, १८२, १८३, १८५,
 १८७, १८९, १९१, १९३, १९८
 ,, (चन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे) २५; २८
 भाषण (निर्जाबस्य) १४; १२२
 भिक्षु २३; ५८
 भूत १४; ८१
 भूतज १९; १५
 भूदाहविद्रव १०; ५०
 भूमि १३; ४५
 भूषण १५; १४९
 भृगुकच्छ १५; ४३
 भृत्य १३; ३६, ९२, १२२
 भेद ११; २४; १६; ६
 भेरी १३; ११९
 भैक्षवर्त्तिन् ९; ३६
 भोग १५; ५१
 भोजी १४; ६५; १५; १४, १९;
 १६; २८
 भौम १४; २, ९१, ९६; १६; ४;
 १९; ५, ११, १७, २४, ३४,
 ३७, ३९
 भौमविपर्यय १९; ३८

म

मङ्गल १३; ७८
 मण्डल (शुक्रस्य) १५; ९, १०,
 ११, १२, १३, १८, २२, २३,
 ३२, ३९, ७६, ७७, ७८, ७९,
 ८०, ८१
 मण्डली २१; १८
 मण्डूक १५; २१
 मन्त्रशासन १३; ५६
 मन्दतोया ५; ८
 मन्दरोगता ३; ६५
 मन्दवृष्टि १२; ३०; १४; १३३; १६; ८
 मन्दोद १२; १७, ३३
 मक्षिका ९; २३; १३; ६२
 मगध १; १; १५; १३८
 मघा १०; ३५; १७; २०
 मघादिसप्तक १९; २७
 मणिबन्ध १५; १०७
 मत्स्य १५; १७, १४०, १५०
 मद १३; ९

मद्र १५; १५२; १६; २८
 मधु १२; १२; १४; ११६
 मध्यदेश १५; १२७, १२८
 मध्याह्न ९; ११
 मयूर २१; ४४
 मयूरपक्षी २१; १८
 मरण ८; १६; ९; १३; १०; २२,
 २९; १२; ३०; १३; ५७, ७७,
 १०७; १५; ३६, ५२, ७८,
 १५१, १७२; १९; २४; २६;
 ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ४३,
 ५६, ५८
 „ (गवां) ४; २०, २१
 „ (पुरोहितस्य) १३; १०८
 „ (मुख्यस्य) १४; ४९
 „ (राज्ञः) १४; ७, १२, १५,
 १६, ५९, ६५, १०९, ११३,
 १२१, १४७, १५६
 „ (संप्रणाहिकस्य) १३; १४७
 मरुकच्छ २०; ४७
 मरुण्ड १५; १०९
 मलय १५; १४४
 महज्जल ६; ८
 महज्जय ३; ३७; ६; २२, २४, २५;
 ९; ४१
 महद्वर्ष ९; ४१
 महाकेतु २१; ४५
 महाधान्य २५; ४६, ४७
 महाभय ३; ३०
 महामाल्य १०; २८
 महामुण्ड १५; १०७
 महामेघ ४; ६, ७, १०
 महाराष्ट्र १४; ६८
 महार्चिस् २१; ४८
 महावात ५; १७
 महावृष्टि ५; १९
 महिष १५; १७
 महि ९; १७; १३; ७०
 महीपति १३; ९७
 माज्जिष्ठ १५; १७३
 मांस १२; १३; १४; १०३
 मांसरोहित २१; ४७
 मांसशोणितकर्ममा ९; २२
 माघ १२; ३२

मानुष १३; ८२
 मारी १४; ६१, ६३, ६४, ७३,
 १०३, १५३; १५; ८४
 मास्त १२; २२; १३; ७३
 मार्ग १७; १, ६
 मार्गशीर्ष १२; २, ३१
 मार्जार १५; १२०
 मालव १५; १४, १३४, १४४; १६;
 २८
 माहिषक १५; १०४
 मित्र १३; ३४
 मित्रभेद १७; ३०
 मुहूर्त १; १७; ३; ६७; ६; २५; ८;
 १७; ९; २९, ५९; १२; ६,
 २६; १३; ६
 „ (हीन) १३; ९८
 मूक १८; २९
 मूर्ति १७; २२
 मूल १०; २, ५१; १२; २, १६,
 ३१; १७; ७, ८, २२
 „ (शशिसेवनं दक्षिणे) २५; ४१
 मूषक १०; ११; १३; ६१; १६; २५,
 १७; २६
 मृग १३; ८२
 मृगवीथी १५; ४७, ५४, १६७,
 २०७, २१६
 मृत्यु १३; १५७; १४; ९४
 मृदङ्ग १३; ११९
 मेघ १; १५; ८; १, २, ३, ५, ६, ७,
 ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४,
 १५, १६, १७, १९, २१, २३,
 २४, २५; ९; ११, १७, ६३,
 ६४; १२; ३५; १३; ११; १६;
 ११; १७; १७
 मेघगन्ध ८; ७, १३, २३
 मेघनाद ८; ६, ७, १०, १३, १४,
 २३
 मेघरस ८; २०
 मेघवर्ण ८; २, ३, ४, ६, १३
 मेघाकार ८; १५, २३
 मेढू १३; १५५
 मेदिनी ९; २१, २२, २७
 मैत्र १३; ९६
 मैत्रदेव १२; १८

मैत्रादिसप्तक १९; ३०
 मैत्रीसिद्धि १७; ३७
 मैथुन १४; १४२
 „ (विपरीत) १४; १४३
 मोक्ष १३; ३४
 मोह १३; ४३
 म्लेच्छ १५; ३०
 य
 यज्ञ १४; २४
 यज्ञोत्सवसमाकुला ९; २७
 यथागम ३; ६६
 यथाद्वार ३; ६६
 यथामार्ग ३; ६६
 यथाविकार ३; ६६
 यथावृद्धि ३; ६६
 यम २१; ६
 यमुना १६; १८
 यवन १०; २०; १५; १४, २१,
 १५२; १६; २९
 यशस् २६; ४९
 यात्रा १; १६; १३; ३४, ५५, ६८
 ८५, ८६, ९१, १०३, ११३;
 २०; ४९
 यात्राभङ्ग ४; ३६
 यान १३; ३५, १०१; १४; ४५
 यानछेदन १४; ५६
 यानयुग्य १०; १८
 याम्या ११; ५
 यायिन् ६; ३०; ११; ३; १४; २९,
 ८७
 युगान्त ३; ३१; १६; ९; २३; ३५
 युद्ध ८; ११; १३; १२७, १७४;
 १९; ३४
 योगक्षेम २५; २७, ३२, ३५
 योध १३; ३५
 र
 रक्त ८; १९; १२; २३
 रक्तत्व (अभ्राणाम्) १३; १२७
 रजतप्रभ (सूर्य) २२; १६
 रजस् ७; १५; १२; १२, १५; १७२
 रत्न १३; ११
 रथ १३; ८, २४, २५, ३०, ८९

रथप्रहरण १३; १०७	रुदित १३; ७७	१५९, १६०, १७१, १७२,
रव (विस्वर) १४; २०	रुद्र १४; ६६	१७३, १७४, १७७; २६; १८,
रवि ४; १३, १४, १७, १८, १९,	रुधिरवर्षा ८; १४, १५; २२	४५
२०, २२, ३०, ३१; १५; १५५	रुधिरस्त्राव (तोयधान्येभ्यः) १४; ४१	„ (पुत्रस्य) १४; ८
रश्मि १३; ८४	रूक्ष १२; २८; १५; १७३	„ (प्रधानस्य) १३; ९, १०, ११,
रस (विपरीत) १४; १७	रूक्ष २१; ४९	१२, १४; ४, ८, १२८
„ (वृक्षस्य) १४; ३३	रेवती १०; १७; १३; ९७; १७; २०	„ (भोजकस्य) १४; १२९
रसन (चतुष्पदानाम्) १३; १२३	रोग ९; ३१, ३५; १२; ३०; १४;	„ (महाऽमात्यस्य) १३; १६९
„ (द्विपदानाम्) १३; १२३	७, ७७, ९४, १५; ३६, ७४,	„ (युवराजस्य) १४; १०५,
राग १३; ४३	१७३	„ (राज्ञः) १३; ८९, १६९; १४;
राजगृह १; १	रोदन (तोय-धान्यानाम्) १४; ३९	८, १०, ३८, ६७, ६९, १०८,
राजदण्ड १४; ४०	„ (देवतानाम्) १४; ३७	११०, १११, ११५, १७२
राजदीप १४; १२१	रोहिणी १०; २५. १३; ९५; १७; २२	„ (सर्पाणाम्) १४; १२९
राजनाश ८; १९	रोहिणीशकट १५; ९७	„ (सेनापतेः) १३; १५४, १५८,
राजपराजय १२; ३०	ल	१७०; १४; ६७, ११२
राजपीडा १४; ५५	लंघनाकुल १५; १७	„ (सेनायाः) १३; ५८, १२३,
राजभय ७; २१	लक्षण १; १८; १३; ६	१६१
राजमरण ४; १३	लक्ष्मीनाश २६; ४०	„ (सौप्तिक) १३; १३१, १३३,
राजमृत्यु ९; १८, ४८; ११; २२	लग्न १; १८	१३४, १३५
राजवध ६; १७; ८; २१	लाक्षा १२; १२	„ (स्वस्य) १३; ५९
राजविजय ६; ९	लाभ १३; ३४	„ (स्वामिनः) १३; १५१
राजविद्रव ७; २२	„ (राज्ञः) १३; १८	वधि १५; १७
राजवृद्धि ९; ३४; ११; २०	लिङ्गच्छेद (स्वप्ने) २६; १६	वधू १४; ८४
राजव्यसन ४; १७, १९	लिपि १५; ११९	वनगमन (नागराणाम्) १४; ६
राजनृ १०; १८, २६, ४२; ११; १९;	लेखक १५; ४२	वनवासिन् ११; १४
१३; ६५, ७९, ८३, ८६; १४;	लेख्यजीवी १४; १२	वराह १३; ६१
३१; १६; ११	लोहित १९; १, २, ७, ९, १०, ११,	वरुण १४; ६४, ६६
राजोद्वेग ९; १५	२७, ३०, ३२	वरोदक १२; १६
राजोपकरण १४; ५५	„ (व्याख्या) १९; १९	वर्ण ३; ६७; १६; २; १७; १; १८;
राज्यप्राप्ति २६; ८२	लोहितक १६; २६,	१; १९; १
राज्यविग्रंश १८; ३०	लोहमुद्गर १९; ११	„ (कोट्याः) २०; ३२-३५
राष्ट्र १०; १८; ११; १८, २५, २८;	व	„ (चंद्रस्य) २३, १
१४; १३०; १५; १०६	वङ्ग १५; ११०, १३८;	„ (नागर) २४; ३
राष्ट्रक्षोभ ४; २०, ३०	वक्र १५; १२, १५६, १८५, १८७,	„ (यायिन्) २४; ४
राष्ट्रनाश ४; ११, १८, २१, ३७, ८;	१८९, १९१, १९३, १९४, १९६,	„ (राहोः) २०; २
२०; १४; १३१	१९८; १६; २, ४; १९; १, °२,	„ (सप्तग्रहाणाम्) २४; ३३, ३४
राष्ट्रनाशिनी ७; ८	११, ३४	„ (सवितायाः) १४; ८८
राष्ट्रभङ्ग १४; ५२	वक्रचार १५; २०५, २३०	वर्णादि (लोहितस्य) १९; ३
राष्ट्रविद्रव ९; २२	वच्छ १५; १९, ४०	वर्ण-पाकौ (शुक्रप्रवासस्य) १५;
राष्ट्रविनाश ३; २४; ९; ४०	वज्र १३; १०१	२२४-२३१
राहु ४; ३४; ५; २१; १४; ९४;	वत्स १४; ६४; १५; ३५, १०१, १४६,	वर्ष ३; ६३; ४; ९; ६; ७; ८;
२०; १	वध ६; १३; ११; २, ३, ६; १३;	१३; ९; २, २४; १४; ४, ५४;
रुक् १५; २	५६, ६२, ६६, ७७, ८८, १०४,	१५; १३, ५८, ६०, १७२, १८२
रुजा ९; ४४		

वर्षण ७; ८, ६, २५; ९; १४, ६१;
१२; २०; १६; १२
,, (मद्यादिनाम्) १४; १३-१४
वर्षदा ७; १३, १४, २०
वर्षा ५; ३, ४, ८, १०, ११, १४,
१६, १७, २३
,, (अशुभ) ५; २०
,, (महद्) ७; १७, १८, १९
वर्षान्तिरोधका ५; १२, १३
वल्मीक १४; ५१
वसा १२; १२
वसु १७; ३; १८; १२
वसुंधरा ११; १९
वाञ्छितप्राप्ति १३; ९६
वाजिन् १३; १०; १४; १६४, १६५
वाजिमरण १४; ५६
वाटधान १५; २४
वाणिज्य १०; १०, ३७, ४६
वात १; १५; ८; १३; ९; १; १०;
७; ११; ११; १३; ५५, ९४;
१५; १८२; २४; ३९
वातिक २४; ३९
वापी १२; २५
वायव्य १५; १९४
वायव्या १२; २०; १६; २३
वायु ७; २५; ९; ४, ५, ६, ७, ११,
१२, १४, १६, १८, २३, २५,
२८, २९, ३०, ३१, ३२, ३६,
३८, ३९, ४१, ४२, ४३, ४४,
४५, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२,
५३, ५४, ५७, ५८, ६०, ६३;
१३; ७२
वायुवृष्टि १०; ४५
वारण १३; १६३
वारणमरण १४; ५६
वारि १३; १०१
वारुणी १२; २०; १६; १८
वासन (आरण्यानाम्) १३; १३२
,, (उल्लविरालमूषकानाम्) १३;
१३१
,, (ग्राम्याणाम्) १३; १३२
,, (तोय-धान्यानाम्) १४; ३९
भ० सं० ११

वासव १३; ७१; १६; २७
वासित १३; १३४
वासुदेव १४; ६९
वास्तु १; १८
वाहन १३; ११९
वाहिनी १३; १३
विकर्षण १३; १६८
विकार २; ३
विकृत १५; १८७
विकेरी २१; ४४
विक्रान्त २१; ४७
विशिल २१; ९
विगति १३; १०
विचारग १५; १७०
विजय ३; ५६, ५९; ४; ५; ८; ४;
९; १३; ४९, ५१, ७४, १५०
,, (राज्ञः) ११; ७, १०; १३; ६४
वित्तप्रभु (बुधः) २४; ३६
विदर्भ १५; ३४, ४०, १०६,
विदारणा ३; ६१
विदुराभ २२; १५
विदेह १५; १०१
विद्वमस्तक २१; ४४
विद्या १; १८; १३; ३८
विद्युत् १; १५; २; ६, ७; ५; १, ५,
६, ७, ८, ९, ११, १३, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१,
२२, २३, २४; ६; २०; ७; २४;
८; ९; २३; १२; ८; १३; ८४;
१४; १०३; १५; १८२; २१; ४६
विद्युत्सम २१; ४६
विद्युत्स्फुलिङ्गक २१; ४६
विद्युदाकाराणि ३; ७-१२
विद्युल्लत २१; ४६
विद्रव १३; ११०
,, (यायिनां) ९; ४३
विधि १३; ४८
विधूमित २१; ४८
विनाश (राज्ञः) १३; १२२
विनाशी २१; ५०
विपत्ति (मुख्यस्य) १४; ४८
विपरीतदर्शन (अश्वस्य) १३; १५१
विपरीतमैथुन (विजातीनाम्) १३;
१३३

विपर्यय १३; ११३
विपर्यास ३; ४२, ४४
,, (प्रकृतेः) १४; २
विपाचन १२; ७
विमनस्क १३; १०
विमल २१; ५०
विरोध १३; १६८
विलम्ब १५; ११५; १९; १०
विलम्बक १५; ७३
विलम्बी १५; ७६, ७७, ७८, ७९,
८०; २१; ५१
विलिखन १३; १६५; १३; १६८
,, (हयानाम्) १३; १३६
विलोमत्व १३; १२६
विवर्ण १३; ८०
विवर्णत्व (अभ्राणाम्) १३; १२८
,, (वृक्षाणाम्) १४; २३
विविधाचरण (मूर्तिणाम्) १४; ३८
विशाखा १०; ४६; १३; ९५; १६;
२४; १७; २०
विशाला १४; ७०
विशिख २१; ४४
विशिखान २१; ५०
विश्वकर्मा १४; ७४
विषम २१; ५१
विषाणी २१; १६
विष्कम्भ १३; १४
विसर्जन ९; ३
विस्वर १२; २८; १३; ११९, १२०
वीथी १९; ३४, ३५
वीरस्थान १४; ७३
वृक्ष १२; २४; १४; २४, ४५
वृक्षभय ४; १५
वृक्षानुशासन २२; १८
वृद्धि ११; १६
वृद्धिकर २६; ४१
वृश्चिक १६; २५
वृष १३; ५०; १४; १३९
वृषवीथी १५; ४५, ६३, २११, २२०
वृष्टि १३; ६३; १५; २, १८, ८७;
१६; ७
वेद १३; ३८
वेदविद्याविद् ३१; २९

वैश्व १४; ४५
 वैजयन्ती १३; ८०
 वैद्य १३; १३, १७; १४; ७७
 वैर ९; १५
 वैवस्वत २१; ४८
 वैशाख १२; १४, १७
 वैश्य ११; २७; १४; २६, ३१, ५७,
 ५८, ७२
 वैश्रवण १४; ६२
 वैष्णव १२; १८
 वैश्वदेव १७; २१
 वैश्वानरपथ १५; ४८, ५२, १६८,
 २०६, २१५, २३१; २५; १२
 वैश्वानरप्रभ २२; १६
 वैष्णव १३; ९७
 व्यञ्जन १; १८; १३; ६
 व्यय ३; ५४
 व्यसन (राजः) १३; ६१
 व्यसनप्राप्ति २६; २४
 व्यसनमोक्ष २६; २१
 व्याख्या (उत्पातस्य) १४; २
 व्याघ्र १३; ५०
 व्याधि ३; २९, ६१; ४; ९, २९,
 ३४; ८; १३; ९; १३, ३३;
 १०; ८, २२, २८, २९, ३१, ३४,
 ३५; ११; ५; १३; १०७; १४;
 २२, ३२, ६३; १५; ४१, ५४,
 ६१, ६२, ७५, ७८, ८४, ८७,
 ८९, १११, १२१, १४१, १४३,
 १५१; १६; ८, २६; १७; ३,
 १३, १५; २६; ४२
 व्याधिकोप १६; ७
 व्याधित १३; ७५
 व्यामिश्र १२; २३
 व्याल १०; २२; १९; ११
 ,, (व्याख्या) १९; १७
 श
 शङ्ख १५; २२
 शङ्ख १३; ११, ११९
 शंवर १५; १०७
 शक १०; २०; १५; २१; १६; २९
 शकट १३; ८३
 शकटस्थ २०; १९

शकुन १; १७; ३; ६७; ६; ७, २२,
 २५, ८; १७
 शकृत १३; ११०
 शक्रचाप ७; १५
 शतार्चिस २१; ५०
 शनैश्वर १४; ९२, ९६; १६; २, ८,
 १५, १६, १८, ३०
 ,, (कृत्तिकारोहिणीयुक्त) २५; १५
 शबर १५; १४, ११७
 शयन १३; १५६-१५७
 शर्करा ८; १९
 शलभ १०; ११; १६; २५; १७; २६
 शल्य ४; १२; ९; ३१, ३५; १२; १२;
 १३; १२; १५; ४१
 शस्त्रकोप ४; १४; १६; ६, २६; १७;
 १५
 शस्त्रकोश १४; ४४
 शस्त्रभय १४; १६१
 शस्त्रविभ्रम १९; ८
 शस्त्रोत्पात ११; ४
 शयन (हयानाम्) १३; १३६
 शय्या १३; ३५
 शशी (दक्षिणेनानुराधायाम्) २५;
 ३८
 शस्त्रघात २६; २७
 शातकेश १५; १३२
 शान्ता ११; २०
 शान्ति (अशुभस्वप्नाम्) २६; ८३
 शालकेतु २१; ५०
 शिखण्डी २१; ५०
 शिखरी २५; ३०
 शिखी २१; ५०, ५१
 शिरोरोग १४; ७६
 शिलीन्ध्र १५; १२०
 शिल्पिक १०; ४१
 शिल्पी १४; ७४
 शिव ६; ३, ४
 शिवा १४; ११५
 शीतवात १२; ८
 शीतोष्णता १४; ३
 शुक्र १०; ११; १७; २६
 शुक्र १५; ४, ५, ५०, ५५, ५८, ६२,
 ७०, ७९, ८०, ९२, ९३, ९५,

९६, ९७, १०३, १०७, १११,
 ११२, १२६, १६२, १६६, १६९,
 १७०, १९३; २१; २५
 शुक्रचार १५; १, २३०
 शुक्र १२; २३; २१; १३
 शुक्रवास २१; ४६
 शुभ ६; ५; १३; ४७
 शुभागम ३; ६२
 शुभावह ७; ८
 शुभाशुभ ३; ६६
 शुद्ध ११; ६, २७; १४; २७, ३१,
 ५७, ५८, ११९
 शुद्धोपघात ९; ८
 शूरसेन १५; १७, ३५
 शोक १५; १८३; २६; ४७
 शोकनाश २६; ५३
 शोणित १२; १३
 शोण्डिक १५; ४२
 शोभन १५; १८९
 शोषमुख १९; ११
 ,, (व्याख्या) १९; १४
 शौर्य १३; १२
 श्मशान १४; ७३
 श्याम १५; १७२
 श्रमण २१; ५८
 श्रवण १०; ८; १७; २०; १८; ३०
 ,, (गीत-वादित्राणाम्) १४; ४६
 ,, (चतुष्पदानां व्याहृतस्य) १४; ४८
 ,, (शुभ) १३; १०२
 श्रावण १०; ३०, ३७, ४१; १७;
 १४ १७; ३१
 श्री २६; ४८, ७६, ७७, ८१
 शृङ्ग १३; ५४; २१; ९
 ,, (चन्द्रस्य) १४; ९०, ९१
 ,, (सौम्यस्य) १४; ९२
 शृङ्गदर्शन (चन्द्रस्य) १४; १३३-१३४
 शृङ्गी २२; १७
 शृगाल १३; ८२
 श्लेष्मा २४; ३९
 श्वेत १६; २६; २१; ४५
 ष
 षण्ठ १३; ७५; १५; १०७

स	सस्यघाती ९; ४९	सूर्य २२; १
सङ्ग्राम ४; ३२, ३३; ६; १४, १५,	सस्यनाश ४; १५; १७; १५	सूर्यग्रह १४; १६६
१६, २१; १०; ४१; ११; २६;	सस्यनिष्पत्ति १५; १३, ५९, ६३, ८६	सूर्यपथ १५; ४
१३; ७१, १२५, १२८, १३७;	सस्यप्रभु (बृहस्पतिः) २४; ३५	सूर्यपुत्र १६; ५
१४; ४१, ४४; १५; १०३, १७;	सस्यवती ९; २७	सूर्यफल (कवन्धेनावृत) २२; ५, ७
१७; १८; १४	सस्यसंघात ९; ३३	- १३
संचय ९; ३०	सस्यसंपत्ति ३; ३४	,, ,, (पीत) २२; ४
सन्नाहिक १३; १४३	सस्यसमृद्धि ६; २७	,, ,, (रक्त) २२; ३
सन्धि ८; ८	सस्यानुत्पत्ति ५; २१	,, ,, (रोहिण्याम्) २३; ५३
सन्ध्या १; १५; ७; १, २, ३, ४, ५,	सस्योपघात ९; २०	,, ,, (विरश्मि) २२; ४
६, ७, ९, १०, ११, १२, १३;	साधन ४; ३९	,, ,, (श्वेत) २२; २
१४, १५, १६, १७, १८, १९,	साधु १०; ३४, ३९,	सूर्यास्त २२; १८
२०, २१, २२, २३, २५, २६; ९;	साधुदर्शन १३; ७८	सेनजित् १; २
५३, ५४; १४; ६१	सिन्धु १४; ६४; १५; ३७, १५०	सेना १३; ६३, ६७, ७०, ८२, ८४,
सन्ध्याकार ७; २०, २३	सिंह १३; ५०	८५, ९३, ९४, ११०, १११,
सन्ध्यावर्ण ७; २१	सिंहल १६; २८	११८, १३०, १३२, १३३, १५९,
संपद् १२; २०; १३; ३४	सिद्धार्थ १३; १००	१६८
संयुग १३; ८८; १६; ३०	सुख ३; ३३; १३; ३४; १५; ८६,	,, (अभ्युत्थिता) १३; १४१, १४२
संस्कृति (विपर्ययेण) १४; ५	१२९, १३३, १४७	सेनाग्नि १३; ११४
संस्थान १७; १	सुखण्ड १२; २८	सेनानी १३; ५१
,, (चंद्रस्य) २३; १	सुगन्ध ९; २१	सेनापतिवध ३; ४९
सद्योवर्ष ७; १५	सुखदुःखप्रभु (लोहितः) २४; ३५	सेनावध ९; ४५
सपरिधा ९; ५३, ५४	,, ,, ,, (शनिः) २४; ३७	सेनाव्याधि ३; ५१
सप्तराष्ट्र २३; १७	सुनिमित्त १३; ४८	संधेय १५; ३८
सप्तर्षि २१; २८	सुविन्दु १२; २७	सोम ३; ४२, ४३, ४४, ४५, ४६;
समूत्र ६; ३	सुभिक्ष ३; ६५; ४; ५; ६; ७; ७; ७;	१५; १००
समृद्धि २६; १९	९; १७, २६, ३४, ४३, ४६, ६२;	सोमज १५; १००
सरजः ९; ४९	१०; ५, ६, ७, ११, १६, २६,	सौभाग्यवृद्धि २६; २८
सरीसृप १०; २२; १३; ६२; १७; ३१	२८, ४७, ४८; १४; ८८; १५; ८५,	सौम्य १०; २७; १५; १०२; १७; २२
सर्प ९७; २६	१७०, १७२; १६; १२, १५, २६	सौम्या ११; ७; १६; २३
सर्पजीवी १४; ८०	सुभिक्षद ८; ३३	सौर १६; २२
सर्वघात ८; २२	सुरा १२; १२	सौरसेन १५; १४, १३८, १४०;
सर्वज्ञभाषित १; १४	सुराष्ट्र १४; ६४; १५; ३७, १०२,	१६; १९
सर्वत्याग ९; २१	१२२	सौरि १६; ६, १७
सर्वप्रभु (रविः) २४; ३६	सुलसा १४; ८०	सौरिक १५; १०४
सविता १४; ८७	सुवर्ण १२; २७	सौर्य १५; ३०
सविद्युत् ९; ४९	सुवर्णवर्ण (सूर्य) २२; १६	सौवीर १४; ६४; १५; ३७, १५७;
सस्य ९; १४, १६, १८, २४, १०;	सुवात ८; २३	१६; १८,
४, ७, ८, १०, १२, १४, १५,	सुवारुण १२; १८	सौष्टर्किक १५; ३०
१७, २०, २२, २४, २९, ३१,	सुवृष्टि ३; ३४; ४; ३४; ९; ७;	स्कन्धज्वलन (अश्वस्य) १३; १५२
३४, ३५, ३७, ४३, ४६, ५१;	१५; १५	स्कन्धावार १३; ११२
१२; १९, २०; १८; २७	सुवेष १२; २७	स्तनित १३; ८४
सस्यघात ९; ३५, ११; ९	सुसंस्थान १२; २७	स्त्रीराज्य १५; ३४
		स्थपति १३; १३, १६

स्थाली २२; १५	स्वर १३; ६, ९	हस्तिन् १३; ८, ९, ३५, १५९, १६४
स्थावर ६; २८, ३०; १४; ८७; १५;	स्वाति १२; १८; १७; ७	हित १७; १९
१३५, १४५, १४७; १६; २९	ह	हिमागम १२; १७
स्निग्ध १२; २३, २६	हत्त (नागरेण) २४; ७	हीनाङ्ग १३; ७५
स्नाव १४; ३२	हत्तसैन्य १३; ९५	हुताशन १३; ५२
स्वकार्य १४; १४२	हय १३; ५०; १४; १५३, १५४,	हृद्रोग १७; २५
स्वपक्षागमन ११; १६	१५६, १५९, १६१, १६७, १६८,	हेन्द्रकेतु २१; ४६
स्वप्न १; १७; १३; ३५	१६९	हेन्द्रस्वर २१; ४६
„ (कर्मज) २६; ३	हर्ष (युद्धप्रियानाम्) १३; १२७	हेम १३; ११
„ (पाप) १४; १४४	„ (हयानाम्) १३; १४८	हेषन १३; १६५
„ (पैत्तिकानाम्) २६; ६	हसन २१; १८, ५१	हेषित १३, १३९, १४७, १४९
„ (वातिकानाम्) २६; ७	„ (तोयधान्यानाम्) १४; ३९	„ (नागानाम्) १४; १६६
„ (श्लेष्मिकानाम्) २६; ५	„ (देवतानाम्) १४; ३७	„ (वाजिनम्) १४; १६६
स्वभ्रज १२; २७	हस्त १०; ४०; १२; १५; १३; ९७	होता १३; ५६, ५८, ५९

G.M. College of Education
Raipur, Bantala
Jammu.

Acc. No.

Dated

2857 CDJ
31/12/2018

सिंधी जैन ग्रन्थमाला

ॐ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ॐ

१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि मूलग्रन्थ.	१३ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानविन्दुप्रकरण.
२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह. (बहुविध ऐतिह्यतथ्य परिपूर्ण)	१४ हरिवेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश.
३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.	१५ जैनपुस्तकप्रशस्ति संग्रह - प्रथम भाग.
४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प.	१६ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान.
५ मेघविजयोपाध्यायविरचित देवानन्दमहाकाव्य.	१७ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय.
६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा.	१८ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्विजयमहाकाव्य.
७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा.	१९ कवि अंबुल रहमानकृत सन्देशरासक.
८ भट्टाकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी.	२० महाकवि भर्तृहरिविरचित शतकत्रयादि - सुभाषितसंग्रह.
९ प्रबन्धचिन्तामणि - हिन्दी भाषान्तर.	२१ शान्त्याचार्यकृत न्यायावतारवार्तिक - वृत्ति.
१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित.	२२ कवि धाहिलरचित पउमसिरीचरित. (अपभ्रंश)
11 Life of Hemachandrāchārya:
By Dr. G. Bühler.	२३ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकहा.
१२ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणचरित.	२४ भद्रबाहुसंहिता.

ॐ संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि ॐ

१ खरतरगच्छगुर्वावलि.	११ जयपाहुडनाम निमित्तशास्त्र.
२ कुमारपालचरित्रसंग्रह.	१२ कोऊहलविरचित लीलावतीकथा (प्राकृत).
३ विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.	१३ गुणचन्द्रविरचित मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध.
४ जैनपुस्तकप्रशस्ति संग्रह, भाग २.	१४ नयचन्द्रविरचित हम्मीरमहाकाव्य.
५ विज्ञप्तित्रिवेणी - विज्ञप्तिमहालेखादि विज्ञप्तिखसंग्रह.	१५ महेन्द्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा.
६ उद्द्योतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.	१६ जिनदत्ताख्यानद्वय (प्राकृत).
७ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य	१७ स्वयंभूविरचित पउमत्ररित (अपभ्रंश).
८ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्ति संग्रह.	१८ सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन.
९ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण.	१९ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला.
१० महामुनि गुणपालविरचित जंबूचरित्र (प्राकृत).	

प्राप्तिस्थान

भारतीय विद्या भवन

चौपाटी रोड, बंबई ७